

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΜΑ:

**«Η κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου 1928-1932. Συναίνεση και
αντιδράσεις. Η ανατροπή και ο τύπος.»**

ΜΑΡΙΑ ΓΚΟΥΤΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2018

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

1. Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
2. Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
3. Απόστολος Παπαϊωάννου, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

1. Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
2. Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
3. Απόστολος Παπαϊωάννου, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
4. Βασιλική Πάτσιου, Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
5. Γρηγόριος Ψαλλίδας, Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.
6. Αθανάσιος Χρήστου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
7. Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	8

ΜΕΡΟΣ Α΄ :

Η γένεση μιας επισφαλούς δημοκρατίας. Σε αναζήτηση εσωτερικής σταθερότητας (1922-1928).

- 1.Ο Διχασμός μετά την εθνική ήττα και οι πολιτειακές συνιστώσες του: Το ελληνικό μοντέλο εκδημοκρατισμού και φιλελευθεροποίησης σε κρίση (1922-1927).....22
- 2.Από το Σύνταγμα του 1927 έως τις κάλπες του 1928: οι παρεκλύσεις της «συνταγματολογίας» και οι εσπευσμένες εκλογές. Καταγραφές στον τύπο.....51

ΜΕΡΟΣ Β΄ :

Η πρώτη διετία (1928-1930) : Η ταύτιση του βενιζελισμού με τους θεσμούς και τον κοινοβουλευτισμό.

- 1.Η εδραίωση του βενιζελισμού υπό την επιείκεια της αντιπολίτευσης.....87
- 2.Αποσταθεροποίηση: κυβερνητικά ατοπήματα και σκάνδαλα, απαρχή δυναμικής αντίδρασης από την αντιπολίτευση και τον τύπο.....136

ΜΕΡΟΣ Γ΄ :**1931-1932: Στην κατεύθυνση της ανατροπής: Ανασυγκρότηση της αντιπολίτευσης. Ο τύπος στην αναζήτηση της αναζωπύρωσης του Εθνικού Διχασμού.**

- 1.Έξαρση των συγκρούσεων και υπονόμηση του κοινοβουλευτισμού από τον τύπο και τον αστικό πολιτικό κόσμο.....187
- 2.Οικονομική κρίση : νέα επιχειρήματα στον αντιπολιτευόμενο τύπο και ανασφάλεια στην κυβέρνηση.....232

ΜΕΡΟΣ Δ΄ :**Η ανατροπή : πολιτική αστάθεια και αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού.**

- 1.Η παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και ο ρόλος του τύπου.....271
- 2.Αντίστροφη πορεία : Κυβερνητικοί σχηματισμοί και πολιτική αποσταθεροποίηση.....300

ΓΕΝΙΚΑ**ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....332****ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....348****Περίληψη–abstract, λέξεις κλειδιά.....367**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιστορία ως επιστήμη αποτελεί μία εννοιολογική και μεθοδολογική εργασία κινούμενη στην κατεύθυνση της ανασυγκρότησης του παρελθόντος. Ο ιστορικός αναζητά ερευνητικά τις μεταβάσεις από τη μία φάση στην άλλη και προσπαθεί να τις ερμηνεύσει έτσι ώστε να γίνεται κατανοητή η συνέχεια ή η ασυνέχεια. Το διαθέσιμο ιστορικό υλικό αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα σε ένα πλήθος γεγονότων, φαινομένων και διαδικασιών. Η αξιοποίηση πηγών, όπως ο Τύπος, έδωσε τη δυνατότητα στους ερευνητές να εξαγάγουν συμπεράσματα για το παρελθόν προσδίδοντας στην έρευνα μία νέα ενδιαφέρουσα οπτική.

Ο τύπος ως φορέας ιδεολογίας, ταυτοτήτων και υποστάσεων συμβολικού χαρακτήρα καθόρισε κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πρακτικές διαχέοντας μηνύματα τα οποία εγγράφονταν στην κουλτούρα, στη γλώσσα της κοινωνίας και επικοινωνίας του ελληνικού Μεσοπολέμου. Η κατανόηση και η καταγραφή των μηνυμάτων προϋποθέτει συστηματική σειρά ενεργειών για να καταλήξουμε στην ιστορική σύνθεση. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού εργαστήκαμε στην παρούσα εργασία που έχει ως θεματικό άξονα τους προσανατολισμούς, τη στάση και τη λειτουργία του τύπου της περιόδου 1928-1932, κατά την τελευταία τετραετία διακυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου.

Καθώς ολοκληρώνεται η ανίχνευση ενός ερευνητικού ορίζοντα, είναι η κατάλληλη στιγμή για να ευχαριστήσω όσους μου παραστάθηκαν σε αυτήν την πορεία και κατ' αρχάς τα μέλη της τριμελούς επιτροπής: τον επιβλέποντα και καθηγητή μου κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη για την επιστημονική καθοδήγηση και την ηθική συμπαράστασή του σε όλη τη διάρκεια της αναζήτησης, της επεξεργασίας και της σύνθεσης του υλικού. Με τον ενδελεχή έλεγχο του με βοηθούσε να υπερβαίνω τις ανασφάλειες που αντιμετώπιζα. Καθοριστικά λειτούργησαν οι συμβουλές και οι μεθοδολογικές υποδείξεις του, αλλά και οι

αμέτρητες γόνιμες συζητήσεις που είχαμε σχετικά με το πολύπλοκο και απαιτητικό θέμα της συγκεκριμένης έρευνας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω και προς τον καθηγητή μου και συνεπιβλέποντα κ. Δημοσθένη Δασκαλάκη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών για τις χρήσιμες επιστημονικές παρατηρήσεις του, για την ουσιαστική και την ηθική υποστήριξή του καθόλη τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας μου. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω να απευθύνω και στον συνεπιβλέποντα της διατριβής κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η παρουσία του λειτούργησε παραινετικά με αξιολογικές επισημάνσεις και παρατηρήσεις, ιδιαίτερα κατά το πρώτο δύσκολο στάδιο της μελέτης της συγγραφής της εργασίας.

Τις θερμές μου ευχαριστίες εκφράζω και στα άλλα μέλη που συγκροτούν την Επταμελή Επιτροπή κρίσης της διδακτορικής μου διατριβής, στην Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης της Σχολής Επιστημών της Αγωγής κ. Βασιλική Πάτσιου, στον Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας της Σχολής Ιστορίας και Μετάφρασης - Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Γρηγόριο Ψαλλίδα, στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Αθανάσιο Χρήστου και στον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας είχα τη διαρκή υποστήριξη των υπαλλήλων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων του Αρχείου Εφημερίδων και Περιοδικών καθώς και εκείνων του Αναγνωστηρίου και του Τμήματος Ψηφιοποίησης των Αρχείων. Θα ήταν παράλειψη να μην τους ευχαριστήσω για τη βοήθειά τους. Επίσης, για τον ίδιο λόγο θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης του Ευγενιδείου Ιδρύματος, της

Βιβλιοθήκης της Ανώτατης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών καθώς και του Πανεπιστημίου Πειραιά.

Τέλος, η σκέψη μου στρέφεται ασφαλώς και προς τα προσφιλή μου πρόσωπα, μέλη της οικογένειάς μου και του περιβάλλοντός μου, που με στήριξαν κατά τα τέσσερα χρόνια αυτής της δοκιμής και δοκιμασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εργασία αυτή ερευνάται η λειτουργία και ο ρόλος του τύπου κατά την τελευταία τετραετία διακυβέρνησης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1928-1932). Σκοπός είναι να αναζητηθούν και να αξιολογηθούν οι δημοσιογραφικές προσεγγίσεις, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στα καθημερινά, κυρίως, φύλλα της περιόδου. Μέσα από τις εφημερίδες, οι οποίες στην περίπτωση αυτή αποτελούν και ιστορική πηγή¹, επιδιώχθηκε να καταγραφούν κριτικά οι συμπολιτευτικές και αντιπολιτευτικές τάσεις που εκδηλώνονταν και είτε προέρχονταν από τον λεγόμενο ευρύτερο «δημοκρατικό» (βενιζελικό ή βενιζελογενή) χώρο είτε από τον παραδοσιακό αντιβενιζελισμό είτε από αμιγώς αριστερούς πολιτικούς σχηματισμούς. Οι αντιπολιτευόμενες δυνάμεις εκφράστηκαν εναργέστερα στον τύπο απ' ό,τι στο Κοινοβούλιο που προέκυψε από τις εκλογές του Αυγούστου του 1928 και στο οποίο το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατείχε χαρακτηριστική αυτοδυναμία.

Η λειτουργία και ο ρόλος του τύπου είχε ειδικό βάρος από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του στην Ελλάδα. Η επιρροή των δημοσιογραφικών παραγόντων επί της κοινής γνώμης ήταν σημαντική. Αποτέλεσε βασικό θεσμό της εποχής προσφέροντας ένα σταθερό καθημερινό έναυσμα για τη δημιουργία πολιτικού κλίματος². Ιδιαίτερα, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο ελληνικός τύπος αποτέλεσε αντανάκλαση μιας κοινωνίας υπό αναμόρφωση που επλήττετο από κοινωνικές εντάσεις και μεταβολές τις οποίες είχε κληροδοτήσει ο Εθνικός Διχασμός, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η μικρασιατική ήττα. Συμφέροντα πολιτικών ομάδων και προσώπων κυριαρχούσαν. Τα άρθρα και τα σχόλια του τύπου παρουσίαζαν πτυχές αυτής της κοινωνίας³ και υποστήριζαν τα συμφέροντα ενίοτε εμπραθώς. Μέσα από τις καθημερινές, κυρίως, εφημερίδες διακρίνονται οι

¹ Χ. Μπαμπούνης – Σπ. Τουλιάτος, *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 101.

² Κατ. Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον τύπο του γένους, Ο τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004, σ.13.

³ Ρ. Albert, *Ο Τύπος*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1987, σ.7.

πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις μιας εποχής πολύπλοκης και ασταθούς, με πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και με μια καίρια καθεστωτική ανατροπή: την αντικατάσταση της βασιλευομένης δημοκρατίας από την αβασίλευτη (1924-1935) και αργότερα την παλινόρθωση της βασιλευομένης (1935) και την επιβολή της δικτατορίας.

Η τετραετία 1928-1932 επιλέχθηκε ως αντικείμενο μελέτης, καθώς αποτέλεσε ξεχωριστό φαινόμενο πολιτικής κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Πρόκειται για μια σχεδόν τετραετία κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης από έναν κυβερνητικό υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο σχηματισμό με υπεροχική κυριαρχία του Κόμματος των Φιλελευθέρων (κατείχαν το 79,82% των βουλευτών της πλειοψηφίας) με τα συμπράττοντα κόμματα⁴. Με πρωθυπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο η Ελλάδα προσανατολίστηκε σε νέους στόχους, με κυριότερους την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό. Ο εκσυγχρονισμός αυτός θα συντελείτο στα σύνορα που όριζε η συνθήκη της Λωζάννης. Στο πλαίσιο της νέας πολιτικής ο Βενιζέλος, εγκαταλείποντας το μεγαλοϊδεατισμό, προσπάθησε να θεμελιώσει τους όρους καλής γειτνίασης με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, καθώς και με την Τουρκία και την Ιταλία. Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, από την οποία διέπετο το σύνταγμα του 1927, δεν είχε επιτρέψει την αποτελεσματικότερη οργάνωση των εξουσιών. Οι «δημοκρατικές δυνάμεις» απέτυχαν να προβούν σε ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις και να «απεξαρτηθούν» από την ισχυρή επιρροή της προσωπικότητας του Βενιζέλου και του συντηρητικού φιλελευθερισμού⁵, που εκείνος κατ'ουσίαν εξέφραζε. Ο Βενιζέλος αποτελούσε σημείο αναφοράς των πολιτικών δρώμενων σε τέτοιο βαθμό, ώστε υπό αυτόν να συγκροτηθεί η μακροβιότερη κυβέρνηση του Μεσοπολέμου.

Σε αυτό το κλίμα ο ελληνικός τύπος, αθηναϊκός και μη, εκφράστηκε δυναμικά και συνέβαλε στη δημοκρατικοποίηση των συστημάτων επικοινωνίας⁶. Το πλήθος των εφημερίδων που κυκλοφορούσαν έναντι μικρού αντιτίμου έκανε

⁴ Πβ. Σπ. Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932, Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σελ. 12.

⁵ Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ελληνική Ιστορία, Από την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2000, τ. 3ος, σ.129.

⁶ Δ. Μπασάντης, *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ.9.

το είδος προσβάσιμο σε ευρύτερες λαϊκές μάζες και κατ' επέκταση διηύρυνε τη λαϊκή συμμετοχή στην πληροφόρηση⁷. Οι Έλληνες αρθρογράφοι αποτέλεσαν μια ιδιότυπη κοινωνική ομάδα η οποία, προβάλλοντας συγκεκριμένες απόψεις, επεδίωκε να κερδίσει την προσοχή, το ενδιαφέρον και την προτίμηση της κοινής γνώμης⁸. Κατά τον Μεσοπόλεμο, το μέσον εκσυγχρονίστηκε τυπογραφικά και η ύλη των εφημερίδων εμπλουτίστηκε θεματικά τόσο, ώστε η εφημερίδα να αποτελέσει εκτός από την καθημερινή ενημέρωση και την αναψυχή του μέσου πολίτη⁹, ασκώντας σαφώς μορφή ελέγχου στη διαδικασία της επικοινωνίας πομπού και δέκτη¹⁰. Ο «τύπος της πληροφόρησης» και ο «τύπος γνώμης»¹¹ ενοποιήθηκαν προσδοκώντας την εμβάθυνση στην είδηση, την παράθεση σχολίων, την παραγωγή και αναπαραγωγή ιδεών. Παράλληλα, ο τύπος, κυρίαρχος φορέας ιδεών μέχρι τότε, απέκτησε χαρακτηριστικά εμπορεύσιμου προϊόντος. Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, ως σημαντικοί φορείς της διαδικασίας διαμόρφωσης αξιών και προτύπων υποδαυλίζουν συστηματικά την επικράτηση ενός κλίματος, με την ευρύτερη έννοια του όρου, επιρροής στην κοινωνία¹².

Ο Τυπος του Μεσοπολέμου λειτουργεί ως εκφραστής και ταυτόχρονα αποδέκτης της κοινής γνώμης και της εξουσίας. Οι εφημερίδες εμπεριείχαν ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων της ελληνικής κοινωνίας λειτουργώντας ως πομποί πληροφόρησης και ως μαρτυρία¹³. Η είδηση, το σχόλιο, η κριτική, η έκφραση γνώμης αποτελούν, κατά περίπτωση, άμεση ή έμμεση ιστορική πηγή¹⁴. Έτσι, ο τύπος εντάσσεται άλλοτε στις πρωτογενείς και άλλοτε στις δευτερογενείς πηγές, ανάλογα με τον χαρακτήρα του, τις κατευθύνσεις και το βαθμό της

⁷ N. Chomsky, *Τα ΜΜΕ ως όργανο κοινωνικού ελέγχου και επιβολής*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1997, σ.9.

⁸ Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος, Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 17.

⁹ Γ. Λύχνος, *Ο Τύπος. Χθες, Σήμερα, Αύριο*. Κέρκυρα 1972, σ. 86.

¹⁰ Πβ. Μ. Σεραφεινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, Ο ρόλος των Μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σσ. 123 – 124.

¹¹ Ν.Μπάλτα – Δ.Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ.23.

¹² Ν. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012, σ. 85.

¹³ Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Α', εκδ. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σ. 7.

¹⁴ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σσ. 40-48.

διαμεσολάβησής του¹⁵. Ο τύπος χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για την αναπαράσταση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, παρουσιάζοντας συγκυριακή αναφορικότητα και υποκειμενικότητα ανάλογα με τον πολιτικό προσανατολισμό του κάθε εντύπου και τις τοποθετήσεις των δημοσιογράφων και συντακτών του. Οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες, η ιδεολογία, τα ιδεολογήματα και τα εκφραστικά ενεργήματα των κοινωνικών στρωμάτων του ελληνικού Μεσοπολέμου βρήκαν χώρο έκφρασης στα καθημερινά έντυπα φύλλα. Τα διαλαμβανόμενα σε μια εφημερίδα προσεγγίζονται συνήθως ιστοριογραφικά και πολιτικά αλλά παρατηρούνται και άλλες σημαντικές διαστάσεις, όπως η νομική και η λαογραφική, υπό την έννοια ότι εμπεριέχουν το σύνολο των δραστηριοτήτων της κοινωνίας στην οποία απευθύνονται¹⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, πολιτικά γεγονότα, κοινωνικά και θεσμικά φαινόμενα συνιστούν διάθλαση¹⁷ ή αντανακλούν τις συλλογικές νοοτροπίες.

Η ιστορική έρευνα στον τύπο δεν περιορίζεται στην καταγραφή των απόψεων και την χρονική διάταξη των γεγονότων που παρουσιάζονται. Ενδιαφέρει και η ερμηνεία της ιστορικής στιγμής και της προσέγγισης του δημοσιογράφου, είτε πρόκειται για αναμετάδοση μίας είδησης είτε για άρθρο – θέση σχετικά με ένα «γεγονός» ή μια επιλογή της κυβέρνησης ή των πολιτικών δυνάμεων και κομμάτων¹⁸. Η εκ των πραγμάτων άγνοια της συνέχειας των εξελίξεων όταν γράφονται τα άρθρα, προσδίδει συχνά σε αυτά ένα επιπλέον ενδιαφέρον, όπως και η εκτεταμένη ποικιλία των θεμάτων που πραγματεύονται οι αρθρογράφοι στο συγκεκριμένο. Ακόμη και ο τύπος των διαφημίσεων, οι οποίες από το 1929 καταλαμβάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις και ολόκληρες σελίδες των ημερήσιων εφημερίδων, μπορεί, κατά την αξιολόγησή τους, να παρέχουν στοιχεία

¹⁵ Χ. Μπαμπούνης, « Φοιτητής: Εφημερίς των συμφερόντων τω Έθνει [1869]», στο *Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Ιστορικό – Συγκριτικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Δ. Φωτεινός, Π. Σιμένη, Ν. Παπαδάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2017, σσ. 295-299.

¹⁶ Χ. Μπαμπούνης, «Αποτυπώσεις της Καρπαθιακής μετανάστευσης: Η εφημερίδα Καρπαθιακή Ηχώ (1966-1981)», *Πλάτανος Ευσκιόφυλλος, Τιμητικός Τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018.

¹⁷ Μ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}*, Αθήνα 2000, σ. 14.

¹⁸ Λ. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, εκδ. Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 62.

για το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό status μιας χρονικής στιγμής¹⁹. Ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να αντλήσει πλήθος πληροφοριών, η αξιοποίηση των οποίων στοιχειοθετεί μια περισσότερων διαστάσεων εικόνα για το παρελθόν²⁰. Ο πλουραλισμός του ελληνικού τύπου της συγκεκριμένης περιόδου συνεισφέρει στην ιστοριογραφική ανασυγκρότηση όψεων της κοινωνίας του Μεσοπολέμου. Ο εκσυγχρονισμός του κράτους, το κυβερνητικό έργο, η στάση της αντιπολίτευσης όλων των πολιτικών αποχρώσεων, οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις, τα κοινωνικά ενδιαφέροντα, η οικονομία, οι μετακινήσεις, η εκπαίδευση, τα πολιτιστικά δρώμενα είναι μερικές μόνον από τις θεματικές που προσφέρει ο τύπος στην έρευνα. Με, συχνά, εκτεταμένες, τηρουμένων των αναλογιών, αναλύσεις, ή και με σύντομες, αλλά καθημερινές αναφορές, ο τύπος επηρέασε και διαμόρφωσε πολιτικά και πνευματικά ρεύματα²¹. Το ειδικό βάρος του τύπου ενδιαφέρει τον ερευνητή ώστε να γίνει αντιληπτός και να εκτιμηθεί κριτικά ο ρόλος των επιρροών που δέχτηκε η κοινωνία από αυτόν κατά τη διαμόρφωση των κοινωνικών εξελίξεων και των πολιτικών σκέψεων.

Ο έντυπος λόγος γενικά συνδέεται με τις προθέσεις του δημιουργού και με το συνολικό πλέγμα των συμβάσεων εντός των οποίων το άρθρο συντάχθηκε²² ώστε να αναδεικνύεται ο δημόσιος χαρακτήρας των προθέσεων του²³. Οι δημοσιογράφοι ήταν πομποί και το αναγνωστικό κοινό ο δέκτης των μηνυμάτων τα οποία είχαν συνήθως ιδεολογικό, καταγγελτικό ή και, ενίοτε, απλά επικοινωνιακό χαρακτήρα. Ο ενδιάθετος χαρακτήρας των άρθρων που συνήθως γράφονταν ως ενδεχόμενα και πραγματικότητες του εκάστοτε παρόντος καθιστά την αρθρογραφία, ακόμη και ως ρητορεία των υποκειμένων, αγωγό πολιτικού περιεχομένου και της προσδίδει την ενσυναίσθηση της εποχής²⁴. Οι εφημερίδες μελετήθηκαν στο σύνολό τους, αλλά το κέντρο βάρους της μελέτης ενός

¹⁹ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές Αρχές Κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ.24. Του ιδίου, *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

²⁰ A.Heller, *The Theory of History*, Routledge and Kegan Paul, London 1982, σ. 52.

²¹ J. Thompson, *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σ. 83.

²² B. Lamizet, *Sémiotique de l' événement*, Lavoisier, hermès – science publications, Paris 2006, pp. 289-303.

²³ Μ. Ψύλλα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2010, σ. 32-44.

²⁴ Ε. Βελώνη, *Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημόσιος Λόγος (1837-1911)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 23.

καθημερινού φύλλου στρέφεται, ειδικότερα, στα νοήματα και τη στοχοθεσία του κεντρικού πρωτοσέλιδου άρθρου και σε κεντρικούς τίτλους των σελίδων τους²⁵. Σε αυτά συνοψίζεται συνήθως ο ιδεολογικός χαρακτήρας και οι πολιτικές τους κατευθύνσεις και με αυτόν το γνώμονα είναι εφικτή η εκ μέρους του ερευνητή ανάλυση (επιδέχεται και αντίστροφη ανάγνωση) των κοινωνικών δεδομένων που συνετέλεσαν στην παραγωγή του κάθε άρθρου. Κατά συνέπεια, το κείμενο, σε τελευταία ανάλυση, μελετάται ως «φορέας ιδεολογικού περιεχομένου»²⁶.

Η λειτουργία του τύπου του Μεσοπολέμου ως ενός αυθεντικού προϊόντος της εποχής του και του πολιτισμού ενείχε σκοπιμότητες²⁷. Ο τύπος εξυπηρέτησε τα συμφέροντα των εκδοτών και εξέφρασε πολλές κοινωνικές ομάδες. Στην κρίσιμη πολιτικά, οικονομικά και, εν τέλει, ιστορικά περίοδο του Μεσοπολέμου, οι δυνάμεις εξουσίας κατευθύνθηκαν και επηρεάστηκαν πολλαπλά από την αρθρογραφία. Ο τύπος υπήρξε μια μορφή εξουσίας χωρίς θεσμικούς περιορισμούς, αυτή που παρείχε στο δημόσιο διάλογο το πεδίο της διεξαγωγής του, αυτή που διέσωσε τις αποτυπώσεις της «κοινής γνώμης» με όποιους εξωραϊσμούς, παραλείψεις και αποσιωπήσεις εμφανίστηκε²⁸.

Στην κατεύθυνση της διατύπωσης της υπόθεσης εργασίας και των βασικών αξόνων των αναζητήσεων για τη μελέτη του χαρακτήρα του δημοσίου διαλόγου που διαρθρώθηκε στον τύπο κατά την περίοδο 1928-1932 τέθηκαν κατ' αρχάς τα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Ποιες είναι αδρομερώς οι δημοσιογραφικές τοποθετήσεις μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο από τις εκλογές του Αυγούστου του 1928;
2. Πώς διαμορφώνονται οι ομάδες και οι πολιτικές παρατάξεις που αντιπολιτεύονται την κυβέρνηση στη συγκεκριμένη περίοδο και πώς

²⁵ N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, publ. Longman, London 1995, p. 123.

²⁶ R. Wodak (επιμ.), *Language, Power and Ideology, Studies in Political Discourse*, J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia 1989, p. 182.

²⁷ N. Αναστασόπουλος, « Η ελληνική εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία το 1919 και η αντιμετώπιση του Τύπου », *Διεθνές Συνέδριο: Χίλια Χρόνια ελληνορωσικές σχέσεις*, Εταιρεία Έρευνας, Θεωρίας και Διδακτικής της Γενικής και Τοπικής Ιστορίας, σσ. 57-70.

²⁸ P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σ. 170.

εκφράζονται μέσα από τον τύπο οι πολιτικές τάσεις, συμπολιτευτικές και αντιπολιτευτικές;

3. Πώς και ποιες εφημερίδες προσδιορίζονται ως αντιπολιτευόμενες και ποιές ως συμπολιτευόμενες;
4. Ποιοι παράγοντες οδήγησαν στη σοβαρή μεταστροφή του τύπου εναντίον της κυβέρνησης από το 1930 και τι σήμαινε αυτό πολιτικά;
5. Πώς τα δημοσιογραφικά φύλλα ερμήνευσαν τις περιοριστικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης εις βάρος του τύπου;
6. Πώς προσεγγίζει ο τύπος το έργο της τετραετίας; Η ιδεολογική τοποθέτηση των εφημερίδων επηρέασε και πόσο την αξιολόγηση του κυβερνητικού έργου;
7. Πώς αντιμετώπισε ο τύπος την κρίση των δημοκρατικών θεσμών και σε ποιο βαθμό μερίδα του τύπου συμβάλλει, με την αρθρογραφία της, στη νόθευση του δημοκρατικού φιλελευθερισμού;

Κύρια βιβλιογραφική πηγή, λόγω της φύσεως της συγκεκριμένης εργασίας, αποτέλεσαν κυρίως τα δημοσιεύματα των ημερησίων εφημερίδων του αθηναϊκού τύπου κατά την περίοδο 1928-1932. Ωστόσο, χρησιμοποιήθηκαν και δημοσιεύματα ή άρθρα του περιοδικού τύπου της εποχής και σε ορισμένες περιπτώσεις, ανάλογα με τον χαρακτήρα του φαινομένου που μελετήθηκε, αντιπροσωπευτικός τύπος από την υπόλοιπη Ελλάδα ο οποίος αναδείχθηκε εξίσου ενδιαφέρων και πρόσφορος ως πηγή. Το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού τύπου μέχρι το 1944 βρίσκεται πλέον ψηφιοποιημένο στο Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων αλλά χρειάστηκε και η συνεπικουρία των αρχείων της Εθνικής και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, κυρίως για κείμενα του επαρχιακού τύπου ή πιο εξειδικευμένου χαρακτήρα (π.χ. Δελτίον Βιομηχανικού και Εμπορικού Επιμελητηρίου). Έντυπο υλικό εντοπίστηκε στο Τμήμα των Εφημερίδων και των Περιοδικών καθώς και στις ηλεκτρονικές υπηρεσίες του Εθνικού Τυπογραφείου. Ήταν απαραίτητη και η χρήση των Πρακτικών της Βουλής και της Εφημερίδος Συζητήσεων των Συνεδριάσεων της Βουλής για να ελεγχθεί η εγκυρότητα της αναδημοσίευσης μιας κοινοβουλευτικής συνεδρίασης ή να συμπληρωθεί νοηματικά ένα σχετικό άρθρο. Σε επίπεδο εκδόσεων και κυκλοφοριών, η εποχή έχει να επιδείξει πλούσιο υλικό και πολλές μεταβολές στο δημοσιογραφικό τοπίο.

Πολλά έντυπα διέκοπταν την κυκλοφορία τους και άλλα, νέα εκδίδονταν. Παλιά βενιζελικά έντυπα μετατρέπονταν σε αντιβενιζελικά (π.χ. Ακρόπολις). Η Καθημερινή κυριαρχούσε στην αντιπολιτευόμενη πλευρά με συντηρητικό και μετριοπαθή χαρακτήρα αλλά και με τα πρωτοσέλιδα ενδιαφέροντα άρθρα του διευθυντή της, Γεωργίου Βλάχου, επηρεάζοντας την κοινή γνώμη και την πολιτική ελίτ. Η Βραδυνή, συντηρητική και αυτή, επεδίωκε να συναγωνιστεί την Καθημερινή σε αντιπολιτευτική οξύτητα έδινε, όμως, έμφαση και στον ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Η Ελληνική ήταν η εφημερίδα που αποτέλεσε την επίσημη φωνή του Λαϊκού Κόμματος. Η Ακρόπολις, παλιά αθηναϊκή εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα, επανεκδόθηκε το 1929 με χαρακτήρα αντιπολιτευτικό και με ένα ιδιαίτερο δυναμικό προφίλ προσδίδοντας νέα χαρακτηριστικά στο δημόσιο διάλογο και στην αντιπαράθεση με τις συμπολιτευόμενες εφημερίδες. Ο Ριζοσπάστης δεν είχε συνεχόμενη ροή στην κυκλοφορία του λόγω διώξεων. Οι εφημερίδες (Πάλη των Τάξεων, Σοσιαλιστική Σημαία) που εξέφραζαν την αριστερά η οποία δεν συνδεόταν με την Κομμουνιστική Διεθνή εμφανίστηκαν δηλώνοντας μια ακόμη ιδεολογική τοποθέτηση της ελληνικής κοινωνίας. Ανάλογες διακυμάνσεις παρουσίαζαν και οι βενιζελικές εφημερίδες: το Έθνος διακόπτει την κυκλοφορία της το 1927 και επανεκδίδεται το 1932, ενώ και η Πατρίς που είχε διακόψει την κυκλοφορία της από το 1922 επανεκδόθηκε το 1930. Σταθερή υποστήριξη στην κυβέρνηση Βενιζέλου προσέφερε το Ελεύθερον Βήμα του Δημ. Λαμπράκη.

Ο νόμος 5060/1930 αναστάτωσε τις εκδόσεις και τους δημοσιογραφικούς κύκλους σε τέτοιο βαθμό ώστε το περιεχόμενο και η ψήφισή του να αποτελούν επί σειρά φύλλων το θέμα του κεντρικού άρθρου πολλών εφημερίδων. Οι εντάσεις και οι ζυμώσεις της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου αποτυπώθηκαν όχι μόνον στο περιεχόμενο της αρθρογραφίας αλλά και στη λειτουργία του τύπου η οποία σε αυτήν την περίπτωση επηρεαζόταν άμεσα και πολλαπλά από τις νομοθετικές αποφάσεις της κυβέρνησης. Αναπόδραστα η κριτική στάση των αρθρογράφων συνδυάστηκε και αξιολογήθηκε σε σχέση με την πλούσια βιβλιογραφία για την μελετώμενη εποχή. Σχετικό υλικό εναπόκειται σε ελληνικές Βιβλιοθήκες (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κέντρο

Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Βιβλιοθήκη της Α.Σ.Ο.Ε.Ε., Πανεπιστήμιο Πειραιώς κ.ά.).

Η μεθοδική και επαρκής ανάλυση του περιεχομένου των εντύπων, με την μεγάλη ποικιλία των θεμάτων τους, απαίτησε τον συνδυασμό δύο μεθοδολογικών προσεγγίσεων: της ιστορικοερμηνευτικής²⁹ και της ανάλυσης περιεχομένου. Μετά την ταξινόμηση και την επεξεργασία του υλικού της έρευνας (Πρακτικά και Εφημερίδες Συζητήσεων της Βουλής, εθνικός και τοπικός τύπος), επιχειρήθηκε η ανασυγκρότηση της ιστορικής πραγματικότητας μιας τετραετίας (1928-1932) που είναι σημαντική, όχι μόνον σε επίπεδο πολιτειακό, επειδή με αυτήν, παρά την εξάντληση σχεδόν της κυβερνητικής θητείας, διαφαίνεται το τέλος της β' Ελληνικής Δημοκρατίας, αλλά και γιατί η διεθνής και εσωτερική συγκυρία είναι ιδιαίτερα κρίσιμη. Σε κάθε περίπτωση, η ερμηνευτική ανάλυση επιχειρήθηκε μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η μελέτη των ιστορικών τεκμηρίων αποσαφηνίζει όψεις της ιστορικής πραγματικότητας και συμβάλλει στην ερμηνεία των παραγόντων εκείνων που διαμορφώνουν την πολιτική σκηνή μιας επισφαλούς δημοκρατίας. Η ανάλυση του περιεχομένου συνετέλεσε στην κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών πεποιθήσεων και των νοοτροπιών που αναπαράγονταν στον τύπο και στη μελέτη των ιδεολογικών συνιστωσών προς τις οποίες συνέκλινε η κάθε εφημερίδα³⁰. Με εργαλείο το ιστορικοερμηνευτικό πρότυπο επιχειρήθηκε αξιολογική προσέγγιση των άρθρων και δημοσιευμάτων με στόχο την κατανόηση και την ερμηνεία τους. Χρησιμοποιήθηκαν παραθέματα για να αποσαφηνιστούν ή να συμπληρωθούν οι απόψεις που συνάγονταν από το σύνολο ενός άρθρου³¹. Εκτός από το περιεχόμενο των εφημερίδων, επικεντρωθήκαμε και στη γενικότερη σημασιολογική διερεύνηση του

²⁹ Ι. Πυργιωτάκης, «Ερμηνευτική προσέγγιση εκπαιδευτικών νόμων και νομοσχεδίων. Μια απόπειρα διαμόρφωσης ενός σχεδίου εργασίας» στο : Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά 4^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου, Αλεξανδρούπολη 28-30 Μαΐου 2004, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 73-86 και Χ. Μπαμπούνης – Εμμ. Φυριπτής, «Οι Καθηγηταί του Πανεπιστημίου Ώθωνος εκλέγουσιν ίδιον Βουλευτήν...», Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2012, σσ. 13-14.

³⁰ Κ. Αρώνη – Τσίχλη, *Ιστορικές Σχολές και Μέθοδοι, Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σ. 384.

³¹ R. Mucchielli, *L' analyse de contenu des documents et des communications*, Les éditions ESF-Enterprise Moderne d' édition, Paris 1988, p. 38.

περιεχομένου των μηνυμάτων³². Κατά την αξιοποίηση του υλικού φροντίσαμε να μην αλλοιωθεί ο γραφολογικός χαρακτήρας της κάθε εφημερίδας. Διατηρήθηκε, έτσι, η γλώσσα, το ύφος, η ορθογραφία των παρατιθέμενων αποσπασμάτων³³ για να αποδοθεί σαφέστερα ο δημοσιογραφικός πλουραλισμός μιας εποχής κατά την οποία ο αναγνώστης μπορούσε να επιλέξει ανάμεσα σε εφημερίδες με επιτηδευμένη καθαρεύουσα, με λόγιο ύφος ή με εκλαϊκευμένη δημοτική.

Η εργασία εκτείνεται σε τέσσερα Μέρη κάθε ένα από τα οποία εμπεριέχει δύο κεφάλαια. Καθώς η μελέτη της θεμελίωσης της αβασίλευτης δημοκρατίας κατά την οποία διαμορφώθηκαν οι παράμετροι που καθόρισαν τη λειτουργία και τη στάση του τύπου ήταν σημαντική για την πορεία της έρευνας, το *πρώτο Μέρος* ασχολείται με την πολιτικά ασταθή μεταπολεμική περίοδο (1922-1927). Σε αυτήν την πενταετία στρατιωτικά κινήματα, εκλογές, νέα κόμματα λόγω της διάσπασης του Κόμματος των Φιλελευθέρων αλλά και η αναδίπλωση του αντιβενιζελισμού στην μετριοπάθεια της ήττας κυριάρχησαν στον τύπο ο οποίος στις περιόδους στρατιωτικών κινήσεων (1922-1923 και 1925-1926) υπέστη και τις ανάλογες διώξεις. Οι κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις που επικρατούσαν προετοίμασαν το κλίμα για την κυβέρνηση Βενιζέλου και κατέστησαν σαφή την ανάγκη για μια σταθερή και μακρά διακυβέρνηση. Οι καταγραφές του τύπου είναι ικανές – μαζί με άλλους παράγοντες – να εξηγήσουν την πολιτική επικράτηση της Ένωσης των Φιλελευθέρων στις εκλογές που έγιναν τον Αύγουστο του 1928. Παράλληλα, είχε ψηφιστεί μετά από πολλές παρελκύσεις το Σύνταγμα του 1927.

Στο *δεύτερο Μέρος* («Η πρώτη διετία “1928-1930”: Η ταύτιση του βενιζελισμού με τους θεσμούς και τον κοινοβουλευτισμό») μελετώνται οι καταγραφές της περιόδου 1928 - 1930 στον τύπο. Στο πρώτο κεφάλαιο που τιτλοφορείται « Η εδραίωση του βενιζελισμού υπό την επιείκεια της αντιπολίτευσης» ο τύπος παρακολουθεί το έργο της κυβέρνησης και διαπιστώνει σταδιακά την εδραίωση από τις ίδιες της εφημερίδες αυτής της τάσης που ονομάστηκε «βενιζελισμός» και της σχέσης του με θεσμούς. Από το 1930, που μελετάται στο

³² R.Ghiglione, J.L.Beuvois, C.Chabrol, A. Trognon, *Manuel d' analyse du contenu*, A.Collin, Paris 1980, σσ. 3-5.

³³ Γ. – Κ. Πήλιουρας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον αθηναϊκό τύπο, Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 19.

δεύτερο κεφάλαιο («Αποσταθεροποίηση: κυβερνητικά αποτήματα και σκάνδαλα, απαρχή δυναμικής αντίδρασης από την αντιπολίτευση και τον τύπο.»), τα κυβερνητικά αποτήματα και οι αβλεψίες παρέχουν πολλές αφορμές για αρθρογραφία.

Η ανασυγκρότηση της αντιπολίτευσης και η διαμόρφωση ενός νέου πολιτικού σκηνικού αντιπαράθεσης και πόλωσης προσεγγίζεται στο *τρίτο Μέρος* που φέρει τίτλο: «1931-1932: Στην κατεύθυνση της ανατροπής: Ανασυγκρότηση της αντιπολίτευσης. Ο τύπος στην αναζήτηση της αναζωπύρωσης του Εθνικού Διχασμού». Η στάση του τύπου (κεφάλαιο πρώτο: «Εξαρση των συγκρούσεων και υπονόμηση του κοινοβουλευτισμού από τον τύπο και τον αστικό πολιτικό κόσμο.») γίνεται πιο δυναμική καθώς υπονομεύει την κυβέρνηση και πολλές φορές τον ίδιο τον κοινοβουλευτισμό με τα δημοσιεύματά του. Αρχίζει η σταδιακή αποδόμηση του συμβόλου του «Ηγέτη» και των προοπτικών εξέλιξης του φιλελευθερισμού. Ο αστικός πολιτικός κόσμος εξαντλείται σε μία άγονη αντιπαράθεση όσο ο στρατός αναμόχλευε τις εξάρσεις και εποφθαλμιούσε τον κοινοβουλευτισμό. Η αριστερά παρουσιαζόταν ως ο μόνος ορατός εχθρός του κοινωνικού καθεστώτος. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος εμφανιζόταν ως υπονομευτής της δημοκρατίας από τους βενιζελικούς και η κυβέρνηση ως «υποκινούσα κινήματα» από τον αντιπολιτευόμενο τύπο. Στο σκηνικό της πόλωσης προστέθηκε η οικονομική κρίση, απότοκο της διεθνούς κρίσης του 1929, που έγινε πιο αισθητή στην Ελλάδα από τον Σεπτέμβριο του 1931 και την αναγκαστική εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα. Η οικονομική κρίση συνέβαλε καθοριστικά στην παραίτηση της κυβέρνησης. Η οικονομική κρίση και οι αποτυπώσεις στον τύπο ερευνήθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο («Οικονομική κρίση : νέα επιχειρήματα στον αντιπολιτευόμενο τύπο και ανασφάλεια στην κυβέρνηση») αυτού του Μέρους.

Το *τέταρτο Μέρος* επιγράφεται «Η ανατροπή: πολιτική αστάθεια και αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού». Αφιερώνεται στο «τέλος» της κυβερνητικής θητείας και στην έναρξη μίας νέας εποχής αστάθειας και ανατροπών η οποία βασίστηκε εν πολλοίς στο έργο, στις μεταβολές και τις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια της τετραετίας. Το πρώτο κεφάλαιο («Η παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και ο ρόλος του τύπου.»)

ασχολείται με την παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και τον ρόλο του τύπου ως μοχλού πίεσης για τη λήψη αυτής της απόφασης. Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τίτλο «Αντίστροφη πορεία: κυβερνητικοί σχηματισμοί και πολιτική αποσταθεροποίηση». Μελετά τις άμεσες συνέπειες της παραίτησης της κυβέρνησης και τις προσπάθειες επίλυσης του αδιεξόδου εξουσίας που είχε προκύψει. Η σύντομη θητεία του κυβερνητικού σχηματισμού του Παπαναστασίου, η οιονεί υπηρεσιακή κυβέρνηση Βενιζέλου και η προετοιμασία των εκλογών, καθώς και τα αποτελέσματά τους αποτέλεσαν τον άξονα του κεφαλαίου προκειμένου να μελετηθεί η στάση του τύπου μετά την παραίτηση της σχεδόν τετραετούς κυβέρνησης Βενιζέλου και προς τη διαμόρφωση του νέου πολιτικού σκηνικού. Τέλος, εκτίθενται τα γενικά συμπεράσματα από τη μελέτη του τύπου της περιόδου.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**« Η γένεση μιας επισφαλούς δημοκρατίας.
σε αναζήτηση εσωτερικής σταθερότητας. (1922-1928) »**

1

Ο διχασμος μετα την εθνικη ηττα και οι πολιτειακες συνιστώσες του.το ελληνικο μοντελο εκδημοκρατισμου και φιλελευθεροποιησης σε κριση. (1922-1927)

Το 1922 ήταν ένα κομβικό έτος για τους Έλληνες. Η ήττα του ελληνικού στρατού στην Μ.Ασία σήμανε το τέλος της παρουσίας του Ελληνισμού εκεί και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Στρατιωτικοί που έρχονταν από το μέτωπο ανέλαβαν να περισώσουν την κατάσταση με τον δικό τους, χαρακτηριστικό τρόπο: «να σύρουμε την Ελλάδα από το αυτί και να τη σηκώσουμε όρθια...»³⁴. Οι αξιωματικοί που ενεπλάκησαν στην «υπόθεση της σωτηρίας» έφεραν εκτός από την πολεμική εμπειρία της ήττας και ένα παρελθόν πολιτικών επιλογών και προσανατολισμών. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ταχθεί υπέρ του Βενιζέλου κατά την περίοδο του εθνικού διχασμού και πίστευαν στην ανάγκη για ανατροπή της βασιλείας. Ωστόσο, η προτίμησή τους δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα ιδεολογικής επιλογής όσο αντίδραση στην ανεπιτυχή πολιτική που είχαν ακολουθήσει τα ανάκτορα σε πολλά εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα. Οι υποστηρικτές της μοναρχίας, στον στρατό και την πολιτική, είχαν χάσει κάθε έρεισμα μετά την ήττα, ενώ οι «δημοκρατικοί» στρατιωτικοί φρόντισαν, ώστε οι αντίπαλοί τους να χάσουν και τους ηγέτες τους. Μόνο ο Ι. Μεταξάς, που είχε αποστασιοποιηθεί από την εκστρατεία, εμφανιζόταν να έχει «λόγο ύπαρξης» μέσα στην απομόνωσή του³⁵.

Την άνοιξη του 1932 ο εντός των συνόρων ελληνισμός αντιμετώπιζε πολλαπλά προβλήματα. Η περίοδος της ειρήνης με τα όσα δεινά κληρονομούσε από τον πόλεμο, εξαντλήθηκε για τους Έλληνες σε ένα πολιτικό κλίμα έντασης και αντιπαράθεσης. Η παγκόσμια οικονομική κρίση είχε τις επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία. Το προσφυγικό ζήτημα, δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του μετώπου το 1922, παρέμενε, απαιτούσε λύσεις και οι πτυχές του επηρέαζαν άμεσα

³⁴ Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος* (επιμ. Π.Α. Ζάννας), Ερμής, Αθήνα 1988, τ. Α', σ. 139.

³⁵ Αλκ. Ρήγος, «Ο ξεριζωμός των Ελλήνων, ο Κεμάλ μπαίνει στην " Γκισούρ Ισμίρ"», *Ε' Ιστορικά*, (31/8/2000), (Ειδική Έκδοση της εφημερίδας Ελευθεροτυπία), τ.10, σσ. 32-43.

και έμμεσα την ελληνική κοινωνία. Ο εύθραυστος χαρακτήρας της δημοκρατίας, δεν επέτρεπε να θεωρείται η αβασίλευτη δημοκρατία διασφαλισμένη.

Η δεύτερη ελληνική δημοκρατία είχε αμφισβητηθεί αρκετές φορές μετά την εγκαθίδρυσή της, τον Απρίλιο του 1924, και μάλιστα από τούς ίδιους τους θεμελιωτές της, οι οποίοι συνιστούσαν μια ετερογενή ομάδα πολιτικών, που προέρχονταν από τις βενιζελογενείς παρατάξεις. Ωστόσο, το επιτακτικό ζήτημα που αναδεικνυόταν το 1932 ήταν η οικονομία. Ο πρωθυπουργός, Ελ.Βενιζέλος, προσπαθούσε να στηρίξει την απόφαση της κυβέρνησής του για τη λήψη νέων οικονομικών μέτρων³⁶. Η αναμενόμενη δυσaréσκεια του εκλογικού σώματος, εφόσον τελικά ψηφίζονταν τα σχετικά μέτρα³⁷, προκαλούσε έντονες ανησυχίες σε ολόκληρο το κοινοβουλευτικό σώμα, που πιεζόταν από την ανάγκη για αποδοχή του εκλογικού σώματος και ταυτόχρονα δεν έδειχνε εξοικειωμένο με τους θεσμούς της δημοκρατίας. Σε αυτή την κρίσιμη στιγμή ο Βενιζέλος αποφάσισε να υπερβεί την πίεση για λαϊκή εύνοια και να αγορεύσει υπέρ των μέτρων. Άλλωστε, είχε και πρόσφατα (1931) και παλαιότερα (1910)³⁸ αντισταθεί σε παρόμοιες περιστάσεις λαϊκής πίεσης και είχε καταφέρει να επιβληθεί, παραμερίζοντας το φόβο του πολιτικού κόστους. Οι αγορεύσεις αυτές δίνουν την αφορμή για προβληματισμό και δεν αποτελούν μόνο την άποψη ενός πολιτικού προσώπου στη δεδομένη στιγμή, αλλά σκιαγραφούν εν γένει την εποχή.

Το Μάρτιο του 1932 στη Βουλή των Ελλήνων επικρατούσε ένταση. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρότεινε έκτακτα οικονομικά μέτρα για την αποφυγή της χρεωκοπίας, καθώς η Ελλάδα δεν θα έβγαινε αλώβητη από τη διεθνή κρίση. Ο Παναγής Τσαλδάρης, από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης απέρριπτε την πρόταση. Ο Βενιζέλος στις 30 Μαρτίου έκανε ενώπιον του κοινοβουλίου μια ιστορική αναδρομή υπό μορφή αγόρευσης. Υπενθυμίζοντας όσα είχε δηλώσει

³⁶Χ.Αγριαντώνη - Γ.Πανσελήνα, « Η ελληνική οικονομία – διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός », στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, τ. 7ος, σ.132. Ελ. Βενιζέλος., *Τρεις Αγορεύσεις*, πρόλογος :Β. Θεοδωρόπουλος, Εκδόσεις «Ευρασία», Αθήνα 2000, σ.18.

³⁷ Από τον Σεπτέμβριο του 1931, το εθνικό νόμισμα, η δραχμή, που ως τότε ήταν προσδεμένη στο χρυσό μέσω της αγγλικής λίρας, βρίσκεται εκτεθειμένη λόγω της αποσύνδεσης της λίρας από το χρυσό. Τον Απρίλιο του 1932 η κυβέρνηση κήρυξε *χρεοστάσιο*. Η νομισματική αστάθεια οξύνθηκε λόγω και της διεθνούς κρίσης και ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να θεσπίσει αυστηρά φορολογικά μέτρα. Θ. Καλαφάτης, « Η εξυγίανση της δραχμής- τα μέτρα για τη νομισματική σταθεροποίηση», σ.140 και Γ. Μητροφάνη, « Η δημόσια οικονομία – ανασυγκρότηση και κρίση», σσ. 152-155 στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σ. 141.

³⁸ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940, Για το μάθημα της πολιτικής ιστορίας της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις « Σακκουλά», Αθήνα- Κομοτηνή 1980, σσ.80-83.

προγενέστερη αγόρευσή του (5/3/1932), επέμενε στην άποψη για κοινή λήψη ευθυνών από όλα τα κόμματα της Βουλής και τόνισε την αναγκαιότητα λήψης των οικονομικών μέτρων³⁹, ως τη λύση για την αποφυγή της παύσης πληρωμών: « είμαι υποχρεωμένος να αναγνωρίσω ότι η χώρα ευρίσκεται ενώπιον αδυναμίας να συνεχίση την εις χρυσόν καταβολήν του δημοσίου χρέους της χωρίς να εξαντληθή εντός βραχυτάτου διαστήματος το κάλυμμα της κυκλοφορίας»⁴⁰. Στην επιλογή αυτή τον οδήγησε η ανάγκη για ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των μέτρων εκ μέρους του λαού και του αντιπολιτευόμενου κυρίως Τύπου: «και η αντίδρασις του αντιπολιτευόμενου τύπου, τουλάχιστον του φιλικού προς τα πολιτικά κόμματα θα έπαυε και ο ξένος πάσης επαφής προς τα πολιτικά κόμματα τύπος θα ηδύνατο αποτελεσματικώτερον να χαλιναγωγηθή». Με το ίδιο σκεπτικό, ο Βενιζέλος ασκούσε έντονη κριτική στον Τσαλδάρη και προσπαθούσε να αποκρούσει τα επιχειρήματα του τελευταίου για το άσκοπο της οικουμενικής κυβέρνησης⁴¹. Ο «παρατεινόμενος» εθνικός διχασμός συνεχιζόταν και υπονόμει την εύθραυστη Β' Ελληνική Δημοκρατία. Η σφοδρή κοινοβουλευτική αντιπαράθεση οδήγησε τον Βενιζέλο σε μία φορτισμένη αγόρευση, κατά την οποία αναζητά τα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής στη στάση και τους χειρισμούς του Λαϊκού Κόμματος μετά το Μάρτιο του 1921 και διαπιστώνει το πολλαπλό εθνικό και εσωτερικό κόστος από την ολοσχερή αδυναμία συνεννόησης. Η ευκαιρία της παγκόσμιας ειρήνης και της αβασίλευτης δημοκρατίας όφειλε να μην αναλωθεί σε περαιτέρω διχαστικές παλινδρομήσεις.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου για την πλειονότητα των ευρωπαϊκών κρατών είχε ξεκινήσει το 1918 με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, η ελληνική πραγματικότητα ήταν διαφορετική. Ο μικρασιατικός πόλεμος, που κατέληξε στην οδυνηρή Μικρασιατική καταστροφή εισάγει την Ελλάδα μόλις το 1923, τον *ελληνικό Μεσοπόλεμο*, μια περίοδο ανασυγκρότησης και έντονων πολιτειακών ζυμώσεων. Η περίοδος χαρακτηρίστηκε από πολιτική αστάθεια, οικονομικά

³⁹ Ο Βενιζέλος είχε προτείνει από την 1η Ιανουαρίου την περικοπή των μισθών κατά 6% και τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών κατά 9.957 εκατομμύρια δραχμές, μέτρα που είχαν ψηφισθεί. Ωστόσο, η Δημοσιονομική Επιτροπή στην καθ' ύλην προς τη Βουλή έκθεσή της, είχε προτείνει επιπλέον περικοπές, επιβολή νέων φόρων και αύξηση των ταχυδρομικών τελών. Ελ Βενιζέλος., *Τρεις Αγορεύσεις*, πρόλογος :Β. Θεοδωρόπουλος, Εκδόσεις «Ευρασία», Αθήνα 2000, σσ.20.

⁴⁰ Ο.π., σσ. 17-19.

⁴¹ Οικουμενική κυβέρνηση είχε συσταθεί το Δεκέμβριο του 1926 υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Οικουμενικού χαρακτήρα κυβερνήσεις είχαν σχηματιστεί τέσσερεις μέχρι τις εκλογές του Αυγούστου του 1928, ενώ στην πρώτη από αυτές συμμετείχε και το Λαϊκό Κόμμα. Α. Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας από το 1821 μέχρι το 1980, Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήνα, 1980, σσ. 471-477.

αδιέξοδα, ποιοτική και ποσοτική μεταβολή του πληθυσμού λόγω της έλευσης των προσφύγων, αλλά και την ανακήρυξη της Β' ελληνικής δημοκρατίας (1924). Η μόνη φάση σταθερής πολιτικής διακυβέρνησης υπήρξε η τετραετία 1928-1932, όταν ενωμένες οι βενιζελογενείς παρατάξεις με αρχηγό τον Ελευθέριο Βενιζέλο πλειογήφισαν στις εκλογές του Αυγούστου του 1928 με πρωτοφανές ποσοστό. Κατά τη διάρκεια αυτής της φαινομενικά σταθερής πολιτικής περιόδου, οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα συγκρούστηκαν άμεσα, έμμεσα και πολλαπλά.

Η πτώση του μετώπου στην Τουρκία με την άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού και η αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών είχαν φέρει σημαντικές μεταβολές στην πολιτική κατάσταση. Ωστόσο από τον Αύγουστο του 1922 που κατέρρευσε το μέτωπο μέχρι τη συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου του 1923, μεσολάβησε ένας σχεδόν χρόνος πλήρης γεγονότων μιας προσπάθειας ανασυγκρότησης και απαγκίστρωσης από το βεβαρημένο παρελθόν: έπρεπε οι Έλληνες να διαχειριστούν τις συνέπειες της ήττας σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό και ταυτόχρονα σε πολιτικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό, καθώς η «Καταστροφή» σήμαινε τη ληξιαρχική πράξη του τέλους της «Μεγάλης Ιδέας» και της παρουσίας του Ελληνισμού στην μικρασιατική ακτή. Η Ιστορία και η εθνική συνείδηση αναζήτησε τους πρωταίτιους της ήττας προς πάσα κατεύθυνση: τις πολιτικές παρατάξεις και τις αντιθέσεις τους, τις Μεγάλες Δυνάμεις, τη δυναμική του Κεμάλ. Την πρώτη «λύση» στην καταστροφή ανέλαβαν να δώσουν στρατιωτικοί προερχόμενοι από το μικρασιατικό μέτωπο.

Τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού που είχαν περάσει από το Τσεσμέ στη Χίο και τη Λέσβο σχημάτισαν μία επαναστατική επιτροπή υπό τους συνταγματάρχες Ν.Πλαστήρα και Σ.Γονατά (11/9/1922). Στην Επαναστατική Επιτροπή συμμετείχε προσωρινά ο αντιπλοίαρχος Δ. Φωκάς, ο οποίος στη δεδομένη στιγμή ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος του στόλου στο κίνημα. Η βενιζελική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*⁴² είχε εκθειάσει ήδη με ανταποκριτές στο Τσεσμέ τους πρωταγωνιστές του κινήματος και ιδιαίτερα τον γνωστό βενιζελικό συνταγματάρχη, Ν.Πλαστήρα⁴³. Οι συγκεκριμένοι αξιωματικοί, καθώς και άλλοι συνεργάτες τους (Λούφας Χ., Ζήρας Ι. κ.ά.), είχαν επιτύχει να πειθαρχήσουν

⁴² *Ελεύθερον Βήμα*, Μεγάλη Καθημερινή Πολιτική και οικονομική εφημερίς, φ.214 (11.9.1922), σ.1 και φ.211 (8.9.1922), σ.1.

⁴³ Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, *Ν.Πλαστήρας, Εκστρατεία Ουκρανίας 1919, Κίνημα 6ης Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία*, επιμ. Π.Α.Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, τ.Β', σσ. 9, 17.

μέρος του υπό διάλυση στρατού μετά την κατάρρευση του μετώπου⁴⁴. Από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου ο στρατός με την απαραίτητη στήριξη του στόλου έπλευσε προς τα λιμάνια της ανατολικής Αττικής και κατευθύνθηκε προς την πρωτεύουσα⁴⁵. Εν τω μεταξύ απότακτοι βενιζελικοί αξιωματικοί υπό τον στρατηγό Θ.Πάγκαλο είχαν περικυκλώσει την πόλη και είχαν προβεί σε ενέργειες εκδικητικού χαρακτήρα και συλλήψεις, τις οποίες ακύρωσε αμέσως ο Πλαστήρας⁴⁶. Σε ενθουσιώδη ατμόσφαιρα υποδέχθηκε ο λαός του ηγέτες του κινήματος στην Αθήνα⁴⁷, ενώ βενιζελικός τύπος ανακοίνωσε με ανάλογο ενθουσιασμό την επικράτηση του κινήματος, αποκαλώντας τους πρωτεργάτες του «*τιμωρούς και σωτήρας*»⁴⁸.

Το στρατιωτικό κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1922 που οργανώθηκε αμέσως μετά την ήττα, το γνωστό ως η «Επανάσταση του 1922», επεδίωξε την πρώτη εκκαθάριση, στρεφόμενο κατά των κρατούντων στα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα. Οι στρατιωτικοί ανάγκασαν τον Κωνσταντίνο να αναχωρήσει εσπευσμένα για την Ιταλία⁴⁹ και τελικά να παραιτηθεί (27/9/1922), ενώ ο θρόνος πέρασε στο διάδοχο Γεώργιο, που ονομάστηκε Γεώργιος Β'. Τη διπλωματική εκπροσώπηση της χώρας στο εξωτερικό ανέθεσαν στον Ελ. Βενιζέλο⁵⁰. Επιπλέον, κήρυξαν στρατιωτικό νόμο για πρώτη φορά μετά τις συνταγματικές ρυθμίσεις του 1911⁵¹. Οι συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρας και Στ. Γονατάς και οι συνεργάτες τους ανέλαβαν ένα σύνθετο έργο με επιτακτικής ανάγκης παραμέτρους. Έπρεπε άμεσα να ανασυγκροτηθεί ο στρατός, ώστε να περιοριστούν οι τουρκικές βλέψεις για τη

⁴⁴ Πρόκειται για τη 1η Μεραρχία, το 34ο Σύνταγμα Πεζικού, το 5/42 και 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων. Πβ. Γ.Ε.Σ./ Δ.Ι.Σ., *Το τέλος της εκστρατείας, 1922, Σύμμπτυξις του Γ' Σώματος Στρατού*, τ. 7ος, μέρος Β', Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1962, σσ.198-234.

⁴⁵ Στ.Γονατά, *Απομνημονεύματα, 1897-1957*, (αυτοέκδοση), Αθήναι, 1958, σ.232. και Χ. Μπαμπούνης, *Αναφορά στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών 1928-36 στη Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α.Αττικής, Καλύβια, 19-21.10.1984*, Ανάτυπο, Αθήνα 1985, σ. 142.

⁴⁶ Γρ.Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 39. Η χαρακτηριστική φράση του Πλαστήρα προς τον Πάγκαλο «*η μόνη ντροπή της Επανάστασης ήταν οι συλλήψεις σου*» προϊδεάζει για τη συγκρουσιακή σχέση των δύο αξιωματικών, που θα επιφέρει διάσπαση στους δημοκρατικούς του στρατού με πολλά συνεπακόλουθα.

⁴⁷ Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π., τ.Α'*, σ. 129.

⁴⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 2041(15.9.1922), σ.1. Πρωτοσέλιδο άρθρο του Γ.Παπανδρέου.

⁴⁹ Η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* (20.10.1922) καταγγέλλοντας τη βασιλική αλαζονεία εκείνες τις κρίσιμες ώρες θεωρεί «*υπέρ το δέον γενναιόδωρον*» την προσφορά 1.000.000 χρυσών δραχμών από τον Πλαστήρα προς τον Κωνσταντίνο, προκειμένου ο τελευταίος να αναχωρήσει από την Ελλάδα άμεσα. [Π.Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ελληνική Ιστορία...ό.π., τ. 3ος, σ.66.*]

⁵⁰ Γ. Γιαννουλόπουλος, «*Από τις Σέβρες στη Λωζάννη*», στο Συλλογικό: *Ιστορία της Ιστορίας του 20ου αιώνα, ο Μεσσοπόλεμος, 1922-1940*, επιστ.επιμ.ελ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, Β' τόμος, μέρος 1ο, σσ. 258-259.

⁵¹ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βεν. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ.44.

Θράκη, να αποκατασταθούν οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, να διενεργηθούν ελεύθερες εκλογές και να αποδοθούν ευθύνες για την καταστροφή του «ονείρου» που έτρεφε επί έναν αιώνα την εθνική συνείδηση και καθόριζε την εξωτερική πολιτική.

Αιφνιδιάζοντας την ελληνική κυβέρνηση, οι σύμμαχοι οργάνωσαν διάσκεψη στα Μουδανιά (20-29 Σεπτεμβρίου), για μια ανακωχή που ευνοούσε προκλητικά την τουρκική πλευρά. Η διάσκεψη των Μουδανιών, όπου υπογράφηκε τελικά η ανακωχή, δημιουργούσε τετελεσμένα γεγονότα υπέρ των Τούρκων, οι οποίοι στη Λωζάννη θα εμφανίζονταν να διεκδικούν και τη δυτική Θράκη⁵². Η βεβιασμένη εκκένωση της περιοχής από τους Έλληνες δεν προέκυψε ως πολεμικό, ούτε ως διπλωματικό κεκτημένο των Τούρκων, αλλά ως μία κίνηση καλής θέλησης των Συμμάχων προς τους Τούρκους, τους οποίους είχαν πλέον προσεταιριστεί⁵³. Η στάση των συμμάχων ήταν τέτοια, που η ελληνική αντιπροσωπεία, αποτελούμενη από συνταγματάρχες (Πτολ. Σαρηγιάννης, Αλ. Μαζαρακίς-Αινιάν), έναν διπλωματικό σύμβουλο (Π.Οικονόμου-Γκούρας) και με τη συνοδεία του Πλαστήρα επιβεβαίωσε την άποψη που προϋπήρχε στη συνείδηση των αξιωματικών, όπως τη διατύπωσε και ο Πλαστήρας, ότι «ο στρατός μας δεν ηττήθηκε, αλλά επροδόθη»⁵⁴.

Οι ηγέτες του στρατιωτικού κινήματος δήλωσαν ότι τάσσονταν «υπεράνω κομμάτων»: «*Η Επανάσταση από της πρώτης στιγμής έχει ταχθεί υπεράνω κομμάτων...ούτε κομματίζεται, ούτε φατριάζει...και ακολουθεί ορισμένη πολιτική εθνικής συμφιλίωσης*»⁵⁵. Το διάγγελμα αυτό (25/9/1922) προδιέγραφε την επικείμενη μοίρα της φιλοβασιλικής ηγεσίας. Έπειτα, κάλεσαν τον Αλεξ. Ζαΐμη να σχηματίσει κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Η άρνηση του Ζαΐμη οδήγησε στην επιλογή του μετριοπαθούς φιλοβενιζελικού, Σωτ. Κροκιδά, ο οποίος είχε διατελέσει διοικητής Κρήτης κατά την περίοδο 1917-1920⁵⁶. Για να αποδεχθεί τον σχηματισμό Κροκιδάσκυβέρνησης ζήτησε από τους Πλαστήρα και Γονατά να υποσχεθούν

⁵² *Εμπρός*, φ.9713 (12.11.1922), σ.1 και Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια, 1922-1935*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τ. Α'.

⁵³ Γ. Ρούσσο, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 312.

⁵⁴ Την ίδια άποψη είχε διατυπώσει και ο στρατηγός Λ.Παρασκευόπουλος: «Ο στρατός μας δεν ενικήθη, διότι δεν επολέμησε ουσιαστικά» Λεων. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, Αθήνα 1933, Πυρσός, τ. Β', σσ. 90-91. Στη συνομιλία του, εξάλλου, με τον Άγγλο στρατηγό Χάριγκτων ο Πλαστήρας αρνήθηκε την άποψη των συμμάχων ότι οι Έλληνες ήταν ηττημένοι και υποχρεωμένοι να δεχτούν οποιαδήποτε απόφαση λήφθηκε ερήμην τους. Βλ. περισσότερα, Ι. Πεπονής, *Ν.Πλαστήρας*, Σύλλογος Μεσσηνολιτών, Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1948), σ.219.

⁵⁵ Γ. Παπανδρέου, «Διάγγελμα της Επανάστασης προς τον λαό», από το: *Στη συγκυρία της αθασίλευτης, Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γλύξμπουργκ, 1920-1924*, εισαγωγή-ιστορική επιμέλεια: Π. Πετρίδης, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σσ. 229-230 και Π.Πετρίδης, ό.π., σ. 77, (διάγγελμα 25.9.1922).

⁵⁶ Γρ.Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, ό.π., σ. 23.

ενώπιον των ξένων πρεσβευτών ότι οι «υπαίτιοι της εθνικής συμφοράς», οι οποίοι, από τις 14 Σεπτεμβρίου που επιβλήθηκε η Επανάσταση στην Αθήνα, είχαν συλληφθεί, «θα τιμωρηθούν, αφού δικαστούν υπό των νομίμων δικαστηρίων»⁵⁷.

Η ερμηνεία του ίδιου του Πλαστήρα για την τακτική που ακολούθησε και η πεποίθησή του ότι έπραττε το αναγκαίο καταγράφεται σύμφωνα με τα λεγόμενά του το 1953, λίγους μήνες πριν πεθάνει, όταν ανέφερε την απάντηση που έδωσε στο Βρετανό πρέσβη, Fr.-Os. Lindley, όταν εκείνος απαιτούσε πειστικά να μην εκτελεστούν οι αποφάσεις του στρατοδικείου: «*Αν το στρατοδικείο αποφασίσει να τους καταδικάσει εις θάνατον, θα την εκτελέσω την απόφασιν. Όπως και αν τους αθωώσει, σας εγγυώμαι ότι κανείς δεν θα τολμήσει να τους πειράξει... Σας εγγυώμαι ότι η απόφασις του στρατοδικείου θα είναι απολύτως σεβαστή*»⁵⁸. Ο τρόπος με τον οποίο ο Πλαστήρας νοηματοδοτούσε τη δράση του όλη εκείνη την περίοδο καταδεικνύεται στην παρακάτω φράση: «*Δεν ήρθα για να εκδικηθώ, αλλά για να σώσω την Ελλάδα. Δεν είμαι πολιτικός, μονάχα στρατιώτης. Και όταν κουβαλήθηκαν όλοι οι ξένοι πρέσβεις, να μου πουν ότι δεν θα μου επιτρέψουν να κακοποιήσω συγγενή των δικών τους βασιλιάδων, δεν ετόλμησα να τα βάλω με όλες τις Δυνάμεις! Κοίταζα μονάχα πώς θα εμποδίσουμε τον Κεμάλ να μπει...*»⁵⁹.

Στο συλλαλητήριο που οργανώθηκε στις 9/22 Οκτωβρίου του 1922 στην Αθήνα με σημαντική συμμετοχή προσφύγων και στρατού, ο Πλαστήρας είχε κατονομάσει τους υπαίτιους της εθνικής ήττας και είχε υποσχεθεί ότι «*οι μεγάλοι ένοχοι θα τιμωρηθούν*»⁶⁰. Από την πλευρά του ο βενιζελικός τύπος, αξίωνε την τιμωρία της αντίπαλης παράταξης. Τελικά συγκροτήθηκε ανακριτική επιτροπή υπό την προεδρία του Θ. Πάγκαλου και στις 24 Οκτωβρίου εκδόθηκε η απόφαση παραπομπής σε έκτακτο στρατοδικείο- που είχε ορισθεί από τις 13 Οκτωβρίου με πρόεδρο τον Αλ. Οθωναίο - των οκτώ κατηγορουμένων για εσχάτη προδοσία⁶¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο Διάταγμα συγκρότησης του Έκτακτου Στρατοδικείου υπήρχε άρθρο (υπ.αριθμ.20)⁶² που δεν επέτρεπε επέμβαση στις αποφάσεις του οργάνου αυτού από κανένα άλλο ένδικο μέσο και εναπόθετε την ευθύνη για την

⁵⁷Ο.π., σ.26.

⁵⁸ Ο Γρ. Δαφνής, συντάκτης της *Ελευθερίας* τότε, είχε δημοσιεύσει τις απαντήσεις του Πλαστήρα σχετικά με την εξολοκλήρου ανάληψη ευθύνης της εκτέλεσης των Έξι (4/5/1953).

⁵⁹ Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 130.

⁶⁰*Ελεύθερον Βήμα*, φ.245,(10.10.1922), σ.1 και Ι.Πεπονής, *Ν.Πλαστήρας*, ό.π., σσ. 233-235.

⁶¹ Πρόκειται για τον Δ. Γούναρη, Ν. Στράτο, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Ν.Θεοτόκη, Γ. Μπαλατζή, Ξ. Στρατηγό, Μ. Γούδα, στρατηγό Γ.Χατζηανέστη.

⁶²*Επίσημα Πρακτικά της δίκης των Έξι*, Εκδόσεις «Αθήναι», Αθήνα 1976, σελ. 20-23 και Φ.Ε.Κ. Α' , 199/13., 26.10. 1922.

εκτέλεση των αποφάσεων στην Επαναστατική Επιτροπή⁶³. Από την πλευρά της, η τελευταία θα σεβόταν και θα εκτελούσε οποιαδήποτε απόφαση λάμβανε το καθ' ύλην στρατοδικείο⁶⁴. Στις 15/28 Νοεμβρίου η καταδικαστική απόφαση για τους έξι κατηγορούμενους εκτελέστηκε. Η επίδειξη ισχύος της επαναστατικής κυβέρνησης είχε διττά αποτελέσματα. Από τη μία, αποσοβήθηκαν οι ακρότητες των δυσανεσθημένων –προσφύγων και στρατιωτικών, αλλά, ταυτόχρονα, προκλήθηκαν διεθνείς αντιδράσεις, που δυσχέραιναν τις όποιες διπλωματικές διαπραγματεύσεις⁶⁵.

Διαβάζοντας και πάλι τις μαρτυρίες υπό τύπον παλίμνηστου, θα μπορούσε να θεωρηθεί βέβαιο ότι Έλληνες πολιτικοί αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και μετέπειτα πρόσφυγες και φοβόντουσαν τις αντιδράσεις τους⁶⁶. Αξιοσημείωτο είναι ότι η εκτέλεση ικανοποίησε και την πλειονότητα των αδιάλλακτων στρατιωτικών σε μια ιστορική συγκυρία κατά την οποία η συνοχή του στρατού ήταν αναγκαία, προκειμένου να διεκδικηθεί ή τουλάχιστον να γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης ο επόμενος στόχος, που ήταν η διατήρηση της Θράκης.

Οι πολιτικές εντάσεις της περιόδου μετά την καταστροφή φανερώνουν πως ο εθνικός διχασμός δεν είχε τερματιστεί⁶⁷, όσο κι αν οι εκάστοτε κυβερνήσεις προσποιούνταν ή ήθελαν να «εφησυχάσουν» στο αντίθετο. Η όλη διαδικασία και η κατάληξη της δίκης αποτέλεσαν πολλές φορές επιχείρημα ή και αφορμή για σύγκρουση ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, των Φιλελεύθερων και των Λαϊκών. Το ζήτημα αυτό και η ορθότητα ή μη της εκτέλεσης της καταδικαστικής απόφασης του στρατοδικείου απασχόλησε και απασχολεί ακόμα την κοινή γνώμη⁶⁸. Η νομιμότητα της εκτέλεσης των Έξι αμφισβητήθηκε αργότερα και από στελέχη των

⁶³ Σπ. Μαρκέτος, «Η Δίκη των Εξ, το παρασκήνιο», *Εΐστορικά* (ειδική έκδοση της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*), τεύχος 6, σ. 21.

⁶⁴ Ο Πάγκαλος και ο Οθωναίος που επέμεναν για άμεση εκκαθάριση, είχαν δεσμεύσει τον Πλαστήρα να εκτελέσει όποια απόφαση του στρατοδικείου. Παράλληλα ήθελαν να αποφύγουν το ενδεχόμενο ο συνταγματάρχης να αποδώσει χάρη στους καταδικασθέντες και να εμφανιστεί ως συμφιλιωτής. Πβ. Γ.Ρούσσος, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήναι 1975, τ. 6, σσ. 317-318 και Θ.Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1909-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σσ. 97-99.

⁶⁵ Ο Ελευθ. Βενιζέλος είχε επισημάνει τις δυσχέρειες που ενέκυπταν σε διπλωματικό επίπεδο αν εκτελείτο η απόφαση του στρατοδικείου, αλλά η προειδοποίηση αυτή έφτασε καθυστερημένα, αν και στην ουσία δεν αποτελούσε κατά κανέναν τρόπο σοβαρή προσπάθεια ματαίωσης των εκτελέσεων.

⁶⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, ό.π., σσ. 29-31.

⁶⁷ Μ., Mazawer, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2009, σελ. 41.

⁶⁸ Ενδεικτική της εντύπωσης που προκάλεσε και ακόμα προκαλεί η Δίκη είναι η αναψηλάφησή της και τελικά η αθώωση των κατηγορουμένων από τον Άρειο Πάγο το 2010, κατόπιν αιτήματος του Μιχ.Πρωτοπαπαδάκη, εγγονού του Π.Πρωτοπαπαδάκη . Απόφαση Αρείου Πάγου, Ζ΄ Ποινικό Τμήμα, αρ.1675/2010.

Φιλελεύθερων. Ο ίδιος ο υποστράτηγος Θ. Πάγκαλος που το 1922 εξωθούσε την υπόθεση στα άκρα, από το 1925 άλλαξε στάση.

Την προηγούμενη (14 Νοεμβρίου) της εκτέλεσης των Έξι στο Γουδί είχε σχηματιστεί κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Στυλ. Γονατά, αφού προηγουμένως είχε διαλυθεί η Επαναστατική Επιτροπή. Υπουργός στρατιωτικών ανέλαβε ο Θ. Πάγκαλος. Η κυβέρνηση Σ. Κροκιδά είχε παραιτηθεί υπό την πίεση της βρετανικής αντίδρασης για την εσπευσμένη εκτέλεση των καταδικασθέντων⁶⁹. Η επαναστατική επιτροπή, αποτελούμενη από τους Στυλ. Γονατά, Ν. Πλαστήρα, Λ. Σακελλαρόπουλο, Α. Γέροντα και Αλ. Χατζηκυριάκο, είχε εκδώσει διάταγμα⁷⁰ σύμφωνα με το οποίο Γονατάς θα προήδρευε του υπουργικού συμβουλίου και ο Πλαστήρας θα αναλάμβανε την άσκηση της κάθε δικαιοδοσίας της επιτροπής⁷¹. Ο Πλαστήρας ως αρχηγός της Επανάστασης είχε τη δικαιοδοσία να εκδίδει συντακτικές πράξεις και ταυτόχρονα θα είχε την ευθύνη για «τον αναγκαίον εξιλασμόν της εθνικής τραγωδίας και τον απαραίτητον δια το μέλλον πολιτικόν παραδειγματισμόν»⁷², σύμφωνα με δήλωσή του την παραμονή της εκτέλεσης.

Ο ελληνικός στρατός στον Έβρο (Δ' Σώμα Στρατού) είχε ανασυγκροτηθεί υπό τον Θ. Πάγκαλο. Οι στρατιωτικοί, που συνιστούσαν την κυβέρνηση αυτή, γνώριζαν ότι υπερείχαν στη Θράκη, όπως γνώριζαν και την αδυναμία των Τούρκων να μεταφέρουν δυνάμεις στην περιοχή λόγω έλλειψης θαλάσσιων μέσων. Οι «αδιάλλακτοι» αξιωματικοί υπό τους Πάγκαλο, Οθωναίο και Χατζηκυριάκο μέμφονταν την Επανάσταση για τη διαλλακτικότητά της στο ζήτημα της Θράκης. Ο Πλαστήρας που πιεζόταν πολλαπλά – διπλωματικά, στρατιωτικά και οικονομικά λόγω των εξόδων συντήρησης του στρατού⁷³ – απείλησε τους συναδέλφους του με παραίτηση. Δήλωσε στους «αδιάλλακτους» ότι τάσσεται υπέρ της δυναμικής επανάκτησης της Θράκης, μόνο εφόσον εξαντληθούν οι διπλωματικές επιλογές⁷⁴.

⁶⁹ Γ. Ρούσσου, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., τ.6, σ. 321.

⁷⁰ Ε. τ. Κ., φ.233(14.11.1922), σ.1.

⁷¹ «Διάγγελμα της Επανάστασης περί ασκήσεως της δικαιοδοσίας της επαναστατικής επιτροπής από το Νικόλαο Πλαστήρα», *Στη συγκυρία της αβασίλευτης...* ό.π., σ. 238.

⁷² Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ελληνική Ιστορία...* ό.π., τ. 3ος, σ. 80.

⁷³ Η παράταση της στρατιωτικής κινητοποίησης που κόστιζε στην Ελλάδα 7.000.000 δραχμές ημερησίως, έδινε στο Βενιζέλο το έρεισμα να πιέσει τους συμμάχους για επωφελή συμφωνία, σύμφωνα με τηλεγράφημα (19/6/1923) του Rumbold στον Curzon. D.B.F.P., 1919-1939 : London 1972, *First Series*, v. XVIII (Nr 622), p. 879.

⁷⁴ *Αρχείον Θεοδ. Πάγκαλου*, επιμ. Θησέα Πάγκαλου, Κέδρος, Αθήναι, 1973, τ.Α', σ. 65. Οι υποτιμητικές απόψεις των Οθωναίου, Πάγκαλου και Χατζηκυριάκου για τον Πλαστήρα («τον ξεγέλασαν πάλι τον ανόητον», «είστε-Πλαστήρας και Γονατάς-χαλβάδες» κ.ά.) κυκλοφορούσαν στον στρατό και έδιναν την εντύπωση της έλλειψης συνοχής εντός της Επανάστασης [Εστία, φ.10449

Τελικά από τους έξι νομούς της Γενικής Διοίκησης Θράκης, μόνο δύο επιδικάζονταν στην ελληνική επικράτεια (Έβρου, Ροδόπης)⁷⁵. Η περιοχή παραχωρήθηκε (12/25 Νοεμβρίου) στην Τουρκία και ο αριθμός των προσφύγων αυξήθηκε κατά 250.000 περίπου με όσα σήμαινε αυτό⁷⁶. Ωστόσο, θα πρέπει να αναγνωριστεί στους στρατιωτικούς της Επαναστατικής Επιτροπής τόσο η απειρία τους σε διπλωματικές διαπραγματεύσεις, όσο και η εμπειρία των συνεπειών στη μη συμμόρφωση στις απαιτήσεις των Συμμάχων. Μέχρι το τέλος της πολιτικά και εθνικά ταραχόδους χρονιάς του 1922 πέθανε στο Παλέρμο ο Κωνσταντίνος, όμως τη δεδομένη στιγμή ήταν ένας θάνατος χωρίς κανένα πολιτικό κόστος και χωρίς πολιτειακούς συμβολισμούς. Με τη νέα χρονιά (19/1/1923) ο Πλαστήρας θα χορηγήσει γενική αμνηστία για «*άπαντα τα πολιτικά αδικήματα, απλά ή σύνθετα*», σε μια προσπάθεια εξομάλυνσης του κλίματος και καθησυχασμού των αντιπάλων⁷⁷.

Εν τω μεταξύ είχε αρχίσει η συνδιάσκεψη της Λωζάννης (7/20 Νοεμβρίου 1922) με σημαντικότερα θέματα για την ελληνική πλευρά τα ελληνοτουρκικά σύνορα στη Θράκη και το καθεστώς των νησιών του βορείου και ανατολικού Αιγαίου. Δύο από τις προτεραιότητες της επαναστατικής επιτροπής Πλαστήρα – Γονατά ήταν η αποκατάσταση της εύνοιας των Συμμάχων⁷⁸ που είχε διασαλευτεί από τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις και η ενίσχυση του μετώπου στη Θράκη όπου η κατάσταση δεν ήταν εντελώς αποθαρρυντική για την ελληνική πλευρά⁷⁹. Λίγο πριν από την κατάρρευση του μετώπου στην Ασία, είχε μεταφερθεί στη Θράκη μία ακόμα μεραρχία, προκειμένου να ενισχυθεί η ιδέα της επίθεσης στην υπό συμμαχική κατοχή Κωνσταντινούπολη⁸⁰. Οι σύμμαχοι είχαν ενημερώσει τον Κεμάλ ότι δε θα τους δυσαρεστούσε η παραχώρηση της Θράκης ως τον Έβρο στην Τουρκία, κάτι που η ελληνική κυβέρνηση επίσημα αγνοούσε. Ωστόσο, ο Βενιζέλος τους ενημέρωσε ότι

(7.11.1923), σ.3], ενώ καταδεικνύουν και την αυτοπεποίθηση των αδιάλλακτων σχετικά με το αξιόμαχο του στρατού και την αδυναμία της κυβέρνησης να το εκμεταλλευτεί. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, Πάπυρος, Αθήνα 1973, τ.2ος, σ.189. Γ.Ρούσσο, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ.352, επιστολή Αλ.Χατζηκυριάκου.

⁷⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος*, Εκδόσεις «Βάνιας», Αθήνα 2007, σ. 91.

⁷⁶ Η «Σύμβαση περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών» υπογράφηκε τελικά στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου 1923. Π.Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ελληνική Ιστορία...*, ό.π., σσ. 232-244.

⁷⁷ Α. Κοτζιάς, *Επίλογος στο Γουδή, Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα 1974, σελ. 44.

⁷⁸ Αλκ.Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.336.

⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.433(28.12.1922), σ.1.

⁸⁰ D.Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Ρ. Πατρικίου - Σταυρίδη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982, σ. 390.

«οι Τούρκοι σοβαρώς χειρονομούσι να μας εξώσωσι και εκ της δυτικής Θράκης»⁸¹. Ο ίδιος, αντιλαμβανόμενος πάντα τις διαθέσεις των Συμμάχων, προέτρεπε την επαναστατική κυβέρνηση σε μετριοπάθεια απέναντί τους.

Το 1923 εκκινεί για τους Έλληνες με μια διάθεση για αλλαγές που ήταν περισσότερο ως αποτέλεσμα της ανάγκης για προσαρμογή στα νέα δεδομένα παρά για μια συνειδητή επιλογή για ουσιαστικές μεταβολές. Η δημοκρατία φαίνεται να γίνεται αντιληπτή περισσότερο ως στοιχείο της νεοτερικότητας, ως μία διέξοδος από τα δεινά της βασιλείας. Ωστόσο, υπάρχουν ομάδες, όπως οι διανοούμενοι και ορισμένοι πολιτικοί και στρατιωτικοί, οι οποίοι έδειχναν πεπεισμένοι ότι η υιοθέτηση του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας αποτελούσε απόδειξη της πίστευσης του εκσυγχρονισμού⁸². Το κλίμα της εποχής αποδίδεται με ενάργεια σε μία αγόρευση του Παπαναστασίου, ο οποίος τονίζει την ανάγκη απαλλαγής από την βασιλεία, με πολιτικά κριτήρια και ορθολογικά επιχειρήματα, χωρίς την παρόρμηση των βενιζελικών στρατιωτικών που συνήθως απέρριπταν τη μοναρχία με τη συγκεκριμένη δυναστεία, γιατί είχαν υποστεί τις διώξεις της και τις συνέπειες των επιλογών της σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Ο Παπαναστασίου απορρίπτει οποιαδήποτε επιλογή για ηγεμονικά δικαιώματα της δυναστείας των Γλύξμπουργκ, λόγω της αυταρχικής νοοτροπίας των μελών της καθώς και της υποκίνησης διώξεων προς αντιφρονούντες πολίτες, αλλά και της απροθυμίας ενίοτε και της αδυναμίας ή και απροθυμίας των βασιλοπαίδων να πειθαρχήσουν και να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στο στράτευμα⁸³.

Μια αλλαγή αποτέλεσε η εγκατάλειψη του ιουλιανού ημερολογίου και η υιοθέτηση του γρηγοριανού⁸⁴. Σύμφωνα με το διάταγμα θα διατηρούταν μία διάκριση μεταξύ επίσημου ημερολογίου και θρησκευτικού. Η περίπτωση της εθνικής γιορτής που ταυτίζεται με τη θρησκευτική του Ευαγγελισμού θα ακολουθούσε αρχικά το ιουλιανό⁸⁵. Αυτό όμως θα σήμαινε την μετατόπιση της εθνικής εορτής γι' αυτό και δεν υιοθετήθηκε. Πρόκειται για μια αλλαγή που αναλογούσε, έστω κι αυτό δεν ήταν άμεσα από, στον επαναστατικό χαρακτήρα της κυβέρνησης. Σήμαινε την ταύτιση με

⁸¹ Πρόκειται για φράση από το κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα που είχε στείλει ο Βενιζέλος από το Παρίσι προς την Επαναστατική Επιτροπή. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων...* ό.π., σ. 50 και Γ. Ρούσσο, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους...* ό.π., σ. 313.

⁸² S. Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20^ο αιώνα*, μτφρ. Η. Σροίκου-Σ. Βόικου, Ποιότητα-Hachette, Αθήνα 2001, σ. 23.

⁸³ Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ελληνική Ιστορία...* ό.π., σ. 87.

⁸⁴ Ε. τ. Κ., φ. 24 (18/1/1923), σ. 1.

⁸⁵ Ε. τ. Κ., φ. 24 (25/1/1923), σσ. 159-160.

την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη και την εγκατάλειψη του «παλαιού χρόνου» και όσων ιδεών τον συνόδευαν.

Κυρίαρχο ιδεολογικό σχήμα του ελληνικού εθνικισμού κατά τον «παλαιό χρόνο», την εποχή πριν από την αλλαγή του ημερολογίου, αποτέλεσε το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας, η οποία μέσα από τις παλινωδίες της πολιτικής ζωής υπηρέτησε πολλαπλές σκοπιμότητες. Αυτό που διέκρινε κατά παράδοση την ελληνική πολιτική ήταν η πρόταξη σημαντικών και μεγαλεπήβολων στόχων χωρίς αυτοί να συνοδεύονται από τις ανάλογες δυνατότητες⁸⁶. Οι απόπειρες υλοποίησης των εθνικών προταγμάτων συνήθως εδράζονταν στην εκμετάλλευση της εξωτερικής συγκυρίας. Η μεθοδολογία επίτευξης του εθνικού στόχου άλλαξε προς το ρεαλιστικότερο με την παρουσία του Βενιζέλου. Αποτέλεσμα της νέας οπτικής ήταν οι επιτυχίες της δεκαετίας 1910⁸⁷ -20⁸⁸. Η εξωτερική συγκυρία το 1923 επέβαλε το ρεαλισμό και τη συμπόρευση –τηρουμένων των αναλογιών- με τις λοιπές φιλελεύθερες δημοκρατίες. Νέο περιεχόμενο στη Μεγάλη Ιδέα θα έδινε ο Γ. Παπανδρέου, όταν ως υπουργός Εθνικής Παιδείας των Φιλελευθέρων (1930) μετατόπιζε το κέντρο βάρους της από την εδαφική στην πολιτιστική διεύρυνση. Χρησιμοποιώντας ως ιδεολογικά εργαλεία τη νιτσειϊκή φιλοσοφία και τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, ο Γ. Παπανδρέου δήλωνε: «*Η μεγάλη ιδέα παραμένει αθάνατος. Απλώς μόνον μεταβάλλει περιεχόμενον. Από την αύξησιν του εδάφους μετατοπίζεται στην αύξησιν και ανύψωσιν του ελληνικού πολιτισμού.*»⁸⁹. Επρόκειτο για ένα ρητορικό σχήμα του Παπανδρέου, που εξέφραζε την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της Μεγάλης Ιδέας και των πολιτικών. Είναι η χρήση ενός οικείου για τους πολίτες σχήματος υπό διαφορετική ερμηνεία.

Σημαντικότερο διπλωματικό γεγονός του 1923 ήταν η υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης (24/7)⁹⁰. Οι συνέπειες της συνθήκης που καθόρισε το καθεστώς στο ανατολικό Αιγαίο και τα ελληνοτουρκικά σύνορα ήταν αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων του Βενιζέλου και του Ισμέτ Ινονού. Η παρουσία της ελληνικής στρατιάς στον Έβρο και η προσδοκία για την προέλαση στην Ανατολική Θράκη καθυστέρησε τις διαπραγματεύσεις και αναστάτωσε την ελληνική

⁸⁶ Γ. Κοντογιώργης, «Η βασιλεύουσα δημοκρατία, 1863-1923», Α' μέρος, στη σειρά: *Νεότερη πολιτική Ιστορία*, Αρχείο ΕΡΤ, επιμέλεια-παρουσίαση: Μ. Σακελλαρίου, 1985.

⁸⁷ Χρήστου Θ., «Ο Παράκλητος Ελευθέριος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 92 (2001), σσ. 14-19.

⁸⁸ Θ. Χρήστου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης, εκδ. «Δομή», Αθήνα 2006, τ. 11, σσ. 462.

⁸⁹ Μ. Mazawer, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου... ό.π.*, σσ. 57-58.

⁹⁰ Ε.τ.Κ., φ. 238 (24/7/1923), σ.1.

αντιπροσωπεία. Η ελληνική κυβέρνηση, έχοντας εμπιστοσύνη στις διαπραγματευτικές ικανότητες του Βενιζέλου, διατηρούσε την ετοιμότητα του στρατού στη Θράκη και μέχρι την υπογραφή διατηρούσε και ελπίδες για την ευνοϊκότερη ρύθμιση των συνόρων⁹¹. Ο Βενιζέλος, είχε αντιληφθεί τις προθέσεις των Συμμάχων και βλέποντας την αδιαλλαξία των Τούρκων στα ζητήματα της Μέσης Ανατολής, ζήτησε από τον Πλαστήρα να μεταβεί στη Λωζάννη. Εκεί δήλωσε τις διαθέσεις της Επανάστασης για ειρηνική συνύπαρξη με τους Τούρκους⁹². Οι σχέσεις μεταξύ των στρατιωτικών δεν ήταν αρμονικές, γεγονός που καθυστερούσε το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας και ενίσχυε στους Συμμάχους την εντύπωση της εσωτερικής αστάθειας. Παράλληλα, το ζήτημα της υπογραφής της συνθήκης παρουσιαζόταν από την Επανάσταση ως προϋπόθεση για τις εκλογές και τη ρύθμιση του πολιτειακού⁹³.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, μερίδα των «αδιάλλακτων» υπό τον Πάγκαλο, η οποία θεωρούσε ότι οι διαφορές με την Τουρκία θα επιλύονταν μόνο με πόλεμο, επεδίωξε την ανατροπή του Πλαστήρα⁹⁴. Ο Πλαστήρας κατάφερε τελευταία στιγμή (16/6/1923) να αποσοβήσει το πραξικόπημα του Πάγκαλου, που θα σήμαινε εκτός των άλλων και τη διάσπαση της συνοχής του στρατεύματος. Η παραίτηση του Πάγκαλου, μετά την αποκάλυψη των εις βάρος της κυβέρνησης συνωμοσιών, έγινε δεκτή και το Υπουργείο στρατιωτικών ανέλαβε ο Γονατάς ενώ επικεφαλής της στρατιάς του Έβρου ετέθη ο Πιερ. Μαυρομιχάλης. Η υπογραφή της «ειρήνης» δεν σήμαινε το τέλος των δεινών για την επαναστατική κυβέρνηση. Στις 31 Αυγούστου του 1923 η Ιταλία υπό τον Μουσολίνι προέβη αιφνιδιαστικά σε βομβαρδισμό της Κέρκυρας. Με πρόσχημα τη δολοφονία ενός Ιταλού διπλωμάτη, ο ιταλικός στόλος εμφανίστηκε στο νησί και επέδωσε στις εκεί ελληνικές αρχές τελεσίγραφο για την ειρηνική κατάληψη του νησιού⁹⁵. Οι ελληνικές αρχές δεν είχαν τρόπο να αντισταθούν και να προστατέψουν την ανοχύρωτη Κέρκυρα, αλλά δήλωσαν ότι δεν θα την

⁹¹ Πβ. Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος...*, ό.π., σ.139.

⁹² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων...* ό.π., σελ. 58.

⁹³ *Αθηναϊκή*, αρ.1332(13.3.1923), σ.3.

⁹⁴ Για τη διατήρηση του Πάγκαλου στη θέση του αρχηγού του στρατού είχε εγγυηθεί ο Αλ. Οθωναίος, όμως τον Ιούνιο ο Πλαστήρας ανακάλυψε κρυπτογραφικά «συνωμοτικά» τηλεφωνήματα και ανάγκασε τον Πάγκαλο να παραιτηθεί. Ένα από τα τηλεγραφήματα του Πάγκαλου δημοσιεύτηκε αργότερα στην εφημερίδα *Αθηναϊκή* φ.165 (20.10.1923), σ.1, Ι.Πεπονής, *Νικόλαος Πλαστήρας...* ό.π., σ. 288 και Η. Μπρεδήμας, *Η πρώτη δημοκρατία*, Άκμων, Αθήνα 1960, σ.306 και Παράρτημα από Αρχείο Ν.Πλαστήρα, Μουσείο Μπενάκη, φακ.1.

⁹⁵ Γρ. Ψαλλίδας, *Η Ελλάδα στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή: Πολιτικές – Οικονομικές – Κοινωνικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήνιο Αιγαίου 2013-2014, σσ. 101-103.

παρέδιδαν⁹⁶. Τότε ο ιταλικός στόλος προέβη σε βομβαρδισμό του νησιού, όπου είχαν καταφύγει πολλοί πρόσφυγες. Η ελληνική πλευρά προσέφυγε στην Κ.Τ.Ε. ελπίζοντας σε μια ειρηνική επίλυση⁹⁷. Η κατοχή του νησιού⁹⁸ υπήρξε επιζήμια για την Ελλάδα, αλλά η Κ.Τ.Ε απέφυγε να συγκρουστεί με την Ιταλία, που υποκίνησε το γεγονός⁹⁹.

Εφόσον η «*Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*»¹⁰⁰ όριζε σαφώς τα πράγματα, το ελληνικό κράτος έπρεπε άμεσα να επινοήσει τρόπους και να επιλέξει χώρους εγκατάστασης των προσφύγων. Η επαναστατική κυβέρνηση προέβη σε μια πραγματικά ριζοσπαστική μεταβολή, την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αίροντας τη συνταγματική προϋπόθεση για πλήρη αποζημίωση των γαιοκτημόνων και προβλέποντας γι' αυτούς μόνον τη χορήγηση «μετοχών επίταξης». Με το νομικό διάταγμα «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών»¹⁰¹ (15/2/1923) οι πρόσφυγες, αλλά και οι γηγενείς ακτήμονες, μπορούσαν να εγκατασταθούν σε εκτάσεις πριν καταβληθεί η αποζημίωση προς τους γαιοκτήμονες. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές τις ενίσχυσαν πληθυσμιακά και τονώθηκε η αγροτική οικονομία¹⁰².

Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση ζήτησε την αρωγή της Κοινωνίας των Εθνών για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το δάνειο καθυστέρησε αρκετά. Οι δυνάμεις ήταν επιφυλακτικές και ήθελαν να διασφαλίσουν ότι τα χρήματα –που άλλωστε τα ζητούσαν στρατιωτικοί- δε θα χρησιμοποιούνταν για εξοπλιστικά προγράμματα¹⁰³. Έτσι, το Σεπτέμβριο του 1923 υπεγράφη στη Γενεύη, ύστερα από προτροπή της Κ.Τ.Ε., το Πρωτόκολλο για την ίδρυση ενός αυτόνομου διεθνούς οργανισμού, της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) με πλήρη νομική υπόσταση¹⁰⁴. Το

⁹⁶Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 93-113. και Γ. Ρούσσος, *Νεώτερη Ιστορία...*, *ό.π.*, σ.365.

⁹⁷ Εστία, αρ.10381(1.9.1923), σ.4.

⁹⁸ Εστία, αρ.10407 (26.9.1923), σ.4 και Η Καθημερινή, αρ.1048, (28.9.1923), σ.1.

⁹⁹ Πβ. Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος...*, *ό.π.*, σ.140 και Εστία, αρ.10382 (2.9.1923), σ.7.

¹⁰⁰Π.Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...* *ό.π.*, σσ. 233-245, παράρτημα. Σύμφωνα με το άρθρο 12 η *Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής* θα επιτηρούσε τη διευκόλυνση τη μετακίνηση και εγκατάσταση των πληθυσμών και την εκκαθάριση των περιουσιών.

¹⁰¹Ε.τ.κ. , τ.Α', φ.57 (5/3/1923) , σ.1.

¹⁰²Κ.Καυκούλα, , «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα» στο : *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999, σσ. 259-300.

¹⁰³Γ. Γιαννακόπουλος, , «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες , Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες» στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...* *ό.π.*, τ. 7, σσ. 102-104.

¹⁰⁴ Ε. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση των προσφύγων», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...* *ό.π.*, τ. 7, σσ. 102-103.

διεθνές δάνειο ύψους 10.000.000 λιρών Αγγλίας θα χορηγείτο στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για να επιτευχθεί η αποκατάσταση των προσφύγων¹⁰⁵.

Κριτήριο εκσυγχρονιστικής αντίληψης συνιστά και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε ένα κράτος το ζήτημα της δημόσιας υγείας. Ένας παράγοντας που καθόρισε την ασκούμενη πολιτική στα χρόνια του Μεσοπολέμου είναι ο προβληματισμός σχετικά με τη διάδοση των ασθενειών στις πληθυσμιακές ομάδες. Στην προκείμενη ιστορική φάση η αθρόα εγκατάσταση προσφύγων θα επέτεινε σε σημαντικό βαθμό τα προβλήματα της δημόσιας υγείας¹⁰⁶. Η έξαρση των επιδημιών, που ήδη έπλητταν τους ντόπιους πληθυσμούς, οδήγησε την κυβέρνηση στην απόφαση για ενοποίηση δύο βασικών υγειονομικών φορέων, του *Βασιλικού Ιατροσυνεδρίου* –υπό τον τίτλο «Ανώτατον Υγειονομικόν Συμβούλιον»– με τη *Διεύθυνση Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως*. Δημιουργήθηκε έτσι το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Η δημόσια υγεία άρχισε να θεωρείται μέρος ενός ευρύτερου προβληματισμού με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις¹⁰⁷. Για την αντιμετώπισή των ζητημάτων της δημόσιας υγείας τέθηκαν τρεις άξονες: η κοινωνική ασφάλιση, η ανάγκη παρέμβασης του κράτους στο αστικό και αγροτικό τοπίο με την υλοποίηση δημοσίων έργων (κυρίως ύδρευσης και αποχέτευσης)¹⁰⁸ και η καθιέρωση θεσμών που θα αντικαθιστούσαν την αποσπασματικότητα της ιδιωτικής – κυρίως ομογενειακής- πρωτοβουλίας για φιλανθρωπία με την αποτελεσματικότητα της κρατικής μέριμνας σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου¹⁰⁹.

Αν και η κυβέρνηση Γονατά παρουσίαζε ορισμένες καινοτομίες και έτεινε προς εκσυγχρονιστικά μέτρα, παρέμενε απότοκο της Επανάστασης και θα έπρεπε να προχωρήσει σε πιο οριστικές λύσεις στο πολιτειακό ζήτημα που εκκρεμούσε από τη διακοπή της Δ' Αναθεωρητικής Συνέλευσης, η οποία είχε διαλυθεί από τους ίδιους τους κινηματίες. Η Επανάσταση έπρεπε πρώτα να προχωρήσει στη διενέργεια εκλογών. Μετά από προτροπές του Βενιζέλου, η Επανάσταση αποφάσισε να μην προβεί σε βεβιασμένη πολιτειακή μεταβολή¹¹⁰, παρά τις πιέσεις που δεχόταν από

¹⁰⁵ Ν. Ανδριώτης, « Οι πρόσφυγες, Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...* ό.π., τ. 7, σ. 85.

¹⁰⁶ *Εσπερινή*, αρ.8067(6.5.1923), σ.1.

¹⁰⁷ Χ. Ζηλίδης, , *Η ανοιχτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο, 1922-1988*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 72.

¹⁰⁸ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εκδόσεις Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1993, σ. 323.

¹⁰⁹ Πβ. Έλενα Βενιζέλου, *Στη σκιά του Βενιζέλου*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2002, σσ. 83-84.

¹¹⁰ Θ. Βερέμης, «Ο Βενιζέλος απών-παρών, Η εφήμερη πρωθυπουργία», ό.π., σσ. 265-266.

μερίδα του στρατού και του τύπου¹¹¹. Στις 18 Οκτωβρίου 1923 η Επανάσταση προκήρυξε εκλογές για Συντακτική Συνέλευση¹¹² και την επόμενη μέρα ήρε τον στρατιωτικό νόμο και την λογοκρισία¹¹³. Η άρση αυτή φαίνεται να καθυστέρησε αρκετά, αν τη δούμε στο πλαίσιο της συνταγματικής νομιμότητας, η οποία με βάση το Σύνταγμα του 1911, όριζε ότι ο στρατιωτικός νόμος μπορούσε να επιβληθεί μόνο σε περιπτώσεις εξωτερικών κινδύνων και όχι για λόγους εσωτερικής ασφάλειας (άρθρο 91)¹¹⁴. Η Επανάσταση επικαλέστηκε την εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία, ένα επιχείρημα που είχε ισχύ τον Σεπτέμβριο του 1922, όχι όμως και από τον Ιούλιο του 1923 όταν υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης στη Λωζάννη.

Ένα ακόμα στρατιωτικό κίνημα, η λεγόμενη «Αντεπανάσταση» (22/10/1923), έμελλε να εκδηλωθεί και να επισπεύσει τα γεγονότα που οδήγησαν στην ανακήρυξη της δημοκρατίας. Επρόκειτο για ένα ατελέσφορο κίνημα, το οποίο βασίστηκε κυρίως στην ευκαιριακή εκμετάλλευση της συγκυρίας¹¹⁵ και δεν είχε σαφή ιδεολογική βάση. Το κίνημα υποκινήθηκε από πρώην βενιζελικούς αξιωματικούς που δεν είχαν τύχει εύνοιας από την Επανάσταση, ενώ ο όρος «αντεπανάσταση» με τον οποίο χαρακτηρίστηκε υποδήλωνε την αδυναμία του κινήματος για αυτοπροσδιορισμό και κατά συνέπεια την ανάγκη να προσδιορισθεί από αυτό στο οποίο αντιτάχθηκε. Η εμπλοκή φιλοβασιλικών κύκλων στο κίνημα επηρέασε τη στάση της κυβέρνησης απέναντι στον Γεώργιο εν όψει της Εθνοσυνέλευσης¹¹⁶. Η Επανάσταση του 1922 σήμαινε την επικράτηση των βενιζελικών επί των φιλοβασιλικών, κάτι που παρέπεμπε άμεσα στον πρόσφατο, ακόμη τότε, εθνικό διχασμό. Τέτοιου είδους άρρητες αλλά σαφείς αναφορές εύκολα πυροδοτούσαν την ένταση στο στρατό.

Η Επανάσταση είχε πράγματι επιφέρει διάσπαση και διαφωνίες στο στρατό σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα. Εντός των βενιζελικών υπήρχαν φυγόκεντρες τάσεις¹¹⁷, οι οποίες εκδηλώθηκαν αργότερα στους πιο ριζοσπαστικούς αξιωματικούς που συσπειρώνονταν γύρω από τον Κονδύλη, τον Πάγκαλο και τον Οθωναίο¹¹⁸.

¹¹¹ Εμπρός, αρ.9718(17.11.1923), σ.4.

¹¹² Εστία, αρ.10386(5.9.1923), σ.1.

¹¹³ Εμπρός, αρ.9709 (6.11.1923), σ.4. και Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., σ.338.

¹¹⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, ό.π., σσ. 38-44.

¹¹⁵ Εμπρός, αρ.9696 (26.10.1923), σ.3 και Γρ.Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σ.129 και σ.133.

¹¹⁶ Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...* ό.π., σ. 81.

¹¹⁷ Γ.Μαυρογοράτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., σ. 12.

¹¹⁸ Γ.Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σ. 129, Τις διαθέσεις των αξιωματικών για το κίνημα της Αντεπανάστασης ενίσχυσε ο Πάγκαλος, που διέδιδε την ιδέα της ανατροπής του Πλαστήρα.

Ακόμα και οι δύο ιθύνοντες της Επανάστασης φαίνονταν να διαφωνούσαν στο πολιτειακό, με τον Πλαστήρα να επιδιώκει είτε την αβασίλευτη, είτε ένα ελεγχόμενο από το στρατό καθεστώς¹¹⁹ και τον Γονατά να αναδιπλώνεται σε συντηρητικότερα σχήματα¹²⁰. Μετά την καταστολή του κινήματος της Αντεπανάστασης, οι ριζοσπάστες συσπειρώθηκαν και απαίτησαν την αβασίλευτη δημοκρατία με τη στήριξη της *Δημοκρατικής Ενώσεως* και του Αλεξ. Παπαναστασίου¹²¹. Ο Βενιζέλος ούτε απέρριπτε τη βασιλευόμενη, ούτε εμφανιζόταν αποφασισμένος να συνδράμει στην πολιτειακή μεταβολή¹²². Θα προτιμούσε οι βασιλείς να ελέγχονται από την κυβέρνηση και όχι το αντίστροφο. Άλλωστε, τον ενέπνεε το βρετανικό μοντέλο του κοινοβουλευτισμού, που περιόριζε σε έναν τυπικό ρόλο τους εκάστοτε βασιλείς. Επαναστατική κυβέρνηση και Βενιζέλος θα καθόριζαν τις εξελίξεις.

Η μη πρόσβαση των αντιβενιζελικών στην εξουσία αναδείχθηκε σε καίριας σημασίας ζήτημα για την Επανάσταση, η οποία μεθόδευσε τα γεγονότα προς αυτή την κατεύθυνση. Οι συνεργάτες της Επανάστασης υποστήριζαν με επιστολές προς τον Βενιζέλο την βεβαιότητά τους για την ευνοϊκή έκβαση των εκλογών και την ανάλογη σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης¹²³. Ο πολιτικός σύμβουλος της, ο Γ. Παπανδρέου, επινόησε το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα της «στενοευρείας», ώστε να περιορίσει την εκλογική δύναμη της Παλαιάς Ελλάδας και να ενισχύσει αυτή των Νέων Χωρών, καθώς και τους εκλογικούς συλλόγους Μουσουλμάνων και Ισπανοεβραίων της Θεσσαλονίκης¹²⁴. Αυτή η επιλεκτικά περιοριστική προοπτική όξυνε την ανάγκη των αντιβενιζελικών αξιωματικών για απάντηση στην «Επανάσταση»¹²⁵.

Η «Αντεπανάστατική» τριανδρία σχηματίστηκε με τον ιδιόμορφο συνδυασμό δύο πρώην βενιζελικών υποστρατήγων, του Γ. Λεοναρδόπουλου και του Π. Γαργαλίδη και του ακομμάτιστου συνταγματάρχη Γ. Ζήρα¹²⁶. Αυτός ο συνδυασμός ετερόκλιτων ιδεολογικά στοιχείων ερμηνεύεται από τη διάσπαση που είχε επέλθει στις τάξεις των

¹¹⁹ Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ.319, Επιστολή Πλαστήρα προς Βενιζέλο (22/11/1922) και Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική*, ό.π., σ.580-588.

¹²⁰ Στ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα...* ό.π., σ.261 και Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική...*, ό.π., σ. 266, παράρτημα από Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Φακ. 320.

¹²¹ Γ. Μαυρογορδάτου, «Μεταξύ των δύο πολέμων: πολιτική ιστορία 1922-1940», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., τ. 7, σσ. 12-13.

¹²² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων...*, ό.π., σ. 127.

¹²⁴ Ν. Οικονόμου, « Εκλογές και Δημοψηφίσματα, Πολιτικές Συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., σ.34.

¹²⁵ *Εσπερινή*, αρ.8070 (9.5.1923), σ.1.

βενιζελικών. Ο αντιβενιζελικός τύπος είχε προετοιμάσει το κοινό για τη στασιαστική ενέργεια, ενώ και οι προσκείμενοι στην κυβέρνηση δημοσιογράφοι ενημέρωσαν τον Γονατά για την προκήρυξη των κινηματιών, που είχε διανεμηθεί στον αντιπολιτευόμενο τύπο¹²⁷. Ωστόσο, Πλαστήρας και Γονατάς δεν έδωσαν σημασία στις φήμες. Η φιλοβασιλική εφημερίδα Η Καθημερινή, με προμετωπίδα «*Άνεμος ελευθερίας καθ'όλην την Ελλάδα*»¹²⁸ δημοσίευσε την προκήρυξή με την οποία οι κινηματίες απευθύνονταν στο λαό, στον βασιλέα, στην κυβέρνηση και την Επανάσταση ως εκπρόσωποι του στρατού, ζητώντας διάλυση της Επανάστασης και πρωτοβουλία του βασιλιά Γεωργίου Β' για άμεση διεξαγωγή εκλογών «*ανεπηρέαστες από τους εκλογικούς νόμους που επέβαλε η Επανάσταση*»¹²⁹. Ζητούσαν, επιπλέον, ο στρατός να περιοριστεί στα τυπικά του καθήκοντα. Το γενικά μετριοπαθές ύφος της προκήρυξης κατέληγε με μια σαφή απειλή προς τον Πλαστήρα και το Γονατά οι οποίοι, σύμφωνα με την «Αντεπανάσταση», αν έδειχναν σύνεση θα μπορούσαν να προλάβουν «*αδελφικόν αλληλοσπαραγμόν, όστις αναμφιβόλως θα επακολουθήση εν η περιπτώσει ήθελον ούτοι ηρνηθή να υπαχθώσιν εις την επιταγήν του έθνους*».¹³⁰

Το κίνημα εκδηλώθηκε το μεσονύχτιο από 21 προς 22 Οκτωβρίου¹³¹. Το σχέδιο ήταν να εξορμήσουν από την περιφέρεια προς την Αθήνα, αντίθετα με την συμβουλή του Μεταξά¹³². Πίστευαν ότι ο Πλαστήρας δεν θα ήταν σε θέση να τους αντιμετωπίσει, αλλά τελικά τους κατέστειλε¹³³. Ταυτόχρονα, θέλησε να κινητοποιήσει όλες τις δημοκρατικές – αντιμοναρχικές δυνάμεις¹³⁴ συμπεριλαμβανομένου, σύμφωνα με μαρτυρία του Γιάννη Κορδάτου, και του Σ.Ε.Κ.Ε., το οποίο δήλωσε ότι, αν το κίνημα ήταν πράγματι φιλομοναρχικό, θα κήρυττε γενική απεργία και θα καλούσε τα μέλη του να καταταγούν στον Κυβερνητικό στρατό¹³⁵. Αν και είχε απήχηση στις τάξεις του στρατού, το κίνημά των

¹²⁷ *Εστία*, αρ.10427 (16.10.1923), σ.1. Η *Εστία*, που υποστήριζε την Επανάσταση, σχολίαζε κείμενα του αντιπολιτευόμενου τύπου.

¹²⁸ *Η Καθημερινή*, αρ.1072, (23.10.1923), σ.1 και Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, τ.Α', σ.141.

¹²⁹ *Η Καθημερινή*, φ. 1065 (22.10.1923), σ. 1. Η προκήρυξη είχε επίσης δημοσιευτεί και σε άλλα δύο αντιβενιζελικά έντυπα, στην *Πολιτεία* και τη *Νέαν Ημέραν*.

¹³⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων...*, ό.π., σ. 134. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού...*, ό.π., σ. 194.

¹³¹ Ο Ζήρας ως διοικητής του συγκροτήματος Μακεδονίας-Θράκης και ο Γαργαλίδης του συγκροτήματος Πελοποννήσου περίμεναν οδηγίες από τον Λεοναρδόπουλο που είχε εγκατασταθεί στην Κόρινθο και σκόπευε να βαδίσει προς την Αθήνα.

¹³² Αρχείον Θ. Πάγκαλου, ό.π., τ.Α', σ. 281.

¹³³ Αρχείο Υπ. Εσωτερικών: Φακ.23, 1923 Α/2, Αντεπαναστατικών Κίνημα.

¹³⁴ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Πατάκης, Αθήνα 1997, τ.Β', σ. 292.

¹³⁵ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, Εκδόσεις «20ος Αιώνας», Αθήνα, 1958, τ.ΧΙΙΙ (1900-1924), σ. 627.

υποστρατήγων περιορίστηκε χάρη στην αποφασιστικότητα κυρίως του Πλαστήρα¹³⁶, αλλά και του Κονδύλη και του Πάγκαλου. Η καταστολή του οδήγησε στην αποστράτευση 1284 αξιωματικούς και στο εξωτερικό τον Μεταξά¹³⁷. Παρότι το κίνημα δε φαινόταν να έχει σαφώς φιλοβασιλικό χαρακτήρα, ούτε υποκινήθηκε άμεσα από τον Ι.Μεταξά, ο οποίος είχε προτείνει ματαίωσή του, η Επανάσταση το παρουσίασε ως φιλομοναρχικό για να αποτρέψει ουδέτερους αξιωματικούς να προσχωρήσουν σε αυτό και να ενισχύσει παράλληλα τη συσπείρωσή της¹³⁸. Αυτός ο χειρισμός είναι δηλωτικός της έλλειψης συνοχής και αξιοπιστίας στο στρατό, καθώς και της ανάγκης των επαναστατών να ελέγχουν την κατάσταση. Πίστευαν ότι οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα σήμαινε την επικράτηση των αντιπάλων τους. Στην απάντηση που συνέταξε η Επανάσταση διαφαινόταν η άποψή της ότι την Αντεπανάσταση υποκίνησαν οι Λαϊκοί και ο Γεώργιος Β'¹³⁹.

Η αποχή από τις εκλογές ήταν πλέον η μόνη λύση για τους αντιβενιζελικούς. Είχε προηγηθεί η φυλάκιση πολλών στελεχών τους και η απαγόρευση της κυκλοφορίας των εφημερίδων τους (11 αθηναϊκών και 3 πειραιϊκών)¹⁴⁰, προκλήσεις που οδήγησαν σε ένα ένοπλο συλλαλητήριο με θύματα εκατέρωθεν. Η ένταση του διχασμού συνεχιζόταν. Προϋποθέσεις για μια σταθερή δημοκρατία δεν θα υπήρχαν χωρίς την εθνική συμφιλίωση. Ωστόσο, στη φάση της σύγκρουσης με τους στασιαστές και της επικράτησής της η Επανάσταση όφειλε να «επιβάλει» την εθνική ειρηνική συνύπαρξη, ώσπου να διευθετηθεί το πολιτειακό. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πλαστήρας, απηύθυνε στον ελληνικό λαό διάγγελμα (22/10/1923) με το οποίο ταύτιζε την Επανάσταση με τη βούληση του έθνους για την εκπλήρωση της ειρήνης και της ομαλής πολιτικής λειτουργίας. Αυτοχριζόταν - μέσω της Επανάστασης και πάντα σε τρίτο πρόσωπο – προστάτης του λαού απέναντι σε κάθε επιβουλή της

¹³⁶Ι.Πεπονής, *Ν.Πλαστήρας*, ό.π., σσ. 329-330. Στην πρόταση του Γονατά να ανατινάξουν τη διώρυγα της Κορίνθου, για να ανακόψουν την πορεία των κινηματιών, ο Πλαστήρας αντιπρότεινε να τους περιμένουν οι ίδιοι με το Α' Σ.Σ. μετά τον Ισθμό.

¹³⁷Θ. Βερέμης, «Η αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας» στο : *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ, σ. 290.

¹³⁸*Εμπρός*, φ.9693 (23.10.1923), σ.1, *Εστία*, φ.10443 (1.11.1923), σ.4 και Γρ. Δαφνής, ό.π., σ. 171.

¹³⁹Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σ.80.

¹⁴⁰Πρόκειται για τα ακόλουθα έντυπα: 1. Αθηναϊκά: *Η Καθημερινή, Πολιτεία, Νέα Ημέρα, Εφημερίς της Ελλάδος, Πρωινή, Χρόνος, Πρωτεύουσα, Χρονικά, Αθηναϊκή, Εσπερινή και Ριζοσπάστης* 2. Πειραιϊκά: *Χρονογράφος, Θάρρος, Πειραιϊκή*. Η *Εστία* δημοσίευσε τη σχετική απόφαση της Επανάστασης. *Εστία*, φ.10449 (7.11.1923), σ.4.

ελευθερίας του από «τη γνωστή κομματική φατρία της ανταρσίας και του εμφυλίου» ή αλλιώς την «εγκληματική πολιτική οργανώσιν»¹⁴¹.

Όταν έκλεινε ένας χρόνος από την Επανάσταση, ο Γ. Παπανδρέου δημοσίευσε ένα ηπιότερο και λιγότερο στρατιωτικού ύφους κείμενο για τον χαρακτήρα του κινήματος¹⁴². Σε αυτό αξιολογείται η έως τότε πορεία του κινήματος από τους ίδιους τους κινήματιες. Έχει ενδιαφέρον για να κατανοηθούν οι πτυχές αυτής της δυναμικής επιλογής που οδήγησε με στρατιωτική αποφασιστικότητα στην αβασίλευτη δημοκρατία. Η Επανάσταση θεωρήθηκε από τους αυτουργούς της η μόνη σωτήρια λύση στη δεδομένη στιγμή : « Η Επανάστασις δεν είναι κόμμα, είναι προσπάθεια εθνική ... και θα παρέλθη μετά το τέλος της εθνικής εκκρεμότητας, δια να αποκατασταθή η κανονική λειτουργία του πολιτεύματος. » Ο Παπανδρέου τονίζει ότι ο χαρακτήρας του κινήματος δεν είναι κοινωνικός, αφού δεν προέρχεται από μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, ούτε πολιτειακός -χωρίς σχολιασμό ή αιτιολόγηση-, ούτε πολιτικός. Διέκρινε την Επανάσταση από το κίνημα του 1909, που μετέβαλε την πολιτική κατάσταση και επέβαλε νέους πολιτικούς σχηματισμούς με την έλευση του Βενιζέλου. Ο Παπανδρέου απέφυγε, δηλαδή, να σχολιάσει το πολιτειακό και αρκέστηκε να διακρίνει το κίνημα του 1922 από τις μομφές που του είχαν προσάψει οι διαφωνούντες, ίσως και με μια διάθεση κατευνασμού των εντάσεων μετά το κίνημα της Αντεπανάστασης.

Η πεποίθηση των εκάστοτε κινήματιών ότι λειτουργούν υπό όρους «εθνικού» μεσσιανισμού είναι συνήθης. Ωστόσο, η εμπειρία από το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1909) αποτελούσε παράδειγμα θετικής συμπόρευσης λαού και στρατού. Οι στρατιωτικοί στην περίπτωση του 1922 είχαν αναλάβει πρωτοβουλία, επωμιζόμενοι την εμπειρία ενός πολύχρονου εμπόλεμου αγώνα με όλες τις ιδεολογικές συνιστώσες που αυτός ενείχε, αντιμετωπίζοντας στο τέλος τη ματαιότητα της ήττας¹⁴³. Ο ρόλος του στρατιωτικού με τα στερεότυπα που εμπεριέχει απαιτούσε την άμεση ανάληψη δράσης, όπως είχαν εκπαιδευτεί να λειτουργούν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο

¹⁴¹Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁴²Π. Πετρίδης, *Στη συγκυρία της αβασίλευτης...*, *ό.π.*, σσ. 244-246. Οι δημοσιεύσεις έγιναν στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος* στις 15/9/1923 και 10/10/1923.

¹⁴³Ύστερα από την σωματική συμμετοχή σε έναν ένοπλο αγώνα, το δρών υποκείμενο ταυτίζεται με τους ιδεολογικούς στόχους και διεκδικεί προσβάσεις στην εξουσία. Στον λόγο που εκφώνησε ο Πλαστήρας στην έναρξη της Εθνοσυνέλευσης συναντάται η ισχύς του επιχειρήματος της φυσικής συμμετοχής στους εθνικούς αγώνες. Πβ. Η. Andriakaina, "The promise of the 1821 Revolution and the Suffering Body. Some thoughts on Modernization and Anti-intellectualism", *Synthesis e- journal*, 6(2013).

Πλαστήρας και οι συνεργάτες του πέτυχαν τον έλεγχο της κατάστασης, αν και οι επικρίσεις που δέχτηκαν ήταν πολλές, κάτι, όμως, αναμενόμενο μετά τις σοβαρές ευθύνες που οι ίδιοι αναλάμβαναν. Σε αυτές τις δηκτικές κριτικές φαίνεται να ήθελαν να τοποθετηθούν με αυτό το οιονεί «απαντητικό» κατά τη δομή του κείμενο του Γ. Παπανδρέου. Η έμφαση στην προσωρινότητα της Επανάστασης, υπενθύμιζε στους επικριτές της ότι οι συνταγματάρχες δε σκόπευαν να εμπλακούν περαιτέρω σε πολιτικούς ρόλους που κανονικά δεν τους αναλογούσαν. Στον εναρκτήριο λόγο του Πλαστήρα στην Εθνοσυνέλευση διατυπώθηκε σαφώς ότι « έργον του στρατού δεν είναι η ανάμιξις αυτού εις την πολιτικήν, είναι η πειθαρχική εκτέλεσις των αποφάσεων των πολιτικών κυβερνήσεων»¹⁴⁴.

Παράλληλα με τις απόψεις που διατύπωνε στον ημερήσιο τύπο ο Παπανδρέου, δημοσιεύθηκε από τον Αρχηγό της Επανάστασης στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η απόφαση για την προκήρυξη εκλογών για τις 2 Δεκεμβρίου¹⁴⁵. Η συνέπεια προς τις υποσχέσεις αποτελούσε προτεραιότητα για τον Πλαστήρα, ο οποίος αποσαφηνίζει συνοπτικά πάντα τις υποχρεώσεις των αξιωματικών που θα έθεταν υποψηφιότητα στις εκλογές. Είχε προηγηθεί δήλωση καθοριστικής σημασίας για το πολιτειακό: «*Η Επανάστασις είναι αποφασισμένη να προβή εις την οριστικήν, αυτήν την φοράν, λύσιν του εσωτερικού ζητήματος*»¹⁴⁶. Ο Βενιζέλος είχε εκφράσει με προσωπική επιστολή (21/11/1922) προς τον Πλαστήρα την αντίθεσή του στην προοπτική της μονιμοποίησης του κινήματος: «*Γράφετε ότι μόνον υπό επαναστατικόν καθεστώς είναι δυνατόν να καταρτιστούν κυβερνήσεις εκ προσώπων ικανών και αξίων να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πατρίδος. Αρνούμαι τούτο απολύτως. Ούτε υπάρχει παράδειγμα εν τη ιστορία ότι το επαναστατικόν καθεστώς εμπορεί να αποβήμόνιμον καθεστώς.*»¹⁴⁷.

Πριν από τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923 ένα ακόμα συλλαλητήριο, που υποκινήθηκε από τους φιλοβασιλικούς, αποτύπωνε το κλίμα της εποχής και τις εντάσεις που προκαλούσε διαρκώς η πολιτειακή εκκρεμότητα. Το συλλαλητήριο ήταν ένοπλο και κατέληξε αιματηρό με οκτώ νεκρούς και είκοσι έξι τραυματίες και από τις δύο πλευρές. Οι αδιάλλακτοι του στρατού και η αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων είχαν επανειλημμένως ζητήσει από τον Πλαστήρα να προβεί σε ενέργειες υπέρ της αβασίλευτης και επιδίωκαν να άρουν τους δισταγμούς του, που

¹⁴⁴ Πατρίς, φ. 256 (3.1.1923), σ.1.

¹⁴⁵ Ε.τ.κ. , φ. 256 (12.9.1923), σ.1.

¹⁴⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων...*, ό.π., σ. 148.

¹⁴⁷ Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φακ. 268.

εκπορεύονταν κυρίως από το σεβασμό του προς τις απόψεις του Βενιζέλου¹⁴⁸. Μάλιστα, οι Αλεξ. Παπαναστασίου, Γ. Κονδύλης και Π. Αραβαντινός εκ μέρους της *Δημοκρατικής Ενώσεως*, πεπεισμένοι για την προτίμηση του αρχηγού στην αβασίλευτη δημοκρατία, προσπάθησαν επίμονα να τον προσεταιριστούν. Ωστόσο, οι ισορροπίες ήταν ιδιαίτερα ευπαθείς, καθώς οι Καφαντάρης και Δαγκλής εκ μέρους των Φιλελευθέρων δήλωναν «την πίστιν στον βασιλέα», ενώ την επόμενη του συλλαλητηρίου εκπρόσωποι του κόμματος της *Δημοκρατικής Ενώσεως* –μεταξύ αυτών και αξιωματικοί- απαιτούσαν από τον Πλαστήρα μεταπολίτευση¹⁴⁹. Η κυβέρνηση, αν και δέχτηκε τελικά τις απόψεις του Βενιζέλου και παρέτεινε την όποια απόφασή της επί του πολιτειακού, ζήτησε υπό την πίεση των στρατιωτικών την απομάκρυνση του βασιλιά Γεωργίου Β'¹⁵⁰, σε «ένα ταξίδι υπό μορφήν αδείας», ώστε να «διευκολυνθούν» οι εργασίες της Εθνοσυνέλευσης. Στη θέση του Γεωργίου Β' ορίστηκε προσωρινά αντιβασιλεύς ο Παύλος Κουντουριώτης¹⁵¹.

Οι εκλογές καθυστέρησαν δύο εβδομάδες λόγω των εσωτερικών διενέξεων Φιλελευθέρων και Επανάστασης¹⁵². Η παρουσία – απουσία του Βενιζέλου, ο οποίος επικοινωνούσε με τους ιθύνοντες της Επανάστασης και επηρέαζε άμεσα τον Πλαστήρα, υπήρξε καθοριστική στις εξελίξεις του πολιτειακού¹⁵³. Ο Πλαστήρας, πεπεισμένος περισσότερο από τις δικές του ερμηνείες παρά από τις διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου, θεώρησε ότι ο Κρητικός πολιτικός θα υποστήριζε την αβασίλευτη. Παράλληλα δεχόταν συνεχώς πιέσεις από τη *Δημοκρατική Ένωση* και τους παρ'αυτήν συστρατιώτες του. Για να ξεκαθαρίσει, επιτέλους, η κατάσταση, ο συνταγματάρχης που δεν έμπαινε στη διαδικασία να παρακολουθήσει τις δολιχοδρομίες των πολιτικών, απαίτησε με τελεσίγραφο διάρκειας 48 μόνον ωρών από τους Φιλελεύθερους να προσχωρήσουν στο «δημοκρατικό στρατόπεδο», ειδάλως η συντηρητική βενιζελογενής παράταξη θα θεωρείτο μη φιλική προς την

¹⁴⁸ *Εστία*, φ.10445 (3.11.1923), σ.4 και φ.10446 (4.11.1923), σ.1.

¹⁴⁹ Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 193-194.

¹⁵⁰ Στ. Γονατά., «Διάβημα της Επαναστάσεως για την απομάκρυνση του Γεωργίου Β'», 17/12/1923, στο: *Στη Συγκυρία της Αβασίλευτης...*, *ό.π.*, σσ. 251-252.

¹⁵¹ *Ε.τ.κ.*, φ.370 (19/12/1923), σ.1.

¹⁵² Ο Καφαντάρης τους αιφνιδίασε με φιλοβασιλικές δηλώσεις. Η Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου αποκαλούσε τον Βενιζέλο «ιδιώτην», ενώ ο Πάγκαλος, αρχηγός του στρατού μετά την καταστολή της Αντεπανάστασης και ο Κονδύλης, υποστράτηγος πλέον, επιτίθεντο κατά των Φιλελευθέρων με συλλαλητήρια. Ο Πλαστήρας προσπαθούσε, από τη μία, να κατευνάσει τους αδιάλλακτους και την Ένωση του Παπαναστασίου και, από την άλλη, να πιέσει υπέρ της δημοκρατίας τους Φιλελεύθερους.

¹⁵³ *Εστία*, φ.10470 (28.11.1923), σ.1.

Επανάσταση με ό,τι σήμαινε αυτό¹⁵⁴. Στην ένσταση του στρατηγού Π.Δαγκλή για την αδυναμία συνεννοήσεως με τα λοιπά στελέχη της παράταξης μέσα σε τόσο σύντομο χρόνο, ο Πλαστήρας του υπέδειξε την τηλεγραφική οδό. Με αυτή την κίνηση της «ευζωνικής» πολιτικής του¹⁵⁵, ο Πλαστήρας εγκατέλειπε και τυπικά την ουδετερότητα της Επανάστασης και τασσόταν σαφώς υπέρ της παράταξης που επεδίωκε την άμεση μεταβολή του πολιτεύματος. Ο Βενιζέλος αποδοκίμασε τις πιεστικές ενέργειές του απέναντι στους Φιλελεύθερους. Δεν έπαυε, όμως, να υπενθυμίζει στους στρατιωτικούς ότι η μεταβολή του πολιτεύματος έπρεπε να συντελεστεί σταδιακά και σε καμία περίπτωση με βίαια μέσα¹⁵⁶.

Τρεις βενιζελογενείς παρατάξεις (Φιλελεύθεροι Δημοκρατικοί, Φιλελεύθεροι και Δημοκρατική Ένωσις) αναμετρήθηκαν στις εκλογές, που τελικά πραγματοποιήθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου του 1923 με την Επανάσταση να εγγυάται «το αδιάβλητον των εκλογών»¹⁵⁷. Το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν υπέρ των Φιλελευθέρων. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 398 εδρών οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 250 βουλευτικές έδρες (62,81%), η Δημοκρατική Ένωσις συνεργαζόμενη με την αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων απέσπασε 120 έδρες (30,15%). Εκλέχτηκε ένας σοσιαλιστής στη Θεσσαλονίκη, ενώ τρεις έδρες κατέλαβε το νεοσύστατο Αγροτικό Κόμμα σε κοινό συνδυασμό με τον Θ.Πάγκαλο. Η Εθνοσυνέλευση συμπληρώθηκε από 18 ανεξάρτητους: 7 βενιζελογενείς, 7 αντιβενιζελικούς που δεν πειθάρχησαν στην αποχή, 3 Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη και 3 Μουσουλμάνους από τη Θράκη¹⁵⁸. Το Σ.Ε.Κ.Ε.(Κ.) δεν κατάφερε να εκλέξει βουλευτές, αν και είχε καταρτίσει συνδυασμούς σε πολλές περιφέρειες. Σημειώνεται ότι . Οι φιλομοναρχικές παρατάξεις είχαν δηλώσει την αποχή τους από τις εκλογές. Ήταν μια Εθνοσυνέλευση με μονόπλευρο χαρακτήρα. Το αποτέλεσμα των εκλογών έδειχνε ότι το εκλογικό σώμα ενέκρινε την πολιτική της Επανάστασης, ωστόσο ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, που είχε ιδρυθεί από τους Οθωναίο και Πάγκαλο, προσβλέποντας στην ανατροπή του

¹⁵⁴ Στ. Γονατά., «Διάβημα της Επαναστάσεως για την απομάκρυνση του Γεωργίου Β΄», 17/12/1923, στο: *Στη Συγκυρία της Αβασίλευτης...*, ό.π., σσ. 198-200.

¹⁵⁵ *Αρχείο Π.Σ.Δέλτα*, Ν. Πλαστήρας, επιμ. Π.Α.Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, τ.Β, σσ.90-91, επιστολή 11.

¹⁵⁶ Γ. Ρούσσοσ, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους...*, ό.π., σ.383: «Εξορκίζω πάντες να μην προβάσιν εις ετοιμαζομένην βίαιαν μεταβολήν πολιτεύματος». Ο Πλαστήρας φρόντισε να δημοσιεύσει στις εφημερίδες την επιστολή του Βενιζέλου και περιόρισε προσωρινά τη δυναμική των αδιάλλακτων του στρατού, αλλ' όχι και της Δημοκρατικής Ενώσεως.

¹⁵⁷ *Αθηναϊκή*, φ.1332(13.3.1923), σ.3.

¹⁵⁸ Ν.Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, οι πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., σ.35.

Πλαστήρα, κατέθεσε στην κυβέρνηση ψήφισμα με το οποίο ζητούσε την άμεση έκπτωση της δυναστείας¹⁵⁹.

Το έργο της *Δ' εν Αθήναις Εθνοσυνέλευσης* ξεκίνησε σε πανηγυρικό κλίμα στις 2 Ιανουαρίου του 1924 με τον Πλαστήρα, αντί του αντιβασιλέως Κουντουριώτη, να κηρύσσει έναρξη, να παραδίδει την εξουσία και να δηλώνει αποκάλυπτα πλέον ότι «*προσωπικώς πιστεύω εις την δημοκρατίαν...πιστεύω ότι η βασιλεία αποτελεί πλέον πολίτευμα εντελώς ασυμβίβαστον προς το κλίμα της εποχής μας... Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας δύναται να αποτελέση αφετηρία ευημερίας και αναγεννήσεως της χώρας*»¹⁶⁰. Σε αυτή την απολογιστικού χαρακτήρα ομιλία ο Πλαστήρας διευκρίνιζε τον ρόλο του στρατού στη δημοκρατία και δικαιολογούσε τις πράξεις της Επανάστασης που σχετίζονταν με το πολιτειακό: «*εν σχέσει προς το πολιτειακό, απέφυγε πάσαν επέμβασιν. Η αξίωσις του πρώτου διαγγέλματος προς άμεσονπαραίτησιν του βασιλέως Κωνσταντίνου απέβλεπε μόνον εις αποκατάστασιν των διπλωματικών ημών σχέσεων...*»¹⁶¹. Ο Ελευθ. Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα και ανέλαβε τον σχηματισμό κυβέρνησης στις 11 Ιανουαρίου του 1924. Ήταν μια σύντομη θητεία, που έληξε με την παραίτησή του στις 6 Φεβρουαρίου. Από την επιστροφή του στην Αθήνα στις αρχές του 1924 ο Βενιζέλος επιδίωξε την επίλυση του πολιτειακού με ένα αδιάβλητο δημοψήφισμα, που θα επέφερε και την εθνική συμφιλίωση. Η σύντομη ενασχόληση του με το ζήτημα δεν εξασφάλισε την ενότητα των Φιλελευθέρων, που διασπάστηκαν εκ νέου σε συντηρητικούς υπό τον Α. Μιχαλακόπουλο και προοδευτικούς Φιλελεύθερους υπό το Γ. Καφαντάρη, ενώ 60 βουλευτές προσεταιρίστηκε ο Θεμ. Σοφούλης. Με την υποστήριξη Σοφούλη και Μιχαλακόπουλου δημιουργήθηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Αλεξ. Παπαναστασίου (12/3/1924).

Παρά το καλό πολιτικό κλίμα και τον ενθουσιασμό, στη Συνέλευση υπήρχε κάποια διάσταση σε σχέση με τη μεθόδευση που θα ακολουθείτο για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος. Η πλευρά των δημοκρατικών με τον Α. Παπαναστασίου ζητούσε να ληφθεί από τους αντιπροσώπους η απόφαση για το πολιτειακό, ενώ οι μετριοπαθείς, υπό την σκέπη και επίνευση του Βενιζέλου, υποστήριζαν ότι έπρεπε να διεξαχθεί δημοψήφισμα και να αποφασίσει ο λαός¹⁶². Η άποψη του Παπαναστασίου,

¹⁵⁹Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων...*, ό.π., σ.213. Η κίνηση αυτή αναστάτωσε την κυβέρνηση, η οποία σκόπευε με την έναρξη της Εθνοσυνέλευσης να παραιτηθεί.

¹⁶⁰Π. Πετρίδης, *Η συγκυρία της Αβασίλευτης...*, ό.π., σσ. 261-262.

¹⁶¹Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σ.85.

¹⁶²Ό.π., σσ. 86-89.

πιο προσαρμοσμένη στις συνθήκες και το κλίμα της εποχής, επικράτησε και στις 3 Μαρτίου του 1924, ο ίδιος ως πρωθυπουργός πλέον συνέταξε το σχέδιο ψηφίσματος που έγινε ομοφώνως δεκτό (25/3/1924)¹⁶³, ψήφισμα με το οποίο κηρυσσόταν έκπτωτη η δυναστεία των Γκλύξμπουργκ και αποφασιζόταν η ανακήρυξη της Ελλάδας σε δημοκρατία με κοινοβουλευτική μορφή: «*Η Δ' εν Αθήναις των Ελλήνων Συνέλευσις πιστή εις την εκπλήρωσιν της εντολής της εκήρυξε σήμερον οριστικώς έκπτωτον την δυναστείαν η οποία δεν εσεβάσθη το έθνος, κατεπάτησε τας πολιτικάς ελευθερίας και ώθησε με τον μικρόν, ταπεινόνεγωισμόν της εις την μεγίστην των Ελληνικών συμφορών.*»¹⁶⁴. Οι αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης επικυρώθηκαν από το δημοψήφισμα στις 13 Απριλίου με ποσοστό 69,18% υπέρ της αβασίλευτης. Η κρίση του πολιτειακού φαινόταν να επιλύεται και ξεκίνησε πλέον την πορεία της η ασταθής Β' Ελληνική Δημοκρατία.

Η κυβέρνηση αξίωσε από τις ένοπλες δυνάμεις να δηλώσουν πίστη στη δημοκρατία. Θεσπίστηκε το λεγόμενο *Υπουργείο Εννόμου Τάξεως* υπό τον Θ.Πάγκαλο, στοιχείο που καταδεικνύει τον επισφαλή χαρακτήρα του νέου πολιτεύματος. Η υλοποίηση της ιδέας του Πάγκαλου για τα «δημοκρατικά τάγματα» - ένοπλες ομάδες επιβολής της τάξης, αποτέλεσε ένα έρεισμα, ώστε αυτός να ελέγχει την κατάσταση στην Αθήνα και αργότερα να χρησιμοποιήσει τα τάγματα για την επιβολή ενός régime personnel. Η έντονη συζήτηση μεταξύ Βενιζέλου και Παπαναστασίου σχετικά με την ελευθερία του τύπου είναι δηλωτική του ανασφαλούς κλίματος. Ο Παπαναστασίος βρέθηκε σφοδρός πολέμιος της άποψης του Βενιζέλου για χορήγηση γενικής αμνηστίας στους κινηματίες του Οκτωβρίου και ιδιαίτερα για την άρση της λογοκρισίας. Η συζήτηση(21/1/1924) κατέληξε σε αδιέξοδο και ο Βενιζέλος αποχώρησε αφού δήλωσε ότι «*εάν ενεργήτε να εγκαθιδρύσετε Δημοκρατία κατά τον τρόπο αυτόν, κ.Παπαναστασίου, δεν κάμνετε καλά. Λυπούμαι με τας αντιλήψεις τας οποίας έχετε, αι οποίαι μας οδηγούν εις μίαν Στρατοκρατίαν αντί να μας οδηγούν εις την Δημοκρατίαν.*»¹⁶⁵. Τα λόγια του Βενιζέλου έμελλε, συντελούντων και άλλων παραγόντων, να αποδειχθούν «προορατικά».

Από την πλευρά των αντιβενιζελικών στους οποίους είχε δοθεί χάρη για το κίνημα της «αντεπανάστασης», μόνον ο Ιω. Μεταξάς αποδέχθηκε απεριφραστα το πολίτευμα και φάνηκε ότι συναινούσε στις διαθέσεις του Βενιζέλου για συμφιλίωση,

¹⁶³Ε.τ.κ. , φ.10(25/3/1924), σ.1.

¹⁶⁴Π.Πετρίδης, *Η συγκυρία της Αβασίλευτης...*, ό.π., σ.289.

¹⁶⁵Γρ. Δαφνής, ό.π., σσ. 237-239 και *Συνταγματική Ιστορία, Το σύνταγμα του 1927*, Βουλή των Ελλήνων, parliament.gr/syn15.pdf.

ενώ ο νέος αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, αρνήθηκε να το κάνει. Η υπόθεση της συμφιλίωσης όμως, δεν αφορούσε μόνο την αντιπαράθεση βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Οι βαθιές ιδεολογικές διαφορές των βενιζελογενών παρατάξεων και ιδίως της αριστεράς πτέρυγας με τη δεξιά, είχαν οξυνθεί από την κοινωνική αναταραχή που προκαλούσε η βίαιη καταστολή απεργιών και η λαϊκή αντίδραση ενισχυμένη από τη δράση των κομμουνιστών, ενώ οι εκ στρατιωτικών πολιτικοί Πάγκαλος και Κονδύλης, παρότι είχαν εκλεγεί μέλη της Εθνοσυνέλευσης, έτειναν πλέον προς αυταρχικές λύσεις¹⁶⁶.

Οι σύντομες κυβερνητικές θητείες Παπαναστασίου(12/3-24/7/1924), Σοφούλη(24/7-7/10/1924) και Μιχαλακόπουλου(7/10/1924-26/6/1925) ενέτειναν την κυβερνητική κρίση και τον Ιούνιο του 1925 ο Πάγκαλος ανέτρεψε την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου και πραξικοπηματικά κατέλαβε την εξουσία. Η Βουλή έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στον Πάγκαλο με εξαίρεση τον Θ.Σοφούλη¹⁶⁷ και η Συντακτική Συνέλευση διαλύθηκε από το νέο δικτάτορα¹⁶⁸. Οι θεμελιωτές της Α΄ ελληνικής δημοκρατίας του 20ου αι., αδιαπραγμάτευτα αλληλέγγυοι μεταξύ τους, επέτρεπαν την επιβολή προσωπικής δικτατορίας στον πιο ακραίο από αυτούς και, μάλιστα, του εξασφάλισαν την ψήφο εμπιστοσύνης της Συνέλευσης¹⁶⁹. Ο Πάγκαλος προσποιήθηκε την επίλυση των διενέξεων, δηλώνοντας ότι « ο Βενιζέλος πέθανε πολιτικώς, ο, δε, Κωνσταντίνος φυσιολογικώς» και αναίρεσε το «κατοχυρωτικό» διάταγμα για την προστασία του πολιτεύματος, το οποίο είχε θεσπίσει ο Παπαναστασίου, εξανεμίζοντας την εμπιστοσύνη του τελευταίου που πίστευε ότι ο Πάγκαλος θα σεβόταν τη δημοκρατία. Ο Παπαναστασίου, ειδικότερα, είχε εισηγηθεί την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς αυτόν από την Βουλή.

Στις 13 Ιουλίου 1925 και έχοντας δηλώσει το δικαίωμα του στρατού να επεμβαίνει στην πολιτική, ο Πάγκαλος εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα «περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος διατάξεων»¹⁷⁰. Ήταν ουσιαστικά επιβολή της

¹⁶⁶Σπ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2000, σ. 55.

¹⁶⁷ Α. Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., σ. 341.

¹⁶⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ελλαδικός χώρος...*, ό.π., σ. 98.

¹⁶⁹ *Εμπρός*, φ.10280 (16.6.1925), πρωτοσέλιδο άρθρο για την κατάθεση εντολής του Παπαναστασίου και την ανάληψη της εξουσίας από τον Πάγκαλο με σχετικό σχολιασμό.

¹⁷⁰ Γρ. Ψαλλίδας, *Η Ελλάδα στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή: Πολιτικές – Οικονομικές – Κοινωνικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήνιο Αιγαίου 2013-2014, σσ. 109-112.

λογοκρισίας στον τύπο και αρχή των διώξεων δημοσιογράφων¹⁷¹. Παράλληλα, επέβαλε τον έλεγχο του σε μερίδα του τύπου, οργανώνοντας την δική του προπαγάνδα και υποδεικνύοντας στους δημοσιογράφους να τον παρουσιάζουν ως συνεχιστή του κινήματος στο Γουδί¹⁷². Διακηρύσσοντας το παρωχημένο της διένεξης βενιζελικών και αντιβενιζελικών, εξασφάλισε τη συναίνεση μελών των βενιζελογενών παρατάξεων και τον Απρίλιο του 1926 «εκλέχθηκε» άμεσα από το λαό, Πρόεδρος της Δημοκρατίας, χωρίς άλλο, τελικά, συνυποψήφιο, αφού με νομικούς ελιγμούς απέτρεψε την υποψηφιότητα του Κ. Δεμερτζή. Ο στρατηγός Θ. Πάγκαλος, που χρησιμοποίησε την κατάσταση πολιορκίας με σκοπό να εδραιώσει την δικτατορία του, ήταν ο πρώτος που εφάρμοσε αυτό το μέτρο «κατά τρόπο διαρκή»¹⁷³. Οι διώξεις της ιδιότυπης δικτατορίας του επεκτάθηκαν και σε σημαντικά στελέχη του βενιζελισμού και γενικότερα των δημοκρατικών με πρώτο τον Πλαστήρα¹⁷⁴ τον οποίο επικήρυξε, αλλά και τους Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Μιχαλακόπουλο¹⁷⁵. Την ανατροπή του πραγματοποίησε ένας άλλος στρατιωτικός, ο Γ. Κονδύλης. Τον Αύγουστο του 1926 οργάνωσε ένα σύντομο, αλλά αποτελεσματικό, στρατιωτικό κίνημα με τα λεγόμενα «δημοκρατικά τάγματα» και ακολούθησε σύσκεψη όλων των αστικών κομμάτων υπό την ηγεσία του¹⁷⁶. Η περίοδος της δικτατορίας του Πάγκαλου χαρακτηρίστηκε από ακρότητες και γραφικότητες, αλλά έδωσε τελικά, τη δυνατότητα στους πολιτικούς να περιορίσουν προσωρινά τους στρατιωτικούς στα προβλεπόμενα καθήκοντά τους¹⁷⁷.

Οι πολιτικοί, αν και επεδίωκαν τον περιορισμό της δυναμικής των στρατιωτικών, δεν έπαυαν να τους χρησιμοποιούν για την προώθηση των σχεδίων τους ή ως μέσο επιβολής ισχύος. Έτσι, με τη συναίνεση των υπολοίπων ο στρατηγός

¹⁷¹ Συγκεκριμένα, το 1925 οδηγήθηκαν σε στρατοδικείο οι συντάκτες τριών εφημερίδων, του *Ελεύθερου Λόγου* (Θ. Σπεράντζας και Ν. Βεντήρης), του *Ριζοσπάστη* και της *Εστίας* (Κ. Κύρου), ενώ η *Καθημερινή* έκλεισε επ'αόριστον στις 14 Οκτωβρίου του 1925.

¹⁷² *Μακεδονία*, φ. 4735, (25/6/1925), πρωτοσέλιδο άρθρο με αναφορές στην στρατιωτική δράση του Πάγκαλου και κριτική προς την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, με τίτλο «υβρίζετε το Γουδί».

¹⁷³ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, ό.π., σ. 46. Ο στρατηγός Πάγκαλος, που χρησιμοποίησε την κατάσταση πολιορκίας, το 1925, για να εγκαθιδρύσει την εφήμερη δικτατορία του, ήταν ο πρώτος που εφάρμοσε αυτό το μέτρο κατά τρόπο διαρκή για να διατηρήσει την εξουσία.

¹⁷⁴ Ο Πλαστήρας είχε ενημερώσει με επιστολές τον Παπαναστασίου σχετικά με τις διαθέσεις και τις επιδιώξεις του Πάγκαλου, στοιχείο που έμαθε ο Πάγκαλος, όταν κατέσχεσε το αρχείο του Παπαναστασίου με αποτέλεσμα οι ήδη συγκρουσιακές σχέσεις των δύο αξιωματικών να οξυνθούν κι άλλο. Αλεξ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Μπάυρον, Αθήνα, 1957, τ. Β', σ. 865.

¹⁷⁵ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος...*, ό.π., τ. 3ος, σ. 112.

¹⁷⁶ Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., σ. 344.

¹⁷⁷ Πβ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική...*, ό.π., σ. 149.

Κονδύλης, σχημάτισε δική του κυβέρνηση (26/8/1926) μέχρι τις εκλογές. Στην προεδρία της δημοκρατίας επανήλθε ο Π. Κουντουριώτης και εξαγγέλθηκαν εκλογές με το σύστημα της απλής αναλογικής¹⁷⁸. Με την προτροπή του Μεταξά οι αντιβενιζελικοί συσπειρώθηκαν. Υπό την πίεση αυτής της εξέλιξης, σχηματίστηκε η «Ένωση Φιλελευθέρων» υπό τους Γ. Καφαντάρη και Α.Μιχαλακόπουλο, οι οποίοι, ανανεώνοντας τη συνεργασία τους, απέκοψαν από την παράταξη των Φιλελευθέρων την αριστερή της πτέρυγα και τον Παπαναστασίου. Έτσι, η Δημοκρατική Ένωση θα μετονομαστεί σε «Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα». Ο κίνδυνος για τη νέα «Ένωση» εκκινούσε από τους πρόσφυγες, οι οποίοι έτειναν σε πρώτη φάση να στηρίξουν τους δικούς τους ανεξάρτητους συνδυασμούς. Ο κίνδυνος αυτός αποσοβήθηκε, όταν ο Κονδύλης φρόντισε για την άμεση καταβολή της προκαταβολής έναντι των προσφυγικών αποζημιώσεων¹⁷⁹.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926¹⁸⁰ πλειοψήφησαν οι Φιλελεύθεροι. Σημαντικό ποσοστό κέρδισαν οι αντιβενιζελικοί και το Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα. Για πρώτη φορά το ΚΚΕ, όπως είχε από το Νοέμβριο του 1924 μετονομαστεί το Σ.Ε.Κ.Ε. ως ελληνικό τμήμα της κομμουνιστικής Διεθνούς, κέρδισε δέκα έδρες. Συγκεκριμένα, οι αδιάβλητες αυτές εκλογές έδωσαν 143 βουλευτές στην βενιζελική παράταξη και 127 στην αντίπαλή της, ενώ εκτός από το ΚΚΕ στη Βουλή εισήλθε και ένα ακόμα κόμμα με μη αστικό πρασανατολισμό, το «Αγροτικό Κόμμα» του Σ.Χασιώτη¹⁸¹ με τέσσερις έδρες¹⁸². Βιώσιμη κυβέρνηση δεν μπορούσε να σχηματιστεί και προωθήθηκε και από το Βενιζέλο πλέον, η προοπτική μιας οικουμενικής κυβέρνησης που τελικά συγκροτήθηκε το Δεκέμβριο του 1926 με πρωθυπουργό τον Α. Ζαΐμη, μετριοπαθή πολιτικό, προερχόμενο από την αντιβενιζελική παράταξη¹⁸³ και με συμμετοχή των Λαϊκών και των Ελευθεροφρόνων, εκτός από την Ένωση Φιλελευθέρων των Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου και τη

¹⁷⁸ Ν. Οικονόμου, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα, οι πολιτικές συμπεριφορές την περίοδο 1923-1936», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., τ.7, σ.34.

¹⁷⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ των δύο πολέμων, πολιτική ιστορία 1922-1940», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, ό.π., τ.7, σσ. 16-17.¹⁷⁹ Ν. Οικονόμου., «Εκλογές Δημοψηφίσματα, Πολιτικές Συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...ό.π.*, τ. 7, σσ. 33-40 και Χουμεριανού., Μ., Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, *Το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο...*, ό.π., σσ. 47-64.

¹⁸⁰ Οι εκλογές της 7ης Νοεμβρίου του 1926 δεν είχαν διεξαχθεί με απλή αναλογική και δεν έδωσαν κοινοβουλευτική πλειοψηφία σε κανένα κόμμα. Η κατανομή των εδρών ήταν η εξής: Ένωσης Φιλελευθέρων 102, Λαϊκό Κόμμα 60, Κόμμα Ελευθεροφρόνων 51, Κόμμα Δημοκρατικής Ενώσεως 17. *Πρακτικά Εκλογικών Αποτελεσμάτων, 1910-1936*, Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, σ.304.

¹⁸¹ Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, *Όψεις του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

¹⁸² Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος...*, ό.π., σσ.100-101.

¹⁸³ Χ.Μπαμπούνης, «Αναφορά στα αποτελέσματα των βουλευτικών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και Μεσόγεια», *Πρακτικά Α' Ε.Σ.ΝΑ.Αττικής*, Αθήνα 1985, σσ.141-148.

Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου. Το πολιτειακό, παρά την ανακήρυξη της δημοκρατίας του 1924, δεν είχε τυπικά επικυρωθεί λόγω της μη οριστικοποίησης του συντάγματος και της στάσης του Λαϊκού Κόμματος που εξέφραζε σταθερά επιφυλάξεις για τη νομιμότητα της Δημοκρατίας¹⁸⁴.

---

¹⁸⁴Θ. Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από τη βενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1997, σσ. 114-115 και *Συνταγματική Ιστορία, Η δεύτερη περίοδος του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας και η ανακήρυξη της αβασίλευτης*, Ανακτημένο από το : hellenicparliament.gr/syn15.pdf.

Προς το Σύνταγμα του 1927 έως τις κάλπες του 1928: παρεκκλίσεις της «συνταγματολογίας και εσπευσμένες εκλογές». Καταγραφές στον τύπο.

Έναν σχεδόν μήνα (από τις 4/12/1926) μετρούσε στην εξουσία η οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη και τη συμμετοχή της Ενώσεως Φιλελευθέρων, του Λαϊκού Κόμματος, του Αγροτικού Εργατικού Κόμματος (επίσημη μετονομασία της Δημοκρατικής Ενώσεως μετά τις εκλογές του 1926) και των Ελευθεροφρόνων, και είχε να αντιμετωπίσει, εκτός από τα δεδομένα εσωτερικά προβλήματα, το ζήτημα της βιωσιμότητάς της μέσα σε ένα κλίμα ενδοκυβερνητικών διενέξεων, τη στιγμή που το πολιτειακό χωρίς την επικύρωσή του από ένα σύνταγμα θεωρούνταν δυσεπίλυτο. Η εύνοια του τύπου ήταν πάντοτε απαραίτητη¹⁸⁵ και έτσι ετερογενής κυβερνητική αντιπροσωπεία αποτελούμενη από τους Αλ.Παπαναστασίου, Π. Τσαλδάρη, Ι.Μεταξά και Γ.Καφαντάρη, συναντήθηκε με τους δημοσιογράφους, την πρωτοχρονιά του 1927 στα γραφεία της «Ενώσεως Συντακτών»¹⁸⁶. Η συνάντηση είχε τη σημασία της στο βαθμό που οι δηλώσεις των πολιτικών αποτυπώνουν το κλίμα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Κοινή αναφορά στις δηλώσεις όλων ήταν η αβεβαιότητα για την έκβαση του κυβερνητικού σχήματος, κάτι που δεν δηλώθηκε ρητά από κανέναν, αλλά έμμεσα από όλους¹⁸⁷. Έκδηλος ήταν ο φόβος για « νέους δικτάτορας»¹⁸⁸, ενώ η επεξεργασία του συντάγματος, που θα επικύρωνε την *αβασίλευτον* δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί.

Τα εργατικά συνδικάτα, οι επαγγελματικές τάξεις εν γένει, προσδοκούσαν από την οικουμενική κυβέρνηση του Αλέξ. Ζαΐμη δυναμικές λύσεις και δήλωσαν αρχικά

¹⁸⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.1677 (4.12.1926), σ.1 · *Η Καθημερινή*, φ.1900 (22.12.1926), σ.2.

¹⁸⁶ *Εσπερινή*, φ. 8640 (2.1.1927), σ.6.

¹⁸⁷ Ό.π., Οι πολιτικοί επιθυμούσαν «την εκκαθάρισιν του καταστρεπτικού παρελθόντος» (Καφαντάρης), «την ανάκτησιν της ελευθερίας του λαού και την συμβολή του τύπου στο κυβερνητικό έργο» (Τσαλδάρης), «την πλήρη εξασφάλισιν των λαϊκών ελευθεριών» (Μεταξάς) και «την απαλλαγήν από νέους δικτάτορας» (Παπαναστασίου).

¹⁸⁸ *Η Πρωΐα*, φ.395 (5.1.1927), σ. 4.

την στήριξή τους στο έργο της¹⁸⁹. Παρά την από κοινού εμφάνιση των συνεργαζόμενων πολιτικών και ορισμένες προσπάθειες για εμφάνιση σύμπνοιας καθώς και την αρχική μετριοπάθεια του αστικού τύπου, οι κυβερνητικές κρίσεις δεν ήταν εύκολο να αποφευχθούν. Το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων και τα κοινωνικά ζητήματα κυριαρχούσαν σε πρωτοσέλιδα των εφημερίδων μαζί με τις κυβερνητικές προσπάθειες διευθέτησής τους¹⁹⁰. Κυρίως, η εφημερίδα Δημοκρατία, λόγω των φιλεργατικών θέσεών της, επέλεγε να δίνει προβάδισμα στα εργατικά προβλήματα με μόνιμη σχετική στήλη και με δημοσιεύσεις των αποφάσεων, διαμαρτυριών και δράσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών¹⁹¹, ενώ η Αθηναϊκή επιδοκίμαζε την «άσκησιν δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι» και δημοσίευε τις συγκεντρώσεις των συνδικάτων¹⁹².

Η αμοιβαία δυσπιστία στους κυβερνητικούς κύκλους ενέτεινε την αστάθεια. Οι ενδο-κοινοβουλευτικές διενέξεις άρχισαν να σημειώνονται σε καθημερινή σχεδόν βάση. Ο τύπος σημείωνε συχνά περιστατικά αντιπαράθεσης ανάμεσα σε εκπροσώπους των Φιλελευθέρων, του Αγροτικού Εργατικού Κόμματος και του Λαϊκού Κόμματος¹⁹³. «Εξηγέρθησαν οι Λαϊκοί εντός της Βουλής, όταν ο Μεταξάς προτείνει υποχώρησιν του Τσαλδάρη»¹⁹⁴, «οι αδυσώπητοι φίλοι, Καφαντάρης και Μιχαλακόπουλος, των οποίων η διάστασις εξεδηλώθη υπό λίαν οξείαν μορφήν»¹⁹⁵ είναι απλά και μόνον ενδεικτικές αναφορές τίτλων στο συγκρουσιακό κλίμα του κυβερνητικού σχήματος. Οι επισημάνσεις του τύπου είναι ενδεικτικές και του χαρακτήρα της σύγκρουσης που δεν αφορούσε μόνο στο σχήμα βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός, αλλά και στις πολιτικές παρατάξεις που είχαν προκύψει εντός του γενικού αυτού κυβερνητικού σχήματος. Η πρώτη κυβερνητική κρίση σημειώθηκε τον Ιανουάριο του 1927 (21/1). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ότι το 2ο Επιτελικό Γραφείο του Α΄ Σώμα Στρατού παρακολουθούσε την επικοινωνία του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος και υπουργού εσωτερικών Π. Τσαλδάρη με το πρόσχημα της

¹⁸⁹ Έθνος, φ.4567 (4.1.1927), σ. 4· Ελεύθερος Τύπος, φ.3565 (11.1.1927), σ.4· Σκριπ, φ.8488 (1.1.1927), σ.1.

¹⁹⁰ Δημοκρατία, φ.816 (20.12.1926), σ.1 και φ. 854 (30.1.1927), σ.1.

¹⁹¹ Ό.π., φ. 743 ((7.10.1926), σ.4 και φ. 875 (19.2.1927), σ.4.

¹⁹² Αθηναϊκή, φ. 209 (24.3.1927), σ.1. « Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι – αι συγκεντρώσεις των δημοσίων υπαλλήλων στο Δημοτικό Θέατρο».

¹⁹³ Έθνος, φ.4585 (22.1.1927), σ.4. Το συνηθέστερο περιστατικό που κατέγραφε ο τύπος ήταν η διακοπή των συνεδριάσεων της Βουλής λόγω των διαφωνιών ανάμεσα στους πολιτευτές των κομμάτων που συμμετείχαν στην Οικουμενική Κυβέρνηση.

¹⁹⁴ Σκριπ, φ. 8454 (28.1.1927), σ.4.

¹⁹⁵ Η Βραδυνή, φ. 2256 (9.1.1928), σ. 1.

πρόληψης βασιλικού πραξικοπήματος¹⁹⁶. Ως απάντηση στις αποκαλύψεις οι βασιλικοί προγραμματίζαν ένοπλο συλλαλητήριο¹⁹⁷. Σε συνδυασμό, εξάλλου, με το «αποτακτικό» ζήτημα που προκαλούσε διενέξεις Λαϊκών και Φιλελευθέρων η ένταση συνεχιζόταν και μόνο μετά την τιμωρία του υπεύθυνου για τις παρακολουθήσεις βενιζελικού αντιστράτηγου Κ. Μανέτα, ο Τσαλδάρης δήλωσε ότι «ουδείς φόβος διαλύσεως της οικουμενικής εκ του δημιουργηθέντος επεισοδίου υφίσταται πλέον».¹⁹⁸ Ωστόσο, τα κόμματα που συμμετείχαν στην κυβέρνηση διαφωνούσαν σε αρκετά ζητήματα και αρκετά συχνά, ώστε να μην πείθουν ότι η κυβέρνηση είναι πράγματι «αλληλέγγυος», παρά τις καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις¹⁹⁹ που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες όλων των κυβερνητικών αποχρώσεων²⁰⁰.

Το λεγόμενο «αποτακτικό» ζήτημα εμπεριείχε σχεδόν όλες τις συνιστώσες του Εθνικού Διχασμού και ταυτόχρονα παρέλκυε την επικύρωση του πολιτεύματος με την ad hoc αναφορά του σε συνταγματικό κείμενο. Επρόκειτο για την επαναφορά ή τη συνταξιοδότηση των αξιωματικών που είχαν αποταχτεί μετά το κίνημα του Οκτωβρίου του 1923. Στη σκέψη των κυρίαρχων αστικών κομμάτων, αλλά και του «Ενιαίου Μετώπου», το ζήτημα αυτό λειτουργούσε σε συνάρτηση με τον φόβο της στρατοκρατίας. Σε όλη τη διάρκεια της διαπραγματεύσεως για το στρατιωτικό ζήτημα μόνο μία φορά φαίνεται να σημειώθηκε σύγκλιση, όσον αφορά στην επίσπευση της επίλυσής του. Τότε, ο τύπος πανηγύρισε την «ομοφωνία των αρχηγών»²⁰¹. Ο πρωθυπουργός Ζαΐμης, μέσα σε αυτό το κλίμα των αντιθέσεων, δήλωνε «έως τώρα βαδίζομεν πολύ καλά, εντός εξαμήνου θα επέλθη πλήρης συμφιλίωσις και δεν υφίσταται αντιδραστική κίνησις αξιωματικών»²⁰². Ωστόσο, η καθησυχαστική διάθεση του πρωθυπουργού δεν απέδιδε τις πραγματικές διαστάσεις της διαφωνίας στη Βουλή. Το

¹⁹⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 3572 (18.1.1927), σ.4· *Δημοκρατία*, φ. 846 (19.1.1927), σ.1· *Έθνος*, φ.4590 (27.1.1927), σ.4· *Σκριπ*, φ. 8554 (28.1.1927), σ.4, Α.Ρήγος, *Η Β'Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935, Κοινωνικές Διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 345.

¹⁹⁷ *Δημοκρατία*, φ. 846 (19.1.1927), σ.1.

¹⁹⁸ *Αθηναϊκή*, φ. 204 (19.3.1927), σ.1.

¹⁹⁹ *Δημοκρατία*, φ. 854 (30.1.1927), σ.1.

²⁰⁰ Ενδεικτικά, διαφωνούσαν σχετικά με την αντικατάσταση του αρχηγού της χωροφυλακής [*Η Καθημερινή*, φ.1913(18.1.1927), σ1], με τις συμβάσεις με την Power & Traction για την ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας [*Δημοκρατία*, φ.856(1.2.1927), σ.1 · *Σκριπ*, φ.8527(11.2.1927), σ.1 «θυελλώδης συνεδρίασις της Βουλής] , με τη διαχείριση των οικονομικών σχέσεων με το εξωτερικό [*Εσπερινή*, φ.8642(4.1.1927), σ.5· *Η Βραδυνή*, φ.1988(8.4.1927), σ.2], με τον διορισμό των γενικών διοικητών των περιφερειών [*Δημοκρατία*, φ.844 (20.1.1927), σ.4].

²⁰¹ Ενδεικτικά, *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 3572(19.1.1927), σ.3· *Η Καθημερινή*, φ.2167 (19.1.1927), σ.1.

²⁰² *Η Καθημερινή*, φ.1913 (4.1.1927), σ, 1. Ολοσέλιδη συνέντευξη του πρωθυπουργού και του Α. Μιχαλακόπουλου. Ανάλογη συνέντευξη δόθηκε και στην εφημ. *Δημοκρατία*, φ. 876 (20.2.1927), σ.4.

ζήτημα θα ανακινηθεί ουσιαστικά το Μάιο του 1927, όταν ματαιώθηκε πραξικόπημα του Αλ. Οθωναίου, ώστε οι απειλές για δικτατορία να μη φαίνονταν άμεσα και συγκυριακά πραγματοποιήσιμες. Δεν επρόκειτο για τον περιορισμό ενός μόνον αξιωματικού και της ένστολης «πελατείας» του. Η απομόνωση του Οθωναίου τη συγκεκριμένη στιγμή είχε τη σημασία της, καθώς ήταν το πρόσωπο που αναζωπύρωνε συμβολικά τον Εθνικό Διχασμό, γιατί ως πρόεδρος του έκτακτου στρατοδικείου το 1922 είχε συμβάλει καθοριστικά, με την απόφαση για την επιβολή της εσχάτης των ποινών, στην εξουδετέρωση της ηγεσίας του Λαϊκού Κόμματος²⁰³. Η δράση του Οθωναίου πρόσφερε στον αντιβενιζελικό τύπο την ευκαιρία να υπονομεύσει την αλληλεγγύη της οικουμενικής με δημοσιεύματα για την εκδικητική διάθεση των αντιπάλων και τη ροπή τους προς την θεσμική παραβατικότητα²⁰⁴.

Όσο η συζήτηση για το «αποτακτικό» συνεχιζόταν στη Βουλή, ο τύπος κατ' ουσίαν απαξίωνε τη δυνατότητα του κυβερνητικού σχήματος για συνεργασία²⁰⁵. Η Βουλή των Ελλήνων τον Μάρτιο του 1927 ήταν μια «ωρυόμενη αγέλη θηρίων»,²⁰⁶ όπου λάμβαναν χώρα βιαιότατα επεισόδια μεταξύ διαφωνούντων βουλευτών της κυβέρνησης. Οι επικρίσεις του αντιβενιζελικού τύπου στρέφονταν και κατά του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, ο οποίος «παρεδόθη άνευ όρων εις τον βενιζελισμόν»²⁰⁷. Ενίοτε, οι δημοσιογράφοι έδειχναν να δικαιολογούν εν μέρει τις εξουσιαστικές διαθέσεις ορισμένων στρατιωτικών. Χαρακτηριστική είναι η αντιφατική διατύπωση ενός δημοσιογράφου (Ευελπ.Ομηρίδης) αντιβενιζελικής εφημερίδας, ο οποίος, αν και θεωρούσε τον Γ.Κονδύλη «αχρείον», κατανοούσε τη διάθεσή του μπροστά στην αβουλία και αναποφασιστικότητα των πολιτικών: «ο ξυλοσχίστης ούτος φέρεται ακαταμάχητος προς κατάληψιν της εξουσίας και δεν έχει άδικον.»²⁰⁸. Η εφημερίδα Δημοκρατία, όργανο της Δημοκρατικής Ενώσεως του Αλέξ. Παπαναστασίου, απέρριπτε την στρατοκρατία αναφανδόν²⁰⁹.

Το πρώτο τρίμηνο του 1927 και εν μέσω των διαφόρων κυβερνητικών κρίσεων, η Βουλή επεξεργαζόταν το συνταγματικό κείμενο. Η Δ' Συντακτική

²⁰³ Μάλιστα, σε συνεδρίαση της Βουλής για το σύνταγμα, η συζήτηση παρεκτράπηκε στο ζήτημα της νομιμότητας της δίκης των Έξι και η συνεδρίαση διακόπηκε. Βλ. Αθηναϊκή, φ. 218 (2.4.1927), σ.1.

²⁰⁴ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΙΕ', τ.Α', σσ. 42-46. Σκριπ, φ. 8454 ((28.1.1927), σ.1. Αθηναϊκή, φ.202 (17.3.1927), σ.1.

²⁰⁵ Η Καθημερινή, φ.1929 (8.1.1927), σ.3.

²⁰⁶ Σκριπ, φ. 8538 (2.3.1927), σ.3.

²⁰⁷ Σκριπ, φ. 8490 (4.1.1927), σ.1.

²⁰⁸ Αθηναϊκή, φ.202, (17.3.1927), σ. 5.

²⁰⁹ Δημοκρατία, φ. 812 (16.12.1926), σ.1. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο η εφημερίδα τόνιζε την ανάγκη να επιλυθεί άμεσα το στρατιωτικό ζήτημα, γιατί «αν δεν λυθή, θα πληρωθή. Πολύ Ακριβά».

Συνέλευση είχε αναλάβει να ψηφίσει το νέο Σύνταγμα στις 10 Σεπτεμβρίου 1925²¹⁰. Ωστόσο, στις 29 Σεπτεμβρίου ο Πάγκαλος διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και έτσι δεν έγινε η υποβολή πρότασης Συντάγματος²¹¹. Χαρακτηριστική του κλίματος στη Βουλή και διαφωτιστική των νοοτροπιών που συγκρούονταν είναι η ακόλουθη δημοσιογραφική αναφορά: *«το Σύνταγμα τούτο συζητείται και ψηφίζεται από μιας επταετίας. Τρία αλληπάλληλα συντακτικά σώματα επελήφθησαν αυτού και ευρισκόμεθα ακόμη εις το άρθρον 19²¹². Αμφισβητείται ούτως η ύπαρξις του αστικού καθεστώτος. Εσκοντάψαμε εις διχογνωμίας: εις μαρξιστής, έτερος σοσιαλιστής τη ψυχή, άλλος ανέλαβε υποχρεώσεις έναντι των ιδιοκτητών, άλλος έχει εις την κεφαλήν του ολόκληρον κυκεώνα ξένων συγγραμμάτων και περί ελληνικής πραγματικότητας ουδέν, ο πέμπτος προστατεύει μεγάλα συμφέροντα και ο έκτος προστατεύει τους θεσμούς με τη μέθοδο των ατελευτήτων αναβολών.»*²¹³

Η «Επανάσταση του 1922» εγκαινίασε μία περίοδο επεμβάσεων του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, αναγκάζοντας τους πολιτικούς να υπολογίζουν τη βούληση των αξιωματικών στη λήψη των αποφάσεών τους. Ο Γ.Κονδύλης, που ανέτρεψε τον Πάγκαλο και οργάνωσε τις εκλογές του 1926, διατηρούσε σημαντική επιρροή στο στρατό και συναλλασσόμενος με τις δύο κυρίαρχες παρατάξεις όντως απειλούσε με πραξικόπημα²¹⁴. Μία από τις πρώτες ενέργειες της Βουλής και της συνταγματικής επιτροπής ήταν να ακυρώσουν τις συντακτικές πράξεις και τις ρυθμίσεις που είχε επιβάλει το καθεστώς Παγκαλού και η διακυβέρνηση Κονδύλη ως το 1926²¹⁵. Ένας δημοσιογραφικός τίτλος της πρωτοχρονιάς του 1927 δίνει, επιτέλους, έμφαση στην οικονομία: *«η κυβέρνησις, αφού επιλύσει το στρατιωτικόν ζήτημα, θα επιδοθή εξ ολοκλήρου εις το οικονομικόν πρόβλημα»*²¹⁶. Οι κυβερνητικοί

²¹⁰ Αλεξ. Σβώλος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα*, πρόλογος-εισαγωγή: Ευαγγ. Βενιζέλος, Εισ.- Επιμ.- Σχόλ: Λ. Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα 1988, σσ. 209-215. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 98.

²¹¹ Ν.Οικονόμου, «Η ψήφιση του συντάγματος του 1927 και το αποτακτικό πρόβλημα», *ΙΕΕ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τ.ΙΕ' , σ. 306. Το Σύνταγμα δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 22 Σεπτεμβρίου 1926, ένα χρόνο σχεδόν μετά τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, χωρίς να επιψηφιστεί.

²¹² Το άρθρο 19 όριζε ότι κανείς δεν στερείται της ιδιοκτησίας του παρά μόνο σε περίπτωση δημόσιας ωφέλειας και αφού έχει προηγηθεί πλήρους αποζημίωση του ιδιοκτήτη.

²¹³ *Αθηναϊκή*, φ.208 (23.3.1927), σ.1. Η Οικουμενική χαρακτηριζόταν ως *«ακαδημία ξυλοσόφων, ακατασχέτως φλυαρούντων, σπανιότατα αποφασιζόντων και μηδέν εκτελούντων»* *Αθηναϊκή*, φ.211 (26.3.1927), σ.1.

²¹⁴ *Η Πρωΐα*, φ.392 (1.1.1927), σ.1. *Αθηναϊκή*, φ.258 (14.5.1927), σ.1. Πβ. Στ. Χαρατσής, *1023 Αξιωματικοί και 22 κινήματα*, εκδ. «Libro», Αθήνα, 1985, τ. Α', σσ. 95-148.

²¹⁵ *Δημοκρατία*, φ. 856 (1.2.1927), σ.4.

²¹⁶ *Η Πρωΐα*, φ. 392 (1.1.1927), σ. 4.

εταίροι συμφώνησαν ότι το ζήτημα έπρεπε να επιλυθεί, αλλά διαφώνησαν ως προς τον τρόπο και τα μέσα²¹⁷.

Ο τύπος τηρούσε σε μεγάλο βαθμό επικριτική στάση απέναντι στους στρατιωτικούς. Μάλιστα, δημοσιεύονταν πληροφορίες για επίδοξους κινηματίες και κινήματα, τα οποία αποσοβήθηκαν την τελευταία στιγμή²¹⁸. Το «Σύνταγμα της τριακονταμελούς επιτροπής του 1925» ή αλλιώς «Σύνταγμα του Παπαναστασίου» χαρακτηρίστηκε «ανεφάρμοστον» και ήδη πριν από τις εκλογές του 1926 μερίδα του τύπου ζητούσε την αντικατάστασή του²¹⁹. Οι παρεκκλίσεις στην υπόθεση των στρατιωτικών και στην επεξεργασία του συντάγματος καθώς και η ανασφάλεια στην κυβέρνηση έπλητταν το κύρος του κοινοβουλευτισμού και αποσταθεροποιούσαν την αβασίλευτη δημοκρατία²²⁰. Για την ολοκλήρωση της επεξεργασίας του συνταγματικού κειμένου κύρια προϋπόθεση ήταν η ενδο-κυβερνητική συνεννόηση. Ωστόσο, η δυσπιστία είχε βαθιές καταβολές. Για να δημοσιευτούν οι πίνακες απόταξης – συνταξιοδότησης ή επαναφοράς των στρατιωτικών²²¹, έπρεπε τα μέλη της κυβέρνησης να συμφωνήσουν καταρχήν ως προς τα κριτήρια των μεταβολών. Το αίτημα από την πλευρά του Τσαλδάρη ήταν να επανέλθουν στο στράτευμα όλοι όσοι αποτάχτηκαν λόγω του κινήματος του Οκτωβρίου του 1923, με το σκεπτικό ότι με την επαναφορά πάνω από χιλίων αξιωματικών μη βενιζελικών επιρροών, θα επιτυγχανόταν μια ισορροπία στις τάξεις που εκδήλωναν οι αδιάλλακτοι στρατιωτικοί. Ο ίδιος ο Τσαλδάρης είχε δηλώσει ότι αναγκάστηκε να συμμετάσχει στην Οικουμενική κυβέρνηση προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα αυτό «*διά της επαναφοράς των αποτάκτων ώστε διά του μέλλοντος να δημιουργηθή αντίπαλον δέος των ταραξιών παραγόντων του στρατού*».²²²

Μέχρι τον Μάρτιο του 1927 οι δύο πλευρές ήταν ανένδοτες. Ο Καφαντάρης και ο Παπαναστασίου επέμεναν ιδιαίτερα στην μη επαναφορά των αποτάκτων, δηλώνοντας ότι «*οι αντιβενιζελικοί δεν θα εξωθήσουσιν την υπόθεσιν στα άκρα*»²²³. Οι

²¹⁷ G.Henring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821- 1936*, μτφρ. Θ.Παρασκευόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2008, σ. 1063.

²¹⁸ *Αθηναϊκή*, φ. 257 (13.5.1927), σ.1.

²¹⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 2691 (15.9.1925), σ.1.

²²⁰ *Δημοκρατία*, φ. 811 (15.12.1927), σ.4. (Δημ.Χατζίσκος, Ν.Μπαμπάκης, Π.Μερλόπουλος, αντίστοιχα)

²²¹ Την σύνταξη του πίνακα των αξιωματικών είχε αναλάβει ένα τριμελές στρατιωτικό συμβούλιο, το οποίο θα αποφαινόταν πάνω στις εισηγήσεις του υπουργού στρατιωτικών Αλ. Μαζαράκη. *Η Καθημερινή*, φ.1931 (12.4.1927), σ.1.

²²² Πβ. *Αθηναϊκή*, φ.204 (19.3.1927), σ.1.

²²³ *Αθηναϊκή*, φ.205 (20.3.1927), σ. 6.

διαφωνίες οδήγησαν την κυβέρνηση να θέσει ζήτημα ψήφου εμπιστοσύνης²²⁴. Ο αντιβενιζελικός τύπος μεμόταν τους στρατιωτικούς, θεωρώντας ότι χωρίς να έχουν συναίσθηση της εθνικής ήττας «μας καταδυναστεύουσι από το 1922»²²⁵. Υποδαυλίζοντας την αδιαλλαξία των δύο πλευρών, οι δημοσιογράφοι απευθύνονταν ευθέως πλέον στον Τσαλδάρη, προτρέποντάς τον σε παραίτηση, ενώ, από την άλλη, άνοιγαν δημόσιο διάλογο με τον υπουργό στρατιωτικών, σχολιάζοντας δηλώσεις του: «η διακηρυχθείσα από τον κ. Μαζαράκη αγνότης του στρατού έχει αμφισβητηθεί»²²⁶. Η σύγκρουση ανάμεσα στους κυβερνητικούς εταίρους εντεινόταν καθώς οι μη βενιζελικές παρατάξεις διαπίστωναν αναβλητικότητα και σε ένα άλλο ζήτημα, που σχετιζόταν με το πολίτευμα και τον στρατό: το ζήτημα της ποινικής δίωξης του Πάγκαλου.²²⁷

Ακόμα και ο Ριζοσπάστης, που προσανατολιζόταν σε διαφορετική, σε σχέση με τις αστικές εφημερίδες, προσέγγιση της επικαιρότητας έδινε έμφαση σε αυτά τα ζητήματα: «το θέμα στη λύση του στρατιωτικού είναι ποιος θα πάρει με το μέρος του την στρατοκρατία και όχι πώς θα καταπολεμηθεί αυτή»²²⁸. Με την πρώτη ματιά, η ερμηνεία φαίνεται απλουστευτική, ωστόσο, αποκαλύπτει στην ουσία το κλίμα της αντιπαράθεσης και τις βλέψεις των κυριάρχων παρατάξεων: την αγωνία των βενιζελικών να διατηρήσουν τα στρατιωτικά τους ερείσματα και την προσδοκία των μοναρχικών να περιορίσουν τους αντιπάλους τους και να επικρατήσουν στο στράτευμα, όπως και τελικά έγινε. Τα σχόλια του Ριζοσπάστη συνιστούσαν εύστοχες παρατηρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαπίστωση της φασιστικής ιδεολογίας που είχε αρχίσει να εξαπλώνεται στο στρατό και την οποία μόνο ο Ριζοσπάστης μπορούσε να αντιληφθεί και να διατυπώσει σε όλες τις αρνητικές παραμέτρους της, χάρη στα ιδεολογικά ερμηνευτικά του εργαλεία²²⁹. Όταν ο Κονδύλης δήλωνε «αντικομμουνιστής και αντικαπιταλιστής»²³⁰, ο Ριζοσπάστης διαπίστωνε εύκολα ότι αυτό το αντιφατικό για τις αστικές ερμηνείες σχήμα, σήμαινε ότι ο εκκολαπτόμενος δικτάτορας «ζήλεψε τον φασισμό της γείτονος»²³¹. Οι

²²⁴ *Δημοκρατία*, φ. 811 (15.12.1926), σ.4.

²²⁵ *Η Καθημερινή*, φ. 2055 (25.5.1927), σ. 4.

²²⁶ *Αθηναϊκή*, φ. 212 (27.3.1927), σ. 1.

²²⁷ *Ό.π.*, φ.202 (17.3.1927), σ.1· *Η Πρωΐα*, φ. 400 (10.1.1927), σ.4.

²²⁸ *Ριζοσπάστης*, φ.243 (27.4.1927), σ.4.

²²⁹ Γρ. Παλλίδας, «Η Σοσιαλιστική Διεθνής ερμηνεύει τον φασισμό (1928-1933)», *Τα Ιστορικά* (1989), τχ.10, σσ. 151-153.

²³⁰ *Ριζοσπάστης*, φ.265 (20.5.1927), σ.1.

²³¹ *Ό.π.*

δημοσιεύσεις και τα άρθρα της Δημοκρατίας για το στρατιωτικό ζήτημα ομοιάζαν κατά πολύ με αυτά του Ριζοσπάστη, τονίζοντας την ανάγκη να απαλλαγεί οριστικά η πολιτική εξουσία από την στρατιωτική ηγεμονία²³².

Η ακαθόριστη αγωνία των αστικών κομμάτων για την στρατοκρατία αναγνωριζόταν με περισσότερη σαφήνεια από το *Ενιαίο Μέτωπο*, που εκπροσωπούσε το ΚΚΕ στη Βουλή. Από την άλλη, σε ορισμένες περιπτώσεις ο φασισμός γινόταν αντικείμενο θαυμασμού από τον αστικό τύπο για την «αποτελεσματικότητά» του. Ο βουλευτής του Ενιαίου Μετώπου, Γρηγ. Παπανικολάου απέδιδε την ανάμιξη του στρατού στην πολιτική στην οικονομική κρίση και στους συνεχείς πολέμους της τελευταίας δεκαετίας και όχι στην έλλειψη βούλησης εκ μέρους των πολιτικών αρχηγών²³³. Τα έντυπα μέσα των αστικών κομμάτων υπερτερούσαν ποσοτικά και καλλιεργούσαν «κομμουνιστοφοβία»²³⁴. Έτσι, οι απόψεις αυτές δεν είχαν μεγάλη απήχηση ακόμη στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Επομένως, αν ο Ριζοσπάστης ερμήνευε εύστοχα την υπόθεση της στρατοκρατίας, δεν ήταν πολλοί αυτοί που θα το μάθαιναν.

Το στρατιωτικό ζήτημα βρέθηκε σε αδιέξοδο από τον Απρίλιο ως τον Μάιο του 1927²³⁵. Ο τύπος έβριθε και πάλι με κατηγορίες κατά των Φιλελευθέρων ότι υποβίβαζαν τον κοινοβουλευτισμό προκειμένου να διατηρήσουν την υποστήριξη του στρατού. Συλλήψεις αξιωματικών που προετοίμαζαν κίνημα υπό τον Πάγκαλο στη Θεσσαλονίκη ενίσχυσαν την αγωνία της κυβέρνησης²³⁶. Οι παρεμβάσεις των αξιωματικών επιβεβαίωναν τη διάχυτη άποψη του αντιβενιζελικού τύπου ότι η Οικουμενική δεν μπορεί να τους ελέγξει²³⁷.

Την ίδια εποχή ο Π. Κουντουριώτης, προσπαθώντας, ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, να πιέσει τους αρχηγούς και τον Ζαΐμη ώστε να προωθήσουν την επιγήφιση του συντάγματος, απειλούσε με παραίτηση²³⁸. Οι δηλώσεις του στους

²³² Πβ. *Δημοκρατία*, φ. 813 (17.12.1926), σ.1 Άρθρο με τίτλο «Οι απότακτοι».

²³³ *Ριζοσπάστης*, φ.260 (14.5.1927), σ.1.

²³⁴ *Η Βραδυνή*, φ. 1980 (1.4.1927), σ.2· *Η Καθημερινή*, φ. 2060 (31.5.1927), σ.3· *Η Βραδυνή* περιελάμβανε στις μόνιμες στήλες της μία με τίτλο: «*Ο κίνδυνος του κομμουνισμού*» και στην οποία πέρα από την περιγραφή των δράσεων της χωροφυλακής για τον περιορισμό των εργατικών σωματείων στη Β. Ελλάδα, αναφερόταν στη παράταξη των Φιλελευθέρων και «*στας παραφυάδας της*» ως «*προστάτας των κομμουνιστών*».

²³⁵ Βλ. Ενδεικτικά, *Η Καθημερινή*, φ.2036 (6.5.1927), σ.4· *Η Βραδυνή*, φ. 1992 (16.4.1927), σ.6. Σε αυτό το διάστημα ο Πλαστήρας έπεισε τον Καφαντάρη να καθυστερήσει τη δημοσίευση των πινάκων απόταξης.

²³⁶ *Ο Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, φ.2926 (25.4.1927), σ.3.

²³⁷ *Η Καθημερινή*, φ.1931 (12.4.1927), σ.1.

²³⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...ό.π.*, σσ.1062-1069.

δημοσιογράφους ενίσχυσαν την εντύπωση ότι η κυβέρνηση ήταν ανίσχυρη, καθώς ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας συνδύασε την καθυστέρηση στην ψήφιση του συντάγματος με την αδυναμία της κυβέρνησης να προστατεύσει τον κοινοβουλευτισμό²³⁹. Έτσι, προσφέρθηκε στον αντιβενιζελικό τύπο μια ακόμη ευκαιρία υπονόμευσης της Οικουμενικής, όταν κυκλοφορήθηκε με τίτλους περί εξουτελισμού της Βουλής και της κυβέρνησης από τον στρατό²⁴⁰. Όταν η Βουλή στις 18 Μαΐου ψήφισε την έγκριση συνταγματικής διατάξεως για τον περιορισμό της δικαιοδοσίας των στρατοδικείων αποκλειστικά σε στρατιωτικά θέματα²⁴¹, ο αντιβενιζελικός τύπος πανηγύριζε τη «διαπραγματευτική νίκη» του Λαϊκού Κόμματος σε ζήτημα που ευνόητα επεδείκνυε ιδιαίτερη ευαισθησία. Η Εστία, με μάλλον μετριοπαθές ύφος, χαρακτήριζε την παραπάνω αντίδραση «*αδικαιολόγητον και δημοκόπον*»²⁴². Μια πιο ορθολογική διάσταση του θέματος, χωρίς «τραυματικές εμπειρίες», παρουσίαζε η Δημοκρατία που τόνιζε τη διάκριση της νομικής ισχύος των στρατοδικείων από τα αστικά δικαστήρια²⁴³.

Ταυτόχρονα, οι αρχηγοί των κομμάτων που συμμετείχαν στην Οικουμενική και ο πρωθυπουργός ήθελαν να αποφύγουν τις υποδείξεις και τις παρεμβάσεις του Βενιζέλου, οι οποίες αυξάνονταν σε συχνότητα όσο πλησίαζε η ψήφιση του συντάγματος²⁴⁴. Η στενή σχέση του «Προέδρου» [του Βενιζέλου] τόσο με τον απόστρατο Πλαστήρα, όσο και με τον εν ενεργεία Οθωναίο διήγειρε υποψίες ότι ευνοούσε τα κινήματα. Όταν, μάλιστα, ο Βενιζέλος υποδέχτηκε «με ασπασμούς» στα Χανιά τον Οθωναίο, οι μνήμες του στρατοδικείου των Έξι αφυπνίστηκαν. Ο τύπος εξαπέλυε και πάλι μύδρους κατά της αντίπαλης παράταξης²⁴⁵, αν και ο σκοπός αυτής της πρόσκλησης ήταν άλλος από αυτόν που υποψιάστηκαν οι δημοσιογράφοι²⁴⁶. Ανάλογες μομφές για πολιτική εξάρτηση από τους στρατιωτικούς δεχόταν ο Βενιζέλος και από στελέχη του κόμματός του και ιδιαίτερα από τον Καφαντάρη²⁴⁷. Ο

²³⁹ *Η Βραδυνή*, φ. 2009 (3.5.1927), σ.1.

²⁴⁰ *Η Βραδυνή*, φ.2011(4.5.1927), σ.1. «η πραγματική όψις της παραιτήσεως Κουντουριώτου - ο εξουτελισμός κυβερνήσεως και Βουλής από τον στρατό».

²⁴¹ Κεφ. Ζ', άρθρο 100, παραγρ.3.

²⁴² *Εστία*, φ.11776 (19.5.1927), σ.1.

²⁴³ *Δημοκρατία*, φ. 964 (19..5.1927), σ.4.

²⁴⁴ *Η Καθημερινή*, φ. 2061 (1.6.1927), σ.1.

²⁴⁵ *Η Καθημερινή*, φ.2055(25.5.1927), σ.1.

²⁴⁶ Ο Βενιζέλος ήθελε μετά από συνεννόηση με τον Πλαστήρα, να ασκήσει όλη του την επιρροή στον Οθωναίο για την αποτροπή του κινήματος που ο τελευταίος ετοίμαζε. Βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική (1916-1936)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983, σ. 153 (επιστολή Βενιζέλου).

²⁴⁷ *Ό.π.*, Παράρτημα ΙΙΙ (Αρχείο Ν.Πλαστήρα, Φακ. 4), επιστολή σ. 303.

επίσημος αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελεύθερων ένωθε ότι υπονομευόταν διαρκώς εξαιτίας των συνεχόμενων υποδείξεων του Βενιζέλου²⁴⁸. Τελικά, η παρέμβαση του Βενιζέλου μετρίασε τις αντιθέσεις εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων και η διάλυση της Οικουμενικής αποσοβήθηκε.²⁴⁹ Οι οριστικοί πίνακες των αξιωματικών δημοσιεύτηκαν στις αρχές Ιουνίου του 1927²⁵⁰, σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημοσίευση του Συντάγματος, ενισχύοντας την εντύπωση ότι τα δύο ζητήματα συνδέονταν άμεσα.

Από τον τύπο της περιόδου, συνάγεται η άποψη ότι η ολοκλήρωση της επεξεργασίας του Συντάγματος από την επιτροπή που είχε συστήσει η Οικουμενική κυβέρνηση απτόταν άμεσα των άλλων ζητημάτων που απασχολούσαν τον ετερογενή αυτό κυβερνητικό σχηματισμό. Οι διαφωνίες δεν περιορίζονταν ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Και οι βενιζελογενείς παρατάξεις δεν έβρισκαν πάντοτε σημεία σύγκλισης²⁵¹. Στο πολιτειακό ζήτημα, εκτός από το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο δεν αποδεχόταν την αβασίλευτη, το Κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατικών είχε αρχίσει να διατυπώνει ορισμένες επιφυλάξεις. Ο Α. Μιχαλακόπουλος, ως αρχηγός της δεξιάς πτέρυγας των Φιλελευθέρων, αμφισβητούσε την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος του 1924 και ζητούσε νέο δημοψήφισμα, το οποίο χάρη στην Οικουμενική που θα το διενεργούσε θα ήταν, κατά την άποψή του, αδιάβλητο²⁵². Οι δηλώσεις του Μιχαλακόπουλου ερμηνεύτηκαν ως παραδοχή ότι το πολιτειακό ζήτημα δεν είχε ακόμα επιλυθεί, «ομολογία χρήσιμος διά την αποσαφήνισιν της εσωτερικής καταστάσεως»²⁵³.

Η διεξαγωγή ενός νέου δημοψηφίσματος παρουσιαζόταν από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες ως προϋπόθεση για μια δανειακή συμφωνία, την οποία διαπραγματευόταν η Οικουμενική κυβέρνηση με την Αγγλία²⁵⁴. Το δίλημμα που έθετε πλέον ο τύπος ήταν «δημοκρατία ή στρατοκρατία» και προκαλούσε τους

²⁴⁸ Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Δ' ΣΣ (26.5.1927), σσ. 685-587.

²⁴⁹ Η Καθημερινή, φ. 2060 (31.5.1927), σ. 1.

²⁵⁰ Η Καθημερινή, φ.2063 (8.6.1927), σ.1.

²⁵¹ Δημοκρατία, φ. 818 (22.12.1927), σ. 1. Όταν στις 21.12.1927 ο Σοφούλης, ως πρόεδρος της Βουλής, έδωσε κατ' εξαίρεση μια ευκαιρία δευτερολογίας σε βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου, οι Φιλελεύθεροι έσπευσαν να προλάβουν και να κατηγορήσουν πρώτοι τον πρόεδρο της Βουλής για «εύνοια προς τους κομμουνιστάς».

²⁵² Αθηναϊκή, φ.220 (4.4.1927), σ. 1.

²⁵³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΙΑ', τ.Α', σσ.10-13.

²⁵⁴ Εσπερινή, φ. 8642 (4.1.1927), σ.5. Αναδημοσίευση άρθρου από τη βρετανική οικονομική επιθεώρηση «The Economist», στο οποίο η ελληνική πολιτική χαρακτηριζόταν ασταθής και αναξιόπιστη για δανεισμό, αν δεν πραγματοποιηθεί εκ νέου δημοψήφισμα, του οποίου το αποτέλεσμα θα αναγνωρίσουν όλα τα κόμματα.

πολιτικούς να συνεργαστούν για την «απάλειψη της δεύτερης επιλογής»²⁵⁵ και μετά να ασχοληθούν με το αν θα πρέπει ή όχι να προχωρήσουν σε δημοψήφισμα²⁵⁶. Η Δημοκρατία σχολίασε σε κεντρικό άρθρο της τις «απαράδεκτες» προτάσεις περί δημοψηφίσματος: «*το Λαϊκόν κόμμα και ὄχι φίλοι του υπέβαλαν πλην άλλων τροπολογιών εις το Σύνταγμα και μίαν ακροτελεύτιον καθ'ην η ψήφος της Βουλής επί του Συντάγματος δεν θα έχη κανένα κύρος και για να ισχύση το Σύνταγμα δέον να γένη δημοψήφισμα, να κυρωθή παρά του λαού*»²⁵⁷.

Ο διαχωρισμός των εφημερίδων σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές συνιστά ένα πρακτικό και εύχρηστο, συμβατικό ίσως, σχήμα για την ανίχνευση των ιδεολογικών τάσεων και των πολιτικών νοοτροπιών της φιλομοναρχικής πλευράς, αλλά δεν αποτυπώνει την ευρύτητα του ιδεολογικού φάσματος της δημοκρατικής παράταξης, ιδιαίτερα μετά την διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η προηγούμενη παραδειγματική μνεία στην εφημερίδα Δημοκρατία κατέστη απαραίτητη για την κατανόηση των τάσεων μιας βενιζελογενούς παράταξης που διαφοροποιήθηκε από τις άλλες ως προς τον τρόπο αντίληψης των αστικών σχημάτων. Σε μια ευρωπαϊκή πραγματικότητα όπου ολοκληρωτικά καθεστώτα έτειναν να κυριαρχούν, η ελληνική δημοκρατία αντιπροσωπευόταν από πολίτευτές οι οποίοι δήλωναν απερίφραστα την αγωνία τους για την δυνατότητα του κοινοβουλευτισμού να επικρατήσει έναντι της στρατοκρατίας. Μάλιστα, μερίδα του ελληνικού τύπου των αστικών κομμάτων πρόβαλε τα επιτεύγματα του φασιστικού καθεστώτος της γειτονικής Ιταλίας²⁵⁸, καθώς η αποτελεσματικότητα σε παραγωγικούς τομείς και η φαινομενική ευρυθμία τέτοιων καθεστώτων κολάκευε τον ατομισμό της μικροαστικής κουλτούρας.

Η ολοκλήρωση του συνταγματικού κειμένου απασχολούσε τον τύπο όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Οι στήλες των εφημερίδων κατέγραφαν τις διαβουλεύσεις και τα σχετικά τεκταινόμενα, ενώ σε ξεχωριστά άρθρα οι δημοσιογράφοι σχολίαζαν τις ενέργειες της Βουλής και της κυβέρνησης με δηκτικό τρόπο²⁵⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παρέμβαση του Κ.Δεμερτζή, βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος και Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου

²⁵⁵ *Η Βραδυνή*, φ. 1984 (2.4.1927), σ. 2.

²⁵⁶ *Αθηναϊκή*, φ.230 (14.4.1927), σ.1.

²⁵⁷ *Δημοκρατία*, φ.818 (22.12.1926), σ.1.

²⁵⁸ Συγκεκριμένα: *Η Βραδυνή*, φ. 2138 (9.9.1927), σ.6· *Εμπρός*, φ. 11158 (28.11.1927), σ.4· *Η Καθημερινή*, φ.2164 (17.1.1928), σ. 4.

²⁵⁹ *Αθηναϊκή*, φ.245 (30.4.1927), σ.1· *Η Καθημερινή*, φ.2049 (19.5.1927), σ.6.

Αθηνών, για την επίσπευση της ολοκλήρωσης του Συντάγματος. Ο Κ. Δεμερτζής συνέδεσε την υπόθεση της απόδοσης ευθυνών στον Πάγκαλο με την υπόθεση της μη ψήφισης του Συντάγματος, καθώς μια τέτοια κίνηση εκ μέρους των βενιζελικών θα έδειχνε την πρόθεση τους να μη δείξουν επιείκεια σε δικτάτορες απ' όπου κι αν αυτοί προέρχονταν. Μολονότι ο Δεμερτζής δεν έδειχνε διάθεση να αντιπολιτευθεί μετωπικά την κυβέρνηση *«μετά της οποίας είναι μέγα μέρος συνυφασμένον το κύρος του κοινοβουλευτισμού»*, ωστόσο, κατέκρινε *«την αβουλία, την ατολμία και την έλλειψη ενότητας ιδεών και κατευθύνσεων»* των πολιτικών, οι οποίοι όφειλαν να θέσουν *«τέρμα στη συνταγματολογία»*²⁶⁰. Αν και μια τέτοια παρέμβαση, σε συνδυασμό με την δημοσιογραφική πίεση, θα μπορούσε να επισπεύσει την ψήφιση του Συντάγματος, η συνεργασία αποτελούσε για τις δύο κυρίαρχες πολιτικά παρατάξεις μια μη οικεία κατάσταση .

Οι βενιζελικές εφημερίδες ερμήνευαν την πολιτική πραγματικότητα διαφορετικά, αλλά στο ζήτημα του Συντάγματος ήταν, και αυτές, αυστηρές με την Οικουμενική. Απέδιδαν τις καθυστερήσεις στην αδιαλλαξία των Λαϊκών και στα ποικίλα άλλα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Στον Ελεύθερο Τύπο το 1927 υπήρχαν δημοσιεύματα στα οποία η Δ'Εθνοσυνέλευση εμφανιζόταν *«χρεωκοπημένη»* και η επιψήφιση του Συντάγματος ως ο ασφαλέστερος δρόμος *«προς την ομαλότητα»*²⁶¹. Η αθέτηση της υπόσχεσης της κυβέρνησης για ολοκλήρωση της επεξεργασίας του συνταγματικού κειμένου σε δεκαπέντε μέρες από τη σύγκληση της νέας Βουλής συνιστούσε ένα ακόμη παράγοντα απαξίωσης της Οικουμενικής και σύμφωνα με τον αρθρογράφο, *«η συνταγματική εκκρεμότης αφήνει την χώραν εκτεθειμένην εις όλων των ειδών τας εκπλήξεις και η παρατεινόμενη εξ αυτής αοριστία δεν δύναται να εύρη εις την Κοινήν Γνώμην επιείκειαν»*. Από την ίδια εφημερίδα προκύπτει η πληροφορία ότι σε μια σειρά άρθρων²⁶², μετά από έντονες συζητήσεις στη Βουλή,²⁶³ καμία τροπολογία δεν έγινε δεκτή.

²⁶⁰ *Αθηναϊκή*, φ.202 (17.3.1928), σ.1.

²⁶¹ *Ελεύθερος Τύπος*, φ.3561 (7.1.1927), σ.1.

²⁶² Πρόκειται για τα άρθρα 38 (περί εκλογής των βουλευτών), 41 (περί παραίτησεως από του βουλευτικού αξιώματος), 42(περί ορκωμοσίας βουλευτών), 43(περί ελέγχου των εκλογών παρά του Αρείου Πάγου) και 44(περί εκλογής προέδρου και γραμματέων της Βουλής).

²⁶³ *Ελεύθερος Τύπος*, φ.3563(9.1.1927), σ.6 και φ.3566(12.1.1927), σ. 3.

Ως «ανάγκη άμεσος και επιτακτική» παρουσιάζεται η ολοκλήρωση του συνταγματικού κειμένου και από τον αντιβενιζελικό Σκριπ²⁶⁴. Οι φόβοι «απροόπτων μεταβολών» συνδέονται και σε αυτή την περίπτωση με την κυριαρχία των βενιζελικών αξιωματικών στο στράτευμα και την ανάγκη για άμεση επίλυση του αποτακτικού. Ο τύπος δεν τηρούσε σταθερή στάση απέναντι στο πολιτειακό, άλλοτε προτρέποντας στην ολοκλήρωση του Συντάγματος και την επικύρωση του πολιτεύματος²⁶⁵ κι άλλοτε εμμένοντας στην μη αποδοχή του αβασίλευτου πολιτεύματος²⁶⁶. Η δεύτερη τάση αποτελεί επίσημη άποψη του αρχηγού των Λαϊκών και *παρεμφαίνει* την προσδοκία επαναφοράς της βασιλευομένης. Η πρώτη τάση σχετίζεται με τον φόβο μιας δικτατορίας υπό τους βενιζελικούς αξιωματικούς²⁶⁷. Όταν οι αρχηγοί των συντηρητικών κομμάτων έδειχναν διάθεση συνεργασίας με τις παρατάξεις των Φιλελεύθερων αντιμετώπιζαν μομφές για ενδοτικότητα τόσο από παράγοντες των κομμάτων τους όσο και τον φιλικό τους τύπο²⁶⁸. Ενδεικτικό του κλίματος εντός του Λαϊκού Κόμματος είναι το γεγονός ότι είχε ζητηθεί η παραίτηση του Τσαλδάρη και είχε γίνει πρόταση αρχηγίας στον Γ.Στρέιτ. Ανάλογη δυσαρέσκεια είχε προκληθεί και στο κόμμα των Ελευθεροφρόνων κατά του Ιω. Μεταξά, ο οποίος κατηγορείτο από το κόμμα του για ενδοτισμό στους βενιζελικούς²⁶⁹.

Μετά τις πιέσεις που άσκησε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Π.Κουντουριώτης, στις 13 Απριλίου 1927 η Βουλή αναγκάστηκε να συνεδριάσει για να επικυρώσει ένα ψήφισμα σχετικό με την «επίσπευση του χρόνου επεξεργασίας του συντακτικού έργου». Με την έναρξη της συνεδρίασης ο βουλευτής των Λαϊκών και διευθυντής της Καθημερινής από τις εκλογές του 1926²⁷⁰, Ν. Κρανιωτάκης προέβη σε μια αγόρευση στην οποία αποτυπώνεται απερίφραστα η άποψη του κόμματός του για την *αβασίλευτον δημοκρατίαν* και το σύνταγμα που θα την επικύρωνε, για τον

²⁶⁴ Σκριπ, φ.8454(28.1.1927), σ.1.

²⁶⁵ Η Βραδυνή, φ. 1992 (16.4.1927), σ.6.

²⁶⁶ Αθηναϊκή, φ. 220(4.4.1927), σ.1.

²⁶⁷ Σημειώνεται μια χαρακτηριστική πρόταση που δημοσιεύτηκε στις στήλες της «Αθηναϊκής», μιας αντιβενιζελικής εφημερίδας με δημοκρατικές εξάρσεις και έκδηλο φόβο της στρατοκρατίας: «η κοινωνική επανάσταση είναι η μόνη λύσις για να μην καταλάβη την εξουσία ένας νέος Πάγκαλος ή ο Κονδύλης» Αθηναϊκή, φ. 258 (14.4.1927), σ.1.

²⁶⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σσ. 396-397.

²⁶⁹ Δημοκρατία, φ. 869 (13.2.1927), σ.4. « Δυσαρέσκειαι Ελευθεροφρόνων και Λαϊκών προς τους αρχηγούς των. Πρόταση παραίτησεως προς Τσαλδάρη».

²⁷⁰ Κ. Ελευθερίου, *Οι εκλογές του μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΠΜΣ « Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», Αθήνα 2008, σσ. 23-24.

τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν την έννοια της πολιτικής νομιμότητας²⁷¹, αμφισβητώντας ουσιαστικά τη νομιμότητα του αξιώματος του Π.Κουντουριώτη. Ο Κρανιωτάκης πίστευε ότι το ζήτημα του συντάγματος ήταν άκαιρο και αδιάφορο για τον λαό, καθώς η ελληνική επικαιρότητα έβριθε κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων: «ο λαός εδιδάχθη από το παρελθόν ότι το όποιον σύνταγμα δεν είναι παρά τρίμματα χάρτου ενώπιον ενός δικτάτορος»²⁷². Η «συνταγματολογία» εξυπηρετούσε, κατά την άποψη του βουλευτή, πολιτειακές υστεροβουλίες. Η ομιλία του βουλευτή δημοσιεύτηκε στην Καθημερινή και την Αθηναϊκή ασχολίαστη, αλλά με μια σιωπηρή αποδοχή πολλών από τις απόψεις που διετύπωνε. Ωστόσο, ο αντιβενιζελικός τύπος στην πλειοψηφία του δεν αντιμετώπιζε τον ρόλο του Κουντουριώτη με απαξίωση και θεωρούσε αληθινό πλήγμα για το πολίτευμα την επαπειλούμενη παραίτησή του ²⁷³. Η σκέψη ότι αν δεν αναλάβουν ευθύνες οι πολιτικοί, θα αναλάβουν δράση οι δικτάτορες λειτουργούσε σταθερά ως πειστική σε μέγιστο βαθμό υφέρπουσα απειλή.

Όμως, από την άνοιξη του 1927 ο τύπος διέκρινε μία ακόμα απειλή, όταν διαπίστωνε ότι «όλα βαίνουν εις χείρας Βενιζέλου»²⁷⁴. Οι βουλευτές των Λαϊκού Κόμματος χαρακτήριζαν τον βενιζελισμό «*πρόοδο που συντελείται μέσα από στρατοδικεία*»²⁷⁵, με σαφή, πολιτικά ειρωνικό υπαινιγμό στα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1922. Οι αντιβενιζελικοί ορμώμενοι από τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα αναφέρονταν στις εκτελέσεις στο Γουδή που, όπως πίστευαν, αποτελούσαν αποκορύφωμα της πολιτικής παραβατικότητας των αντιπάλων τους, οι οποίοι, στην συζήτηση του άρθρου περί ιδιοκτησίας, επέλεξαν την στιγμή για να επικαλεσθούν το σχετικό έργο της Επανάστασης του 1922 ²⁷⁶.

Ένα ακόμη ζήτημα παρεισέφρησε τον Μάιο. Ήταν η υπόθεση του διορισμού ή μη του Ν.Πολίτη ως πρεσβευτή στο Παρίσι²⁷⁷. Η αντίδραση του Λαϊκού Κόμματος ήταν άμεση, γιατί και αυτό το όνομα σχετιζόταν άμεσα με τις εκτελέσεις του

²⁷¹ Ο Κρανιωτάκης αιτιολόγησε την πρόταση του με αρκετά επιχειρήματα, τα οποία φάνηκαν έγκυρα στους ομοϊδεάτες του, αλλά ανίσχυρα ή άκυρα στις άλλες κοινοβουλευτικές ομάδες.

²⁷² Η Καθημερινή, φ.1929 (8.5.1927), σ.3.

²⁷³ Ενδεικτικά, Αθηναϊκή, φ. 235 (19.4.1927), σ. 5· Εστία, φ. 11746 (19.4.1927), σ. 4. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΞΔ', τ.Β', σσ. 467-470.

²⁷⁴ Αθηναϊκή, φ. 236 (20.4.1927), σ.1.

²⁷⁵ Αθηναϊκή, φ. 266 (22.5.1927), σ.1.

²⁷⁶ Δημοκρατία, φ. 880 (24.2.1927), σ.1. Τίτλος πρωτοσέλιδου άρθρου.

²⁷⁷ Η Καθημερινή, φ.2046 (18.5.1927), σ.1.

Νοεμβρίου του 1922²⁷⁸. Διακοπή των συνεδριάσεων για τρεις ημέρες πρότεινε ο πρόεδρος της Βουλής, Θεμιστοκλής Σοφούλης. Η Οικουμενική απειλήθηκε σοβαρά με διάλυση. Σε μια σύσκεψη αρχηγών, όπου οι προοδευτικοί Φιλελεύθεροι και ο Τσαλδάρης, επέδειξαν συναινετικές διαθέσεις, διευθετήθηκε τελικά η διαφωνία και αποτράπηκε για άλλη μια φορά η πτώση της κυβέρνησης²⁷⁹.

Έντονα και παρατεταμένα είχε απασχολήσει τη Βουλή και τον τύπο το συνταγματικό άρθρο το σχετικό με την ιδιοκτησία²⁸⁰. Η καθυστέρηση της διαδικασίας ήταν τόση, που τελικά τον Μάιο και μετά τις πολλαπλές πιέσεις του Κουντουριώτη, ορίστηκε ως μέγιστος χρόνος συζητήσεως σχετικά με αυτό το άρθρο οι τέσσερις ώρες ημερησίως²⁸¹. Δεν είναι απορίας άξιο γιατί η ιδιοκτησία προκαλούσε τόσες διαφωνίες και ατέρμονες συζητήσεις σε ένα κοινοβούλιο, όπου τα αστικά κόμματα πλειοψηφούσαν, αν λάβουμε υπόψη τις παραμέτρους που προκύπτουν από την παρουσία των προσφύγων και την ανάγκη αποκατάστασής τους. Οι δυσχέρειες ενέκυπταν γιατί το άρθρο έπρεπε να συνδυάζει την απόδοση γαιών στους πρόσφυγες με τη διασφάλιση των μεσαίων και μικρών ιδιοκτητών και τη διευθέτηση τυχόν διαφωνιών²⁸². Η σχετική συζήτηση στη Βουλή παρουσιάζει ενδιαφέρον στο βαθμό που αποτυπώνει τις διαθέσεις και τις ερμηνείες των αστικών κομμάτων στην υπόθεση της ιδιοκτησίας, αλλά και τη στάση του «Ενιαίου Μετώπου». Η πρόταση του Μιχ. Κύρκου, υπουργού Προνοίας (4.12.1926-2.6.1927), να πραγματοποιηθούν απαλλοτριώσεις χωρίς άμεση καταβολή αποζημίωσης, αλλά μέσω ομολόγων του δημοσίου, συνάντησε διαφωνίες²⁸³. Ο βουλευτής των Λαϊκών Ν.

²⁷⁸ Ο Ν.Πολίτης είχε εμπλακεί στην υπόθεση της δίκης των Έξι με έναν έμμεσο, αλλά καθοριστικό τρόπο. Στους δημοσιογραφικούς κύκλους είχαν από το 1922 κυκλοφορήσει φήμες ότι ο Πολίτης ως μέλος της διπλωματικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη προωθούσε προς την *Επανάστασιν* την ιδέα ότι οι εκτελέσεις θεωρούνται απαραίτητες και από τον ίδιο τον Βενιζέλο, κάτι που δεν προέκυπτε από τις επιστολές του πρώτου. Επιστολές του Πολίτη προς τον Βενιζέλο κρατούσε ο Κ. Μανιαδάκης. Βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, Κάκτος, Αθήνα 1997², σ.35.

²⁷⁹ *Η Καθημερινή*, φ. 2029 (19.5.1927), σ.6· *Ριζοσπάστης*, φ. 270 (25.5.1927), σ.4.

²⁸⁰ Υπ.αριθμ. 119 κεφ. ΙΓ', μεταβατικά διατάξεις.

²⁸¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΞΕ', τ.Β', σσ. 475. *Η Βραδυνή*, φ. 2010 (3.5.1927), σ.6. Στο ίδιο πλαίσιο για τον προκαθορισμό του χρόνου συζητήσεως ενέπιπταν και τα άρθρα 35 (περί συνεργασίας Βουλής και Γερουσίας), 37 (περί αντιπροσώπευσης του έθνους από τους βουλευτές) και το 115 (περί ειδικών δικαστηρίων).

²⁸² *Η Βραδυνή*, φ. 1986 (6.4.1927), σ.6.

²⁸³ *Η Καθημερινή*, φ. 2051 (21.5.1927), σ.3 και Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΠΒ', 26.5.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 624-630.

Βοζίκης²⁸⁴ εξέθεσε τους λόγους της διαφωνίας και αποστασιοποιήθηκε από προηγούμενες προσπάθειες αποκατάστασης των προσφύγων, αφού το Λαϊκό Κόμμα δεν είχε εμπλακεί σε προηγούμενα κυβερνητικά σχήματα. Ο Θεόδ.Τουρκοβασίλης, ομοϊδεάτης του Βοζίκη, παρενέβη για να υπενθυμίσει τη διαφωνία του κόμματός τους με το σχέδιο της επαναστατικής κυβέρνησης, το οποίο είχε παρατείνει ο Παπαναστασίου, ως υπουργός Γεωργίας, για την εγκατάσταση των προσφύγων σε Αθήνα και Πειραιά στο πλαίσιο της ίδρυσης συνοικισμών, ενώ υπήρχαν ευνοϊκότερες προϋποθέσεις και περιοχές για την αγροτική εγκατάστασή τους. Οι παρεμβάσεις και άλλων βουλευτών από όλες τις παρατάξεις (Παπαναστασίου, Ράλλης, Πεσμαζόγλου, Μιχαλακόπουλος, Μερκούρης κ.ά.) προκάλεσαν πανδαιμόνιο και η ψήφιση του άρθρου αναβλήθηκε για πέντε ημέρες. Το επεισόδιο αυτό αναφέρεται ως ενδεικτικό του κλίματος υπό το οποίο διεξάγονταν συνήθως οι συζητήσεις για την ψήφιση των άρθρων του συντάγματος. Φαίνεται ότι καμία παράταξη δεν «εισήλθε εις το Ναόν της Συμφιλίωσης γυμνή μίσους και αναμνήσεων»²⁸⁵, όπως έγραφε χαρακτηριστικά η Καθημερινή²⁸⁶.

Στην τελευταία συνεδρίαση (30/5/1927) για το ιδιοκτησιακό, Τσαλδάρης και Παπαναστασίου επέδειξαν συναινετική διάθεση. Ο Τσαλδάρης πρότεινε την πλήρη αποζημίωση των ιδιοκτητών των οποίων τα κτήματα θα απαλλοτριώνονταν υπέρ της αποκατάστασης των προσφύγων, ώστε να μην αδικηθεί καμία μερίδα του ελληνικού λαού²⁸⁷. Ο Παπαναστασίου τόνισε ότι δεν ήταν εφικτό να συμπεριληφθεί συνταγματική διάταξη με λεπτομερείς προσδιορισμούς των τρόπων αποζημίωσης και ποσοστιαίες αναφορές. Παρά τις ενστάσεις των βουλευτών του Λαϊκού, η παρουσία του Τσαλδάρη συνέτεινε στο να καταλήξει η συνεδρίαση με συναίνεση των δύο πλευρών²⁸⁸.

Το περίφημο υπ.αριθμ. 119 άρθρο προέβλεπε αποζημίωση με απαλλοτρίωση και κατάληψη ανοικοδόμητων γηπέδων και δημιουργία συνοικισμών. Η αποζημίωση

²⁸⁴ Χ.Μπαμπούνης, «Αναφορά στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών, 1928-1936 στη Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια», *Πρακτικά Α'Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α.Αττικής –Καλύβια*, Αθήνα 1985, σσ. 141-151.

²⁸⁵ *Η Καθημερινή*, φ.2055 (25.5.1927), σ.1.

²⁸⁶ Ανάλογο περιστατικό σημειώθηκε και στη συζήτηση για το άρθρο 87 (Κεφ.Στ', περί κυβερνήσεως και υπουργών), αλλά η συνεδρίαση έληξε αισίως, με την επικύρωση του άρθρου μετά από ονομαστική ψηφοφορία, *Ό.π.*, σ.3. και *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΟΓ'*, τ. Β', σσ. 558-562.

²⁸⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΠΔ'*, (30.5.1927), τ. Β', σσ. 653-655, *Η Καθημερινή*, φ. 2058 (28.5.1927), σ.3· *Εστία*, φ. 11788 (31.5.1927), σ.3.

²⁸⁸ *Η Καθημερινή*, φ.2061 (31.5.1927), σ.3.

οριζόταν με βάση τις τιμές του Σεπτεμβρίου του 1922²⁸⁹, για να μην επιβαρυνθεί το δημόσιο από την υπερτίμηση της γης που είχε σημειωθεί κατά το 1926. Η υπόθεση της αποζημίωσης των προσφύγων και των ακτημόνων γενικά παρουσιαζόταν σε όλες τις πτυχές από το δημοσιογραφικό όργανο του Αγροτικού Εργατικού Κόμματος, την εφημερίδα Δημοκρατία, καθ' όλη τη διάρκεια των σχετικών συζητήσεων στη Βουλή²⁹⁰.

Νέα σύγκρουση σημειώθηκε στις 26 Μαΐου κατά την συνεδρίαση για την ψήφιση του άρθρου περί συγκροτήσεως της Γερουσίας²⁹¹. Σε αυτή τη συνεδρίαση η διαφωνία σημειώθηκε ανάμεσα στις δύο πτέρυγες των Φιλελευθέρων, καθώς ο Α. Μιχαλακόπουλος ανέσυρε το ζήτημα της επικείμενης δανειακής σύμβασης με την Αγγλία και αμφισβήτησε εκ νέου την αρμοδιότητα του υπουργού Οικονομικών, Γ.Καφαντάρη, ως προς τη σύναψη δανείων²⁹². Το περιστατικό και κατ' επέκταση τη σχέση των «αδυσώπητων φίλων» σχολίασε ο τύπος είτε με ειρωνεία, είτε με θλίψη για τα εσω-κομματικά των Φιλελευθέρων²⁹³, ενώ στην πραγματικότητα δεν σχετιζόταν με το υπό συζήτηση άρθρο για την Γερουσία.

Η Βουλή επεδίωκε πλέον να επισπεύσει τη διαδικασία των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων²⁹⁴. Εν τω μεταξύ, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, θέλοντας να επιβάλει χρονικά όρια στη συνταγματική επεξεργασία, είχε υποβάλει στον πρωθυπουργό Ζαΐμη την παραίτησή του και είχε μεταβεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ύδρα, γεγονός που πίεζε πλέον άμεσα την Βουλή. Λίγο πριν συμπληρωθεί η εξάμηνη διαδικασία της «συνταγματολογίας», μια επιπλέον απειλή για τον κοινοβουλευτισμό σημειώθηκε, επιβεβαιώνοντας τον φόβο της στρατοκρατίας. Αποκαλύφθηκε η προετοιμασία πραξικοπήματος υπό τον Οθωναίο²⁹⁵. Το γεγονός αυτό ώθησε τους πολιτικούς αρχηγούς σε άμεση λήψη αποφάσεων και προσωρινό παραμερισμό των διαφωνιών, αλλά και σε μια πρωτοφανή, για τους ρυθμούς της τότε Βουλής, εσπευσμένη επικύρωση του πίνακα των αποτάκτων, «για να τελειώνει η

²⁸⁹ Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σσ. 87-90.

²⁹⁰ *Δημοκρατία*, φ.816 (20.12.1926), σ.1. Καθημερινές πρωτοσέλιδες αναφορές από τον Δεκέμβριο του 1926 ως την ολοκλήρωση του άρθρου το Μάιο του 1927.

²⁹¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσεις ΠΕ', τ.Β', σσ. 662-667. *Η Καθημερινή*, φ.2057 (27.5.1927), σ.3.

²⁹² *Η Καθημερινή*, φ.2058 (28.5.1927), σ.3.

²⁹³ Η Βραδυνή, φ.20135 (28.5.1927), σ. 3, σ. 4· Έθνος, φ. 4708 (28.5.1927), σ.4· Εστία, φ. 11785 (28.5.1927), σ.1· Ταχυδρόμος της Β.Ελλάδος, φ.2958 (28.5.1927), σ. 4.

²⁹⁴ Η Βραδυνή, φ.2039 (1.6.1927), σ.1· Η Καθημερινή, φ.2062 (1.6.1927), σ.3.

²⁹⁵ Η Βραδυνή, φ. 2033 (26.5.1927), σ.6.

κωμωδία του συντάγματος και του πολιτεύματος»²⁹⁶, όπως σχολίασε η Αθηναϊκή. Ο αντιβενιζελικός τύπος κατέκρινε την εξάρτηση των Φιλελευθέρων από στρατιωτικούς παράγοντες και προέτρεπε σε άμεση επιβολή κυρώσεων κατά των επίδοξων πραξικοπηματιών²⁹⁷. Άλλες εφημερίδες υποστήριζαν ότι ο Βενιζέλος απέτρεψε τον Οθωναίο, άλλες ότι το κίνημα είχε υποδαυλιστεί από τον Βενιζέλο²⁹⁸. Οι μετριοπαθείς, μάλιστα, εφημερίδες δημοσίευσαν τηλεγραφήματα του Βενιζέλου στα οποία εξέφραζε την άποψη ότι ο Οθωναίος θα πραγματοποιήσει τελικά πραξικόπημα και εφιστούσε την προσοχή όλων στα δεινά της στρατοκρατίας²⁹⁹. Η χρήση ενός απόστρατου με παρελθόν «αρχηγού στρατιωτικής επανάστασης» σε αυτό τον ρόλο μπορούσε να ερμηνευτεί με καχυποψία σχετικά με τη δυναμική της Οικουμενικής. Το «κύρος του Πλαστήρα» ήταν, για τον βενιζελικό τύπο, εγγύηση ομαλότητας³⁰⁰. Για τον αντιβενιζελικό τύπο, όμως, ήταν απόδειξη αδυναμίας της κυβέρνησης «να επιβάλλη τους νομίμους αντιπροσώπους του λαού χωρίς την σύμπραξιν του στρατού»³⁰¹.

Τις ημέρες της ολοκλήρωσης των συζητήσεων για το σύνταγμα ένα οικονομικό σκάνδαλο σκίαζε την Οικουμενική. Ήταν η υπόθεση των μισθών των διοικητικών υπαλλήλων της εταιρείας Ούλεν, που είχε αναλάβει την πραγματοποίηση πολλών υδρευτικών έργων του Μεσοπολέμου. Η επιβάρυνση του δημοσίου με υπέρογκους μισθούς και υπερωριακές αμοιβές στελεχών της εταιρείας κυριαρχούσαν στις πρωτοσέλιδες στήλες, όταν οι διαδικασίες για το σύνταγμα περνούσαν στην τρίτη συνήθως σελίδα³⁰². Ο Ριζοσπάστης φώτισε και μια άλλη πτυχή του σκανδάλου, μια πτυχή που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ιδεολογία του. Συνέκρινε τους μισθούς των ξένων και ντόπιων στελεχών της Ούλεν με τα ευτελή ημερομίσθια των εργατών, αλλά και στηλίτευε τον εξαναγκασμό των εργατών σε υπερωρίες χωρίς αμοιβή³⁰³. Επιζήμια για το δημόσιο συμφέρον έκρινε και τη συμφωνία του Υπουργείου Δημοσίων Έργων με τον «οίκο Χάμπρο» - ανάδοχο έργων

²⁹⁶ Αθηναϊκή, φ. 272 (28.5.1927), σ. 1.

²⁹⁷ Η Καθημερινή, φ.2062 (1.6.1927), σ.1· Η Πρωΐα, φ. 541 (1.6.1927), σ. 1.

²⁹⁸ Η Βραδυνή, φ. 2033 (26.5.1927), σ.6. Αν και ο Βενιζέλος συνεργαζόταν με τους αξιωματικούς, δεν προκύπτουν στοιχεία ότι υποκίνησε το συγκεκριμένο κίνημα. Από την άλλη, από την αλληλογραφία του προς τον Πλαστήρα, φαίνεται ότι επεδίωξε την αποτροπή του κινήματος του Οθωναίου.

²⁹⁹ Εστία, φ. 11787 (30.5.1927), σ.4.

³⁰⁰ Ελεύθερον Βήμα, φ. 1802 (31.5.1927), σ.1.

³⁰¹ Η Βραδυνή, φ. 2039 (1.6.1927), σ.1.

³⁰² Ενδεικτικά, Η Βραδυνή, 2034 (27.5.1927), σ.1· Η Καθημερινή, φ.2055 (25.5.1927), σ.1· Η Πρωΐα, φ.538 (26.5.1927), σ.1.

³⁰³ Ριζοσπάστης, φ.274 (28.5.1927), σ.1.

οδοποιίας και την ανέφερε συχνά ως ένα ακόμα «*επίτευγμα της κοινοβουλευτικής δικτατορίας της πενταρχίας, που ετοιμάζει το σύνταγμα που θα την εξυπηρετεί*»³⁰⁴. Οι αποκαλύψεις σχετικά με τις δραστηριότητες των ξένων εταιρειών εις βάρος του ελληνικού δημοσίου απασχολούσαν και τον αστικό τύπο. Η Βραδυνή πρόβαλε το θέμα με ιδιαίτερα δηκτικό τρόπο γράφοντας ότι «*η ληστρική σύμβασις (με τη Χαμπρο) που δεν θα τολμούσε να υπογράψη και ο πλέον αχαλίνωτος δικτάτωρ*»³⁰⁵, υπονοώντας ως «κύριο υπεύθυνο» τον Βενιζέλο. Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας δημοσιεύθηκαν οι δηλώσεις του Υπουργού Συγκοινωνιών, Ιω. Μεταξά, ο οποίος δεχόμενος σφοδρή επίθεση³⁰⁶ για το ζήτημα υποστήριζε ότι «*δεν δυνάμεθα πλέον να ασκούμε έλεγχον..., έχω μίαν σύμβασιν και αυτήν εφαρμόζω*»³⁰⁷.

Καθ' όλη τη διάρκεια των συζητήσεων για τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις ο τύπος στην πλειοψηφία του παρακολουθούσε περισσότερο τις διενέξεις των κομμάτων και τα ζητήματα που δυσχέραιναν τη διαδικασία παρά την ουσία της διαμόρφωσης του συνταγματικού λόγου. Το ενδιαφέρον είλκυε περισσότερο μια πρόβλεψη για τον περιορισμό της στρατοκρατίας παρά αυτή καθ' εαυτήν η διασφάλιση της δημοκρατίας, με το σκεπτικό ότι η διασφάλιση της δημοκρατίας εξαρτάται άμεσα από τον έλεγχο της στρατοκρατίας. Οι δημοσιογράφοι ερμήνευαν τη δημοκρατία καθοδηγούμενοι κυρίως από τα βιώματά τους την εποχή των δικτατοριών, παρά από ιδεολογικά κίνητρα και κριτήρια. Ο Παπαναστασίου στην αρθρογραφία του είχε επιστήσει πολλές φορές την προσοχή σε αυτή την παρερμηνεία ήδη από το 1924³⁰⁸. Είχε διαπιστώσει νωρίτερα από άλλους ότι «*η ουσία της πολιτειακής μεταβολής δεν εξαντλείται με την αντικατάστασιν του ανωτάτου κληρονομικού άρχοντος δι' αιρετού τοιούτου· η δημοκρατία πρέπει να κυριαρχήση πάση θυσία σε όλους τους θεσμούς*». Οι συνταγματικές μεταβολές δεν είχαν επηρεάσει τη συντηρητική νοοτροπία. Το ζήτημα του γάμου και της μητρότητας, θεμελίων του έθνους (άρθρο 24), ανέσυρε την ηθικολογική διάθεση των βουλευτών και απαιτήθηκε να προσδιοριστεί το πλαίσιο της μητρότητας³⁰⁹. Η σχετική συζήτηση αποκαλύπτει μία διάσταση των νοοτροπιών, καθώς συνταγματική προστασία της μητρότητας θα σήμαινε προστασία των εκτός γάμου τέκνων και αδυναμία απόλυσης εργαζομένων

³⁰⁴ Ριζοσπάστης, φ.265 (20.5.1927), σ.1, φ. 270 (25.5.1927, σ.4., φ. 274 (28.5.1927), σ. 1.

³⁰⁵ Η Βραδυνή, φ.2033 (25.5.1927), σ.1· Σκριπ, φ.8564 (25.5.1927), σσ. 2-3.

³⁰⁶ Σκριπ, φ.8564 (25.5.1927), σσ. 2-3

³⁰⁷ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις Π', τ. Β', σσ. 607-618.

³⁰⁸ Δημοκρατία, φ. 233 (26.8.1924), σ.1.

³⁰⁹ Πρωϊα, φ. 395 (5.1.1927), σ.4.

μητέρων³¹⁰. Τελικά, το άρθρο 24 περιορίστηκε να ορίσει τον γάμο «ως θεμέλιον του οικογενειακού βίου και συντηρήσεως του Έθνους».

Στις 31 Μαΐου του 1927 και αφού πλέον η υπόθεση του συντάγματος είχε φανεί ότι ολοκληρωνόταν, ο Κουντουριώτης παρεκλήθη, μετά από σύσκεψη των αρχηγών, να επανέλθει από την Ύδρα στην Αθήνα και στα προεδρικά του καθήκοντα. Ο Πρόεδρος δέχθηκε από τη Γαλλία και την Αγγλία συγχαρητήρια τηλεγραφήματα για την επικύρωση του πολιτεύματος και για την επιστροφή ουσιαστικά στα καθήκοντά του³¹¹. Ο εγχώριος, όμως, τύπος αντιμετώπιζε την ολοκλήρωση του συνταγματικού κειμένου περισσότερο με καχυποψία ή σκεπτικισμό, παρά με ενθουσιασμό. Η Καθημερινή στο κύριο άρθρο της στις 2 Ιουνίου ασχολήθηκε κυρίως με την παρέμβαση του Πλαστήρα για την αποτροπή του πραξικοπήματος του Οθωναίου και την «σωτηρία» της κυβέρνησης που «αυτοδιορίστηκε ιπποκόμος του Πλαστήρα». Στην υπόθεση της επιψήφισης του Συντάγματος η εφημερίδα αναφέρθηκε με δύο παραγράφους «άνευ ενθουσιασμού και εν πλήρη απαθεία» και το χαρακτήρισε αποτέλεσμα «λαϊκής ανοχής»³¹². Αναρωτιόταν βέβαια, ο συντάκτης του άρθρου [Γ(εώργιος) Α(γγέλου) Β(λάχου)], αν η κυβέρνηση πράγματι διέσωσε το κύρος του κοινοβουλευτισμού ή το απάλειψε οριστικώς. Απαντούσε έτσι, στο κυριότερο δημοσιογραφικό όργανο των Φιλελευθέρων, το Ελεύθερο Βήμα, που επήρετο για τον «ήρωά του» και την επιτυχία της κυβέρνησης³¹³.

Στην ίδια επικριτική διάθεση απέναντι στην Α΄Οικουμενική του 1927 κινούνται οι περισσότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες³¹⁴. Η Αθηναϊκή αντί άλλου σχολίου ξεκίνησε τη δημοσίευση μιας σάτιρας υπό τον τίτλο «το Σύνταγμα, κωμωδία σε τρεις πράξεις»³¹⁵. Οι μετριοπαθέστερες, όπως η Εστία, αντιμετώπισαν την επιψήφιση του Συντάγματος ως «παγίωσιν της νομιμότητος, που απορρέει από τον λαό και τέλος της αστάθειας»³¹⁶. Η Δημοκρατία επαναλάμβανε την πεποίθησή της για τη νίκη του κοινοβουλευτισμού, την οποία επιβεβαίωνε τελικά η συμφωνία για το σύνταγμα³¹⁷. Ο Ριζοσπάστης, από την άλλη, ανακοίνωνε την επικύρωση του

³¹⁰ Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Β' - Δ' (9.2.1927), σσ. 98-99 .

³¹¹ Εστία, φ. 11788 (31.5.1927), σ.4.

³¹² Η Καθημερινή, φ.2063 (2.6.1927), σ.1. Ανάλογη έμφαση στο θέμα του πραξικοπήματος έδινε και το Ελεύθερο Βήμα, υποβιβάζοντας τη σημασία του Συντάγματος. Ελεύθερον Βήμα, φ. 1499 (1.6.1927), σ.1.

³¹³ Ελεύθερον Βήμα, φ. 1499 (1.6.1927), σ.1.

³¹⁴ Η Βραδυνή, φ. 1802 (2.6.1927), σ.1.

³¹⁵ Αθηναϊκή, φ.273 (1.6.1927), σ. 1.

³¹⁶ Εστία, φ. 11791 (3.6.1927), σ.1.

³¹⁷ Δημοκρατία, φ. 947 (1.6.1927), σ. 1.

συντάγματος μαζί με τους «αποτακτικούς πίνακες» σε ένα άρθρο, υπονοώντας ότι το ένα έφερε το άλλο, ασυνήθης προσέγγιση για μια εφημερίδα που επέλεγε την ευθεία επίθεση και την άμεση και καταγγελτική κριτική³¹⁸. Σύντομα η εφημερίδα επανήλθε στην οικεία και μόνιμη στάση της, όταν σχολίαζε ότι «*το σύνταγμα της αστικής τάξης ψηφίστηκε σύμφωνα με τα συμφέροντα των εφοπλιστών, βιομηχάνων, τσιφλικάδων. Η δικτατορική πενταρχία των Καφαντάρη, Μιχαλανδρέα [Ανδρ.Μιχαλακόπουλου], Παπαναστάση, Τσαλδάρη και Μεταζά αδικούν την εργατική τάξη και τους μικροαστούς και υπηρετούν τους βιομηχάνους, τρομοκρατώντας εις Θράκη με συλλήψεις εργατών*»³¹⁹.

Το σύνταγμα του 1927 εμπεριείχε κάποιες καινοτομίες στο μέτρο του αστικού σχήματος που εξυπηρετούσε, αλλά στο σύνολό του ήταν προσαρμοσμένο στο πρότυπο του φιλελεύθερου κράτους³²⁰. Στα βασικά του σημεία, το σύνταγμα του 1927, αν και πιο συντηρητικό από το σχέδιο της επιτροπής Παπαναστασίου³²¹, επικύρωνε καταστατικά το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας³²². Καινοτομία χαρακτηρίστηκε η δυνατότητα της Βουλής να αυτοδιαλύεται³²³. Το συνταγματικό κείμενο που περιέβαλε την πρώτη ελληνική δημοκρατία του 20ου αι. ενίσχυσε υπέρμετρα την εκτελεστική εξουσία, αλλά και θέσπισε για πρώτη φορά κατηγορηματικά την εμπιστοσύνη της Βουλής ως προϋπόθεση για την κυβέρνηση³²⁴. Καθιερωνόταν, επίσης, ο θεσμός του δημοψηφίσματος. Η επανίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας, η θέσπιση ορισμένων διατάξεων που προάσπιζαν την τοπική αυτοδιοίκηση και η αναγωγή του κόμματος σε οργανικό στοιχείο του πολιτεύματος ήταν ορισμένα σημαντικά σημεία του Συντάγματος, που έμελλε να ισχύσει μόνο για οκτώ έτη, έως το 1935.

Σημαντική καινοτομία ήταν η διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών, χωρίς, ωστόσο, να περιλαμβάνει την κατάργηση της θανατικής ποινής, τις προϋποθέσεις κήρυξης του στρατιωτικού νόμου και την ψήφο των γυναικών, αν και η ερμηνευτική

³¹⁸ Ριζοσπάστης, φ. 279 (2.6.1927), σ.4.

³¹⁹ Ριζοσπάστης, φ. 282 (5.6.1927), σ.4.

³²⁰ Π.Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 127, G. Henring, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σσ. 1064, Ν.Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Β. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σσ. 46-47. Πβ. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος*, εκδόσεις «Βάνιας», Αθήνα 2007, σσ. 99-103.

³²¹ Γ.Κόκκινος, «Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927). Απόπειρα ιστορικής επισκόπησης», *Μνήμων* 19 (1997), σσ. 73-108.

³²² Άρθρα 57-60 και άρθρα 65-83 αντίστοιχα. Ο πρόεδρος της δημοκρατίας είχε το δικαίωμα να διαλύσει τη Βουλή με τη σύμφωνη γνώμη της αιρετής δωδεκαμελούς Γερουσίας.

³²³ Άρθρο 72.

³²⁴ G. Henring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.1065.

δήλωση του άρθρου 6 για την ισότητα των πολιτών διασταλτικά άφηγε κάποια περιθώρια για αναγνώριση του συγκεκριμένου δικαιώματος³²⁵. Στο ζήτημα της κατάργησης της θανατικής ποινής οι Φιλελεύθεροι φάνηκαν πιο αποφασιστικοί από τους διστακτικούς Λαϊκούς που επηρεάζονταν από τη μνήμη του 1922. Υπό τον κομμουνιστικό φόβο, ο Χρ.Λαδάς απέρριψε εκ μέρους της κοινοβουλευτικής ομάδας των Φιλελευθέρων την πρόταση κατάργησης της θανατικής ποινής³²⁶. Όσον αφορά στην κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και την κατάσταση πολιορκίας, το σύνταγμα του 1927 δεν είχε διαφοροποιηθεί από το σύνταγμα του 1911. Από το 1911, σημεία, όπως η κατοχύρωση της μονιμοποίησης των δημοσίων υπαλλήλων, η διεύρυνση της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας, ο δωρεάν και υποχρεωτικός χαρακτήρας της στοιχειώδους παιδείας, συνιστούσαν τομές στη συνταγματική ιστορία και θεμελιώναν το ελληνικό μοντέλο του σύγχρονου αστικού κράτους της φιλελευθεροποίησης και του εκδημοκρατισμού³²⁷. Ομοταγείς διατάξεις υπήρχαν και στο σύνταγμα του 1927. Ωστόσο, η υπέρμετρη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, από την οποία διέπετο το σύνταγμα του 1927, δεν επέτρεψε την αποτελεσματικότερη οργάνωση των εξουσιών³²⁸.

Η νέα συνταγματική εποχή, βραχεία και πλήρης παραβατικότητας από τους ίδιους τους εμπνευστές της, εκκινούσε για τους Έλληνες δυσοίωνα. Οι συλλήψεις εργατών και τα περιοριστικά μέτρα κατά των εργατικών συνδικάτων, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, ήταν μια πραγματικότητα αντιδημοκρατισμού, την οποία μόνο ο Ριζοσπάστης κατήγγειλε απροκάλυπτα³²⁹. Η Δημοκρατία, λόγω της συμμετοχής του *Αγροτικού Εργατικού Κόμματος* στο κυβερνητικό σχήμα, αν και αντιλαμβανόταν την κατάσταση, έμμεσα κυρίως, στήριζε τους εργατικούς αγώνες, δημοσιεύοντας τα αιτήματα της Γενικής Συνομοσπονδίας και δίνοντας έμφαση στα

³²⁵ Αλ.Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα...* ό.π., σ. 211. « η λέξις πολίτης έχει την έννοια του έχοντος Ελληνικήν ιθαγένειαν, αδιακρίτως φύλου ή ηλικίας». Η επιτροπή που επεξεργαζόταν το σύνταγμα και η Βουλή που το επικύρωσε αγνόησαν σχετικό διάταγμα της συντακτικής συνέλευσης του 1925. Βλ. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος...* ό.π., σσ. 99.

³²⁶ *ΕΣΒ*, (Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής), Β΄-Δ΄ (8.2.1927). Ο Χρ.Λαδάς είχε αναλάβει συνήγορος υπεράσπισης της ηγεσίας του ΚΚΕ στις δίκες για εσχάτη προδοσία (Αύγουστος 1925, Φεβρουάριος 1926) λόγω της υποστήριξης της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας. Είχε εκλεγεί βουλευτής Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1926. Πβ. Β.Καρδάσης, Γ.Κιούσης, Αννίτα Πρασά, «Πολιτικές Δολοφονίες», *Ε Ιστορικά* (ειδική έκδοση της εφημερίδας Ελευθεροτυπία), τ.219, 15.1.1004, σσ. 39-43.

³²⁷ Ν.Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σ.47, Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας (1821-1941)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 190.

³²⁸ Π.Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σ.129.

³²⁹ Ό.π.

προβλήματα της εργατικής τάξης³³⁰. Παράδοξο, αλλά και ενδεικτικό της λειτουργίας της δημοκρατίας εκείνης, είναι το γεγονός ότι μετά την ψήφιση του συντάγματος εντάθηκαν και συστηματοποιήθηκαν οι διώξεις των εργατών, που επεδείκνυαν «κομμουνιστική δράση»³³¹. Η δίωξη των αντιφρονούντων προς το κοινωνικό καθεστώς ήταν συστηματική και μεθοδευμένη. Την εφαρμογή της καταστολής είχαν μέχρι τη δικτατορία του Πάγκαλου τα «Τμήματα Ασφαλείας και Καταδιώξεως» με ένα ιδιαίτερα τελεσιουργό σύστημα με πληροφοριοδότες ακόμη και μέσα στα συνδικάτα³³². Η Οικουμενική κυβέρνηση υπήγαγε την «*παρακολούθησιν ξένων προπαγάνδων*» στο Γ' Σώμα Στρατού που συνεργαζόταν με τη χωροφυλακή³³³. Οι εκθέσεις των αρμοδίων υπηρεσιών από το 1924 ως το 1927³³⁴ δείχνουν ότι η πρακτική της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου αφίστατο από τις συνταγματικές προβλέψεις των άρθρων 10 (*περί ελευθερίας πολιτών*), 13 (*περί του συνέρχεσθαι*), 15 (*περί προστασίας ασύλου*), 17 (*περί απορρήτου επιστολών*), 18 (*περί πολιτικού θανάτου*). Η διατύπωση των άρθρων άφηνε περιθώρια ευρείας ερμηνείας και «ευελιξίας» των αρχών «*οπότεν ο νόμος ορίζει*».

Το παράδοξο έγκειται στο ότι, παρά την αντικομμουνιστική δράση που οργάνωσαν βενιζελογενείς παράγοντες από το 1924 - 1928, ο αντιβενιζελικός τύπος κατηγορούσε ευθέως τους Φιλελεύθερους για υπόθαλψη των κομμουνιστών. Στις μόνιμες στήλες «περί κομμουνιστικού κινδύνου» μεθοδεύτηκε το νοητικό άλμα της διχοτόμησης της κομμουνιστικής ιδεολογίας σε «*βενιζελικό και σοβιετικό κομμουνισμό*»³³⁵. Ο Παπαναστασίου, «*Δαλαϊλάμα των εν Ελλάδι κομμουνιστών*», παρουσιαζόταν ως προστάτης των εργατικών και φιλεργατικών σωματείων, «*υπαγορευτής απεργιών εν συνεννοήσει με τους εν Μόσχα μπολσεβικιστάς*»³³⁶. Ο Καφαντάρης παρουσιαζόταν ως «*φανατικότερος κομμουνιστής του Παπαναστασίου*» και «*δεδηλωμένος αριστερίζων*» και «*σοσιαλιστής*», όπως ο Βενιζέλος³³⁷. Ο

³³⁰ Δημοκρατία, φ. 953 (3.6.1927), σ. 4.

³³¹ Μακεδονικά Νέα, φ. 22 (26.7.1927), σ.4.

³³² Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος, φ. 2961 (20.6.1927), σ.1., Φως (Θεσ/νικη), φ. 5512 (5.7.1927), σ.1., Αλ.Δάγκας, Το κράτος κατά του κομμουνισμού, Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες ασφαλείας, 1927, Επίκεντρο, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 47-49.

³³³ Εφημερίς συζητήσεων της Βουλής, Β' - Δ' (12.1926) σσ. 110-111 .

³³⁴ Αλ. Δάγκας, Το κράτος κατά του κομμουνισμού ...,ό.π., σσ. 318-127 (παράρτημα).

³³⁵ Η Βραδυνή, φ. 1984 (5.4.1927), σ.2.

³³⁶ Ό.π.

³³⁷ Η Καθημερινή, φ. 2064 (4.6.1927), σ. 1.

Παπαναστασίου³³⁸ σε συζήτηση στη Βουλή είχε επισημάνει ότι «ενώ το συμφέρον της εργατικής τάξεως είναι ο τερματισμός και όχι η διαίονισις των αγώνων στα Βαλκάνια, το Κ.Κ.Ε. υποστηρίζει την Αυτονομία της Μακεδονίας»³³⁹. Ο καινοτόμος πολιτικός λόγος του Παπαναστασίου με συγκεκριμένη οπτική στα κοινωνικά προβλήματα, ερμηνευόταν από τους πολιτικούς αντιπάλους του ως μια περίπτωση συγκεκριμένου «εχθρού του Έθνους». Παράλληλα, το Κ.Κ.Ε. τον συγκατέλεγε στους αστικούς εχθρούς³⁴⁰. Οι κατηγορίες εναντίον στελεχών της δημοκρατικής παράταξης για κομμουνιστική υποστήριξη ήταν μια οικεία τακτική της δεξιάς, καθιστώντας ύποπτη, έτσι, κάθε κεντρώα προσέγγιση, που, για άλλους λόγους, ήταν απορριπτέα από τον κομμουνισμό.

Το πολιτικό διακύβευμα της λεγόμενης «δημοκρατικής παράταξης» (Φιλελεύθερων, Αγροτικού Εργατικού Κόμματος, Αγροτικών) κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο οργανώνεται στον άξονα απλοποιητικών σχηματοποιήσεων των εννοιών και των στόχων της. Ο τύπος που την εκφράζει, αλλά και αυτός που την επικρίνει προσεγγίζει τη δράση της και την ιστορική πραγματικότητα συχνά με τρόπο ελλιπή, παρακάμπτοντας την πολυσημία των πολιτικών και ιδεολογικών τοποθετήσεων που εκφράστηκαν στον πολιτικό λόγο και στην ευρύτερη πνευματική δημιουργία. Οι νέοι ταξικοί συσχετισμοί που πραγματοποιήθηκαν με την έλευση των προσφύγων αρχικά και το μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας σε ένα ευρωπαϊκό αστικό κράτος, δεν έγιναν αντιληπτοί παρά ως ένα συμφυρμός ιδεολογικών σχημάτων και δράσεων που προκαλούσαν αμηχανία και αντιπαλότητες. Η πολιτική διελκυστίνδα δεν επέτρεψε σε Φιλελεύθερους και Αγροτικούς να διαχειριστούν ιδεολογικά την κοινοβουλευτική εμπειρία του παρόντος και την παρακαταθήκη του συγκρουσιακού παρελθόντος.

Ο πολιτικός κόσμος του Μεσοπολέμου δυσκολεύεται να διαχειριστεί το κληροδότημα του Εθνικού Διχασμού στα νέα δεδομένα³⁴¹. Οδεύοντας προς τις εκλογές του 1928 η ιδεολογική ανομοιογένεια στο πλαίσιο της δημοκρατικής

³³⁸ Ν. Παπαχρήστου, *Βενιζέλος, Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, University studio press, Θεσσαλονίκη, 2001, σσ. 45-47. Ο Παπαναστασίου είχε χαρακτηρίσει το κόμμα του «σοσιαλιστικό μεταρρυθμιστικό», τονίζοντας τον κοινωνικό του χαρακτήρα.

³³⁹ Γ. Αναστασιάδης, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο, Μελέτες και Τεκμήρια*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σ. 40.

³⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, φ. 243 (27.4.1927), σ. 4.

³⁴¹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης», *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1983, σσ. 78-80.

παράταξης αναδύεται εντονότερα³⁴². Με την επάνοδο του Βενιζέλου ως αρχηγού και την επανένωση των Φιλελευθέρων προς χάριν των εκλογών η αποσαφήνιση των τάσεων καθίσταται αναγκαία. Στην φιλομοναρχική παράταξη οι διαχωρισμοί ήταν πιο σαφείς. Κυριαρχούσε το Λαϊκό Κόμμα, που αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως ένα αστικό μόρφωμα με συντηρητικά χαρακτηριστικά υπό την εγγύηση του εθνοποιητικού ρόλου του μονάρχη. Εξακολουθούσε να εκφράζει τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδος, συσπειρώνοντας τις αντιδράσεις και τις αντιστάσεις στο εκσυγχρονιζόμενο αστικό κράτος³⁴³. Πάντως, ο τύπος που εκφράζει αυτή την παράταξη δεν υπόκειται πάντοτε στον έλεγχο του Λαϊκού κόμματος, διατυπώνοντας άλλοτε ακραίες κι άλλοτε μετριοπαθείς τάσεις. Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά διαφοροποιείται από το Λαϊκό³⁴⁴, φέροντας κυρίως τον χαρακτήρα του ιδρυτή του και ενσωματώνοντας πολιτικά αναφορές στο παρελθόν του και στις αποστάσεις που είχε πάρει ο Μεταξάς από την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» του 1920. Βέβαια, υπάρχουν πάντα και οι ανεξάρτητοι βασιλόφρονες. Τέλος, η παράταξη που διέπεται από συνοχή είναι το *Ενιαίο Μέτωπο*.

Η επανεγκατάσταση του Βενιζέλου στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1927 είχε δημιουργήσει νέα δεδομένα. Ο «Πρόεδρος», αν και βρισκόταν στην Κρήτη, παρενέβαινε συχνότατα στα πολιτικά δρώμενα. Ο «άνθρωπος της Χαλέπας» ή ο «Σατανάς»³⁴⁵, κατά τους μάλλον ακραίους αντιπάλους του, δεν έπειθε τους αντιβενιζελικούς ότι θα απέχει για πολύ ακόμη από την πολιτική. Μετά τη βραχεία πρωθυπουργία του και την ασθένεια το 1924³⁴⁶ έδειχνε υγιής και έτοιμος να εφαρμόσει μια συνεκτική πολιτική³⁴⁷. Η έμμεση παρέμβαση του Βενιζέλου στα πολιτικά δρώμενα δυσχέραινε τη θέση του Καφαντάρη³⁴⁸, ο οποίος δεχόταν σχεδόν καθημερινά επικρίσεις από τον τύπο, από τον Βενιζέλο και από την ίδια του την

³⁴² Χ. Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 441.

³⁴³ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή χ.χ., σ. 49.

³⁴⁴ Στ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 11-12.

³⁴⁵ *Η Καθημερινή*, φ. 2064 (4.6.1927), σ.1.

³⁴⁶ Τον Φεβρουάριο του 1924, μετά από έντονη διαφωνία με τον Παπαναστασίου, ο Βενιζέλος είχε υποστεί καρδιακό επεισόδιο μέσα στην κεντρική αίθουσα των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων και αποχώρησε από τη Βουλή, την κυβέρνηση και τη χώρα.

³⁴⁷ Ευ. Χατζηβασιλείου, Ελευθέριος Βενιζέλος, *Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για την δημοκρατία και τον κοινοβουλευτισμό, Αθήνα 2014, σ. 152.

³⁴⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων... ό.π.*, σ. 398.

παράταξη. Το *συνεχές παρόν* του Βενιζέλου στην πολιτική τη στιγμή που δήλωνε την πρόθεσή του να μην συμμετάσχει σε αυτήν είχαν γίνει αντικείμενο σχολιασμού στον τύπο, αποδυναμώνοντας το κύρος της Β' Οικουμενικής κυβέρνησης του 1927 και υποβαθμίζοντας το ρόλο του Καφαντάρη, σε «βοηθό του αρχηγού των Φιλελευθέρων»³⁴⁹, ίσως και ακόμη περισσότερο. Το ζήτημα της βιωσιμότητας της Οικουμενικής και των παρεμβάσεων του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή απασχόλησε και τη σατιρική εφημερίδα *Τοξότης*. Η δεκαπενθήμερος αυτή έκδοση δημοσίευε σε κάθε τεύχος τα σχόλιά της για την κυβέρνηση με το εύληπτο μέσο των γελοιογραφιών, όπου πρωταγωνιστούσαν ο Βενιζέλος, Παπαναστασίου και ο Μεταξάς³⁵⁰.

Στο δύσκολο έργο της σταθεροποίησης της δραχμής και της διατήρησης των δανειακών σχέσεων με το εξωτερικό ο καθ' ύλην υπουργός Γ.Καφαντάρης έβρισκε ενίοτε υποστήριξη στον αντιβενιζελικό τύπο, λόγω «της αμέμπτου σταδιοδρομίας του» και των καταγγελιών του για χρηματιστηριακούς παράγοντες που παρενέβαιναν στο έργο του³⁵¹. Ωστόσο, όταν, μετά την επιψήφιση του Συντάγματος, οι παρεμβάσεις του Βενιζέλου συστηματοποιήθηκαν και ο ίδιος παραδεχόταν έμμεσα ότι δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει το δυναμισμό του «Προέδρου», τότε ο τύπος βιάστηκε να υποβαθμίσει τον «αριστερίζοντα» υπουργό οικονομικών. Ως αρχηγός των Φιλελευθέρων κατονομαζόταν πλέον μόνον ο Βενιζέλος³⁵². Με τη σταθεροποίηση, εκείνη τη στιγμή, της δραχμής, ο Καφαντάρης παραμερίστηκε πλέον από τον Βενιζέλο.

Στις 17 Αυγούστου 1927 σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση Ζαΐμη,³⁵³ μετά την αποχώρηση του Λαϊκού Κόμματος, που διαφώνησε ανοιχτά στο ζήτημα της ίδρυσης της Τράπεζας της Ελλάδος και της αποζημίωσης της Εθνικής Τράπεζας για την αφαίρεση του δικαιώματος έκδοσης χαρτονομίσματος³⁵⁴. Αυτή η μεταβολή καθόρισε

³⁴⁹ *Εμπρός*, φ.11074 (9.9.1927), σ.1· *Η Βραδυνή*, φ.2251 (4.1.1928), σ.1.

³⁵⁰ Ενδεικτικά, *Τοξότης*, φ.10 (21.4.1928), σ.1, φ.18 (16.6.1928), σ.1,4 και φ. 25 (30.6.1928), σ.1.

³⁵¹ *Αθηναϊκή*, φ. 219 (3.4.1927), σ.1· *Η Βραδυνή*, φ.2253 (6.1.1928), σ.4.

³⁵² *Η Βραδυνή*, φ. 2253 (6.1.1928), σ. 4.

³⁵³ Αλέξ. Ζαΐμη, Πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός εσωτερικών· Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, Υπουργός Εξωτερικών· Θ. Τουρκοβασίλης, Υπουργός Δικαιοσύνης· Γ.Καφαντάρης, Υπουργός Οικονομικών· Θ.Νικολούδης, Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων· Ν. Βελέντζας, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας· Ι. Μεταξάς, Υπουργός Συγκοινωνιών· Αλεξ. Παπαναστασίου, Υπουργός Γεωργίας· Μ.Κύρκου, Υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως· Αλεξ. Μαζαράκης, Υπουργός Στρατιωτικών· Π.Μερλόπουλος, Υπουργός Ναυτικών. *Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, Οι κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα*.

³⁵⁴ M.Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2009, σσ. 132-139.

την στάση της μερίδας του τύπου ο οποίος στήριζε το Λαϊκό Κόμμα και ο οποίος διευκολύνθηκε στο να ασκήσει πιο αυστηρή κριτική στο κυβερνητικό σχήμα³⁵⁵. Ο Μεταξάς παρέμεινε στην κυβέρνηση, παρά τις πιέσεις πολλών βουλευτών του, και με τον ανασχηματισμό έλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνιών³⁵⁶. Το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα διατήρησε το Υπουργείο Γεωργίας υπό τον Αλέξ. Παπαναστασίου³⁵⁷. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση δεν μπορούσε να διαχειριστεί τα ποικίλα κοινωνικά προβλήματα ούτε να αντιληφθεί τα εχέγγυα της κοινοβουλευτικής ισορροπίας. Τον Δεκέμβριο του 1927 αποφάσισε να άρει την ασυλία των βουλευτών του *Ενιαίου Μετώπου*, καθώς είχε αναμοχλευτεί το λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα» και η στάση του Κ.Κ.Ε. σε αυτό είχε θεωρηθεί αντεθνική³⁵⁸. Οι δίκες των ηγετών του ΚΚΕ για το θέμα αυτό είχαν αναβληθεί επ' αόριστον από το 1926, αλλά η υπόθεση δεν είχε παραγραφεί³⁵⁹. Η κυβέρνηση, υποκινούμενη, μεταξύ άλλων, και από ανασφάλεια σχετικά με την εδαφική κυριαρχία στη Μακεδονία και τη Θράκη, προέβη σε αυτή την πράξη εις βάρος των βουλευτών του Ενιαίου Μετώπου, επισύροντας την μήνιν του Ριζοσπάστη: «*το Σύνταγμα της αστικής Δημοκρατίας είναι μία μάσκα που σκεπάζει την πολιτική καταπίεση της πλουτοκρατίας πάνω στον λαό*»³⁶⁰. Το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ δεν αναγνώριζε το σύνταγμα, όπως τα αστικά κόμματα, ως τον υπερασπιστή των λαϊκών ελευθεριών.

Ένα οικονομικό ζήτημα (η σύμβαση οδοποιίας), στο οποίο οι Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι στήριζαν τον Ι.Μεταξά, προκάλεσε νέα κυβερνητική κρίση στις αρχές του 1928 (31.1.1928)³⁶¹. Η αποχώρηση του Παπαναστασίου ευνόησε ένα νέο κοινοβουλευτικό συνασπισμό με τους Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλο αλλά και τον Μεταξά. Έτσι, δόθηκε ψήφος εμπιστοσύνης στη νέα κυβέρνηση Ζαΐμη, το Φεβρουάριο του 1928³⁶². Αυτή η κυβέρνηση συγκροτήθηκε από τους Φιλελεύθερους

³⁵⁵ Η Καθημερινή, φ. 2118 (17.8.1927), σ.1.

³⁵⁶ Στ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά... ό.π.*, σσ. 76-77.

³⁵⁷ Αλ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...ό.π.*, σ. 346.

³⁵⁸ Δημ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα, 1923-1927*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1985, τ. Β', σσ. 180-185.

³⁵⁹ Ελ. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα 1953, σσ. 285-290.

³⁶⁰ Ριζοσπάστης, φ. 479 (29.12.1927), σ.1.

³⁶¹ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΝΑ', τ.2, σσ. 588-589.

³⁶² Αλεξ. Ζαΐμης, Πρόεδρος του Υπ. Συμβουλίου και Υπ. Άνευ Χαρτοφυλακίου· Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, Υπουργός Εξωτερικών· Γ. Μαρής, Υπ. Εσωτερικών· Θ. Τουρκοβασίλης, Υπουργός Δικαιοσύνης· Γ.Καφαντάρης, Υπουργός Οικονομικών (Αλέξ. Μυλωνάς- Υφυπ.)· Θ.Νικολούδης, Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων· Ν. Βελέντζας, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας· Ι. Μεταξάς, Υπουργός Συγκοινωνιών· Γ. Εξηντάρης, Υπουργός Γεωργίας· Μ.Κύρκου, Υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως· Αλέξ.Μαζαράκης, Υπουργός Στρατιωτικών· Π.Μερλόπουλος, Υπουργός Ναυτικών. *Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, Οι κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα.*

και τους Ελευθερόφρονες και ήταν τόσο ευάλωτη, ώστε η διαφωνία μεταξύ του Βενιζέλου και του Καφαντάρη, σχετικά με τις μετοχές της Τράπεζας της Ελλάδος³⁶³, οδήγησε σε παραίτηση του τελευταίου και τελικά ολόκληρης της κυβέρνησης στις 22 Μαΐου. Την επόμενη μέρα ο Ελευθ. Βενιζέλος δήλωνε ότι επιστρέφει οριστικά στην πολιτική και ότι αναλαμβάνει ο ίδιος να ανασυγκροτήσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Η «επιστροφή» του Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή συνέπεσε χρονικά με την ενίσχυση της διπλωματικής θέσης της Ελλάδας. Ο ίδιος, στη δήλωσή του για την επάνοδό του, αυτοπαρουσιαζόταν ευθέως ως προστάτης της δημοκρατίας: « *Καθήκον μου είναι να αναλάβω την θέσιν του επικεφαλής του κόμματος, το οποίον αποτελεί το κυριότερον οχυρόν και κατά των καθεστωτικών κινδύνων και κατά της απειλής της δικτατορίας...*»³⁶⁴. Μια ακόμα κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη, η 9η και τελευταία του (8.2.1928), δεν έμελλε να διαρκέσει παρά είκοσι μία ημέρες και να χαρακτηριστεί από μεγάλες απεργίες καπνεργατών με αιματηρές συνέπειες³⁶⁵. Οι Οικουμενικές Κυβερνήσεις του 1927-1928 δεν κατάφεραν να επιλύσουν τα χρονίζοντα προβλήματα που ταλάνιζαν τη νεαρή ελληνική Δημοκρατία, όμως αντιμετώπισαν διαχειριστικά την οικονομική ύφεση επιτυγχάνοντας την σταθεροποίηση της δραχμής. Έτσι, όταν θα επακολουθούσε η παγκόσμια χρηματιστηριακή κρίση (1929), το εθνικό νόμισμα θα άντεχε, τηρουμένων των αναλογιών, επί μακρόν.

Στις 9 Ιουλίου, υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση Βενιζέλου, υπογράφηκε το Π.Δ. που προκήρυσσε μάλλον εσπευσμένα εκλογές για τις 19 Αυγούστου του 1928, επαναφέροντας με νομοθετικό διάταγμα το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα της «στενοευρείας» του 1923³⁶⁶. Αυτό το Π.Δ. δεν ήταν απόλυτα σύμφωνο με το σύνταγμα, όμως ο Κουντουριώτης πείσθηκε να το υπογράψει χάρη στην επιχειρηματολογία του Βενιζέλου³⁶⁷, ο οποίος επεδίωκε να επανενώσει και να εγκολπωθεί την παράταξή του. Ωστόσο, η υποταγή της θεσμικής νομιμότητας στις σκοπιμότητες της συγκυρίας για τη δημοκρατία ήταν, εκ των πραγμάτων,

³⁶³ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων...*ό.π., σσ.399-400.

³⁶⁴ *Ελεύθερο Βήμα*, φ. 1834(25.5.1928), σ.1.

³⁶⁵ Α. Ρήγος, *Η Έλληνική Δημοκρατία...* ό.π., σ.347.

³⁶⁶ Ε.τ.Κ. τ. Α' , Ν.Δ.122, 11.7.1928, σ. 3.

³⁶⁷ Το εκλογικό σύστημα της «στενοευρείας περιφέρειας» χαρακτηρίστηκε αμφισβητούμενης συνταγματικότητας, γιατί επεβλήθη μετά τη διάλυση της Βουλής από τον Κουντουριώτη και χωρίς την έγκριση της Γερουσίας που δεν είχε ακόμα συγκροτηθεί. Πβ. Ν. Μαντζαρίδης, « Η μεγάλη τετρετία. Η επανόδος στην εξουσία.», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, επιστ.επιμ. Χρ.Χατζηιωσήφ, Β' τόμος, μέρος Α' ,Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 291.

υπονομευτική ενέργεια. Θα δικαιολογηθεί ετεροχρονισμένα από την θριαμβευτική εκλογή του Βενιζέλου ως εγγυητή του πολιτεύματος.

Ο αθηναϊκός και ο επαρχιακός τύπος είχαν ήδη από τον Ιούνιο διαβλέψει την προοπτική των εκλογών³⁶⁸. Το Ελεύθερον Βήμα, το Έθνος και ο Εθνικός Κήρυξ της Νέας Υόρκης αναγνώριζαν το ευνοϊκό προεκλογικό κλίμα για την βενιζελική παράταξη³⁶⁹. Η εφημερίδα Δημοκρατία (Ρεθύμνου) , αν και κυκλοφορείται στην Κρήτη, τηρούσε μετριοπαθή στάση και παραδεχόταν ότι το εκλογικό σύστημα καθιστούσε «τον κίνδυνον της εκλογικής ήττης ξένον προς παν ενδεχόμενον»³⁷⁰. Κατά την προεκλογική περίοδο, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες επιδόθηκαν σε μια οξεία δυσφημιστική εκστρατεία κατά του ίδιου του Βενιζέλου³⁷¹. Η χρήση μιας ιστορικής αναδρομής ήταν ιδιαίτερα συνήθης, ως τρόπος απόδειξης του «καταστροφικού παρελθόντος της αιματηράς παρατάξεως»³⁷² και του αρχηγού της «πρωτεργάτου του διχασμού του έθνους»³⁷³. Το Εμπρός ανέσυρε την υπόθεση της δίκης των Έξι και σε μια αφήγηση με συνέχειες απέδωσε ευθύνες στον ίδιο τον Βενιζέλο, όχι για μεθοδευμένη εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων του³⁷⁴. Η Εσπερινή των Ελευθεροφρόνων απαισιοδοξούσε: «ουδέν εμπόδιον διά την αδιάκοπον παραμονήν του βενιζελισμού εις την εξουσίαν»³⁷⁵ και προέβλεπε την ήττα της παρατάξης. Η αντιβενιζελική Πρωϊα προέτρεπε σε ενότητα τις αντιβενιζελικές παρατάξεις: «είς και μόνον αντιβενιζελικός συνδυασμός εις εκάστην εκλογικήν περιφέρειαν»³⁷⁶, αναγνωρίζοντας έμμεσα την ψηφοδοτική υπεροχή της αντίπαλης πλευράς. Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος σε κάθε πρωτοσέλιδο πρόβαλλε την άποψη ότι ο βενιζελισμός «τελεί ολοσχερώς υπό ηθικήν αποχαλάρωσιν»³⁷⁷ και προεξοφλούσε το «νόθον αποτέλεσμα» των εκλογών.

³⁶⁸ Η Βραδυνή, φ. 2401 (6.6.1928), σ.1· Έθνος, φ. 5101 (29.6.1928), σ. 4· Το Βήμα της Θράκης (Αλεξ/πολη), φ. 77 (31.5.1928), σ.1 και φ. 80 (7.6.1928), σ.1· Βόρειος Ελλάς (Κοζάνη), φ. 123 (12.6.1928), σ.1.

³⁶⁹ Εθνικός Κήρυξ (Ν.Υόρκης), φ. 4815 (2.7.1928), σ.1 και φ. 4830 (17.7.1928), σ.6., Έθνος, φ. 5131 (29.7.1928), σ.4.

³⁷⁰ Δημοκρατία (Ρεθύμνης), φ. 314 (5.8.1928), σ.1.

³⁷¹ Ελληνικός Ταχυδρόμος, φ.499 (3.8.1028), σ.1.

³⁷² Ελευθερία (Ιωάννινα), φ. 1115 (21.7.1928), σ.4.

³⁷³ Ελληνική (Αθήνα), 2171 (10.8.1928), σ.1.

³⁷⁴ Εμπρός, 113914 (4.8.1928), σ.1 και εξής.

³⁷⁵ Εσπερινή, φ.9167 (3.7.1928), σ.1.

³⁷⁶ Πρωϊα, φ.938 (25.7.1928), σ.1.

³⁷⁷ Ελληνικός Ταχυδρόμος, φ.506 (11.8.1928), σ.1.

Σε ένα ήπιο για την εποχή προεκλογικό κλίμα, αλλά και με απαγωγές υποψηφίων στα Ιωάννινα³⁷⁸ και με αναζήτηση τρόπων αποτροπής διπλοψηφιών³⁷⁹, τα κόμματα που πρόσκεινταν στους Φιλελεύθερους συνασπίστηκαν. Δημιουργήθηκε έτσι, η *Ένωσις Φιλελευθέρων*. Η *Ένωσις* συμπεριέλαβε τους Συντηρητικούς Δημοκρατικούς του Μιχαλακόπουλου, το *Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα* του Γ.Κονδύλη και την *Προοδευτικήν Ένωσιν* του Κ.Ζαβιτσιάνου. Ο Καφαντάρης απέρριψε πρόταση του Βενιζέλου «να μην διασπάσει τη δημοκρατική ενότητα»³⁸⁰ και μαζί με άλλους δυσαρεστημένους Φιλελεύθερους κατέβηκε στις εκλογές ως επικεφαλής του *Προοδευτικού Κόμματος*. Ο Παπαναστασίου είχε μετονομάσει από τις εκλογές του 1926 τη *Δημοκρατική Ένωσις* σε *Εργατικό Αγροτικό Κόμμα* και συνεργάστηκε σε κοινούς συνδυασμούς με την *Ένωσιν Φιλελευθέρων*. Από την άλλη, οι φιλομοναρχικοί κατέβαιναν διασπασμένοι στις εκλογές και μοιρασμένοι ανάμεσα στο *Λαϊκό Κόμμα*, το *Κόμμα των Ελευθεροφρόνων* και σε ανεξάρτητους. Υπήρχε, επίσης, η *Εθνική Ένωσις* του Πάγκαλου, ανεξάρτητοι βενιζελικοί και το *Αγροτικό Κόμμα* του Σοφιανόπουλου. Το Κ.Κ.Ε. διατήρησε ως εκλογική ονομασία το *Ενιαίο Μέτωπο*. Υποψήφιοι προσφυγικής καταγωγής συμπεριελήφθησαν στους συνδυασμούς όλων των πολιτικών αποχρώσεων, ακόμη και (σαφώς λιγότεροι) στο *Λαϊκό Κόμμα*, γεγονός που δεν αντιμετωπίστηκε πάντοτε ευνοϊκά από τον τύπο που στήριζε την παράταξη³⁸¹. Η εφημερίδα *Η Καθημερινή* δημοσίευε συστηματικά σε όλη σχεδόν την προεκλογική περίοδο άρθρα κατά «της προσφυγικής αγέλης» που θα άξιζε συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία «όταν αποκτήσουν συνείδησιν πολιτικήν και θέλησιν ελευθέρων πολιτών», εκφοβίζοντας τους γηγενείς ότι η νίκη του βενιζελισμού σήμαινε υφαρπαγή της ακίνητης περιουσίας τους υπέρ των προσφύγων³⁸².

Στον κεντρικό προεκλογικό λόγο του Βενιζέλου, όπως αναδημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερο Βήμα*³⁸³, συνοψιζόταν το πρόγραμμα της κυβέρνησής του σε τρία βασικά σημεία: στην ανάπτυξη του κράτους στο πλαίσιο του αστικού μετασχηματισμού, στη νέα εξωτερική πολιτική και στην προστασία του πολιτεύματος. Το ζήτημα των

³⁷⁸ Στον επαρχιακό δρόμο Κόνιτσας – Ιωαννίνων απήχθησαν από ληστές τέσσερις υποψήφιοι του Προοδευτικού Κόμματος (4/8/1928) οι οποίοι θα παραβρίσκονταν στην προεκλογική ομιλία του Βενιζέλου στα Ιωάννινα. Το περιστατικό έλαβε μεγάλη έκταση στον τύπο. Κ. Ελευθερίου, *Οι εκλογές του μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον αθηναϊκό τύπο...* ό.π., σσ. 65-69.

³⁷⁹ Γ.Δ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα*, εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1983, σσ. 398-399.

³⁸⁰ Ν.Οικονόμου, «Η τετραετία του Βενιζέλου», *ΙΕΕ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τ.ΙΕ', σσ. 312-313.

³⁸¹ Πβ. Ν.Οικονόμου, «Η τετραετία του Βενιζέλου», ό.π., σσ. 312-313.

³⁸² *Η Καθημερινή*, φ. 2452 (16.7.1928), σ.1 και φ. 2455 (19.7.1928), σ.1.

³⁸³ *Ελεύθερο Βήμα*, φ. (21.7.1928), σ.1.

προσφύγων εντασσόταν στο προγραμματικό πλαίσιο της αστικοποίησης που πρότειναν οι Φιλελεύθεροι. Αυτή η στοχοθεσία συμπυκνώνει τις προϋποθέσεις ανάπτυξης κατά την κυβερνητική του τετραετία που θα έδιναν οι εκλογές στην Ένωση των Φιλελευθέρων³⁸⁴. Παρά τις επιθέσεις που δεχόταν από τους αντιπάλους του και τον Καφαντάρη, ο Βενιζέλος δεν προέβη σε δηλώσεις ή σχόλια και περιορίστηκε στη γνωστοποίηση του προγράμματός του. Την ημέρα των εκλογών Η Καθημερινή έκανε χρήση γεγονότων του παρελθόντος για αρνητική προπαγάνδα : «*Ενθυμηθείτε το 1916 και τον αποκλεισμό, το 1917 και τον Ζοννάρ, το 1918 και τα στρατοδικεία, το 1920 και τα Ιουλιανά, το 1921 και τους αμυνίτας εν Κωνσταντινουπόλει, το 1922 και τους τυφεκισμούς! Όλα αυτά είναι ο βενιζελισμός*»³⁸⁵. Ο Ριζοσπάστης σε όλη την προεκλογική περίοδο έδινε έμφαση στις διώξεις μελών του ΚΚΕ και προπαγάνδιζε τη σημασία της συμμετοχής των λαϊκών τάξεων στην εκλογική αναμέτρηση τη στιγμή που ο εκλογικός νόμος άμβλυνε τις δυνατότητες κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του Ενιαίου Μετώπου³⁸⁶.

Η επιστροφή του Ελευθ. Βενιζέλου προσέδωσε στην παράταξη την εκλογική δυναμική της προηγούμενης δεκαετίας και η νίκη αποδόθηκε στην προσωπικότητά του. Τα αποτελέσματα των εκλογών ξεπέρασαν τις προσδοκίες και των πιο αισιόδοξων βενιζελικών και εξέπληξε τον ίδιο τον Βενιζέλο³⁸⁷. Το Ελεύθερον Βήμα, το Έθνος, η Πατρίς, ο Ελεύθερος Τύπος, η Δημοκρατία, η Μακεδονία θριαμβολογούσαν γιατί η Ένωση έλαβε 63,74% (477.502 ψήφους), ποσοστό που αντιστοιχούσε σε 223 έδρες (89,2%) επί των 250 συνολικών εδρών του κοινοβουλίου. Από αυτές, τις είκοσι έλαβε το κόμμα του Παπαναστασίου, τις εννιά του Κονδύλη, από πέντε του Μιχαλακόπουλου και του Ζαβιτσιάνου και έξι οι ανεξάρτητοι δημοκρατικοί. Από τις είκοσι επτά έδρες που απέμεναν, οι Λαϊκοί έλαβαν δέκα εννιά, τέσσερεις οι ανεξάρτητοι, τρεις ο Καφαντάρης και μία ο Μεταξάς. Το *Αγροτικό Κόμμα*, η *Εθνική Ένωση* και το *Ενιαίο Μέτωπο* δεν εξέλεξαν βουλευτές. Οι Φιλελεύθεροι πέτυχαν συντριπτική υπεροχή στις λεγόμενες «νέες χώρες», αλλά και στους τρεις από τους τέσσερεις νομούς της Θεσσαλίας, στα νησιά – εκτός από την Άνδρο και τη Σύρο - , στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η Πελοπόννησος, με εξαίρεση

³⁸⁴ Σπ. Τζόκας, *Ο Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932, η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ.63.

³⁸⁵ *Η Καθημερινή*, φ.2339 (19.8.1928), σ.1.

³⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, φ. 676 (13.8.1928), σ. 1.

³⁸⁷ «Έλεγα ότι θα κερδίσω 140 έως 180 έδρας επί συνόλου 250» δήλωσε ο Βενιζέλος σε δημοσιογραφικούς κύκλους. *Έθνος*, φ. 5146 (20.8.1928), σ.2.

την επαρχία Τροιζηνίας, στήριξε τα φιλομοναρχικά κόμματα. Στα Επτάνησα δεν παρατηρήθηκε η ίδια διάθεση εκλογικής συμπεριφοράς σε κάθε νησί³⁸⁸.

Η θριαμβολογία των βενιζελικών εφημερίδων ήλθε σε αντίθεση με την αμήχανη σιωπή ή τον καταγγελτικό τόνο του αντιβενιζελικού τύπου. Σημαντικό είναι ότι υπήρξαν καταγγελίες από τον Καφαντάρη και τον Πάγκαλο για καταστροφή των κεντρικών εκλογικών τους κέντρων στην Ομόνοια από «μπράβους της λέσχης *Φιλελευθέρων*» το βράδυ των εκλογών. Το γεγονός πρόβαλε έντονα ο αντιβενιζελικός τύπος, συνοδεύοντας τις επιστολές του Καφαντάρη και τις δηλώσεις του Πάγκαλου από σχόλια επικριτικά για το «σκανδαλώδες εκλογικό σύστημα» και γενικά τον τρόπο με τον οποίο διεξήχθησαν οι εκλογές³⁸⁹. Δεν σχολίασαν τόσο τα αποτελέσματα των εκλογών, όσο την ίδια τη διαδικασία, καταγγέλλοντας την υπηρεσιακή κυβέρνηση Βενιζέλου για βία και νοθεία³⁹⁰. «Εν αναμονή των μελλουσών συμφορών» και με «δικτάτοραν εις το πηδάλιον» ο αρχισυντάκτης της Καθημερινής παραδεχόταν την ήττα της παράταξής του σε ασυνήθιστα εκτενές, τετράστηλο άρθρο³⁹¹. Αναφορές στους επιτυχόντες βουλευτές της αντιβενιζελικής πλευράς δημοσιεύτηκαν συνοδευμένες από συνοπτικά βιογραφικά τους και φωτογραφίες. Είναι αλήθεια ότι οι επιτυχόντες του Λαϊκού Κόμματος ήταν ευάριθμοι. Εκτός από τον Τσαλδάρη, που εκλέχθηκε στην Κορινθία, διατήρησαν την έδρα τους οι Γ. Στρέιτ, Γ. Μερκούρης, Κ. Δεμερτζής, Κ. Αγγελόπουλος (Αθηνών), Ι. Θεοτόκης (Κέρκυρας), Χ. Βοζίκης (Κυνουρίας), Δ. Παπαφλέσσας (Καλαμών), Κ. Καρτάλης (Βόλου), Αγ. Σλήμαν (Λαρίσης), Π. Πρωτοπαπαδάκης (Νάξου) και Θ. Τουρκοβασίλης (Μαντινείας). Ο Ι. Ράλλης (Αττικής) και ο Π. Μαυρομιχάλης (Οιτύλου) εκλέχθηκαν ως ανεξάρτητοι υποψήφιοι. Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιω. Μεταξά ηττήθηκε σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες όπου κατέβηκε χωρίς συνεργασία με άλλη παράταξη³⁹². Ακόμη και ο ίδιος ο Μεταξάς δεν εξελέγη στην περιφέρεια Σάμης Κεφαλληνίας³⁹³, που είχε ενταχθεί η ιδιαίτερη πατρίδα του, Ιθάκη. Η υποψηφιότητά του δεν υποστηρίχθηκε από τον τοπικό τύπο³⁹⁴.

³⁸⁸ Ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων ανά περιφέρεια - επαρχία: Βλ. G. Henning, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα...* ό.π., σσ. 1078-1083.

³⁸⁹ *Ελληνική*, φ.1270 (20.8.1928), σ.1· *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, φ.514 (20.8.1928), σ.7· *Εμπρός*, φ.11402 (21.8.1928), σ.1.

³⁹⁰ *Ελληνική*, φ. 1270 (20.8.1928), σ.5.

³⁹¹ *Η Καθημερινή*, φ.2341 (21.8.1928), σ.1.

³⁹² Χαρακτηριστικό είναι ότι ο εκλεγείς βουλευτής του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων δεν ήταν ο Ιω. Μεταξάς, αλλά ο Θ. Ταλιαδούρος στην περιφέρεια Καρδίτσας σε συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα.

³⁹³ *Εληά* (Κεφαλληνίας και Ιθάκης), φ.330 (10.7.1928), σ.1.

³⁹⁴ *Επτανησιακή Ηχώ*, φ. 8(5.8.1928), σ.1.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου σχεδίαζε μια πολιτική μείωσης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων με περιστολή των δαπανών, μια πολιτική που θα επέφερε αντιδράσεις, καθώς δεν ανταποκρίθηκε στο αίτημα για εκσυγχρονισμό με «κοινωνικό πρόσωπο»³⁹⁵. Ο Βενιζέλος θα αποτελούσε σημείο αναφοράς των πολιτικών δρώμενων σε τέτοιο βαθμό, ώστε υπό αυτόν και μόνο να συγκροτηθεί η μόνη σταθερή και τετραετής κυβέρνηση της αβασίλευτης Δημοκρατίας.

---

³⁹⁵ Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, Φιτράκης, Αθήνα 1987, σ.35.

ΜΕΡΟΣ Β΄ :**Η πρώτη διετία (1928-1930) :****Η ταύτιση του βενιζελισμού με τους θεσμούς και τον κοινοβουλευτισμό.**

1

Η εδραίωση του βενιζελισμού υπό την επιείκεια της αντιπολίτευσης.

Μετά την εκλογική νίκη του Αυγούστου του 1928 το Κόμμα των Φιλελευθέρων ενισχυμένο από μικρά δημοκρατικά κόμματα κατέλαβε την εξουσία με 226 έδρες επί συνόλου 248. Ο Βενιζέλος κατάπληκτος κι αυτός από την πρωτοφανή νίκη θεώρησε ότι ο λαός τον κατέστησε «κοινοβουλευτικό δικτάτορα»³⁹⁶. Μια φράση που υποδήλωνε κατ'αρχήν την διάθεσή του για μια παραγωγική και επωφελή διακυβέρνηση χωρίς εσωτερικές αντεγκλήσεις και συγκρούσεις, μετά τις εθνικοδιχαστικές εμπειρίες του παρελθόντος, συνδυασμένη με τη διάθεσή του για επιβολή της ισχύος του κράτους σε όλους τους τομείς. Παράλληλα, η φράση αυτή έδειχνε, υπό μία έννοια ίσως, ρεαλιστική, αφού το ποσοστό της εκλογικής νίκης φαινόταν ότι θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη έγκριση από το κοινοβούλιο οποιασδήποτε πρότασης του πρωθυπουργού. Ωστόσο, η ειρηνική τετραετία που υποσχόταν και ευελπιστούσε ο Βενιζέλος, θα ήταν τελικά πλήρης συγκρούσεων, οι οποίες δεν προκαλούνταν μόνο από την αντιπολίτευση – το Λαϊκό Κόμμα και την αριστερά - , αλλά και την ευρύτερα ονομαζόμενη δημοκρατική παράταξη.

Με την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο ο φιλικός τύπος επήρετο για τον ηγέτη της κυβερνητικής παράταξης. Αναλωνόταν σχεδόν για ένα μήνα μετά τις εκλογές σε άρθρα σχετικά με την ερμηνεία της νίκης, που την θεωρούσαν ως την «εξασφάλισιν πολλών ετών ησυχίας και δημοκρατίας εις τους Έλληνας»³⁹⁷. Με υμνητικά άρθρα οι παραδοσιακοί αρθρογράφοι του βενιζελισμού, όπως ο Γ. Βεντήρης και ο Κ. Αθάνατος, ενίσχυναν το θρύλο του αρχηγού, «του ιδανικού

³⁹⁶Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, 1997, σ.414. Πρόκειται για επιστολή του Ελ.Βενιζέλου προς την σύζυγό του στις 21/8/1928, όπου αποκαλύπτεται η κατάπληξη που προκάλεσε το αποτέλεσμα των εκλογών: « Μολονότι όλαι αι προβλέψεις ήσαν ότι πηγαίνομεν προς μία μεγάλη δημοκρατική νίκη, εγώ ήμουν πολύ επιφυλακτικός. Πραγματικώς αυτή η νίκη είναι απαρδειγμάτιστος για το μέγεθός της. Είναι πολύ μεγαλύτερα από εκείνην που μου έδωσε ο ελληνικός λαός το 1912. Είναι ανωτέρα πάσης άλλης εν Ελλάδι και δεν γνωρίζω ούτε εις τα λοιπά ευρωπαϊκά κράτη εκλογικήν νίκην τοιαύτης εκτάσεως. Ουσιαστικώς ο ελληνικός λαός με εγκατέστησεν κοινοβουλευτικόν δικτάτορα.»

³⁹⁷*Ελεύθερον Βήμα*, φ.2301 (3.9.1928), σ.1.

ηγέτη», «που έγινε πραγματικότητα»³⁹⁸. Αρέσκονταν και στην αναδημοσίευση αφιερωμάτων από τον ξένο τύπο – περιοδικό και καθημερινό – στα οποία ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν ως πρότυπο αστού πολιτικού δυτικού τύπου³⁹⁹. Σε αντιδιαστολή προς την αισιόδοξη εικόνα των πρωτοσέλιδων του βενιζελικού τύπου, οι υπόλοιπες σελίδες των εφημερίδων απεικόνιζαν την ελληνική πραγματικότητα με τα σύνθετα και δυσεπίλυτα προβλήματα: η επιδημία δάγκειου πυρετού σε Αθήνα και Πειραιά, οι συνθήκες διαβίωσης σε προσφυγικούς συνοικισμούς, τα ζητήματα δημόσιας υγιεινής, τα υπό κατάρρευση σχολικά κτήρια, οι απεργίες των αρτοποιών και άλλων εργαζομένων στην παραγωγή βασικών ειδών επιβίωσης είναι μόνον ορισμένα από αυτά⁴⁰⁰.

Αν ο βενιζελικός τύπος ευαγγελιζόταν την ανατροπή της παραπάνω κατάστασης και αισιοδοξούσε, πιστεύοντας ότι στην εκπνοή της τετραετίας θα κατέγραφε μια άλλη Ελλάδα – όπου οι αναφορές στο πρόσφατο επαχθές παρελθόν θα λειτουργούσαν ως αποδείξεις για το έργο της κυβέρνησης - , ο αντιβενιζελικός τύπος διχογνωμούσε. Η συντριπτική ήττα που είχε υποστεί η παράταξη του Λαϊκού Κόμματος, αλλά και όποιος σχηματισμός δεν είχε ενταχθεί στην Ένωση Φιλελευθέρων στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, είχε οδηγήσει αρχικά σε μια αμήχανη παραδοχή της επικράτησης των αντιπάλων. Οι τίτλοι είναι αποκαλυπτικοί του κλίματος μετά την ήττα: «εις αναμονή των μελλουσών συμφορών», «ο δικτάτωρ εις το πηδάλιον», «ανάγκη εσωκομματικής ανασυγκροτήσεως»⁴⁰¹. Όσον αφορά το ΚΚΕ-το χωρίς πλέον αντιπροσώπευση στο κοινοβούλιο- και το δημοσιογραφικό του όργανο, τον Ριζοσπάστη, είχαν αρχίσει να φαίνονται τα πρώτα σημάδια της εσωτερικής κρίσης, η οποία έμελλε να πάρει τη μορφή της «φραξιονιστικής δίχως αρχές πάλης»⁴⁰² που θα εντεινόταν την περίοδο 1929-31⁴⁰³. Ο Ριζοσπάστης επικεντρωνόταν στις διώξεις των μελών του ΚΚΕ και προέτρεπε το προλεταριάτο να αντιταχθεί στα δεινά της επερχόμενης πλήρους αστικοποίησης εξαιτίας της

³⁹⁸ Ο.π., φ. 2314 (16.9.28), σ.1.

³⁹⁹ Ενδεικτικά, *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 2315 (17.9.28), σ.1. Αναδημοσίευση αφιερώματος από τους *New York Times* με φωτογραφίες και βιογραφική παρουσίαση του Βενιζέλου.

⁴⁰⁰ Ενδεικτικά : *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2320 (22.9.1928), σ.4 και *Η Καθημερινή*, φ.2351 (1.11.1928), σ.7.

⁴⁰¹ *Η Καθημερινή*, φ.2341 (21.8.1928), σ.1.

⁴⁰² Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.113.

⁴⁰³ Κ. Ελευθερίου, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Διπλωματική Εργασία ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2008, σσ. 57-59.

αδιαμφισβήτητης νίκης των Φιλελευθέρων⁴⁰⁴. Αν και τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου κάθε εφημερίδας συναρθρώνονταν με τις συγκυριακές εξελίξεις της περιόδου, ο Ριζοσπάστης τηρούσε μια σταθερή ερμηνεία της πολιτικής, ερμηνεία που πήγαζε από τις ιδεολογικές αρχές του μαρξισμού-λενινισμού. Πάντως, ο αντιβενιζελικός τύπος δεν ήταν ακόμη έτοιμος να αντικρούσει δυναμικά την κυβέρνηση. Ο χρόνος και η ίδια η κυβέρνηση θα παρείχαν αργότερα χώρο και επαρκή επιχειρήματα στην αντιπολίτευση. Στη διάρκεια αυτής της πληθωρικής τετραετίας ο τύπος θα παίζει καθοριστικό ρόλο στις επιλογές και την στάση της κυβέρνησης, ενώ πρόσωπα και έντυπα θα «μεταβούν» από τον φανατικό βενιζελισμό στην αντιβενιζελική προπαγάνδα.

Η νέα κυβέρνηση είχε ήδη έτοιμο σχεδιασμό για τα περισσότερα ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Η αναμόρφωση της θέσεως της Ελλάδας σε διεθνές επίπεδο συνδεόταν για τον Βενιζέλο με την μεταρρύθμιση στο εσωτερικό. Μετά από μια δεκαετία πολέμων και μια εξαετία πολιτικής αστάθειας και στρατιωτικών «προνοντυσιαμένων», η Ελλάδα δεν αισθανόταν ασφάλεια, ούτε είχε κατά το μάλλον ή το ήττον σταθερές συμμαχίες που θα συνέβαλαν στην εξασφάλιση από διεθνείς πηγές των αναγκαίων πόρων για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξης. Η εξωτερική πολιτική αποτελούσε τον τομέα στον οποίο ο Βενιζέλος φαινόταν ότι είχε μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση ως προς τους χειρισμούς και την αποτελεσματικότητά του. Στο πλαίσιο των νέων εθνικών επιδιώξεων, οργάνωσε μια στρατηγική κατοχύρωσης της ασφάλειας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, με άωτερο σκοπό την παγίωση της θέσης της στη διεθνή νομιμότητα και την παγκόσμια επισφαλή ειρήνη. Με τον τρόπο αυτόν θα πετύχαινε την άμβλυνση της εξάρτησης από τις μεγάλες δυνάμεις με μια τακτική εξουδετέρωσης των πιέσεων χάρη σε ένα δίκτυο διμερών συμφωνιών. Προέταξε, έτσι, τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής επιδιώκοντας να εξασφαλίσει με διπλωματικές πράξεις και συνεργασίες το απρόσβλητο της χώρας από τους φιλόδοξους γείτονες και καταρχήν από την Ιταλία.

Ο Μουσολίνι, δικτάτορας της γειτονικής δυτικής χώρας από το 1922, είχε επιδείξει επεκτατικές διαθέσεις απέναντι στην Ελλάδα αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης, εισβάλλοντας στην ανοχύρωτη Κέρκυρα (Αύγουστος 1923) δι' ασήμαντη ή επίπλαστη αφορμή. Η Ελλάδα πλήρωσε αποζημίωση στην

⁴⁰⁴ Ριζοσπάστης, φ. 737 (13.8.1928), σ.1.

Ιταλία τότε και αργότερα στη Βουλγαρία, όταν αντίστοιχο περιστατικό προκλήθηκε αντίστροφα⁴⁰⁵. Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος την ενδοτικότητα της ΚτΕ απέναντι στα ισχυρά κράτη της εποχής, είχε αποφασίσει να διαπραγματευτεί αδιαμεσολάβητα την ασφάλεια της Ελλάδας από τον Ιταλό δικτάτορα. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1928, ο τύπος όλων των αποχρώσεων αρχίζει και επιβεβαιώνει τις φήμες για προπαρασκευή *Συμφώνου με την Ιταλία*⁴⁰⁶. Το σύμφωνο χαρακτηρίζεται «*απολύτως ειρηνικόν*» και ο Βενιζέλος μετέβη στη Ρώμη (2.9.1928) για τη διευθέτηση των λεπτομερειών του. Αν και διαφωνούσε ιδεολογικά σε ορισμένα σημεία με τον Μουσολίνι, ήταν διατεθειμένος να παραμερίσει τις όποιες επιφυλάξεις του, προκειμένου να διασφαλίσει τα σύνορα και η Ελλάδα να μην αναγκαστεί να εμπλακεί ξανά σε πολεμικές επιχειρήσεις λόγω τρίτων. Η εποχή του «επαναστάτη του Θερίσου» είχε παρέλθει ανεπιστρεπτή και ο Βενιζέλος αντιμετώπιζε τη νέα πραγματικότητα της Ευρώπης με διαλλακτικότητα κατά τον βενιζελικό τύπο, με ενδοτισμό κατά τον αντιπολιτευόμενο.

Το *ελληνοϊταλικό σύμφωνο* ήταν μια διμερής συνθήκη «φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού»⁴⁰⁷, που τελικά υπογράφηκε στις 23 Σεπτεμβρίου στη Ρώμη με πενταετή διάρκεια και με δυνατότητα ανανέωσης για πέντε ακόμη χρόνια. Οι συμβαλλόμενες πλευρές δήλωναν την προσήλωσή τους στην ΚτΕ, τόνιζαν την επιθυμία τους για συνεργασία σε πολιτιστικό και οικονομικό επίπεδο και επεσήμαναν την αμοιβαία παροχή πολιτικής και διπλωματικής υποστήριξης σε περίπτωση εξωτερικής απειλής. Οι δημοσιογράφοι παρακολουθούσαν όλο τον Σεπτέμβριο του 1928 τον πρωθυπουργό να επισκέπτεται την Ιταλία, να ανταλλάσσει φιλοφρονήσεις και να συναναστρέφεται τον Ιταλό δικτάτορα, μέχρι και να «δικαιολογεί» κατά κάποιο τρόπο το περιστατικό της Κέρκυρας : « (ο Μουσολίνι) *είναι νεώτερος εις την πολιτικήν και δεν έχει γνώσιν ορισμένων στοιχείων, η εκτίμησις των οποίων θα όφειλε να μην είχε δημιουργήσει καμίαν ποτέ παρεξήγησιν μεταξύ Αθηνών και Ρώμης*».⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Βλ. Μέρος Α', κεφάλαιο 1.

⁴⁰⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2311 (3.9.1928), σ.1, β' έκδοσις και Η Καθημερινή, φ.2353 (3.9.1928), σ.1.

⁴⁰⁷ Στην παρούσα εργασία περιοριζόμαστε σε συνοπτική αναφορά του του *ελληνοϊταλικού συμφώνου* δίνοντας έμφαση στην αντίδραση του τύπου, που είναι και το ζητούμενο εν προκειμένω. Επί του θέματος βλ. ενδεικτικά, Ευ. Χατζηβασιλείου, «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος : από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, επιμ.Θ.Βερέμης, Η.Νικολακόπουλος, Β.Παναγιωτόπουλος, ΔΟΛ, Αθήνα 2011, σσ. 307-330 και Δ.Ακριβούλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια 1928-1932*, Επίκεντρο, Αθήνα 2009, κ.α.

⁴⁰⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2321 (23.9.1928), σ.1.

Ωστόσο, «μεταξύ Αθηνών και Ρώμης» εκκρεμούσε ένα ζήτημα, το λεγόμενο «δωδεκανησιακόν», καθώς τα Δωδεκάνησα, κατοικούμενα κυρίως από Έλληνες, τελούσαν υπό Ιταλική κατοχή από την λήξη του πολέμου (1919) και με ειδική συμφωνία στην οποία η Ελλάδα δεν είχε παρέμβει. Η Καθημερινή φρόντισε να θυμίσει το ζήτημα σχολιάζοντας αναλόγως τη στάση του Βενιζέλου, του «*άλλοτε αυτοχρηζομένου προστάτου των αλυτρώτων*»⁴⁰⁹. Ο Βενιζέλος απάντησε μέσω φιλικά προσκείμενων δημοσιογράφων δηλώνοντας ότι «*το δωδεκανησιακόν ζήτημα υφίσταται μόνον μεταξύ Δωδεκανησίων και Ιταλίας, όπως και το Κυπριακό μεταξύ κυπριακού λαού και Μ.Βρετανίας*».⁴¹⁰ Κρατούσε, λοιπόν, αποστάσεις από τους Δωδεκανήσιους προς χάριν των διπλωματικών αναγκών της χώρας.

Η διασφάλιση της ειρήνης και της προστασίας της χώρας αναδεικνυόταν σε πρωταρχικό μέλημα του Βενιζέλου τη συγκεκριμένη περίοδο. Τα πρωτοσέλιδα και οι συζητήσεις για το *ελληνο-ιταλικό σύμφωνο* συνεχίζονταν, όταν η κατεξοχόν βενιζελική εφημερίδα, το Ελεύθερον Βήμα, έδωσε μια τακτική στήλη στο Μουσολίνι. Τα μεταφρασμένα στα ελληνικά άρθρα του Μουσολίνι τυπώνονταν στην πρώτη σελίδα μαζί με φωτογραφίες του δικτάτορα. Από τις 28 Σεπτεμβρίου, εγκαινιάστηκε στο Ελεύθερο Βήμα μια σχετική στήλη με τίτλο «οι δικτάτοροι ομιλούν», την οποία τελικά μονοπώλησε ο Ντούτσε⁴¹¹. Είναι γνωστό ότι οι δικτάτορες κατά τον Μεσοπόλεμο εμφανίζονταν ως «σωτήρες» που θα παρείχαν ότι είχε ανάγκη ο κάθε λαός τη δεδομένη στιγμή. Στην Ελλάδα η Αβασιλευτος Δημοκρατία μετρούσε τέσσερα χρόνια, αλλά δεν είχε διασφαλιστεί από «επίδοξους δικτάτορες», διατηρώντας το κλίμα της στρατοκρατίας, ενώ ορισμένες εφημερίδες καλλιεργούσαν ακόμα και τον θαυμασμό για την αποτελεσματικότητα των πρακτικών αυτών των ηγετών. Ο Μουσολίνι μιλούσε για το έργο του, για τις απόψεις του περί αστικής ηθικής, για «*τους δρόμους που άνοιξε ο φασισμός*»⁴¹². Ο κύριος αρθρογράφος και εκδότης της Καθημερινής (Γ.Α.Β.) διατύπωνε έμμεσα τη γνώμη του σχετικά με

⁴⁰⁹Η Καθημερινή, φ.2213 (24.9.1928), σ.1.

⁴¹⁰Ελεύθερον Βήμα, φ.2323 (25.9.1928), σ.1.

⁴¹¹Ενδεικτικά ορισμένα άρθρα του Μουσολίνι, *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2326 (29.9.1928), σ.1. «*Διατί πρέπει να συνεχιστεί η δικτατορία και τότε είναι χρήσιμος η Βουλή*», φ.2331 (3.10.1928), σ.1 «*Οι δρόμοι που άνοιξε ο φασισμός*», φ. 2334 (6.10.1928), σ. 4 «*Διατί ο Κάιζερ έχασε τον πόλεμο*», φ.2338 (10.10.1928), σ.1 «*Η οικογένεια και ο ρόλος της γυναικός*», φ.2402 (13.12.1928), σ. 1 «*Διδάγματα από τα νομοθετήματα της Ιταλίας*», φ. 2406 (17.12.1928), σ.1 «*Η ειρήνη της Μεσογείου*», φ.2410 (21.12.1928), σ.1 «*Γάμος και Οικογένεια: πώς πρέπει να κτυπηθούν αι τάσεις αι απειλούσαι την ακεραιότητα της οικογενείας και γιατί πρέπει να καταργηθεί το διαζύγιο*».

⁴¹²Ελεύθερον Βήμα, φ.2331(3.10.1928), σ.1.

τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιλέγεται ποιός ηγέτης είναι δυνατόν να τηρήσει ένα «σύμφωνο φιλίας», υπονοώντας ότι ο Ιταλός δικτάτορας δεν ήταν αξιόπιστος⁴¹³.

Ο αντιβενιζελικός τύπος δεν παρέβλεπε το δωδεκανησιακό και μετά την υπογραφή του συμφώνου με την Ιταλία. Η Καθημερινή δημοσίευσε «*συγκινητική έκκλησιν των νέων της Δωδεκανήσου σχετικά με το σύμφωνο*»⁴¹⁴. Σε αυτήν οι Δωδεκανήσιοι τόνιζαν ότι από το σύμφωνο φιλίας απουσίαζε οποιοσδήποτε όρος προστασίας του ελληνικού πληθυσμού των νησιών και των σχολείων τους του από τις αρχές κατοχής. Το Ελεύθερο Βήμα δεν παρέλειψε να συμμετάσχει στην δημοσιογραφική αντιπαράθεση για το «δωδεκανησιακό» δημοσιεύοντας άρθρο ανωνύμου Δωδεκανησίου πρόσφυγα σχετικό με τον απόηχο που είχε στα νησιά η είδηση για το σύμφωνο υπό τον τίτλο «*Η θέσις του δωδεκανησιακού*»⁴¹⁵. Η συγκεκριμένη εφημερίδα ήθελε περισσότερο να δείξει ότι δεν αδιαφορεί για το ζήτημα και λιγότερο να πάρει σαφή θέση. Επέλεξε ένα κείμενο ανωνύμου ή μάλλον «ανυπόγραφο κείμενο», στο οποίο αναζητούνταν οι όποιες θετικές παράμετροι του συμφώνου για την κατάσταση των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα, χωρίς να εγκωμιάζεται ο Βενιζέλος. Το Ελεύθερο Βήμα διακήρυξε την επιτυχία της κυβέρνησης να κερδηθεί η φιλειρηνική διάθεση της φασιστικής Ιταλίας δίνοντας έμφαση στη διάθεση του Μουσολίνι για επίδειξη ισχύος, δημοσιεύοντας δήλωση σχετικά με τις συμμαχίες : «*εφεξής πάντα τα έθνη δέον να φοβούνται την εχθρότητα της Ιταλίας και να εκτιμούν τη φιλία της*»⁴¹⁶.

Παρά τις επιφυλάξεις του τύπου, το «σύμφωνο» με την Ιταλία αποτέλεσε πράγματι διπλωματική επιτυχία του Βενιζέλου. Ήταν η έναρξη μιας στρατηγικής εξωτερικών σχέσεων που αποκαθιστούσε την Ελλάδα στη διεθνή πολιτική διπλωματία, μετά από μια σειρά γεγονότων που την είχε θέσει σε δυσμένεια : την ήττα του 1922, τον αρνητικό απόηχο των εκτελέσεων των Έξι, την ιταλική επίθεση στην Κέρκυρα το 1923 και την εισβολή στη Βουλγαρία το 1925. Ο Βενιζέλος φρόντισε να μην αποβούν δεσμευτικές για την ελληνική πλευρά οι συμφωνίες με την Ιταλία ώστε να αποφευχθεί η εμπλοκή της Ελλάδας σε διενέξεις της Ιταλίας με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Άλλωστε, η Γαλλία και η Βρετανία ήταν ενήμερες για την πρόθεση του Βενιζέλου να συνάψει σχέσεις με την Ιταλία, ενώ το κείμενο της

⁴¹³ Η Καθημερινή, φ.2374(23.11.1928), σ.1.

⁴¹⁴ Ο.π., σ. 8.

⁴¹⁵ Ελεύθερον Βήμα, φ.2377 (18.11.1928), σ.1.

⁴¹⁶ Ελεύθερον Βήμα, φ.2406 (17.12.1928), σ.1.

συμφωνίας είχε κοινοποιηθεί τόσο στις παραδοσιακές αυτές συμμάχους, όσο και στη Γιουγκοσλαβία⁴¹⁷. Η μετάβασή του Βενιζέλου στο Παρίσι και το Λονδίνο μετά τις υπογραφές στη Ρώμη επικύρωσε τις διαβεβαιώσεις του προς Γαλλία και Αγγλία, εξηγώντας στις δύο δυνάμεις ότι η εξωτερική του πολιτική εναρμονιζόταν απόλυτα με τις επιδιώξεις τους στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο, επιδιώξεις που συνοψίζονταν στην αποφυγή συγκρούσεων και στην επίλυση των διενέξεων στην ευρύτερη περιοχή⁴¹⁸.

Ο περιορισμένος βαθμός της σχέσης με την Ιταλία ήταν μια συνειδητή επιλογή του Βενιζέλου που θα άφηνε ανοιχτά τα ενδεχόμενα εξομάλυνσης των σχέσεων της Αθήνας με το Βελιγράδι. Η ελεύθερη ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης ήταν αντικείμενο επιβουλής από τη Γιουγκοσλαβία που προστατευόταν αποκάλυπτα από τη Γαλλία. Επί γαλλικού εδάφους, τον Οκτώβριο του 1928, τέθηκαν οι βάσεις για την διαπραγμάτευση με τον Βοντ. Μαρίνκοβιτς, υπουργό εξωτερικών της Γιουγκοσλαβίας. Τη σχετική δήλωση του Βενιζέλου είχε δημοσιεύσει και ο αντιβενιζελικός τύπος⁴¹⁹. Όσο ο Βενιζέλος προσπαθούσε από το Παρίσι να εξισορροπήσει τις σχέσεις της χώρας με την Ευρώπη, ο φίλα προσκείμενος τύπος προετοιμάζε το έδαφος για τις επικείμενες συμφωνίες. Κάνοντας χρήση διάφορων γεγονότων προς την ερμηνεία που εξυπηρετούσε την καλλιέργεια θετικής προδιάθεσης της κοινής γνώμης απέναντι στις συμφωνίες με τα γειτονικά κράτη, ο φιλοκυβερνητικός τύπος πρόβαλλε τις επιτυχίες της κυβέρνησης. «*Η έκθεσις της Θεσσαλονίκης έκλεισε ως η ωραιότεραικόν της ειρηνικής αμίλλης και προόδου των βαλκανικών λαών*», σύμφωνα με τον ανταποκριτή του Ελευθέρου Βήματος⁴²⁰. Με την προοπτική της συνεργασίας των βαλκανικών λαών ο Βενιζέλος μετέβη από το Παρίσι στο Βελιγράδι. Ώθηση στις συνομιλίες έδωσε και η παραίτηση των Σέρβων

⁴¹⁷ Το κράτος των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων ονομάστηκε επισήμως *Γιουγκοσλαβία* (Νοτιοσλαβία) το 1929 και με αυτή την ονομασία υπέγραψε τη συμφωνία με την Ελλάδα. Η γνωστοποίηση του κειμένου στη Γιουγκοσλαβία είχε ως σκοπό να μην θεωρεί το ελληνοϊταλικό σύμφωνο πράξη εχθρική προς αυτή την χώρα, δηλαδή να μην εκληφθεί η Ιταλία ως εγγυήτρια των ελληνικών συνόρων της Μακεδονίας. Βλ. Μιχαλόπουλος Δημ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το γιουγκοσλαβικό ζήτημα*, Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1991, σσ. 13-16 και Hobsbawm Ερ., *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, β' έκδοση, μτφρ. Β.Καπενταγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σσ. 130-137.

⁴¹⁸ Ευ. Χατζηβασιλείου, «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο συλλογικό: *Ελευθέριος Βενιζέλος : από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, ό.π., σ. 312.

⁴¹⁹ *Η Καθημερινή*, φ.2354(3.11.1928), σ.9. «*Η Ελλάς επιθυμούσα ειλικρινώς την σύναψιστενωτάτων δεσμών μετά της Νοτιοσλαβίας δεν εμποδίζεται να έχη εξίσου στενωτάτους δεσμούς και μετά της Ιταλίας.*»

⁴²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2329 (1.10.1928), σ.1.

από τις διεκδικήσεις τους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Οι συνομιλίες με τον βασιλιά Αλέξανδρο Α΄ και οι υπογραφές ενός πρωτοκόλλου (11.10.1928) προώθησαν σημαντικά το ζήτημα ενός νέου συμφώνου μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας, το οποίο θα οριστικοποιούνταν τον Μάρτιο του 1929 με την υπογραφή πέντε σχετικών πρωτοκόλλων στη Γενεύη. Οι φιλειρηνικές διαθέσεις του Βενιζέλου δεν έπειθαν εξίσου στο εξωτερικό και στο εσωτερικό⁴²¹.

Το διπλωματικό σχέδιο του Βενιζέλου για εξομάλυνση των σχέσεων της Ελλάδας με όλους τους γείτονες και αποκατάσταση των συμμαχιών με τις δυνάμεις προχωρούσε συστηματικά και ταχύτατα μέσα στο φθινόπωρο του 1928. Επιθυμώντας να αξιοποιεί την κάθε επαφή και συμφωνία με μία χώρα για να θέτει τη βάση της επόμενης συμφωνίας, ο πρωθυπουργός κινήθηκε και στο ζήτημα της «ιστορικής» συμφωνίας με την Τουρκία. Αν και είχαν προηγηθεί προσπάθειες συνεννόησης με την Τουρκία από την εποχή Πάγκαλου (1925 *Σύμβαση της Άγκυρας*) και των οικουμενικών κυβερνήσεων (1926 *Συμφωνία των Αθηνών*) και είχαν υπογραφεί ορισμένες συμφωνίες στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης των ανταλλάξιμων⁴²², δεν είχε επιτευχθεί μια σημαντική διπλωματική συμφωνία που θα έφερε το κύρος των ισχυρών των δύο χωρών, του Βενιζέλου και του Κεμάλ.

Ο βενιζελικός τύπος ανέλαβε να προλειάνει το έδαφος της συνεννόησης χρησιμοποιώντας δημοσιεύματα από τον τουρκικό τύπο, με τα οποία η Άγκυρα δήλωνε ότι «ουδεμία πλέον πολιτική διαφορά χωρίζει την Ελλάδα από την Τουρκία»⁴²³, ενώ παράλληλα οι τουρκικές εφημερίδες επαινούσαν το διπλωματικό έργο του Βενιζέλου. Από την άλλη, ο αντιπολιτευόμενος τύπος διατύπωσε τις επιφυλάξεις του για την αξιοπιστία της τουρκικής πλευράς⁴²⁴. Η πρόσκληση από την Άγκυρα δεν άργησε. Ο Βενιζέλος έθεσε σε προτεραιότητα τα μεταξύ των δύο χωρών ζητήματα που ακόμη εκκρεμούσαν και άφησε την υπόθεση της συμφωνίας σε αναμονή. Ο τουρκικός τύπος (Millet) σύμφωνα με αναδημοσιεύσεις του Ελεύθερου Βήματος, αντέδρασε σπασμωδικά αναφέροντας βιαιοπραγίες εις βάρος μουσουλμάνων της

⁴²¹ Ριζοσπάστης, φ.6006 (8.11.1928), σ.1. Η εφημερίδα ταύτιζε τον Βενιζέλο με τον πόλεμο («Βενιζέλος θα πη πόλεμος») και δυσπιστούσε ως προς τις προθέσεις του για φιλειρηνική πολιτική με τους γείτονες, υποστηρίζοντας ότι τα σύμφωνα υπηρετούν άλλες σκοπιμότητες.

⁴²² Ι. Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930», στο συλλογικό: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Οδ. Δημητρακόπουλος, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 309-426.

⁴²³ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2341 (13.10.1928), σ.1

⁴²⁴ *Η Καθημερινή*, φ.2374 (23.11.1928), σ.1 «Τα σύμφωνα και οι φιλίες».

Θράκης και το Ελευθέρο Βήμα αναδημοσίευσε τα πρωτοσέλιδα των τουρκικών φύλλων, συνέλεξε ανάλογες πληροφορίες για τη δράση των τουρκικών αρχών εις βάρος των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και την «αντι-Πατριαρχική εκστρατεία» του τουρκικού κράτους⁴²⁵. Δημοσιογράφος του Ελευθέρου Βήματος χαρακτήρισε το πιθανολογούμενο ελληνοτουρκικό σύμφωνο «*παράτολμο σχέδιο από το οποίο δεν θα ξέρουμε πώς να εξέλθωμεν*»⁴²⁶ και αμφισβήτησε την αλήθεια των τουρκικών αναφορών σε βιαιοπραγίες εις βάρος μουσουλμάνων της Θράκης⁴²⁷. Τόνισε τις φιλειρηνικές διαθέσεις των Ελλήνων και απέκλεισε την περίπτωση οτιδήποτε υποτίθεται ότι είχε συμβεί στη Θράκη εις βάρος του «μη ελληνόφωνου πληθυσμού» να προέκυψε μεθοδευμένα από τις ελληνικές αρχές. Οι συνθήκες δεν ήταν ακόμα ώριμες για την έναρξη των συνομιλιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Ο σχολιασμός των σχέσεων των δύο κρατών από ελληνικές και τουρκικές εφημερίδες καταδείκνυε την ένταση που δεν είχε ακόμα εκτονωθεί, καθώς και το κλίμα καχυποψίας, που θα ακολουθούσε πάντοτε τις σχέσεις των δύο κρατών και που μόνο ο Βενιζέλος θα κατάφερνε να διαχειριστεί σε δεδομένη ιστορική συγκυρία.

Οι υποθέσεις της εξωτερικής πολιτικής θα επανέρχονταν στο προσκήνιο και θα επιλύονταν με τα *διμερή βαλκανικά σύμφωνα* και το *ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας*. Ωστόσο, τα εσωτερικά προβλήματα συσσωρεύονταν. Ο Βενιζέλος επιστρέφοντας στην Ελλάδα μετά την περιοδεία του στην Ευρώπη, ήλθε σε άμεση επαφή με αυτά. Συγκεκριμένα, με την επιστροφή του στην Αθήνα επλήγη από την επιδημία δάγκειου πυρετού που εξαπλωνόταν από τις αρχές Σεπτεμβρίου στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ οι αγροτικές περιοχές πλήττονταν από την λεγόμενη τραχωματική νόσο. Τη νοσηλεία του πρωθυπουργού στον «Ευαγγελισμό» παρακολουθούσε ο τύπος⁴²⁸, ενώ υλικό για πρωτοσέλιδα έδινε πλέον το πλήθος των εσωτερικών ζητημάτων και κυρίως το θέμα της δημόσιας υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας. Ωστόσο, η Καθημερινή και ο δικητικός αρθρογράφος της, Γ.Βλάχος δεν

⁴²⁵Η υπόθεση της παραμονής του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη είχε απασχολήσει τις ελληνικές αρχές από την ήττα του 1922, όταν οι τουρκική διοίκηση ξεκίνησε διώξεις κατά των Ελλήνων της πόλης και ενώ η σύναψη της ειρήνης (συνθήκη της Λοζάνης) ακόμα εκκρεμούσε. Τελικά, η συνθήκη της Λοζάνης αποσόβησε πρόσκαιρα την εκδίωξη του Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη, κάτι που επτά χρόνια μετά οι τουρκικές αρχές δεν φαίνονταν να σέβονται. Βλ. *ΙΕΕ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ', σ. 267 και Α. Νανάκης, *Η Εκκλησία και ο Ελ.Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2008.

⁴²⁶*Ελευθέρον Βήμα*, φ.2393 (4.12.1928), σ.1.

⁴²⁷*Ο.π.*

⁴²⁸*Η Καθημερινή*, φ.2355 (4.11.1928), σ.6.

μπόρεσαν να μην ειρωνευτούν την φυσική «ευαισθησίαν του πρωθυπουργού» προτρέποντας τους οικείους του να του δίνουν και τη συγκεκριμένη εφημερίδα, αφού «η ήπια στάση της Καθημερινής»⁴²⁹ δεν επρόκειτο να τον επιβαρύνει.

Η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές του Αυγούστου του 1928 είχε συγκληθεί στις 17 Οκτωβρίου και δύο μέρες μετά ο Ι.Τσιριμώκος από το Κόμμα των Φιλελευθέρων εκλέχθηκε πρόεδρος της. Με όλα τα κοινωνικά προβλήματα να συσσωρεύονται και κυρίως αυτά που αφορούσαν στην αποκατάσταση των προσφύγων και στις συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς, βουλευτές των Φιλελευθέρων κατέθεσαν τις αμφιβολίες τους για την αποτελεσματικότητα της «Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων». Το Ελεύθερο Βήμα παρέθετε συχνά στις σελίδες του τα καθημερινά προβλήματα των προσφύγων, αφήνοντας την αίσθηση ότι είναι θέμα χρόνου η κυβέρνηση να τα επιλύσει⁴³⁰. Ο Βενιζέλος θέλοντας να απαντήσει στους επικριτές του μίλησε στη Βουλή εξαιρώντας το έργο της ΕΑΠ⁴³¹. Υποσχέθηκε, μάλιστα, να έχει σύντομα στη διάθεση των βουλευτών αριθμητικά στοιχεία για την πορεία του έργου της, κυρίως σε ό,τι αφορούσε στη στέγαση των προσφύγων σε Αθήνα και Πειραιά⁴³². Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων, κυρίως σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, όπου είχε εγκατασταθεί το 60% των προσφύγων, είχε αρχίσει ουσιαστικά από το 1927 επενδύοντας σε αυτήν το μεγαλύτερο ποσοστό από το πρώτο προσφυγικό δάνειο⁴³³. Η ΕΑΠ είχε δώσει προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, η οποία ήταν πιο άμεσα πραγματοποιήσιμη και χωρίς συνέπειες στην εθνική οικονομία που βασιζόταν άλλωστε στην αγροτική παραγωγή⁴³⁴.

Με απώτερο σκοπό την αποφυγή της προλεταριοποίησης των αστών προσφύγων, η Εθνική Τράπεζα παρείχε δάνεια για την ενίσχυση και δημιουργία ανεξάρτητων μικροβιοτεχνών και επαγγελματιών, ενώ είχε αναλάβει και την καταβολή των αποζημιώσεων. Το Ελεύθερον Βήμα θεώρησε ότι ο προσφυγικός κόσμος οφείλει ευγνωμοσύνη στην κυβέρνηση και ως εκ τούτου οποιαδήποτε κριτική του προς αυτήν θα ήταν αβάσιμη. Απέδωσε, λοιπόν, την κριτική που είχε γραφτεί

⁴²⁹ Η Καθημερινή, φ.2360(9.11.1928), σ.1.

⁴³⁰ Ελεύθερο Βήμα, φ.2321(23.9.1928), σ.1.

⁴³¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσις ΙΓ' (9/11/1928), σ.86.

⁴³² Ελεύθερο Βήμα, φ.2369(10.11.1928), σ.7.

⁴³³ Ελσ. Κοντογιώργη, «Πρόσφυγες – Η αποκατάσταση», στο Συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β.Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ.7^{ος}, σ.113.

⁴³⁴ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», ό.π., τ. 7^{ος}, σ.96.

σχετικά με την πρόοδο της αποκατάστασης σε πλάνη : «*παρεξήγησις με τους πρόσφυγες – μερίς του πολιτικού κόσμου έχει επηρεάσει τον προσφυγικόνκόσμον που τελεί υπό πλάνην...*»⁴³⁵. Η Καθημερινή παρακολουθούσε τα ζητήματα των προσφύγων διαρκώς και επισταμένως, ενημερώνοντας τους αναγνώστες της, κυρίως γηγενείς, για τις συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς και παρέχοντας οδηγίες για την προστασία από τη μετάδοση επιδημιών. Οι τελευταίες σελίδες του φύλλου της Καθημερινής περιείχαν δημοσιεύματα σχετικά με την πρόοδο της αποκατάστασης και τις σχετικές ενέργειες της κυβέρνησης⁴³⁶.

Οι επιδημίες και γενικά οι συνθήκες υγιεινής στις πόλεις απασχολούσαν τα δημοσιογραφικά όργανα όλων των τάσεων. Κάθε πλευρά ερμήνευε την εξάπλωση των ασθενειών υπό την οπτική που εναρμονιζόταν καλύτερα με τις αρχές που υπηρετούσε. Έτσι, ο φιλοκυβερνητικός τύπος πρόβαλλε το έργο της κυβέρνησης και συγκεκριμένα του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας, Περιθάλψεως και Αντιλήψεως και παρέθετε ξένα δημοσιεύματα και απόψεις ειδικών για τη διαχείριση του θέματος. Στην περίπτωση του δάγκειου πυρετού, που μετρούσε 400.000 προσβληθέντες το φθινόπωρο του 1928, παρέθεσε την έκθεση του απεσταλμένου της Επιτροπής Υγείας της ΚτΕ⁴³⁷ που είχε μελετήσει επιτοπίως την επιδημία⁴³⁸. Την ίδια έκθεση παρουσίασε και η Καθημερινή χωρίς σαφή πολιτικό σχολιασμό, αλλά υπονοώντας την αδυναμία της κυβέρνησης να διαχειριστεί η ίδια το θέμα⁴³⁹. Οι εμβολιασμοί των στρατιωτών και των προσφύγων ήταν ένα ακόμα σχετικό μονόστηλο της εφημερίδας που δημοσιεύτηκε υπό μορφή ενημέρωσης χωρίς σχολιασμό⁴⁴⁰, αλλά το γεγονός ότι υπήρχε μόνιμη στήλη της «υγειονομικής πολιτικής», έστω στην πέμπτη σελίδα της εφημερίδας υποδήλωνε το ενδιαφέρον του αντιπολιτευτικού δημοσιογραφικού κόσμου για το έργο της κυβέρνησης σε αυτόν τον τομέα και τη σημασία που αρχίζει να αποδίδεται στην ορθολογική προστασία της δημόσιας υγείας. Ο Ριζοσπάστης δεν έθετε ανάλογα ζητήματα στην πρώτη σελίδα του, αλλά αναφορές στη διαχείριση της δημόσιας υγείας δεν έλειπαν επικεντρωμένες κυρίως στην ανεπάρκεια της

⁴³⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2305(3.9.1928), σ.1.

⁴³⁶ *Η Καθημερινή*, φ.2415(5.11.1928), σ.5.

⁴³⁷ Η Επιτροπή Υγείας της ΚτΕ ήταν ο πρώτος διεθνής οργανισμός που προωθούσε εκτεταμένα προγράμματα κοινωνικής ιατρικής και έρευνας στηριζόμενος αφενός σε ένα σώμα ειδικών και αφετέρου στην οικονομική ενίσχυση από διεθνείς οργανισμούς. Βλ. I.Borowy, W.Gruner, *Facing Illness in Troubled Times*, Peter Lang, Frankfurt 2005, pp.1-11.

⁴³⁸ *Ελεύθερο Βήμα*, φ.2359 (1.11.1928), σ.1.

⁴³⁹ *Η Καθημερινή*, φ.2351 (1.11.1928), σ.1.

⁴⁴⁰ *Η Καθημερινή*, φ.2385 (4.10.1928), σ.5.

κυβέρνησης να διαχειριστεί την κατάσταση και στα προβλήματα που αντιμετώπιζε η εργατική τάξη λόγω αυτής της ανεπάρκειας (κοινωνική πρόνοια, φτώχεια, συνθήκες εργασίας κ.ά.)⁴⁴¹.

Η Καθημερινή πρόβαλε ιδιαίτερα ένα θέμα που, αν και σχετικό με την δημόσια υγεία και γενικά τη βελτίωση των όρων διαβίωσης, παρείχε επιχειρήματα κριτικής στην κυβέρνηση και, επιπλέον, έδινε δυνατότητες αποκάλυψης σκανδάλων σχετικών με τη διαχείριση της δημόσιας περιουσίας και τις συμφωνίες των υπουργών με τις ξένες εταιρείες. Η βρετανική εταιρεία Power&Traction που είχε αναλάβει την ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας, καθυστερούσε την ολοκλήρωση του έργου, ενώ τα ατυχήματα από την τάση του τριφασικού ρεύματος και εξαιτίας της άγνοιας των πολιτών να το χρησιμοποιήσουν ήταν καθημερινά. Μάλιστα, η εφημερίδα δημοσιεύει τις καταγγελίες των πολιτών προς την εταιρεία, τονίζοντας τη δυσφορία τους και την υποψία ότι η ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας αποτελεί «*εμπαιγμόν των Βρετανών εις βάρος της πολυπληθούς πλέον πόλης*»⁴⁴². Επισημαίνεται από τον δημοσιογράφο ότι κανείς κρατικός φορέας δεν μπορούσε να πείσει την Power&Traction να εργαστεί πιο ποιοτικά και πιο εντατικά, γιατί, όπως υποστήριζε η εφημερίδα, την εταιρεία προστάτευε ο «βρετανικός στόλος της Μεσογείου»⁴⁴³. Ο Ριζοσπάστης, πιο άμεσος, ερμήνευε την παρουσία της εταιρείας στα έργα του ελληνικού δημοσίου ως μια ακόμα δικτατορία του κεφαλαίου με την υποστήριξη της κυβέρνησης⁴⁴⁴.

Οι Αθηναίοι φοβούνταν τις καινούριες εγκαταστάσεις της εταιρείας εξαιτίας μιας σειράς ατυχημάτων που είχαν προκληθεί. Σε πολλές περιπτώσεις αρνούνταν να συνεργαστούν για την ηλεκτροδότηση των οικιών τους, απειλώντας τους υπαλλήλους της. Ανάμεσα στην βρετανική εταιρεία και τους Αθηναίους είχε προκληθεί μια εχθρική σχέση, την οποία ο τύπος παρακολουθούσε άλλοτε με ενδιαφέρον κι άλλοτε με εύθυμη διάθεση. Μετά από αρκετά ατυχήματα η Power&Traction είχε εκδώσει οδηγίες σχετικά με την χρήση του τριφασικού ρεύματος, τις οποίες η Καθημερινή επιχείρησε να διακωμωδήσει με έναν τρόπο που θύμιζε περισσότερο ειρωνεία προς

⁴⁴¹ Ριζοσπάστης, φ.5071 (4.10.1928), σ.4 και φ.5073 (6.10.1928), σ.3. «Έρευνα για το εργοστάσιο φωταερίου και τους ανθυγιεινούς όρους εργασίας», «Οι φυματικοί εργάται ζητούν την εισαγωγή τους σε σανατόριο».

⁴⁴² Η Καθημερινή, φ.2416 (9.11.1928), σ.1.

⁴⁴³ Με την αναφορά στον βρετανικό στόλο της Μεσογείου, ο δημοσιογράφος έδινε έμμεσα σημασία στην αποικιοκρατική τακτική που ακολουθούσαν οι βρετανικές εταιρείες που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα.

⁴⁴⁴ Ριζοσπάστης, φ.6012 (14.11.29), σ.1. «Η δικτατορία της Πάουερ – ο Χρηστομάνος στο πλευρό της».

την εταιρεία και λιγότερο σάτιρα⁴⁴⁵. Η αντίδραση της εταιρείας να διακόψει την παλιά ηλεκτροδότηση, να απειλεί τους πολίτες με τελεσίγραφα και κάποιες μέρες να διακόπτει την παροχή ρεύματος σε ολόκληρη την πρωτεύουσα – σημειωτέον ότι η εταιρεία διέκοπτε την παροχή και στο μέγαρο των Τ.Τ.Τ (ταχυδρομεία, τηλεγραφεία, τηλεφωνεία) -, προκάλεσε την αντίδραση του Υπουργείου Συγκοινωνιών (Α. Χρηστομάνος), το οποίο αποφάνθηκε ότι ο νέος τύπος ηλεκτροδότησης ήταν πράγματι επικίνδυνος και οι εγκαταστάσεις ατελείς, χωρίς, ωστόσο, να προβεί σε κάποια σύσταση προς την εταιρεία. Το ζήτημα συζητήθηκε αργότερα στη Βουλή σε κλίμα δυσφορίας⁴⁴⁶ από τους βουλευτές, καθώς τα κρούσματα των ατυχημάτων συνεχίζονταν και η εταιρεία δεν προχωρούσε τις εργασίες της⁴⁴⁷. Ο Γ.Βλάχος, «έχων συνείδηση της αποικιοκρατικής πολιτικής των Βρετανών» προέτρεψε την Power&Traction να *«συμβιβασθή και να μην πειραματίζεται επί των Ελλήνων πολιτών, ας αρκεσθή στο χρήμα μας και ας αφήση το αίμα μας και ας ζήση στην Ελλάδα ως ξένος δυνάστης, ενοχλητικός, αλλά όχι Δήμιος»*⁴⁴⁸.

Η ηλεκτροδότηση αποτελούσε ήδη σημαντικό κοινωνικό αγαθό, όπως και η υδροδότηση της πρωτεύουσας, έργα που συνδέονταν άμεσα με τον αστικό εκσυγχρονισμό που επαγγελλόταν η κυβέρνηση. Ζητώντας από το Υπουργείο Συγκοινωνιών, που ήταν τότε υπεύθυνο για την επίβλεψη των δημοσίων έργων, να αναλάβει την ευθύνη του και να δώσει μια οριστική απάντηση σχετικά με την επικινδυνότητα ή μη του τριφασικού ρεύματος, ο Γ.Α.Β. αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα συγκρουσιακή κατάσταση μεταξύ Αθηναίων και εταιρείας την εποχή της ηλεκτροδότησης της πρωτεύουσας. Η Power&Traction συνέχισε να στέλνει στους Αθηναίους τελεσίγραφα για πιθανά πρόστιμα ή διακοπή και της παλιάς παροχής. Ωστόσο οι πολίτες δεν εμπιστεύονταν το τριφασικό ρεύμα και κυρίως την τεχνική υποστήριξη της εταιρείας, η οποία τελικά υλοποιούσε τις απειλές της και διέκοπτε την παροχή σε παλιές εγκαταστάσεις του συνεχούς ρεύματος. Ο δημοσιογράφος και εκδότης της Καθημερινής πίστευε ότι μια επίσημη διαβεβαίωση εκ μέρους του

⁴⁴⁵Ο.π. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η εταιρεία είχε δώσει κατάλογο ηλεκτραγωγών τροφίμων τα οποία οι πολίτες δεν έπρεπε να έχουν καταναλώσει πριν κάνουν χρήση του διακόπτη ηλεκτροδότησης και συμβούλευε... να μην έχουν κρυολογήσει, να μην είναι αφηρημένοι προκειμένου να αποφευχθεί το ατύχημα.

⁴⁴⁶Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΛΓ', 8.12.1928, σσ. 407-411. Η συζήτηση ξεκίνησε μετά από επερώτηση του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Σ.Ταλιαδούρου προς τον υπουργό συγκοινωνιών Α.Χρηστομάνο.

⁴⁴⁷Ελεύθερον Βήμα, φ.2398 (9.12.1928), σ.3.

⁴⁴⁸Η Καθημερινή, φ.2416 (9.11.1928), σ.1. Πρωτοσέλιδο άρθρο.

υπουργού Συγκοινωνιών, Αντ. Χρηστομάνου, ήταν εκ των ων ουκ άνευ⁴⁴⁹. Η απάντηση θα δινόταν από επιτροπή και το θέμα παρατάθηκε και την επόμενη χρονιά. Η Ακρόπολις υποδαύλιζε την τεταμένη κατάσταση δημοσιεύοντας επιστολές πολιτών για την «επάρατον εταιρεία», που χρονοτριβούσε σε διενέξεις με τους Αθηναίους αντί να προωθήσει την «βελτίωσιν του ελλιπούς φωτισμού των κεντρικών δρόμων της πρωτεύουσας»⁴⁵⁰.

Πάντως η συγκεκριμένη εταιρεία γινόταν συχνά αφορμή αντιπαραθέσεων και σκανδάλων στον τύπο και στο κοινοβούλιο. Μάλιστα, το Μάιο του 1929 δημοσιεύτηκε καταγγελία του διευθυντή της Εφημερίδος Συζητήσεων της Βουλής σύμφωνα με την οποία οι νόμοι που ψηφίζονταν από την Βουλή «πλαστογραφούνται από το γραφείο των επισήμων πρακτικών προς όφελος της Πάουερ»⁴⁵¹. Ο Θεμ.Σοφούλης, ως πρόεδρος της Βουλής, επιμελήθηκε του θέματος και επέβαλε διορθώσεις στις αλλοιώσεις των πρακτικών από τις οποίες η εταιρεία «θα κέρδιζε εκατομμύρια»⁴⁵².

Ένα κοινωνικό αγαθό που έμοιαζε να αποδομείται το 1928 ήταν η δημόσια εκπαίδευση⁴⁵³. Βέβαια, το αρμόδιο υπουργείο υπό τον Κ.Γόντικα⁴⁵⁴ και με εισηγητή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων τον Γ.Παπανδρέου είχε καταρτίσει ένα φιλόδοξο σχέδιο ανέγερσης σχολικών κτηρίων (έφτασαν 3.167 στην εκπνοή της τετραετίας)⁴⁵⁵ και μεταρρυθμίσεων του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο ως προς το πρώτο, τουλάχιστον, σκέλος θα υλοποιούταν κοστίζοντας στον εθνικό προϋπολογισμό ένα

⁴⁴⁹Η Καθημερινή, φ.2417 (10.11.1928), σ.1.

⁴⁵⁰Ακρόπολις, φ.2 (28.1.1929), σ.3.

⁴⁵¹Ακρόπολις, φ.102 (11.5.1929), σ.1 Αναδημοσίευση της επιστολής-καταγγελίας του διευθυντή της Εφημερίδος Συζητήσεων της Βουλής και των σχετικών πρακτικών.

⁴⁵²Είχε προηγηθεί ανάλογη καταγγελία στη Βουλή από τον Σ.Ταλιαδούρο, βλ. *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίασις ΑΒ', 7.12.1928, σσ. 424-425, ενώ οι ενέργειες του Σοφούλη για την αποκατάσταση των πρακτικών αναφέρονται στα επόμενα φύλλα της *Ακροπόλεως*.

⁴⁵³Σ.Μπουζάκης, «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», στο συλλογικό: *Πανόραμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010)*, επιμ. Σ. Μπουζάκης, Gutenberg, Αθήνα 2011, τ. Β', σσ. 175-181.

⁴⁵⁴Κ. Μαλαφάντης, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός: Ιδεολογικές Συνέχειες και Αδιέξοδες Επιβιώσεις κατά τον Δημήτρη Γληνό», *9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα»*, Νοέμβριος 2014, Παιδαγωγική Σχολή Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, εκδ. Διάδραση, Αθήνα 2016, σ. 824.

⁴⁵⁵Στ. Μαραγκού – Πρόκου, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικό κτίριο*, Θεσσαλονίκη 1980, σ.148.

εξωτερικό δάνειο ύψους 1.000.000 στερλινών⁴⁵⁶. Οι σημαντικές μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση θα σημειωθούν από το 1929⁴⁵⁷ με συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό, στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της παιδείας⁴⁵⁸, όπως οριζόταν από το πρόσφατο Σύνταγμα του 1927⁴⁵⁹. Ο Γ. Παπανδρέου ως γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας για τα εκπαιδευτικά ζητήματα, θα επισημάνει τον Απρίλιο του 1929 τα «κρίσιμα ελαττώματα» του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, την «ολιγαρχικότητα» και την «μονομέρεια»⁴⁶⁰. Η αναδιοργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αλλά και όλης της δημόσιας παιδείας θα απασχολούσαν εντατικά την κυβέρνηση⁴⁶¹. Οι εφημερίδες επεσήμαναν συχνά τα προβλήματα της δημόσιας εκπαίδευσης, δίνοντας κυρίως έμφαση στα πρακτικά ζητήματα που αντιμετώπιζε καθημερινά η εκπαιδευτική κοινότητα⁴⁶². Το φιλοκυβερνητικό Έθνος είχε κατατάξει τα εκπαιδευτικά προβλήματα στη στήλη «Μεγάλα Κοινωνικά Προβλήματα»⁴⁶³, επισημαίνοντας συχνά «τας δυσκολίας των μαθημάτων»⁴⁶⁴. Οι δυσκολίες βιοπορισμού που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές στην Αθήνα έφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη κοινωνικής μέριμνας και για την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Έντονες αντιδράσεις εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής θα σημειώνονταν από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, όταν εξαγγέλθηκαν τα λεγόμενα «περιοριστικά μέτρα» το Νοέμβριο του 1929⁴⁶⁵. Η Επιτροπή Φοιτητικής Συνομοσπονδίας σε συγκέντρωση στο κινηματοθέατρο «Τριανόν» κατέκρινε την Σύγκλητο η οποία «σε συνεργασία με το Υπουργείο και την Κυβέρνηση θέλει να καταργήσει βαθμιαίως τας διευκολύνσεις αι οποίαι παρείχοντο εις τους φοιτητάς.

⁴⁵⁶ Σπ. Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932, η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ.173.

⁴⁵⁷ Κ. Μαλαφάντης, «Η παιδαγωγική διάσταση της λογοτεχνίας στο έργο των εκπροσώπων του κινήματος του Δημοτικισμού», *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος – Σχολή Επιστημών Αγωγής Παν. Ιωαννίνων*, Νοέμβριος 2016, Πρακτικά, τ. Α', εκδ. Διάδραση, Αθήνα 2018, σ. 48.

⁴⁵⁸ Παν. Ράπτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, ΔΙΔ-ΔΙΑ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997, σσ. 303-420.

⁴⁵⁹ Γ. Παπανδρέου, *Αγορεύσεις για την εκπαίδευση (1929-1930)*, εισαγωγή και ιστορικός σχολιασμός: Αλ. Δημαράς, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010, σ.12.

⁴⁶⁰ Ο.π., σ.15. Πρόκειται για την αγόρευση της 24^{ης} Ιουνίου του 1929.

⁴⁶¹ *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, 1895-1967*, επιμ. Αλ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1990, τ. Β', σσ. 171-173.

⁴⁶² *Εμπρός*, φ. 11.414 (1.9.1928), σ.5 «Τα προβλήματα των σχολείων ανά περιφέρεια», *Βραδυνή*, φ.2619 (8.1.1929), σ.6 «Κάρβουνα και Γρίπη – ο βαρύτερος χειμών εις τα σχολεία καθ'άπασαν την Ελλάδα».

⁴⁶³ *Έθνος*, φ.5141 (1.10.1928), σ.3.

⁴⁶⁴ *Έθνος*, φ. 5152 (12.10.1928), σ.6.

⁴⁶⁵ Αλκ. Ρήγος, «Οι φοιτητικές αντιδράσεις εντείνονται – Η Μεταρρύθμιση επεκτείνεται στα πανεπιστήμια», *Η Αυγή*, 13.10.2013, avgι.gr/article.

Ούτως το Πανεπιστήμιον μεταβάλλεται εις αριστοκρατικόν»⁴⁶⁶. Η συνέλευση των φοιτητών αποφάσισε να επιδώσει ψήφισμα στον Πρύτανη, Θεόφ. Βορέα, με αιτήματα, όπως η κατάργηση των εξέταστων και η δωρεάν διανομή βιβλίων, και έπειτα να προβεί σε πορεία διαμαρτυρίας στο Σύνταγμα, όπου και το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού. Όταν ο Στέφ. Στεφάνου, γραμματέας του Βενιζέλου, δεν τους επέτρεψε να συναντηθούν με τον πρωθυπουργό, η πορεία ενισχυμένη πληθυσμιακά κατευθύνθηκε στην οδό Κηφισίας. Εκεί ήταν το ξενοδοχείο Πτί-Παλαί, όπου είχε εγκατασταθεί ο Βενιζέλος, με σκοπό να επιδιώξουν οι φοιτητές εκ νέου συζήτηση μαζί του. Ωστόσο, η διάδοση της είδησης ότι συνελήφθη η Επιτροπή από την ένοπλη αστυνομία που ακολουθούσε τους φοιτητές, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και ακολούθησαν συγκρούσεις αστυνομικών και φοιτητών. «Αι αντλίας και τα κλομπ εν δράσει» σημείωνε η Καθημερινή⁴⁶⁷. Ακολούθησαν συλλήψεις και τραυματισμοί φοιτητών. Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ο αρχισυντάκτης του Ριζοσπάστη, Ορφέας Οικονομίδης. Η αποφυλάκιση της Επιτροπής δεν ήταν άμεση. Το Ελεύθερον Βήμα δημοσίευε φωτογραφίες των συλληφθέντων φοιτητών που είχαν αρχίσει απεργία πείνας⁴⁶⁸ μέχρι να δοθεί γενική αμνηστία και να ληφθεί η απόφαση υποχώρησης της κυβέρνησης σε αρκετά αιτήματα των φοιτητών⁴⁶⁹. Μέχρι τότε, ο Ριζοσπάστης υποδαύλιζε τη διάθεση των φοιτητών για σύγκρουση με την κυβέρνηση, αλλά και ψηφίσματα συμπαραστάσης στάλθηκαν από εργατικές οργανώσεις στην επόμενη μεγάλη συγκέντρωση των φοιτητών στο θέατρο Περοκέ (8.1.1930)⁴⁷⁰. Τα εκρηκτικά γεγονότα που σημειώθηκαν στο Πανεπιστήμιο προκάλεσαν την παραίτηση του Υπ.Παιδείας, Κ.Γόντικα (2.1.1930) και την αντικατάστασή του από τον Γ.Παπανδρέου.

Ο Γ.Βλάχος της Καθημερινής σχολίασε «τα φοιτητικά» επισημαίνοντας την αδεξιότητα της κυβέρνησης στην αντιμετώπιση των φοιτητών, η οποία «*αρέσκεται να αποκαλείται φιλελευθέρα όταν αποκλείει εκ του Πανεπιστημίου πτωχούς φοιτητές εις το Β' έτος και αυξάνει υπερβολικά τα εκπαιδευτικά τέλη*». Παράλληλα, δεν υποστήριζε απόλυτα την «αντίδραση των φοιτητών» αποδίδοντάς την σε «*ένα κύμα αγραμματοσύνης κατακλύζον το Πανεπιστήμιο με υπερπαραγωγή επιστημόνων*»

⁴⁶⁶ Η Καθημερινή, φ.2769 (28.11.1929), σ.1.

⁴⁶⁷ Ο.π.

⁴⁶⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ.2762 (15.12.1929), σ.3.

⁴⁶⁹ Η Καθημερινή, φ.2808 (17.12.1929), σ.5. «Κυβέρνησις και Πρύτανης τείνουν να υποχωρήσουν πλήρως εις τα αιτήματα των φοιτητών – Διετάχθη αποφυλάκισις των συλληφθέντων».

⁴⁷⁰ Ριζοσπάστης, φ.6380 (2.1.1930), σ.1.

ατελέστατα κατηρτισμένων που θα μεταβληθούν εις παράσιτα της κοινωνίας». Μια συντηρητική οπτική δεν θα επιθυμούσε μαζικές κινητοποιήσεις και αντιδράσεις που μορφολογικά τουλάχιστον παρέπεμπαν στις κινητοποιήσεις των συνδικαλισμένων εργατών. Η ειρωνεία για τον φιλελευθερισμό της κυβέρνησης αναφέρεται στην έννοια του όρου, όπως τον αντιλαμβάνονταν τότε, χωρίς ιδιαίτερες οικονομικές προεκτάσεις, επικεντρωμένου στις βασικές ελευθερίες του ατόμου. Στον Μεσοπόλεμο θα παραβιάζονταν κατεξοχήν οι βασικές ατομικές ελευθερίες και θα εγκαινιαζόταν η εποχή της ταύτισης του φιλελευθερισμού με την αστικοποίηση και κατ' επέκταση την οικονομία.

Η δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής. Το Νοέμβριο του 1928 η Καθημερινή εκκινεί μια έρευνα σχετικά με τα σχολικά κτήρια, «τα κάτεργα των ελληνοπαίδων» στην Αθήνα και τον Πειραιά⁴⁷¹. Επρόκειτο για συνεχόμενα καθημερινά δημοσιεύματα βασισμένα, σύμφωνα με την εφημερίδα, σε επιτόπια έρευνα και μαρτυρίες εκπαιδευτικών και μαθητών. Τα δημοσιεύματα ήταν πρωτοσέλιδα και αποτελούνταν από εκτενή άρθρα και συνεντεύξεις με σχετικό σχολιασμό, ενώ συνοδεύονταν και από φωτογραφίες των σχολικών κτηρίων προς απόδειξη της αλήθειας. Το «εκπαιδευτικόν πρόβλημα» απασχόλησε και τον κύριο αρθρογράφο της Καθημερινής⁴⁷², αλλά και τα πρωτοσέλιδα του Ελεύθερου Βήματος που έσπευσε να αποτυπώσει το ενδιαφέρον του πρωθυπουργού για τα προβλήματα της εκπαίδευσης⁴⁷³. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο 1^ο δημοτικό σχολείο αρρένων το ετοιμόρροπο κτήριο είχε αναγκάσει την εκπαιδευτική κοινότητα να λειτουργεί στο υπόστεγο της αυλής⁴⁷⁴ και ότι στο 10^ο δημοτικό θηλέων, το καλύτερο όλων «λόγω φυσικού περιβάλλοντος και φροντίδος», διδάσκουσες και μαθήτριες είχαν αναλάβει τον καθαρισμό και τον ευπρεπισμό του σχολείου, ασκούμενες «μάλλον εις την οικοκυρικήν και ήττον εις την γραμματικήν»⁴⁷⁵. Σε κύριο άρθρο υπό τον τίτλο «ζήτημα φωτός», ο Γ.Α.Βλάχος παραλλήλιζε τις δυσχέρειες της εκπαίδευσης με αυτές της ηλεκτροδότησης,

⁴⁷¹Η Καθημερινή, φ.2417 (11.11.1928), σ.1.

⁴⁷²Η Καθημερινή, φ.2387 (6.10.1928), σ.1. «Καινά Δαιμόνια»: το πρωτοσέλιδο άρθρο του Γ.Βλάχου αναφερόταν στα ζητήματα λειτουργίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και όχι μόνο στις πρακτικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν δάσκαλοι και μαθητές. Κρίνει τον Βενιζέλο που «όλο το διάστημα της πρωθυπουργίας του γυρίζει έξω με εξαίρεσιν την περίοδο της ασθενείας του» και ως αγνοεί και τα εκπαιδευτικά προβλήματα.

⁴⁷³Ελεύθερον Βήμα, φ.2398 (2.12.1928), α.1.

⁴⁷⁴Η Καθημερινή, φ.2417 (11.11.1928), σ.1.

⁴⁷⁵Η Καθημερινή, φ.2418 (12.11.1928), σ.1.

προτάσσοντας ως σημαντικότερες τις πρώτες και ζητώντας από την κυβέρνηση να επιμεληθεί άμεσα και αυτού του θέματος.

Το ζήτημα της κατάστασης των σχολικών κτηρίων σχετιζόταν άμεσα με την υγεία των μαθητών και τον έλεγχο των επιδημιών, καθώς ο συγχρωτισμός των παιδιών σε πολυάριθμα τμήματα συχνά σκοτεινών αιθουσών και οι σχεδόν ανύπαρκτες αποχετευτικές εγκαταστάσεις υποβίβαζαν το επίπεδο της υγιεινής της εκπαιδευτικής κοινότητας σε μια εποχή κατά την οποία οι λοιμώδεις νόσοι κυριαρχούσαν στα αστικά κέντρα. Το Ελεύθερο Βήμα θέλησε να δείξει αντίστοιχο ζήλο με την Καθημερινή και εγκαινίασε αντίστοιχη στήλη τον Δεκέμβριο του 1928 για τους «ωχρούς και κάτισχνους μαθητάς»⁴⁷⁶, λαμβάνοντας αφορμή από την ημέρα του παιδιού⁴⁷⁷. Τόνιζε σε άρθρο ότι «από την υγεία του πτωχού μαθητού κρίνεται το μέλλον της Ελλάδος»⁴⁷⁸ - διαπίστωση που υποδήλωνε το ενδιαφέρον του τύπου για την υγεία και τη διατροφή των μαθητών. Η διατροφή και η υγεία των μαθητών και της εκπαιδευτικής κοινότητας εν γένει θα απασχολούσε έντονα και την κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της τετραετίας, δεδομένου ότι η φροντίδα για την υγεία των πολιτών και η ανάπτυξη της κοινωνικής ιατρικής αποτελούσε δείκτη της κρατικής αποτελεσματικότητας στον τομέα της κοινωνικής μέριμνας. Ο τύπος της εποχής παρουσίαζε το παιδί με μέτρο σύγκρισης τον ενήλικο ως ένα ατελές ον που χρειαζόταν την εκπαίδευση και την αγωγή εν γένει προκειμένου να εξελιχθεί και να τελειοποιηθεί⁴⁷⁹.

Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα που επιβάρυνε τη δημόσια υγεία ήταν εκείνο της διαχείρισης των απορριμμάτων στην πρωτεύουσα⁴⁸⁰. Ο προβληματισμός για την επικινδυνότητα της κατάστασης οδήγησε τον αρχισυντάκτη της Καθημερινής να συνδέσει την υπόθεση των απορριμμάτων με την αδυναμία του κράτους να ενισχύσει

⁴⁷⁶ *Ελεύθερο Βήμα*, φ.2417 (29.12.1928), σ.1.

⁴⁷⁷ Η ΚτΕ είχε κατοχυρώσει τα δικαιώματα του παιδιού, ψηφίζοντας τη σχετική διακήρυξη τον Σεπτέμβριο του 1924. Το πλήρες κείμενο δημοσιεύτηκε στα ελληνικά στο περιοδικό *Το Παιδί* 1930. Βλ. *Το Παιδί* 1, (Μάιος – Ιούνιος 1930), σ.3.

⁴⁷⁸ *Ελεύθερο Βήμα*, φ.2415 (27.12.1928), σ.1.

⁴⁷⁹ Β. Πάτσιου, «Όψεις της παιδικής ηλικίας: από την καταγραφή στην αναπαράσταση», στο : *Οι κοινωνικές επιστήμες και η υφιστάμενη κρίση*, επιμ. Δ. Δασκαλάκης, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013, σ. 409.

⁴⁸⁰ *Ελεύθερο Βήμα*, φ.2323 (25.9.1928), σ.1.

τον δήμο της Αθήνας στην προσπάθειά του, την αμφίβολη για τον Γ.Βλάχο, να επιλύσει το ζήτημα⁴⁸¹.

Οι κοινωνικοί παράγοντες που επηρέαζαν την υγεία είχαν αρχίσει διεθνώς να διερευνώνται και να αναπτύσσεται η ιδέα ότι οι συνθήκες διαβίωσης και η ποιότητα της διατροφής συνδέονταν άμεσα με την υγεία των ατόμων⁴⁸². Το εκσυγχρονιστικό πρότυπο του κράτους όφειλε να υλοποιήσει συγκεκριμένες δράσεις κοινωνικής ιατρικής που θα περιλάμβαναν την ανέγερση υγιεινών δημόσιων κτηρίων, την εξυγίανση των πόλεων, τη βελτίωση των συνθηκών διατροφής και εργασίας, καθώς και τις κοινωνικές παροχές σε μητέρες και παιδιά⁴⁸³. Στη μέριμνα του Υπουργείου Περιθάλψεως ήταν, σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας, να εκπαιδευτεί το μαθητικό κοινό σε θέματα διατροφής, κάτι που θα μεθοδευτεί μετά την έκθεση της Επιτροπής Υγείας της ΚτΕ το 1928⁴⁸⁴. Από το 1928 το Υπουργείο Παιδείας ενθάρρυνε την πολιτική των σχολικών γευμάτων μέσω της οργάνωσης συσσιτίων που εποπτεύονταν από τις σχολικές εφορείες⁴⁸⁵. Το θέμα «περί διδασκαλίας υγιεινής εις τα σχολεία και εκλαϊκεύσεως εν γένει των αρχών αυτής» συζητήθηκε στη Βουλή με πλήρη συναίνεση μετά από εισήγηση του Κ.Γοντίκα⁴⁸⁶. Με υψηλά ποσοστά μαθητικής νοσηρότητας (κυρίως λόγω ελονοσίας και φυματίωσης) σε υπερκορεσμένες σχολικές τάξεις η δράση των εθελοντών και του Ερυθρού Σταυρού δεν επαρκούσε. Χρειαζόταν συστηματική κρατική μέριμνα που θα εγκαινιαζόταν με το Νόμο 4061 του 1929 «Περί υγιεινής και προστασίας της μητρότητος και των παιδικών χρόνων»⁴⁸⁷.

Ο τύπος στο σύνολό του λειτούργησε ως μοχλός πίεσης για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των μαθητών και γενικότερα της σχολικής ζωής. Όλες οι δημοσιογραφικές τάσεις υποστήριζαν την εκστρατεία για την αλλαγή του βιοτικού

⁴⁸¹ Η Καθημερινή, φ.2360 (9.11.1928), σ.1.

⁴⁸² Βασ. Θεοδώρου, «Υποσιτισμός και Φυματίωση στον Μεσοπόλεμο – Υγιεινή, διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1928-1932)», *Μνήμων* 30 (2009), σσ. 233-263.

⁴⁸³ Β. Πάτσιου, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922), Το π'ροτυπο και η συγκρότησή του*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 19-22.

⁴⁸⁴ Βλ. Αντ. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 328-310.

⁴⁸⁵ Βασ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ.251.

⁴⁸⁶ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίασις 73 (13.2.1929), σ.552.

⁴⁸⁷ Με το νόμο αυτό δημιουργήθηκε στο Υπουργείο Υγιεινής ένα επιτελικό όργανο που θα επόπτευε την υγιεινή και την περίθαλψη των παιδιών και των εγκύων. Ε. τ. Κ., φ. 94 (9/3/1929), τ. α', σ.914-918.

επιπέδου της εκπαιδευτικής κοινότητας. Από τον Ιανουάριο του 1929 επανεκδίδεται η Ακρόπολις. Η άλλοτε βενιζελική εφημερίδα είχε διακόψει την κυκλοφορία της μετά την ήττα της βενιζελικής παράταξης το Νοέμβριο του 1920. Το 1929 θα συμπαραταχθεί με την αντιπολίτευση. Η Ακρόπολις ήταν τυπογραφικά βελτιωμένη και παρουσιάστηκε στο αναγνωστικό κοινό ως ένα πρωτοποριακό έντυπο με μακρόχρονη παράδοση το οποίο ενδιαφέρεται για τα κοινωνικά ζητήματα, επιδιώκοντας να καταστεί το δημοσιογραφικό μέσο της «μεσαίας τάξεως»⁴⁸⁸. Ξεκινά και αυτή μια εκστρατεία ενημέρωσης για την κατάσταση των σχολικών κτηρίων και των συνθηκών της εκπαίδευσης (*«σαράβαλα και μπουδρούμια τα σχολεία μας»*)⁴⁸⁹, ενώ παράλληλα στις δεύτερες σελίδες της προβάλλονται τακτικά τα θέματα της κοινωνικής πρόνοιας και των συνθηκών διαβίωσης, όχι μόνον των προσφύγων, αλλά και των υπαλλήλων και των μικροεπαγγελματιών των αστικών κέντρων και των αγροτών⁴⁹⁰. Τακτική, εξάλλου, στήλη με θέμα τη «διατροφή του λαού» καθιερώθηκε στην Ακρόπολη, όπου ιατροί – υγιεινολόγοι έγραφαν ενημερωτικά κείμενα στα πλαίσια *«μιας σταυροφορίας εναντίον της εθνικής μας πληγής, της λιτότητος και του υποσιτισμού»*⁴⁹¹. Παράλληλα, δόθηκε έμφαση από τον τύπο και στην σωματική αγωγή των μαθητών. Το σχετικό νομοσχέδιο «περί σωματικής αγωγής και στρατιωτικής προπαιδύσεως» ενείχε μια αντίθεση, καθώς σε μια εποχή κατά την οποία το κράτος επίσημα επεδίωκε και διακήρυττε την ειρήνη, ψηφίστηκε η επιβολή στρατιωτικών γυμνασίων στους μαθητές, κάτι που εξηγείται πολλαπλά. Ο Ριζοσπάστης δήλωσε απερίφραστα την αντίθεσή του σε αυτό, κρίνοντάς ότι τα στρατιωτικά γυμνάσματα στα σχολεία υπηρετούσαν τον αστικό ιμπεριαλισμό και όχι την υγεία των μαθητών⁴⁹². Χαρακτηριστικό είναι ότι οι αρθρογράφοι προκειμένου να

⁴⁸⁸ Ακρόπολις, φ.84 (19.4.1929), σ. 5. Όλα τα υπαλληλικά ζητήματα έχουν την θέση τους στις στήλες της Ακροπόλεως: «Η οικτρά κατάσταση των εργαζομένων στα κεντρικά ταχυδρομεία Αθηνών – η φθίσις του απειλεί καθημερινώς».

⁴⁸⁹ Ακρόπολις, φ.1 (27.1.1929), σ.4. (β' περίοδος) και σ.6 : «Το δημόσιον εύρε πολύ επικερδή επιχείρηση την στέγασιν των προσφύγων – Καταγγελία της παραβιάσεως του άρθρου 119 (περί ιδιοκτησίας) του συντάγματος».

⁴⁹⁰ Ακρόπολις, φ.4 (30.1.1929), σ.1. «Η μαρτυρική ζωή της μεσαίας τάξεως». Η στήλη καταπιανόταν με τα προβλήματα της «μεσαίας αστικής τάξης» και έκανε σύγκριση με τους μεγαλοαστούς και τον ευδαιμονισμό που απολάμβαναν εις βάρος, όπως έλεγε, των υπαλλήλων και των μικροεπαγγελματιών. Οι συνθήκες διαβίωσης των υπαλληλικών τάξεων απασχόλησαν και τον κύριο αρθρογράφο της Καθημερινής, ενώ βουλευτές που είχαν εκλεγεί με την Ένωση Φιλελευθέρων προκάλεσαν σχετική συζήτηση στη Βουλή χωρίς να ληφθεί κάποια συγκεκριμένη απόφαση. Βλ. *Η Καθημερινή*, φ.2383 (2.10.1928), σ.1 και σ.5.

⁴⁹¹ Ακρόπολις, φ.3,(29.1.1929), σ.3.

⁴⁹² Ριζοσπάστης, φ.6218 (16.7.1929), σ.3. «Στρατιωτικά μέτρα : νομοσχέδιο περί σωματικής αγωγής και στρατιωτικής προπαιδύσεως».

κρίνουν την κατάσταση απευθύνονταν κυρίως στον υπουργό Οικονομικών, Γ.Μαρή, και λιγότερο στο υπουργό Υγιεινής, Απόστ.Δοξιάδη.⁴⁹³ Υγιεινολογία και οικονομία συνδέθηκαν άμεσα την περίοδο του Μεσοπολέμου και στην βενιζελική τετραετία καλλιεργήθηκε συστηματικά μια νέα αντίληψη για τη διατροφή του λαού και την κοινωνική πρόνοια.

Άμεση σχέση με τη διατροφή της κοινωνικής βάσης είχε η υπόθεση της απεργίας των αρτοποιών, που αναστάτωσε όλη την χώρα το Νοέμβριο του 1928, καθώς τόσο το ψωμί όσο και η πρώτη ύλη του είχαν γίνει δυσεύρετα. Η κυβέρνηση, μέσω του υπουργού εσωτερικών Κ.Ζαβιτσιάνου, είχε ζητήσει την μείωση της τιμής ανά οκά, τη μείωση του ημερομισθίου των αρτεργατών και τον εκσυγχρονισμό των παρασκευαστηρίων, έτσι ώστε το βασικό είδος διατροφής των πολλών, να γίνει άμεσα προσβάσιμο στα πλήθη των αστικών κέντρων. Από την πλευρά του σωματείου των αρτοποιών, η υποτίμηση της τιμής του άρτου και οι μηχανικές μεταβολές στην παρασκευή του παρουσιάζονταν ως ανέφικτες για τη βιωσιμότητα των μικρών επιχειρήσεων και την κανονική παραγωγή και διανομή του άρτου. Παράλληλα, απεργία είχαν αρχίσει και οι αρτεργάτες, αιτούμενοι τη διατήρηση του ημερομισθίου. Οι ελλείψεις στην αγορά ανάγκασαν την κυβέρνηση να κάνει υποχωρήσεις από τη δεύτερη εβδομάδα της απεργίας. Ο Ζαβιτσιάνος, χωρίς να είναι άμεσα αρμόδιος, δήλωνε ότι θα μπορούσε να αναβληθεί το θέμα του εκσυγχρονισμού των παρασκευαστηρίων και συμφώνησε στην μείωση της τιμής του άρτου κατά 11 λεπτά την οκά⁴⁹⁴. Η επιτροπή των αρτεργατών αρνήθηκε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση στο θέμα της μείωσης των ημερομισθίων, που έγινε, όμως, τελικά δεκτό από την κυβέρνηση. Στην υπόθεση παρενέβη ο ίδιος ο Βενιζέλος, δηλώνοντας ότι «η κυβέρνηση θα προτιμήσει να παραιτηθεί, παρά να μην εκπληρώσει τας υποσχέσεις της προς τον λαό».⁴⁹⁵ Μάλιστα, αργότερα η κυβέρνηση έδωσε αποζημιώσεις για τα μικρά αρτοποιεία, προκειμένου να ενισχυθεί με σύγχρονα μέσα η παραγωγή τους⁴⁹⁶. Για μια κυβέρνηση που υπόσχεται ευημερία και εκσυγχρονισμό η ανεπάρκεια της αγοράς σε βασικό αγαθό της εποχής αποτελούσε μείωση του κύρους και του γοήτρου της.

⁴⁹³ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσις 73 (13.2.1929), σσ. 552, *Η Καθημερινή*, φ. 2502 (5.2.1929), σ.3 και *Ακρόπολις*, φ.101 (10.5.1929), σ.1.

⁴⁹⁴ *Η Καθημερινή*, φ.2416 (9.11.1928), σ.6.

⁴⁹⁵ *Ελεύθερο Βήμα*, φ.2374 (15.11.1928), σ.1 και αναλυτικά τα μέτρα και το ανακοινωθέν της κυβέρνησης σ.7.

⁴⁹⁶ *Η Καθημερινή*, φ.2511 (4.2.1929), σ. 6.

Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει ενδιαφέρον και στο μέτρο που παρείχε την αφορμή για την πρώτη άμεση και δυναμική επίθεση του αντιβενιζελικού τύπου στην κυβέρνηση. Ένας ανώνυμος αρθρογράφος της Καθημερινής συνέταξε άρθρο σχολιασμού της υπόθεσης των αρτοποιιών υπό τον τίτλο «*ακάθαρτοι και παστρικοί*», συγκρίνοντας τους ανεπίληπτους ηθικά εργαζόμενους του άρτου με τους φαύλους πολιτικούς που θέλουν να επιβάλλουν τις αποφάσεις τους, αδιαφορώντας για την δυνατότητα του κλάδου να ανταποκριθεί στις επιθυμίες της κυβέρνησης⁴⁹⁷. Επικεντρώνεται κυρίως στο θέμα του μηχανικού εκσυγχρονισμού των παρασκευαστηρίων και λιγότερο στα ημερομίσθια των αρτεργατών, παροτρύνοντας την κυβέρνηση να δώσει προτεραιότητα στην επικινδυνότητα των σχολικών κτηρίων και των έργων της Power&Traction, αν ενδιαφέρεται ειλικρινά για τη δημόσια υγεία. Ο Ριζοσπάστης, από την πλευρά του, έδωσε έμφαση στο θέμα της μη μείωσης των ημερομισθίων⁴⁹⁸ και επεσήμανε την ανάγκη βελτίωσης των μηχανικών μέσων των αρτοποιειών προς όφελος της δημόσιας υγείας, προτείνοντας στο κράτος, αν όντως την επιθυμούσε, να τη χρηματοδοτήσει⁴⁹⁹. Προέτρεπε σε συνέχιση των απεργιακών κινητοποιήσεων⁵⁰⁰, χαρακτηρίζοντας τη συγκεκριμένη υποχώρηση της κυβέρνησης ως συγκυριακή και «μερική νίκη»⁵⁰¹.

Το θέμα της κινητοποίησης των αρτοποιιών άρχισε να εγείρει σταδιακά ποικίλες αντιδράσεις και να αφυπνίζει την παραδοσιακή αντιπολίτευση. Την περίοδο της απεργίας η Καθημερινή είχε αρχίσει να δημοσιεύει, τακτικά πλέον, επιστολές αναγνωστών της, στις οποίες καταγραφόταν η ανυπομονησία τους για ανασυγκρότηση της παράταξης και το αίτημα για πιο δυναμική παρουσία του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, Π.Τσαλδάρη⁵⁰². Το πλήθος των διαφορετικών κοινωνικών προβλημάτων δεν ταίριαζε με την αισιοδοξία της κυβέρνησης, αλλ' ο τύπος ακόμα δεν είχε συστηματοποιήσει, ούτε είχε διευρύνει την αντιπολιτευτική του γραμμή και εξαντλούταν σε προβλέψιμο ύφος και θεματολογία. Κανείς δεν ήταν

⁴⁹⁷ *Η Καθημερινή*, φ.2417 (10.11.1928), σ.1.

⁴⁹⁸ *Ριζοσπάστης*, φ.6013 (15.11.1928), σ.1. «Η κυβέρνηση φθηνώνει το ψωμί κόβοντας το μεροκάματο των εργατών προς 15 λεπτά την οκά – οι εργάτες ζητούν μεροκάματο σύμφωνα με τον τιμάρημο και εξασφάλιση των ανέργων συναδέλφων τους».

⁴⁹⁹ *Ριζοσπάστης*, φ.6011 (14.11.1928), σ. 4. «Τα δίκαια των αρτεργατών»

⁵⁰⁰ *Ριζοσπάστης*, φ.6013 (16.11.1928), σ. 1.

⁵⁰¹ *Ριζοσπάστης*, φ.6014 (17.11.1928), σ. 1. « Μερική Νίκη – οι μάζες ξεμασκάρουν τις τσαρλατανιές του "πατέρα της φυλής"».

⁵⁰² *Η Καθημερινή*, φ.2362 (12.11.1928), σ.1. Επιστολές με τίτλους όπως «πρότασις ανασυγκροτήσεως της παρατάξεως» και «τι θα απογίνομεν», έδωσαν την ιδέα στον Γ.Α.Β. να μεταφέρει την αντίδραση των ψηφοφόρων σε σχετικό άρθρο («εις επιστολάς»).

ακόμα έτοιμος για την ακραία πόλωση και αρκούσαν σε ήπια αντιπαράθεση επί προκυπτόντων ζητημάτων. Όταν ο «ανεξάρτητος συνεργάτης» του Ελεύθερου Βήματος, Μπ.Μουσολίνι γινόταν προκλητικός ή μη πιστευτός για όσα διακήρυττε⁵⁰³, η εφημερίδα εμφάνιζε με αντισταθμιστική διάθεση έκτακτους συνεργάτες, όπως ο Φραντζ.Νίττι, τέως πρωθυπουργός και πολέμιος του Μουσολίνι, που δήλωνε ότι «ο φασισμός καταστρέφει την Ιταλία και θα πέση διά των ιδίων του εγκλημάτων»⁵⁰⁴. Από την άλλη, δημοσίευε «διδάγματα από τα νομοθετήματα της Ιταλίας» σχετικά με την περιστολή της συρροής του πληθυσμού προς τις πόλεις⁵⁰⁵. Οι αντιφάσεις αυτές ως προς την τακτική είναι δηλωτικές της στάσης αναμονής και ενίοτε της αμηχανίας του φιλοκυβερνητικού τύπου.

Στις σημαντικές κυβερνητικές πρωτοβουλίες του 1928 εντάσσεται η ψήφιση του νόμου 3786 (24.12.1928) που προέβλεπε την (επαν)ανασύσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας⁵⁰⁶. Ο Βενιζέλος υποστήριξε ένθερμα στη Βουλή την ίδρυση αυτού του δικαστικού σώματος, που ως ιδέα είχε την προΐστορία του στην οθωνική περίοδο⁵⁰⁷. Ομόθυμα και χωρίς επιφυλάξεις ψηφίστηκε από το σύνολο του κοινοβουλίου και άμεσα δημοσιεύτηκε στην Ε.τ.Κ. (24.12.1928) συνοδευόμενο από το σχετικό εκτελεστικό διάταγμα⁵⁰⁸. Ωστόσο, ο αστικός τύπος δεν σχολίασε το γεγονός, ούτε του απέδωσε την ιστορική σημασία που του αναλογούσε, καθώς ιδρύονταν στην Ελλάδα ένα δικαστικό όργανο που θα υποστήριζε τον πολίτη σε περίπτωση που πίστευε ότι αδικούταν από το κράτος.

Η Ακρόπολις μόνον σχολίασε έμμεσα ένα ζήτημα που σχετιζόταν γενικότερα με την απονομή δικαιοσύνης στη χώρα. Λαμβάνοντας αφορμή από την επαναλειτουργία του ΣτΕ ξεκίνησε με ένα αφιέρωμα στους «υπαίθριους δικαστάς, τις δύστυχες δυνάδες που απονέμουν δικαιοσύνη από χωριό σε χωριό με το ταγάρι που

⁵⁰³ Ο Ντούτσε, παρά τη γνωστή πολιτεία του, ηθικολογούσε απαιτώντας την κατάργηση του διαζυγίου και προτείνοντας «τρόπους να κτυπηθούν οι τάσεις που απειλούν την οικογένεια». Βλ. *ΕλεύθερονΒήμα*, φ.2410 (21.12.1928), σ.1 και Arist. Kallis, *Fascist Ideology : territory and expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, London – New York- Rontledge, 2000.

⁵⁰⁴ *ΕλεύθεροΒήμα*, φ.2393 (4.12.1928), σ.1.

⁵⁰⁵ *ΕλεύθεροΒήμα*, φ.2402 (13.12.1928), σ.1.

⁵⁰⁶ Χ. Μπαμπούνης, *Η τοπική αυτοδιοίκηση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)*, εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα 2010.

⁵⁰⁷ Ν.Αλιβιζάτος, «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: ένα ιστορικό παράδοξο;» στο Συλλογικό: *Ιστορία της Ελλάδας του εικοστού αιώνα*, επιμ. Χ.Χατζηιωσήφ – Γ.Μαυρογορδάτος, Αθήνα, τ.Β2, σσ. 246-252.

⁵⁰⁸ Ε.τ.Κ., τ. 208 (24.12.1928), σ.2.

περιέχει τις δικογραφίες στον ώμο και την κουδούνα στο χέρι»⁵⁰⁹. Οι εφημερίδες αποδέχονταν χωρίς αντιρρήσεις το συγκεκριμένο ζήτημα⁵¹⁰. Ενδεχομένως δεν είχαν αντιληφθεί ακόμη τη σημασία της απονομής της δικαιοσύνης γενικότερα και της λειτουργίας του Σ.τ.Ε.ειδικότερα για μια ευνομούμενη δημοκρατία. Από την άλλη, βέβαια, το ζήτημα των επικείμενων γερουσιαστικών εκλογών παρουσίαζε πιο έντονο ενδιαφέρον και αφορμές αντιπαράθεσης.

Τις αφορμές για δυναμική αντίδραση του τύπου θα δώσει ο ίδιος ο Βενιζέλος με δύο κινήσεις του. Πρώτα, με την εισαγωγή του νομοσχεδίου «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών» (22.12.1928), του γνωστού ως «ιδιώνυμου». Με αυτήν την αφορμή θα αρχίσουν να διακρίνονται σαφώς πλέον οι βενιζελογενείς αντιπολιτευτικές ομάδες, καθώς θα προκληθούν αντιδράσεις από τους βουλευτές του *Εργατοαγροτικού κόμματος*— το οποίο στις περισσότερες εφημερίδες συνέχιζε να αποκαλείται *Δημοκρατική Ένωση* - και των Φιλελευθέρων⁵¹¹. Ο Παπαναστασίου είχε δηλώσει στη Βουλή ότι «το ακραίο νομοσχέδιον θα ενισχύσει τις ακραίες τάσεις» και ότι «είναι νομοσχέδιον περιοριστικόν της ελευθερίας της σκέψεως, όχι μόνον κατά του κομμουνισμού, αλλά και κατά πάσης κινήσεως ριζοσπαστικής», ενώ και βενιζελικοί βουλευτές (Καφαντάρης, Παπανδρέου) το κατήγγειλαν ως αντιδημοκρατικό⁵¹². Άλλωστε το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν μια παράταξη χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη συνοχή, βασισμένο κατά πολύ στην προσωπικότητα και τον πατερναλισμό του αρχηγού του, του οποίου η επιρροή πάνω στους υπαρχηγούς είχε αρχίσει να χαλαρώνει μετά το 1928⁵¹³. Ο συντηρητικός υπουργός Εσωτερικών Κ.Ζαβιτσιάνος είχε εισηγηθεί το σχετικό νομοσχέδιο⁵¹⁴ προκαλώντας αρχικά τον Βενιζέλο να δηλώσει ότι «οι αντιλήψεις του εις το ζήτημα είναι πολύ μακράν από τας ιδικάς μου».

⁵⁰⁹ Ακρόπολις, φ.1 (27.1.1929), σ.4 (περίοδος Β').

⁵¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2386 (27.11.1928), σ.7.

⁵¹¹ *Η Καθημερινή*, φ.2806 (15.5.1929), σ.6. και *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 2564 (29.5.1929), σ.7.

⁵¹² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 106, 18.6.1929, σσ. 1186-1187 και Αλκ. Ρήγος, «Παπαναστασίου και Αριστερά» στο : *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Γ.Αναστασιάδης – Γ.Κοντογιώργης – Π.Πετρίδης, εκδόσεις «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ.116.

⁵¹³ M.Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 52.

⁵¹⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 63, 31.1.1929, σσ. 342-344. Η συζήτηση ξεκίνησε προκειμένου να τροποποιηθεί και να συμπληρωθεί το νομοσχέδιο «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» (13.9.1926) που είχε αντικαταστήσει παλιότερο Ν.Δ. (4.9.1925).

Η αντίδραση της αριστεράς ήταν αυτονόητη και αναμενόμενη⁵¹⁵. Από το 1928 ο Ριζοσπάστης κατήγγειλε τις διώξεις που υφίσταντο τα μέλη του ΚΚΕ και ζητούσε γενική αμνηστία και επαναφορά των εξοριστών⁵¹⁶. Μετά την ψήφιση του νόμου κατήγγειλε τις συνέπειες της εφαρμογής του⁵¹⁷.

Ο Βενιζέλος είχε καταστήσει σαφείς τις προθέσεις του απέναντι στο ΚΚΕ από την προεκλογική περίοδο, όταν αναφερόταν σε «προστασία του κοινωνικού καθεστώτος» και «εξοπλισμόν του κράτους και των αρχών του διά της αναγκαίας νομοθεσίας, όπως καταστή δυνατή η αποτελεσματικότερη κοινωνική άμυνα κατά των απροκαλύπτων ανατρεπτικών ενεργειών». Ωστόσο, η αντίδραση του αστικού τύπου σχετικά με το νομοσχέδιο για το «ιδιώνυμο» ήταν είτε ανύπαρκτη, είτε ενθαρρυντική για την κυβέρνηση. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος ανάγκαζε τον πρωθυπουργό να αποδεικνύει τη νομιμοφροσύνη του προς το αστικό καθεστώς. Δεν τον άφηνε να αντιληφθεί ότι αν ήθελε να αποδυναμώσει τα δυνάμει ερείσματα της αριστεράς έπρεπε να αφήσει ελεύθερους τους αριστερούς ή να νομιμοποιήσει το πολιτικό τους σχήμα, ώστε να το κάνει μέρος του ίδιου του αστικού καθεστώτος. Αντίθετα ο περιορισμός αυτός θα έφερνε τη μεγαλύτερη ως τότε εκλογική επιτυχία του ΚΚΕ στις επόμενες βουλευτικές εκλογές (1932).

Αν και οι «ανατρεπτικές δυνατότητες» του ΚΚΕ τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν αμφισβητούμενες⁵¹⁸ κάτι που προφανώς ο Βενιζέλος γνώριζε, τελικά ο νόμος 4229 θα ψηφιζόταν από την Βουλή στις 18 Ιουνίου. Θα προέβλεπε ποινές εκτόπισης από 6 μήνες ως 5 χρόνια, απόλυσης εκπαιδευτικών και παύσης δημοσίων υπαλλήλων και αξιωματικών για όσους κρίνονταν ένοχοι «για την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλονσκοπόν την διάβιαίον μέσων ανατροπήν του κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικράτειας⁵¹⁹». Κατά την εκτεταμένη σχετική συζήτηση στη Βουλή, ο Γ. Παπανδρέου διαπίστωσε τη «γνωστή διαφορά απόψεων μεταξύ των μερίδων του Κόμματος των Φιλελευθέρων»⁵²⁰. Σε αυτό το κλίμα επεδίωξε να παρουσιάσει την «κοινωνική υπεροχή της ιδεολογίας της

⁵¹⁵ Ριζοσπάστης, φ.6210 (8.7.1929), σ.1.

⁵¹⁶ Ριζοσπάστης, φ.6005 (5.11.1928), σ.1.

⁵¹⁷ Ριζοσπάστης, φ.6230 (29.7.1929), σ.1. «Ένας φοιτητής δικάστηκε πρώτος με το ιδιώνυμο γιατί διάβαζε απλώς "Νεολαία" - αγωνιστείτε κατά του εξαιρετικού νόμου που χτυπάει αποκάλυπτα την ελεύθερη σκέψη».

⁵¹⁸ Γρ. Ψαλλίδας, «Για τη συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας», *Τα Ιστορικά* (1989), τχ. 11, σ. 364.

⁵¹⁹ Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, 19.7.1929, σ. 512.

⁵²⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδριάσις 106, 18.6.1929, σ. 1185.

αστικής δημοκρατίας» έναντι της οποίας «ο κομμουνισμός δεν έχει να αντιτάξει παρά την θυσία των ατομικών δικαιωμάτων και της ελευθερίας»⁵²¹. Ο Βενιζέλος διευκρίνισε ότι δεν αντιτίθεται στο περιεχόμενο της ιδεολογίας του μαρξισμού, αλλά στην προοπτική υλοποίησή της από το ΚΚΕ από τη στιγμή που το κόμμα αυτό είχε ενταχθεί στην Γ' Διεθνή⁵²². Δεν παρέλειψε να αστειευτεί τονίζοντας ότι «ο Χριστός ήταν κομμουνιστής, εγώ λοιπόν, δεν έχω σκοπό να τα βάλω με τον καϊμένο τον Χριστό». Σε σχόλιο του βουλευτή των Φιλελευθέρων, Λ.Μάκα, σχετικά με το αίτημα του ΚΚΕ για κρατικοποίηση της βιομηχανικής παραγωγής, ο Βενιζέλος απάντησε στο ίδιο εύθυμο ύφος «δεν μας πειράζει αυτό». Η συγκεκριμένη επισήμανση προκάλεσε την παράταση της συζήτησης και τις αντιδράσεις βουλευτών από όλες τις τάσεις της κυβερνητικής παράταξης.

Τις περισσότερες ενστάσεις για το νομοσχέδιο διατύπωσε ο Αλεξ. Παπαναστασίου⁵²³. Η έντονη αντίδρασή του καθώς και η συνήθης τακτική εκείνου του Κοινοβουλίου να μνημονεύει προηγούμενες κυβερνητικές θητείες θύμιζε στον Βενιζέλο τη θεσμοθέτηση της εξορίας για τους πολιτικά αντιφρονούντες, η οποία είχε ψηφιστεί κατά τη δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη του 1927 (17/8/1927). Ο Αλεξ. Παπαναστασίου έσπευσε να δικαιολογήσει την τότε κυβέρνηση στην οποία συμμετείχε, αποδίδοντας τις εξορίες στην «υπόθεση της αυτονομίας της Μακεδονίας»⁵²⁴. Μετά από μακρά συζήτηση που ολοκληρώθηκε τα μεσάνυχτα, η ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε με συνοπτικές διαδικασίες, καθώς δεν έγινε σχολαστική παράθεση των ονομάτων των παρόντων βουλευτών, ενώ κάτω από την ψήφιση του κάθε άρθρου σημειωνόταν «Πολλοί βουλευταί : Δεκτόν. Δεκτόν»⁵²⁵. Τα δέκαεπιμέρους άρθρα έγιναν δεκτά διά βοής ή «δια αναστάσεως» από τους περισσότερους παρόντες βουλευτές και παρά τις συνεχείς ενστάσεις του Αλέξ. Παπαναστασίου. Η τροπολογία που πρότεινε ο τελευταίος σχετικά με την εφαρμογή «των ανωτέρω διατάξεων και για τους επιδιώκοντας εφαρμογήν φασιστικών ιδεών» τελικά απορρίφθηκε⁵²⁶.

⁵²¹Ο.π., σσ. 1185-1186.

⁵²²Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης – ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 113.

⁵²³Π.Πετρίδης, «Η κριτική στάση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο», *περιοδικό ΑΝΤΙ*, τ.342, 1987, σσ. 267-276.

⁵²⁴Ο.π., σ.1193.

⁵²⁵Ο.π., σ. 1196.

⁵²⁶Ο.π., σ. 1197. Η χρονοβόρα συζήτηση - ψηφοφορία έληξε στις 11.40 μ.μ.

Ανάλογα νομοσχέδια είχαν ψηφιστεί και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁵²⁷, μια εποχή κατά την οποία η εξάπλωση του κομμουνισμού ανησυχούσε τα αστικά κράτη, ενώ η εξάπλωση του φασισμού φαινόταν λιγότερο απειλητική. Βέβαια, η ελληνική εκδοχή του νόμου περί προστασίας του καθεστώτος περιλάμβανε μια διαφορετική παράμετρο σχετική με την προστασία της εθνικής επικράτειας. Το σημείο αυτό προέκυψε ως περιοριστικό για την υπόθεση της «αυτονομίας της Μακεδονίας» που είχε υποστηρίξει το ΚΚΕ το 1925. Το Λαϊκό Κόμμα δεν διαφωνούσε με ένα τέτοιο νομοσχέδιο, το οποίο είχε ως κάποιο βαθμό υποκινήσει με τα άρθρα του φιλικά προσκείμενου τύπου⁵²⁸. Άλλωστε και η κριτική του Τσαλδάρη επί του νομοσχεδίου ήταν συναινετικού χαρακτήρα⁵²⁹. Ωστόσο, έχοντας πάντα ανάγκη να ανανεώνει την απόλυτη υποστήριξη της Βουλής στις 30 Μαΐου ο Βενιζέλος έθεσε πριν από την ψήφιση του νομοσχεδίου θέμα εμπιστοσύνης της κυβέρνησης⁵³⁰.

Η κίνηση του Βενιζέλου που θα ενοχλήσει το Λαϊκό Κόμμα και θα αναζωπυρώσει τον εθνικό διχασμό, θα προκύψει από την προτροπή του για τη συγκρότηση της Γερουσίας στις αρχές του 1929. Η συγκρότηση του σώματος της Γερουσίας προβλεπόταν από το Σύνταγμα του 1927 κι έπρεπε να είχε δρομολογηθεί μετά τις εκλογές. Η επιτακτικότητα των εξωτερικών υποθέσεων και η απουσία του Βενιζέλου, όμως, είχε καθυστερήσει τη διαδικασία. Με την έναρξη του 1929 ο ν.3786 «περί συγκροτήσεως της Γερουσίας» είχε κατατεθεί στη Βουλή και είχε ψηφιστεί (14.1.1929)⁵³¹.

Στις γερουσιαστικές εκλογές ο Βενιζέλος είδε μια ευκαιρία να επιβεβαιώσει την κοινοβουλευτική του ισχύ. Δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να θεωρηθούν οι εκλογές αυτές ως δευτερεύουσας σημασίας, κάτι που μπορεί να οδηγούσε πολλούς

⁵²⁷Ο.π., σ.1188. Ο βουλευτής των Φιλελευθέρων, Ν.Αβραάμ, ανέφερε στην αγόρευσή του την ισχύ αντίστοιχου νόμου στη Γερμανία. Αντίστοιχη κατάσταση επικρατούσε και στη Γαλλία. Βλ. S.Berstein, P.Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση, 1919 ως Σήμερα*, μτφρ. Μ.Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.121.

⁵²⁸Η *Καθημερινή*, φ.2361 (10.11.1928), σ.1. Πρωτοσέλιδο άρθρο του Γ.Α.Β. όπου μέμφεται το κράτος γιατί «ο κομμουνισμός δρα ανενόχλητος χωρίς να συναντά διώξεις από το κράτος με την παρούσα κυβέρνηση προστατών του».

⁵²⁹Εφημερίς *Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 106, σ. 1184.

⁵³⁰Ο.π., Συνεδρίασις 94, σ. 970.

⁵³¹Από τα 120 μέλη της Γερουσίας τα ενενήντα δύο θα εκλέγονταν από τον λαό και τα δεκαοκτώ από τις επαγγελματικές τάξεις. Οι δέκα αριστίνδην γερουσιαστές θα ορίζονταν από την Βουλή για περίοδο όση και η θητεία της.

ψηφοφόρους σε χαλαρή ψήφο ή ακόμα χειρότερα σε ψήφο διαμαρτυρίας⁵³². Η δήλωσή του, ότι, αν η παράταξη δεν υπερψηφιστεί σε ανάλογο βαθμό και σε αυτές τις εκλογές, η κυβέρνηση θα αναγκαστεί σε παραίτηση, είχε σημαντική απήχηση. Ο Γ.Βλάχος αναρωτήθηκε με άρθρο του αν η Γερουσία θα μπορούσε ποτέ να αποτελέσει ανεξάρτητο νομοθετικό σώμα από τη στιγμή που «οι 225 εν Βουλή υπάλληλοι [sic] δεν είναι αρκετοί για τον πρωθυπουργό»⁵³³. Μεγάλη ένταση προκλήθηκε στη Βουλή όταν ήλθε η στιγμή της ψήφισης του εκτελεστικού διατάγματος της Γερουσίας. Σε μια «θυελλώδη συνεδρίαση» ενεπλάκησαν σε «αντεκλήσεις και επεισόδια»⁵³⁴ πολλοί βουλευτές. Ενώ ο Κ.Μαντάς του Λαϊκού χαρακτήρισε τη Γερουσία «περιττόν θεσμόν που απέτυχε», ο Π.Αραβαντινός υπεραμύνθηκε του θεσμού⁵³⁵. Ο Αλέξ. Παπαναστασίου αντέδρασε κατά του εκτελεστικού διατάγματος για την συγκρότηση της Γερουσίας: «τούτο κατά την πεποίθησίν μου αντίκειται προς την αληθή έννοια του νόμου περί εκλογής γερουσιαστών και ευρίσκεται εις πλήρην αντίθεσιν με τας εντός και εκτός Βουλής κυβερνητικάς δηλώσεις και άρα δεν είναι προωρισμένο να συντελέση εις την καλλιτέραν συγκρότησιν του δευτέρου νομοθετικού σώματος»⁵³⁶. Αυτό που ενοχλούσε κυρίως τον Παπαναστασίου ήταν το καθαρά κομματικό ψηφοδέλτιο που κατέβαζε ο Βενιζέλος στις εκλογές, χωρίς πλουραλισμό απόψεων και δυνατότητα αμφισβήτησης. Η απλή αναλογική ήταν το μόνο σύστημα που ο Παπαναστασίου θεωρούσε ότι θα απέδιδε ακριβώς την επιλογή του εκλογικού σώματος και είχε υπερασπιστεί τη θέση αυτή και στη Βουλή και στον τύπο⁵³⁷. Ο αρχηγός της *Δημοκρατικής Ενώσεως* δήλωσε προς τους εκπροσώπους του τύπου ότι θεωρεί τον εκλογικό νόμο αντισυνταγματικό⁵³⁸. Το Λαϊκό Κόμμα διαφωνούσε ως προς τον εκλογικό νόμο και το εκτελεστικό διάταγμα για τις εκλογές. Αμφισβητούσε και τη σημασία του ίδιου του νομοθετικού σώματος της Γερουσίας, θεωρώντας το έναν ακόμα τρόπο του βενιζελισμού να επιβληθεί απόλυτα. Με αυτό το σκεπτικό ο Γ.Βλάχος έγραψε ένα

⁵³²Ν.Μαραντζίδης, «Βενιζέλος – Η Μεγάλη Τετραετία», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος : από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, επιμ.Θ.Βερέμης, Η.Νικολακόπουλος, Β.Παναγιωτόπουλος, ΔΟΛ, Αθήνα 2011, σ. 295.

⁵³³*Η Καθημερινή*, φ.2358 (7.11.1928), σ.1. Πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Γερουσία πραγματική».

⁵³⁴Ο.π.

⁵³⁵*Ελευθέρον Βήμα*, φ. 2395 (6.12.1928), σ.5.

⁵³⁶*Η Καθημερινή*, φ.2486 (20.1.1929), σ.8.

⁵³⁷Γ.Αναστασιάδης, «"Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα". Η εμβέλεια των επιχειρημάτων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέρ του αναλογικού συστήματος», στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στο συνταγματικό λόγο: Μελέτες και Τεκμήρια*, επιμ.: Γ.Αναστασιάδης – Α.Καραπάνου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 159-182.

⁵³⁸*Η Καθημερινή*, φ.2490 (23.1.1929), σ.5.

άρθρο επικριτικό για το ίδιο το Λαϊκό Κόμμα. Οι επικρίσεις είχαν σκοπό να αφυπνίσουν το κόμμα και τον αρχηγό του για μια πιο δυναμική παρουσία στις εκλογές. Κυρίως, όμως, ήθελε να πείσει το Λαϊκό Κόμμα ότι όφειλε πλέον να εγκαταλείψει την ήπια κριτική και να αναλάβει δράση: *«για να συσπειρώσουμε ψηφοφόρους ας συγκεντρωθούμε στο τι θα κάνομεν ημείς δια την πατρίδα και να αφήσουμε το τι μας έκαναν οι άλλοι εις το παρελθόν»*⁵³⁹. Ο κεντρικός αρθρογράφος της Καθημερινής θα αποδείκνυε σύντομα ότι δεν πίστευε στις τακτικές της λήθης και της συμφιλίωσης. Ήθελε, όμως, τόσο έντονα να ξαναδεί την παράταξη «εις θέσιν μάχης» που δήλωνε *«προτιμότερα τα ψεύδη του Βενιζέλου από την αδράνειά σας»* προειδοποιώντας τους ομοϊδεάτες του ότι *«με την στάση σας θα του παραδώσετε και την Γερουσίαν»*.

Οι δυνατότητες λήθης των δημοσιογράφων της συγκεκριμένης παράταξης φάνηκαν όταν ο Βενιζέλος πρότεινε για μία από τις θέσεις των αριστίνδην γερουσιαστών το *«αιματηρότερον, οικτρότερον δίοπον που κυκλοφορεί εις την Ελλάδα, το εκτελεστικόν όργανον των βενιζελικών εγκλημάτων, τον ρίψασπιν συνταγματάρχην»*⁵⁴⁰, το Ν. Πλαστήρα. Αυτή η υποψηφιότητα ερμηνευόταν από τον αντιπολιτευόμενο τύπο ως πρόκληση που θα μπορούσε να απαντηθεί μόνο με αποχή του Λαϊκού Κόμματος από τις εκλογές : *«ας μη συμμετέχουν ούτε οι αξιοπρεπείς πολίται, ούτε το κόμμα, ούτε ο τύπος»*. Όσο για την ιδέα του Βενιζέλου, ο δημοσιογράφος τόνιζε ότι *«από την δεκάτη ενάτη Αυγούστου ότε ο λαός εδήλωσεν 225 φορές»*⁵⁴¹ *ότι είναι ανάξιος να είναι ελεύθερος, δεν απετολμήθη πράξις χυδαιότερα και πιο ρυπαρά»*. Αν, μάλιστα, ο Βενιζέλος επέμενε στην πρόταση Πλαστήρα και από την πλευρά του Λαϊκού Κόμματος υπήρχαν υποψηφιότητες, *«η στήλη μας θα δημοσιεύει στο εξής συνεχώς τα ονόματα όσων χάριν χρημάτων και δόξης θα τολμήσουν να θέσουν υποψηφιότητα γερουσιαστών ως ομοτίμων και παρέδρων του ημιπαράφρονος*

⁵³⁹ Η Καθημερινή, φ.2493 (27.1.1929), σ.1. Πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Η Ευκαιρία».

⁵⁴⁰ Η Καθημερινή, φ.2497 (31.1.1929), σ.1. Η τακτική προσωπικής επίθεσης στον Πλαστήρα θα ακολουθείτο από την Καθημερινή μέχρι τη δεκαετία του 1950 και πάντα με συναφείς χαρακτηρισμούς. Οι πρώτοι υπονοούν την εμπλοκή του Πλαστήρα στη δίκη και εκτέλεση των Έξι και στην έλλειψη πανεπιστημιακής μόρφωσης. Όμως, η κατηγορία της λιποταξίας εκ πρώτης όψεως φαίνεται απροσδόκητη. Είχε προκύψει από μια έκθεση (1924) σχετική με τα γεγονότα των τελευταίων ημερών του ελληνικού στρατού στην Μ. Ασία ότι ο Πλαστήρας δεν εκτελούσε συχνά εντολές ανωτέρων και δεν κάλυψε με το σύνταγμά του την Μεραρχία του υποστράτηγου Φράγκου προκειμένου αυτή να μην αιχμαλωτιστεί. Ο Πλαστήρας τότε δεν απάντησε στην κατηγορία, κάτι που ερμηνεύτηκε πολλαπλά.

⁵⁴¹ Εννοούνται εδώ οι 225 βουλευτές της κυβερνητικής παράταξης.

συνταγματάρχου⁵⁴² και ούτω θα αρχίσει η πρώτη μάχη», όπως δήλωνε ο Γ.Βλάχος στο ίδιο άρθρο. Υποψηφιότητα για γερουσιαστής έθεσε με τον συνδυασμό Αττικής και ο Στυλ.Γονατάς, αλλά στην περίπτωση του δεν σημειώθηκε κάποια ανάλογη αντίδραση, καθώς οι εκτελέσεις του 1922 και οι αποτάξεις του 1923⁵⁴³ δεν έφεραν τη δική του υπογραφή και, κυρίως, η υποψηφιότητά του θα κρινόταν στις κάλπες και όχι «αριστίνδην» στο κοινοβούλιο όπου κυριαρχούσαν οι βενιζελικοί.

Με το παραπάνω άρθρο υπό τον τίτλο «Δήλωσις», ο δυναμικός δημοσιογράφος επηρέασε τον μετριοπαθή Π. Τσαλδάρη και τον ανάγκασε να ζητήσει με επιστολές από τον Βενιζέλο να δηλώσει σαφώς αν θα επιμείνει στην πρότασή του, ώστε να προετοιμάσει τη θέση του κόμματός του⁵⁴⁴. Η εφημερίδα Καθημερινή προκειμένου να κινητοποιήσει τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος τον έθιξε άμεσα με τη φράση «τους ανεχόμεθα, επειδή δεν έχουμε αρχηγούς». Αναφέρθηκε εξίσου επικριτικά και στους πρόσφυγες ως υποστηρικτές του βενιζελισμού με τη φράση «τους ανεχόμεθα επειδή ψηφίζουν οι πρόσφυγες». Τις απόψεις του για το εκλογικό δικαίωμα των προσφύγων θα τις διατυπώσει πριν από τις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου του 1933⁵⁴⁵ και παρά την παρουσία προσφύγων υποψηφίων στα ψηφοδέλτια του Λαϊκού Κόμματος. Ωστόσο, η άποψη ότι οι πρόσφυγες προκαλούσαν προβλήματα υποστηρίζοντας είτε τον Βενιζέλο, είτε την αριστερά είναι πεποίθηση του αστικού τύπου του αντιβενιζελισμού που διατυπωνόταν συχνά. Ο Τσαλδάρης επεδίωξε με αλληπάλληλες επιστολές να πείσει τον Βενιζέλο ότι τέτοιες προτάσεις δεν ευνοούν την συμφιλίωση που χρειαζόταν η χώρα. Ο αρχηγός του Λαϊκού υπενθύμιζε στον Βενιζέλο, ότι για τη λήθη του παρελθόντος, έπρεπε οι Φιλελεύθεροι να μην τιμούν εκείνους που καρατόμησαν το 1922 πέντε εξέχοντα πολιτικά στελέχη του αντιβενιζελισμού. Ο Βενιζέλος αντέδρασε διαλλακτικά με την περίφημη δήλωση ότι «ουδείς από την δημοκρατική παράταξη θεωρεί τους εκτελεσθέντες προδότες» αποδίδοντας την ακραία πράξη στην αρνητική συγκυρία και την παρόρμηση των

⁵⁴²Ο Βλάχος επέμενε να αποκαλεί συνταγματάρχη τον από το 1924 αντιστράτηγο Πλαστήρα, επιδιώκοντας πρώτα να τον υποβαθμίσει ηθικά και στρατιωτικά και έπειτα να παρατείνει την ιστορική μνήμη στην εποχή των εκτελέσεων του 1922. Επιπλέον, ήθελε έμμεσα να αμφισβητήσει και τη νομιμότητα της Δ' Εθνοσυνέλευσης του 1924 που ομόφωνα προβίβασε τον Πλαστήρα από συνταγματάρχη σε αντιστράτηγο.

⁵⁴³ Αθρόες αποτάξεις αντιβενιζελικών και μετριοπαθών αξιωματικών προώθησε και υπέγραψε ο Πλαστήρας μετά το κίνημα του Οκτωβρίου του 1923. Βλ. Στ. Χαρατσής, *1023 Αξιωματικοί και 22 κινήματα*, εκδ. «Libro», Αθήνα, 1985, τ. Α', σσ. 95-148

⁵⁴⁴G.Henring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821- 1936*, μτφρ. Θ.Παρασκευόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2008, σσ. 1145-1146.

⁵⁴⁵Η Καθημερινή, φ. 3992 (4.3.1933), σ.1 και σ.5.

στρατιωτικών μετά την εμπειρία της ήττας⁵⁴⁶. Αν και στην πρόσφατη (2010) αναψηλάφηση της δίκης των Έξι⁵⁴⁷, δόθηκε έμφαση και πίστη στην παραπάνω φράση του Βενιζέλου, την εποχή που ειπώθηκε δεν έπεισε την παράταξη των Λαϊκών και τους δημοσιογράφους τους. Ο Γ.Βλάχος από τη στήλη του χαρακτήρισε τον Βενιζέλο απροκάλυπτα «ψεύτη και ευθυνόφοβο»⁵⁴⁸.

Η πιθανότητα της υποψηφιότητάς του Πλαστήρα έδωσε την αφορμή για τρία δηκτικά και εν προκειμένω ενδιαφέροντα άρθρα της Καθημερινής. Πρόκειται για την «Δήλωσιν» στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, το «Λίκνον»⁵⁴⁹ στο οποίο ο δημοσιογράφος επιχειρούσε να ορίσει τον αντιβενιζελισμό και την ελληνική δημοκρατία του Μεσοπολέμου και την «Ερμηνεία»⁵⁵⁰, όπου ο κατεξοχήν αρθρογράφος του αντιβενιζελισμού ασκούσε κριτική στο κόμμα που ο ίδιος υποστηρίζει και επιχειρεί να νοηματοδοτήσει τη δράση της συντηρητικής παράταξης από το 1922. Με αυτά τα άρθρα εγκαινιάζεται δημοσιογραφικά μια χρονιά, το 1929, κατά την οποία ο Βενιζέλος με τις επιλογές του θα πυροδοτήσει τον αντιπολιτευόμενο τύπο και θα παραβεί τις υποσχέσεις του για ήπια διαπραγμάτευση και διαλλακτικότητα. Στο εξής οι αντίπαλοί του θα υπερέβαιναν τα όρια του Λαϊκού Κόμματος και της αριστεράς, θα αποκτούσαν νέα ερείσματα και θα θεμελιώναν την δυναμική αντιπαράθεση.

Οι εκλογές για τη Γερουσία ορίστηκαν τελικά για τις 21 Απριλίου 1929 και διεξήχθησαν με πλειοψηφικό σύστημα νομαρχιακής περιφέρειας⁵⁵¹. Μέχρι την

⁵⁴⁶ Δ. Κ. Σβολόπουλος, *Π.Τσαλδάρης, ο κήρυξ της νομιμότητας και ο ειρηνευτής του λαού*, Αθήνα 1946 σσ. 218-220.

⁵⁴⁷ Βλ. *Πρακτικά Αναψηλάφησης της Δίκης των Έξι*.

⁵⁴⁸ *Η Καθημερινή*, φ.2502 (5.2.1929), σ.1. Ο χαρακτηρισμός «ευθυνόφοβος» σχετιζόταν με την πεποίθηση του αντιβενιζελικού κόσμου και του τύπου που τον εξέφραζε ότι ο Βενιζέλος είχε την ευθύνη της εκτέλεσης γιατί είχε τη δύναμη να σταματήσει την εκτέλεση και δεν το έκανε.

⁵⁴⁹ *Η Καθημερινή*, φ.2500 (3.2.1929), σ. 1. Ο Γ.Βλάχος με αφορμή την πρόταση του Βενιζέλου για την υποψηφιότητα Πλαστήρα θίγει ζητήματα από το παρελθόν της αντίπαλης παράταξης και κυρίως το γεγονός της εξάρτησης του βενιζελισμού από τον στρατό. Παρομοιάζει την ελληνική δημοκρατία με ένα βρέφος του οποίου το λίκνο περιβάλλουν φαύλοι και διεφθαρμένοι. Θεωρεί ότι ο μόνος ειλικρινής δημοκράτης στην Ελλάδα είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας (Π.Κουντουριώτης), επειδή φέρει τον τίτλο. Επισημαίνει ότι ο Πλαστήρας είναι αυτός που κατέστησε ακέφαλη την παράταξή τους. Η «μάχη» έπρεπε να δοθεί, όπως πίστευε, απέναντι στον «αληθινό εχθρό, τον ίδιο τον Βενιζέλο».

⁵⁵⁰ *Η Καθημερινή*, φ. 2502 (5.2.1929), σ. 1. Σε αυτό το κείμενο ο αντιβενιζελισμός ταυτίζεται με το Λαϊκό Κόμμα. Ωστόσο, η ηττοπάθεια που έπληξε μετά το 1922 το Λαϊκό Κόμμα απονεύρωσε τη δυναμική του και η πολιτική τακτική του έκτοτε καθορίστηκε από δύο γεγονότα, «τον φόνο των Εξκαι την έξωσιν της δυναστείας». Πρότεινε, μάλιστα, το Λαϊκό Κόμμα να διαπραγματευτεί ισότιμα με τον Βενιζέλο, ζητώντας διαβεβαιώσεις για την περίπτωση Πλαστήρα.

⁵⁵¹ *Η Καθημερινή*, φ.2354 (3.11.1928), σ. 9.

παραμονή των εκλογών ο τύπος υποβάθμιζε την αξία του θεσμού της Γερουσίας⁵⁵². Οι Φιλελεύθεροι υπερίσχυσαν σημαντικά των αντιπάλων τους, αν και στις εκλογές αυτές δεν είχαν την υποστήριξη των μικρότερων δημοκρατικών κομμάτων. Το μήνυμα του Βενιζέλου είχε βρει απήχηση. Έλαβαν 54,58% (64 έδρες) έναντι 19,05% (10 έδρες) των Λαϊκών⁵⁵³. Τα αποτελέσματα αυτά αφορούσαν στην πλήρωση των ενενήντα δύο εδρών που θα καλύπτονταν με την άμεση ψήφο του λαού. Οι υπόλοιπες δεκαοκτώ έδρες θα καλύπτονταν από την ψήφο των επαγγελματικών σωματείων (των εμπόρων, των βιομηχάνων, βιοτεχνών και μικροεμπόρων, της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών, του γεωργικού επιμελητηρίου, της Ακαδημίας και των Πανεπιστημίων, του Πολυτεχνείου και του Τεχνικού Επιμελητηρίου και τέλος των εργατών). Εδώ, έλκει την προσοχή ένα στοιχείο σχετικά με τον αριθμό των ψηφισάντων στο σωματείο εργατών. Εμφανίζονται να ψήφισαν μόνον 22 άτομα για τις 4 έδρες που αναλογούσαν στο πολυπληθές σωματείο. Αντίθετα στα σωματεία εμπόρων (1 έδρα) και βιοτεχνών (3 έδρες) σημειώνονται 304 και 268 ψηφισάντες αντίστοιχα. Το στοιχείο αυτό δηλώνει τη χαμηλή συμμετοχή των οργανωμένων εργατών στις εκλογές για τη συγκρότηση της Γερουσίας, συμμετοχή που προσομοιάζει με αποχή⁵⁵⁴. Από την άλλη, το ενδιαφέρον των μεσαίων αστικών τάξεων παρουσιάζεται πιο έντονο. Η εργατική τάξη είχε αρχίσει να στρέφεται προς την αριστερά ήδη από την εποχή των οικουμενικών κυβερνήσεων (1926-1928). Αν και στις εθνικές εκλογές υπερψηφίστηκε η Ένωση Φιλελευθέρων υπό την εμβληματική μορφή του Βενιζέλου, στις εκλογές της Γερουσίας δεν έδειξαν να πείθονται. Ο Ριζοσπάστης αμφισβητούσε τη σημασία του συγκεκριμένου Βενιζέλο - κεντρικού νομοθετικού οργάνου και πίστευε ότι θα λειτουργούσε ως υποχείριο του πρωθυπουργού, έτσι δεν παρακινούσε σε συμμετοχή. Πρέπει να σημειωθεί και η συμμετοχή των γεωργικών επιμελητηρίων που έφτασε τους 668 ψηφισάντες για τις πέντε έδρες που αναλογούσαν στα αγροτικά σωματεία μιας χώρας που βασιζόταν

⁵⁵² Ακρόπολις, φ.85 (20.4.1929), σ.1.

⁵⁵³ Η Δημοκρατική Ένωση κέρδισε το 6,58% (4 έδρες) των ψήφων, οι ανεξάρτητοι βασιλόφρονες το 4,28% (καμία έδρα), ενώ οι Προοδευτικοί υπό τον Καφαντάρη το 4,2% (3 έδρες λόγω εκλογικού συστήματος), οι συντηρητικοί δημοκρατικοί υπό τον Μιχαλακόπουλο το 2,81% (5 έδρες) και οι Ελευθερόφρονες (Ιω. Μεταξάς) το 2,73% (2 έδρες). Από δύο έδρες έλαβαν και οι Αγροτικοί και η Προοδευτική Ένωση, αν και το ποσοστό τους (1,66% και 1,19% αντίστοιχα) ήταν χαμηλότερο από το ποσοστό του Ενιαίου Μετώπου (1,70%) που δεν θα αντιπροσωπευόταν στη Γερουσία. Για τους αναλυτικούς πίνακες των αποτελεσμάτων βλ. Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Γερουσιαστικές Εκλογές, σ.18, πίναξ 1.

⁵⁵⁴ Από τις 140.000 περίπου εργάτες που είχαν καταμετρηθεί το 1928 μόνο το 22% ήταν συνδικαλισμένοι στη ΓΣΕΕ (32.000 περίπου). Βλ. Αγγ. Ελεφάντης, *Η Αδύνατη Επανάσταση*, ό.π., σ. 51.

στην αγροτική παραγωγή. Η συγκρότηση της Γερουσίας θα ολοκληρωνόταν στις 20 Μαΐου με την εκλογή των αριστίδων γερουσιαστών⁵⁵⁵.

Μια ακόμα εκλογική δοκιμασία χωρίς την αίσια κατάληξη των γερουσιαστικών εκλογών περίμενε την κυβέρνηση. Για το καλοκαίρι του 1929 (4.8.1929) είχαν προκηρυχθεί δημοτικές εκλογές και ο Βενιζέλος περίμενε την έγκριση του ως τότε έργου του με την υπερψήφιση των συνδυασμών των Φιλελευθέρων στους μεγάλους δήμους της χώρας. Το Ελεύθερον Βήμα προέτρεπε σε συσπείρωση τους ψηφοφόρους του «δημοκρατικού στρατοπέδου»⁵⁵⁶. Ο βενιζελικός υποψήφιος Σπ.Πάτσης έχασε τον δήμο της Αθήνας από τον «δήμαρχο μας»⁵⁵⁷, τον Σπ.Μερκούρη με ελάχιστες ψήφους διαφορά⁵⁵⁸. Η κριτική των αθηναϊκών εφημερίδων στον απερχόμενο δήμαρχο ήταν έντονη, αντανακλώντας τη δυσαρέσκεια των πολιτών κυρίως για τον δημοτικό φωτισμό⁵⁵⁹, για την περιορισμένη παροχή ύδατος σε συνοικισμούς της πρωτεύουσας⁵⁶⁰, για την συγκομιδή των απορριμμάτων⁵⁶¹ και την κατάσταση του οδικού δικτύου της πόλης. Η Καθημερινή μαζί με τα αποτελέσματα των εκλογών δημοσίευσε στην πρώτη σελίδα της καταγγελίες εκλογέων για «εμπόριο εκλογικών βιβλιαρίων από πατσικούς» και παρουσία «των μπράβων του βενιζελισμού» έξω από τα εκλογικά τμήματα⁵⁶². Στον δήμο Θεσσαλονίκης ο ανεξάρτητος αντιβενιζελικός δήμαρχος Γ.Μάνος επικράτησε⁵⁶³. Τα μικροαστικά στρώματα έδειχναν να εναποθέτουν τις ελπίδες τους σε άλλους πολιτικούς φορείς, παραγκωνίζοντας το Κόμμα των Φιλελευθέρων⁵⁶⁴. Την

⁵⁵⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Κοινά συνεδριάσεις Βουλής και Γερουσίας, περίοδος Β', 1^η συνεδρίαση, σσ. 1-5. Αριστίδων γερουσιαστές εκλέχτηκαν οι : Αλεξ. Ζαΐμης (Πρόεδρος), Γ.Φιλάρτος, Ν.Τριανταφυλλάκος, Λεων. Παρασκευόπουλος, Άθως Ρωμανός, Αλεξ. Μυλωνάς, Πιερ.Μαυρομιχάλης, Α.Αναστασιάδης, Γ.Ανδρεάδης και Α. Ευταξίας.

⁵⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2630 (4.8.1929), σ.1.

⁵⁵⁷ Ο Σπ.Μερκούρης, παλιό στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος, παρουσιαζόταν στους Αθηναίους με αυτή τη λεζάντα κάτω από την φωτογραφία του επιδιώκοντας να καλλιεργήσει μια οικειότητα που δεν είχαν πάντα οι αντιβενιζελικοί υποψήφιοι.

⁵⁵⁸ Γ. Δουατζής, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και εκλογές*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ.261.

⁵⁵⁹ *Η Καθημερινή*, φ.2360 (9.11.1928), σ.1. Ο δήμαρχος Σπ.Πάτσης κατηγορούταν ότι παρείχε σκανδαλωδώς πολλές διευκολύνσεις στους υποστηρικτές του και ότι η ενεργητικότητά του εξαντλήθηκε στην εξυπηρέτηση των ψηφοφόρων του, τη στιγμή που η πόλη αντιμετώπιζε πολλά πρακτικά προβλήματα.

⁵⁶⁰ *Ακρόπολις*, φ.4 (30.1.1929), σ.5.

⁵⁶¹ *Η Καθημερινή*, φ.2497 (31.1.1929), σ.1.

⁵⁶² *Η Καθημερινή*, φ.2679 (5.8.1929), σ.1.

⁵⁶³ *Μακεδονικά Νέα*, φ.1731 (5.8.1929), σ.1.

⁵⁶⁴ Χ.Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο : *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ...σσ.456-457.

ΐδια διαπίστωση διατύπωσε και η Καθημερινή⁵⁶⁵, ενώ το Ελεύθερον Βήμα απέδωσε τη νίκη των αντιπάλων στους «διασπασαντας το δημοκρατικόν στρατόπεδον»⁵⁶⁶.

Η απογοήτευση των βενιζελικών για τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών, ενέτεινε την κρίση στο εσωτερικό της παράταξης. Αποτελούσαν το πρώτο μετρήσιμο δείγμα για την πτώση της δημοτικότητας του αρχηγού τους και της κυβέρνησης γενικότερα. Ο Βενιζέλος πριν από τις εκλογές είχε επιχειρήσει να συσπειρώσει την παράταξη και να επιδείξει δυναμισμό και έλεγχο της κατάστασης προβαίνοντας σε ανασχηματισμό της κυβέρνησης (7.6.1929). Ορισμένες επιλογές του σε σημαντικά υπουργεία θα συντελούσαν στην πόλωση. Καθαιρώντας τους πολιτικούς που δεν ανήκαν παραδοσιακά στον βενιζελισμό, Αλ.Καραπάνο (Υπ.Εξωτερικών) και Π.Πετρίδη (Υπ.Δικαιοσύνης), πρόσθεσε στον κυβερνητικό σχηματισμό δύο πρόσωπα που με την παρουσία τους και μόνον με αυτή υποδαύλιζαν τον διχασμό. Ο Στυλ. Γονατάς, πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου την περίοδο 1922-23, τοποθετήθηκε υπουργός Συγκοινωνιών και ο Βυρ.Καραπαναγιώτης, μέλος του έκτακτου στρατοδικείου του 1922, προσωρινά υφυπουργός Στρατιωτικών⁵⁶⁷, θέσεις σημαντικότερες για την κρατική δομή της εποχής. «Η βενιζελική πρόκλησις»⁵⁶⁸ ήταν το επίκαιρο θέμα για τον αντιπολιτευόμενο τύπο που απαιτούσε από την κυβέρνηση να μην τιμά και να μην προβάλλει τους υπεύθυνους των εκτελέσεων του 1922, αν ήθελε να σταματήσουν τα αφιερώματα στους εκτελεσθέντες. Έναν ακόμη μετριοπαθή και συντηρητικό πολιτικό «έχασε» η κυβέρνηση πριν από τις εκλογές, τον Κ.Ζαβιτσιάνο που παραιτήθηκε από Υπουργός Εσωτερικών (3.7.1929), αφήνοντας να εννοηθεί ότι το στενό περιβάλλον του πρωθυπουργού τον υπονόμει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην δύναται πλέον να εργαστεί παραγωγικά⁵⁶⁹. Τον αντικατέστησε προσωρινά ένα ακόμη παραδοσιακό στέλεχος των βενιζελικών, ο Περικλής Αργυρόπουλος, στενός φίλος του Γ.Κονδύλη⁵⁷⁰.

⁵⁶⁵ Η Καθημερινή, φ.2679 (5.8.1929), σ.5.

⁵⁶⁶ Ελεύθερον Βήμα, φ.2631 (5.8.1929), σ.1.

⁵⁶⁷ Αλκ.Προβατάς, Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από το 1821 μέχρι το 1980, Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα, Αθήναι 1980, σσ. 483-484.

⁵⁶⁸ Η Καθημερινή, φ.2626 (8.6.1929), σ.1.

⁵⁶⁹ Ελεύθερον Βήμα, φ.2599 (4.7.1929), σ.6.

⁵⁷⁰ Αλκ.Προβατάς, ό.π., σ. 484.

Με αφορμή τις δημοτικές εκλογές αναμοχλεύτηκε το ζήτημα των δικαιωμάτων των Ελληνίδων για ισοπολιτεία που είχε απασχολήσει το ελληνικό κοινοβούλιο κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1927. Το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες είχε υποστηρίξει ο Βενιζέλος και στην ΚτΕ, επηρεασμένος από τις επαφές του με διεθνείς προσωπικότητες του γυναικείου κινήματος αλλά και από την πίεση των ελληνικών σωματείων και της φεμινιστικής οργάνωσης «*Μικρή Αντάντ Γυναικών*»⁵⁷¹. Ωστόσο, έθετε έμμεσα μια προϋπόθεση για την ψήφο των γυναικών⁵⁷². Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών με πρόεδρο την Αύρα Θεοδωρακοπούλου και γραμματέα τη Μαρία Σβώλου έθεσε με τις δράσεις του ξανά το ζήτημα της ψήφου, ενώ παράλληλα τα περιοδικά *Ελληνίς* και ο *Αγώνας της Γυναίκας* υποστήριζαν ιδεολογικά την υπόθεση του εκλογικού δικαιώματος. Το δεύτερο περιοδικό, δημοσιογραφικό όργανο του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των Γυναικών, στη συντακτική επιτροπή του οποίου συμμετείχαν ο Δ.Γληνός και ο Αλέξ.Σβώλος, παρακολουθούσε δυναμικά τις πολιτικές εξελίξεις και επέκρινε μέλη της κυβέρνησης για συντηρητισμό⁵⁷³. Στις 8 Ιουλίου ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Γ.Μόδηςεπανέφερε στη Βουλή το θέμα, λόγω των επικείμενων δημοτικών εκλογών.

Η Διοικούσα επιτροπή της Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων είχε ήδη ταχθεί υπέρ της γυναικείας ψήφου. Ο Βενιζέλος, πεπεισμένος πια για το κατάλληλο της στιγμής, έθεσε το ζήτημα στη Βουλή. Η άποψη ότι οι γυναίκες σε μεγάλο ποσοστό δεν έχουν την παιδεία για άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων έβρισκε πολλά αντεπιχειρημάτα, γιατί και μεγάλο ποσοστό του άρρενος πληθυσμού δεν ήταν επαρκώς πεπαιδευμένο πολιτικά και όμως κατείχε το δικαίωμα της ψήφου. Το ενεργητικό δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές θα δοθεί στις γυναίκες με εκτελεστικό διάταγμα του υπουργού Εσωτερικών Γ.Σιδέρη, τον Ιανουάριο του 1930 και θα αφορά τις Ελληνίδες που ήταν άνω των 30 ετών και γνώριζαν γραφή. Σε άρθρο της στο τεύχος Αυγούστου του 1929 του *Αγώνα της Γυναίκας*, η Μ. Σβώλου κατήγγειλε την κυβέρνηση για δειλία στο θέμα της γυναικείας ψήφου και για «*την περιφρόνηση αυτή που πλήττει την Ελληνίδα, σαν άνθρωπο, κοινωνική εργάτρια, δημιουργό, όταν εκείνοι που διοικούν τους δήμους παρουσιάζουν σε κάθε πόλη για έργα τους όσα εκείνη δημιούργησε με την*

⁵⁷¹ Δημ.Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940, Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. 7^{ος}, σσ. 65-76.

⁵⁷² Ν.Μαραντζίδης, «Η Μεγάλη Τετραετία», ό.π., σσ. 298-299.

⁵⁷³ Ο *Αγώνας της Γυναίκας*, τ.92 (15.5.1929), σ.1.

πρωτοβουλία, την τόλμη, την αφοσίωση και τον καθημερινό της μόχθο»⁵⁷⁴. Στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ο αγώνας για τα δικαιώματα των γυναικών φαίνεται να διεξάγεται από ομάδες αστικού προσανατολισμού. Στον Ριζοσπάστη δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αναφορές για το ζήτημα της ψήφου των γυναικών. Αυτό δεν αποτελεί αντίφαση προς τις ιδεολογικές αρχές του κόμματος που εκπροσωπούσε η συγκεκριμένη εφημερίδα, γιατί την εποχή εκείνη το ΚΚΕ είχε υπαγάγει τους γυναικείους αγώνες στους ευρύτερους κοινωνικούς αγώνες, σύμφωνα με τις υποδείξεις της Γ' Διεθνούς⁵⁷⁵.

Ο ημερήσιος τύπος αντιμετώπισε το ζήτημα της ψήφου των γυναικών με διαφορετικούς τρόπους και όχι απαραίτητα κινούμενος από την τάση του κόμματος που στήριζε η κάθε εφημερίδα. Για παράδειγμα, η Ακρόπολις, αν και εν γένει συντηρητική εφημερίδα, υποστήριξε ότι «αι Ελληνίδες παρακολουθούσι από καιρόν τα πολιτικά πράγματα και είναι ώριμα δια ψήφον»⁵⁷⁶. Η συγκεκριμένη εφημερίδα παρακολουθούσε συστηματικά τις δράσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα των γυναικών και τις συναντήσεις της Α.Θεοδωροπούλου με τον Βενιζέλο. Ζητούσε δηλώσεις για την εξέλιξη του θέματος. Ο Βενιζέλος, «πεπεισμένος», παρέπεμπε τα μέλη του Συνδέσμου στον Ζαβιτσιάνο, υπουργό Εσωτερικών τότε, συμβουλευοντάς τα να τον πείσουν για ένα «απλούν διάταγμα» για τις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης⁵⁷⁷.

Η εφημερίδα Ακρόπολις επιθυμώντας να μην δυσαρεστεί καμία ομάδα του «κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος» δεν έκανε αρνητικά σχόλια επί προσωπικού ή σάτιρα. Ειδικότερα, δημοσίευσε την αναφορά της Χριστιανικής Αδελφότητας Γυναικών Αγρινίου, με την οποία το σωματείο κατέκρινε τις γυναίκες της πρωτεύουσας που διεκδικούσαν ψήφο. Τόνιζαν ότι το εκλέγειν είναι δικαίωμα των στρατευμένων και όσων πληρώνουν φόρους, ενώ οι πολίτες που βαρύνονται με αδικήματα στερούνται αυτού του δικαιώματος. Άρα, «πώς να παραχωρηθή εις

⁵⁷⁴Ο Αγώνας της Γυναίκας, αρ.τ.98-99 (Αύγουστος 1929), σ.1. Το τεύχος ασχολήθηκε εκτεταμένα με το ζήτημα των δημοτικών εκλογών, καθώς και τα εργασιακά ζητήματα που απασχολούσαν την εργαζόμενη πτυχιούχο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και σε άλλους δημόσιους φορείς.

⁵⁷⁵Αγγ. Ψαρά, «Φεμινίστριες, Σοσιαλίστριες, Κομμουνίστριες: Γυναίκες και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο» στο Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, επιμ. Γ.Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 72-73.

⁵⁷⁶Ακρόπολις, φ.4 (30.1.1929), σ.5.

⁵⁷⁷Ο Αγώνας της Γυναίκας, τ.93 (1.6.1929), σ.2 και Ελεύθερον Βήμα, φ. 2604 (9.7.1929), σ.4.

*γυναίκας που ασχημονούν εις βάρος του οίκου τους, ασχολούμεναι με τα κοινά;»*⁵⁷⁸. Οτιδήποτε αναφερόταν στην χριστιανική ηθική, προκαλούσε με αξιωματικό τρόπο τον σεβασμό και την σιωπηρή αποδοχή της πλειοψηφίας των Ελλήνων του Μεσοπολέμου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι, παράλληλα, σε μια μερίδα τους δεν προσείλκυαν το ενδιαφέρον οι σκανδαλώδεις ερωτικές ιστορίες από το Παρίσι και το Χόλυγουντ, που γέμιζαν τα φύλλα και τις πρώτες σελίδες του αστικού τύπου.

Οι περισσότερες εφημερίδες του λεγόμενου συντηρητικού χώρου αντιμετώπιζαν τη γυναικεία ψήφο ως αφορμή ευθυμογραφήματος. Ενδεικτικά, στην Καθημερινή σημειώνονταν δύο τάσεις. Από τη μια, η εύθυμη προσέγγιση του ζητήματος και, από την άλλη, η παραδοσιακή αντίληψη για τις γυναίκες και η συνηθισμένη για την συγκεκριμένη εφημερίδα, όταν έκρινε τις κινήσεις και τις αποφάσεις του Βενιζέλου. Στο ίδιο φύλλο και στην ίδια σελίδα της εφημερίδας παρατίθεντο οι δύο αυτές τάσεις από δύο ανώνυμους αρθρογράφους⁵⁷⁹. Σε εύθυμο τόνο ο αρθρογράφος δηλώνει ότι συμφωνεί σχετικά με το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες όχι μόνο με τον πρωθυπουργό, αλλά και με τον Παπαναστασίου, ο οποίος *«τας θεωρεί ωρίμους και για τας βουλευτικές εκλογάς και για τας βουλευτικές έδρας»*, ενώ πρότεινε να παραιτηθούν οι άρρενες ψηφοφόροι των δικαιωμάτων τους προς χάρη των γυναικών, μιας και *«τόσα χρόνια εκλογικών δικαιωμάτων και είδατε τι κυβερνήσεις φέρομεν»*⁵⁸⁰.

Ο λιγότερο εύθυμος αρθρογράφος συμπυκνώνει τη στάση της Καθημερινής για τις φεμινιστικές διεκδικήσεις και τις οικογενειακές σχέσεις στη φράση *«αν η γυναίκα πρόκειται να συμφωνεί με τον άντρα της, τότε η ψήφος της είναι περιττή, αν πρόκειται να διαφωνεί τότε η ψήφος της θα αποτελέσει αφορμή διενέξεως και διαλύσεως της οικογενείας»*. Η έμμεση προσωπική επίθεση (περί ηλικίας ή εμφάνισης) στις γυναίκες που προΐσταντο των φεμινιστικών δράσεων δεν έλειπε από την Καθημερινή⁵⁸¹. Όσον αφορά στο Ελεύθερον Βήμα αντιμετώπιζε σατιρικά το ζήτημα της γυναικείας ψήφου ως μέρος της γενικότερης τάσης για χειραφέτηση των

⁵⁷⁸ Ακρόπολις, φ.65 (2.4.1929), σ.7.

⁵⁷⁹ Η Καθημερινή, φ.2497 (31.1.1929), σ.1.

⁵⁸⁰ Ο.π. Καταλληλότερες θεωρούνται οι Αθηναίες να κρίνουν τον δήμαρχο ή και να αναλάβουν τη δημαρχία, καθώς δεν θα ενέκριναν ποτέ τον απερχόμενο βενιζελικό δήμαρχο Σπ.Πάτση, ο οποίος παραμελώντας την συντήρηση των αθηναϊκών δρόμων *«τας αναγκάζει να λερώνουν τα τακουνάκια τους και τα φουστανάκια τους στους βόρβορους των Αθηνών»*.

⁵⁸¹ Ο αρθρογράφος πρότεινε στον Βενιζέλο, αν θέλει να ευχαριστήσει την Α.Θεοδωροπούλου να αλλάξει στα αρχεία του δήμου την ηλικία της και να αφήσει τις πολιτικές καινοτομίες.

γυναικών, διακωμωδώντας τη νέα οικογενειακή δομή που θα απέρρευε από αυτήν⁵⁸². Σε αυτό το ζήτημα η κατεξοχήν εφημερίδα του «βενιζελικού συγκροτήματος» δεν συμπορευόταν με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων. Η αντιδραστική στάση του τύπου αποτύπωνε την αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας της εποχής για το θέμα της ισοπολιτείας των γυναικών. Οι νοοτροπίες δεν θα άλλαζαν ασφαλώς με ένα εκτελεστικό διάταγμα που θα παραχωρούσε το μερικό εκλογικό δικαίωμα, δηλαδή αυτό του εκλέγειν και όχι του εκλέγεσθαι. Χαρακτηριστικό των νοοτροπιών είναι ότι ακόμη και το 1952 μετά την απόδοση πλήρους εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, μέλη του προοδευτικού κέντρου είχαν αρνηθεί τη συμμετοχή της Βιργινίας Ζάννα, εξέχοντος στελέχους του βενιζελικού χώρου (κόρη των Δέλτα και σύζυγος του Αλέξ.Ζάννα, υφυπουργού αεροπορίας στην τελευταία βενιζελική τετραετία) στον εκλογικό συνδυασμό της ΕΠΕΚ, θέτοντας θέμα παραίτησής τους σε περίπτωση γυναικας συνυποψήφιας, όποια κι αν ήταν αυτή⁵⁸³.

Τα συσσωρευμένα κοινωνικά προβλήματα και η διαχείριση της οικονομίας είχαν προκαλέσει τις πρώτες αντιδράσεις στη Βουλή από τον Οκτώβριο, όταν ο Γ.Καφαντάρης επιστρέφοντας από ένα ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, έθεσε στη Βουλή τα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα, που πίστευε ότι έπρεπε να αποτελέσουν πρωταρχικό μέλημα της κυβέρνησης⁵⁸⁴. Η οικονομία ήταν ένα ζήτημα για το οποίο ο Καφαντάρης είχε τεκμηριωμένη άποψη, έχοντας πετύχει την σταθεροποίηση της δραχμής ως υπουργός οικονομικών στις οικουμενικές κυβερνήσεις⁵⁸⁵. Δήλωσε ότι για την οικονομία και τα κοινωνικά ζητήματα θα ασκεί στο εξής «πολεμική κατά του Βενιζέλου», προτείνοντας παράλληλα μέτρα για μια φορολογική μεταρρύθμιση που θα διευκόλυνε τη μεσαία τάξη και τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα. Ο Γ.Βλάχος έσπευσε να προβάλλει την πολεμική του «αμέμπτου κυρίου Καφαντάρη», υπερθεματίζοντας τις απόψεις του περί φορολογίας⁵⁸⁶.

⁵⁸² *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 2338 (10.10.1928), σ.1.

⁵⁸³ Σπ.Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977, τ.Α' (1949-1952), σσ. 519-527.

⁵⁸⁴ *Η Καθημερινή*, φ.2383 (2.10.1928), σ.6.

⁵⁸⁵ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι : συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σσ. 291-293.

⁵⁸⁶ *Η Καθημερινή*, φ.2392 (11.10.1928), σ.1.

Το φορολογικό σύστημα και ο εκσυγχρονισμός του απασχολούσε τον τύπο τακτικά. Ο Βενιζέλος είχε ήδη παραδεχτεί το άνισα κατανεμημένο φορολογικό βάρος κατά την προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη (20 Ιουλίου 1928) και είχε υποσχεθεί φορολογικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες *«άνευ ουδεμίας αυξήσεως των φορολογικών βαρών θα επιδιώξουν την διακαιότεραν κατανομήν αυτών και την εκ τούτου σχετική ανακούφισιν των φορολογουμένων»*, ενώ, παράλληλα, τόνιζε *«δεν επαγγέλλομαι καμίαν άμεσον ελάττωσιν των φόρων»*⁵⁸⁷. Αυτό που είχε, δηλαδή υποσχεθεί ήταν ο εξορθολογισμός του φορολογικού συστήματος σε μια προσπάθεια να αποβεί αποτελεσματικότερο και, ταυτόχρονα, δικαιότερο. Η έμμεση φορολογία σε είδη πρώτης ανάγκης επέσυρε την μείνιν του αντιπολιτευόμενου τύπου, που έκανε λόγο για *«πληθυσμούς λιμοκτονούντες»* και προειδοποιούσε για όξυνση της αντιπαράθεσης σε περίπτωση αύξησης του φόρου στο σιτάρι⁵⁸⁸. Όταν οι επαγγελματικές τάξεις επεσήμαναν την ανάγκη άμεσης μεταρρύθμισης με αναφορά προς το υπουργείο οικονομικών, η Καθημερινή μετέγραψε την αντίδραση ως *«εξέγερσιν των φορολογουμένων κατά του μεσαιωνικού φορολογικού συστήματος το οποίον εχρεωκόπησεν οριστικώς και πρέπει να μεταβληθεί εκ βάθρων»*⁵⁸⁹. Σε σχετικές ερωτήσεις δημοσιογράφων ο Βενιζέλος παραδέχτηκε ότι το φορολογικό προσωπικό ήταν ανεπαρκές και ότι ήταν απαραίτητη η εξυγίανση του φορολογικού συστήματος. Ορισμένα φορολογικά της κυβέρνησης ήταν η ελάττωση κατά 20% του φόρου επιτηδεύματος και η απαλλαγή του φόρου κεφαλαίου από τα κτήματα που απαλλοτριώθηκαν. Καθιερώθηκαν διευκολύνσεις των φορολογουμένων και πληρωμές σε δόσεις των παλαιότερων οφειλών⁵⁹⁰. Επιδιώχθηκε η οργάνωση των τελωνειακών αρχών και η δίωξη του λαθρεμπορίου, αποδίδοντας σημαντικό πλεόνασμα στον προϋπολογισμό (270 εκατ. Δρχ. ήτοι το 50% του συνολικού ενεργητικού υπόλοιπου του έτους – 570 εκατ.). Χάρη στη νέα φορολογική δομή και ορισμένες αυξήσεις τα έσοδα του κράτους από άμεσους και έμμεσους φόρους, μονοπώλια και χαρτόσημα ενίσχυσαν σημαντικά τον προϋπολογισμό των ετών 1928-1930⁵⁹¹, χωρίς, όμως, να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα ποσά για αναπτυξιακά έργα.

⁵⁸⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 2596 (21.7.1928), σ.1.

⁵⁸⁸ *Η Καθημερινή*, φ.2363 (13.11.1928), σ.1.

⁵⁸⁹ *Ο.π.*, φ.2487 (21.1.1929), σ.1.

⁵⁹⁰ Σπ. Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού*, ό.π., σ. 81.

⁵⁹¹ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίασις 1 (18.11.1929), σσ. 4-5 και συνεδρίασις 3 (22.11.1930), σσ. 6-19.

Ένα άλλο έσοδο για το ελληνικό δημόσιο αποτέλεσαν οι πολεμικές επανορθώσεις από τις ηττημένες από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χώρες. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να επιτύχει την καλύτερη ρύθμιση των αποζημιώσεων για την Ελλάδα, αλλά ουσιαστικό όφελος για το κράτος δεν υπήρξε, καθώς έπρεπε να αποπληρώνονται παράλληλα τα δάνεια των πολεμικών χρεών της χώρας⁵⁹². Η συμφωνία Καφαντάρη – Μολώφ που είχε επιτευχθεί από το 1928 και είχε εγκριθεί από το Κοινοβούλιο⁵⁹³ θα διευκόλυνε αργότερα (1931) τη διαπραγμάτευση των υποχρεώσεων Ελλάδας και Βουλγαρίας, προς όφελος της πρώτης⁵⁹⁴.

Τα περισσότερα έσοδα για την ανάπτυξη της χώρας θα έρχονταν από την εισροή ξένου κεφαλαίου και κυρίως από τον δανεισμό. Ο δανεισμός την περίοδο του Μεσοπολέμου θα ήταν επωφελής στο βαθμό που θα επέτρεπε τα κεφάλαια να επενδυθούν στην εσωτερική ανάπτυξη, ενώ μέχρι το 1922 «βασική επένδυση κεφαλαίων ήταν η Μεγάλη Ιδέα», δηλαδή η πολεμική προετοιμασία και η συνειδησιακή ενίσχυση των αλύτρωτων πληθυσμών. Η διεθνής συγκυρία είχε επιτρέψει το 1928 τη σύναψη ενός «παραγωγικού» δανείου από τον οίκο Hambro του Λονδίνου ονομαστικού ύψους 4.000.000 λίρων στερλινών. Το ελληνικό δημόσιο με το ποσόν αυτό θα υλοποιούσε το σχέδιο των υδραυλικών έργων στη Μακεδονία και θα ολοκλήρωνε το οδικό δίκτυο στις νέες χώρες. Ο τύπος έσπευσε να προτείνει τρόπους για καλύτερη απόδοση του κεφαλαίου σε δημόσια έργα αφήνοντας υπονοούμενα για τυχόν ατασθαλίες στη διαχείριση⁵⁹⁵. Ο οίκος Hambro είχε εκδώσει δάνειο προς το ελληνικό δημόσιο κατά την περίοδο των οικουμενικών κυβερνήσεων προκαλώντας αντιδράσεις στη Βουλή και τον τύπο πρώτα για τους όρους δανεισμού και έπειτα για τη διαχείριση των χρημάτων⁵⁹⁶. Η εταιρεία ασκούσε μονοπωλιακή κηδεμονία στο ελληνικό κράτος από τον 19^ο αιώνα και προτίθετο να συνεχίσει. Αν και ο Ελ. Βενιζέλος πίστευε στην ανάγκη δανεισμού για να διατηρηθεί η σταθεροποίηση του

⁵⁹² Η Γερμανία και οι σύμμαχοι της υπέβαλλαν συνεχώς ενστάσεις και εφέσεις ώστε να αποφύγουν να καταβάλουν το μεγαλύτερο μέρος των χρεών τους. Από τα 2.327.200.000 μάρκα που επιδικάστηκαν ως αποζημίωση η Ελλάδα κατάφερε να εισπράξει μόνον 37.300.800 χρυσά μάρκα από τα οποία σε μετρητά κατατέθηκαν τελικά τα 3.800.000 λόγω της δυσχέρειας που επικαλούταν η Γερμανία. Βλ. Χ. Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1939, σ. 45.

⁵⁹³ Κ.Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934, Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Εστία, Αθήνα 1974, σσ. 18-25.

⁵⁹⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2401 (12.12.1928), σ.3 και σ.5, όπου οι κυριότερες διατάξεις της συμβάσεως.

⁵⁹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2402 (13.12.1928), σ.1. «Δια να γίνει το δάνειον παραγωγικό».

⁵⁹⁶ Σπ.Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού*, ό.π., σσ. 91-100.

νομίσματος εν μέσω διεθνούς οικονομικής κρίσης⁵⁹⁷, ήλθε σε αντιπαράθεση με τον οίκο Hambro, όταν ο τελευταίος θέλησε για τη σύναψη νέου δανείου να επιβάλει ακόμα πιο σκληρούς όρους. Ο Βενιζέλος υποχρεώθηκε να εξηγήσει τη στάση του στο κοινοβούλιο⁵⁹⁸. Την επόμενη χρονιά και μετά την ρήξη με τον τραπεζικό οίκο, ο Βενιζέλος θα στραφεί σε αμερικανικά κεφάλαια προκειμένου να καλυφθούν τα έργα της ανάπτυξης. Ωστόσο, η ελληνική οικονομία είχε ήδη επιβαρυνθεί. Οι καταγγελίες για σύναψη επιπρόσθετων δανείων με περιοριστικούς όρους συνεχίζονταν, όσο και η εξάρτηση της κυβέρνησης από το ξένο κεφάλαιο⁵⁹⁹.

Οι δημοσιογραφικοί κύκλοι της εποχής διατηρούσαν καχυποψία απέναντι στην Hambro όχι μόνον για την εκμετάλλευση εις βάρος του ελληνικού δημοσίου. Υπήρχαν πληροφορίες για σχέσεις στελεχών των Φιλελευθέρων με τον τραπεζικό οργανισμό που προμήθευε το ελληνικό δημόσιο με χρήματα. Η εφημερίδα Πατρίς, το παλιότερο βενιζελικό καθημερινό έντυπο, που είχε επανεκδοθεί τον Μάρτιο του 1928, έκανε μια ευθεία επίθεση στον υπουργό εθνικής οικονομίας Παν.Βουρλούμη. Τον κατηγορούσε για ύποπτες επαφές με τον τραπεζίτη S.Erlanger του οίκου Hambro, προκειμένου να προτιμηθεί η δική τους δανειακή πρόταση έναντι αυτής της αμερικανικής τράπεζας Seligman, που είχε προτείνει ευνοϊκότερους όρους⁶⁰⁰. Την υπόθεση ανέλαβε να δια φωτίσει η Καθημερινή, αποκαλύπτοντας «τα παρασκήνια της ενδοβενιζελικής κρίσεως» και τη διαφθορά της κυβερνώσας παράταξης⁶⁰¹, ενώ και ο Ριζοσπάστης έκανε αναφορές στο ζήτημα με το δικό του ύφος⁶⁰².

Η επιρροή του υπουργού Παναγή Βουρλούμη επί του πρωθυπουργού φαίνεται να δυσαρεστούσε πολλά στελέχη του Κόμματος των Φιλελευθέρων και κυρίως τον Κ.Μαρή, που άνηκε στο στενό περιβάλλον του. Όταν ο Βουρλούμης είχε πρότεινε τη συνεργασία με την Hambro για το παραγωγικό δάνειο του 1928, η πρότασή του μειοψήφησε στο υπουργικό συμβούλιο. Ωστόσο, αυτή τελικά επιλέχθηκε, γεγονός

⁵⁹⁷ Δημ. Καπογιάννης, *Όψεις του κρατικού παρεμβατισμού στην κοινωνική και αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου : ο θεσμικός εκφυλισμός του συλλογικού δανεισμού στην Ελλάδα (1919-1938)*, ΔΙΔ-ΔΙΑ, Αθήνα 2006, σσ. 309-312.

⁵⁹⁸ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 44 (13.2.1929), σσ. 552-589.

⁵⁹⁹ Δημ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-1931)*, Αθήνα 1987, σ.106. Πρόκειται για κατηγορία που διατύπωσε ο σοσιαλιστής βουλευτής Σεραφ. Μάξιμος.

⁶⁰⁰ Πατρίς, φ.249 (4.11.1928), σ.1 και για σχετική καταγγελία βλ. Ριζοσπάστης, φ.6008 (10.11.1928), σ.1.

⁶⁰¹ Η Καθημερινή, φ.2415 (5.11.1928), σ.1. «Ανένδοτος παρασκηνιακός αγών διεξάγεται μεταξύ Βουρλούμη και Μαρή λόγω της επιρροής του πρώτου στον Βενιζέλο».

⁶⁰² Ριζοσπάστης, φ.6004 (6.11.1928), σ.1 : « Η Πατρίς ψεύδεται όπως μόνο αυτή μπορεί».

που προκάλεσε αντιδράσεις στελεχών, οι οποίες γνωστοποιήθηκαν από τον τύπο αργότερα⁶⁰³. Η πιθανότητα να προωθηθεί ξανά η πρόταση Βουρλούμη για νέο παραγωγικό δάνειο το 1929 έφερε στο φως της δημοσιότητας το περιστατικό, όταν η Πατρίς προέβη σε αποκαλύψεις. Ο αντικυβερνητικός τύπος δεν έδειξε έκπληξη, αλλά ξεκίνησε τις περαιτέρω αποκαλύψεις για τις αντιθέσεις εντός της βενιζελικής παράταξης.

Οι νέες αποκαλύψεις αφορούσαν στις διενέξεις ανάμεσα σε βενιζελικές εφημερίδες και συγκεκριμένα τις εφημερίδες Πατρίς και Ελευθερον Βήμα. Αν και ο Βουρλούμης δεν θέλησε να καταθέσει μήνυση στην εφημερίδα Πατρίς, δείχνοντας θέληση για εξομάλυνση των σχέσεων στην βενιζελική παράταξη, η Καθημερινή εξήγησε όλο το χρονικό της διένεξης με τα ανάλογα σχόλια διά γραφίδος Γ.Βλάχου⁶⁰⁴. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η οικονομική και ηθική υποστήριξη του Βενιζέλου στον εκδότη της Πατρίδος⁶⁰⁵, Σπ.Σίμο, ήταν γνωστή από την πρώτη δεκαετία των βενιζελικών κυβερνήσεων. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, ο Σίμος έφυγε για το εξωτερικό παραχωρώντας τη διεύθυνση της εφημερίδας Πατρίς στον Δ.Λαμπράκη. Στις αρχές του 1928 ο Σπ.Σίμος επανεμφανίστηκε στους δημοσιογραφικούς κύκλους και δήλωσε ότι θα αναλάβει εκ νέου την έκδοση της Πατρίδος⁶⁰⁶, δικαιολογώντας την απόφασή του με το σκεπτικό ότι «οι διάδοχοί ήταν ενδοτικοί και ανάξιοι του Βενιζελισμού». Κύριος σκοπός του ήταν αρχικά να αναλάβει ο ίδιος τη δημοσιογραφική υποστήριξη της επανόδου του Βενιζέλου στην πολιτική. Έτσι, τον Μάρτιο του 1928 η Πατρίς επανεκδόθηκε.

Στα τέλη του 1929 ο Λαμπράκης έξαλλος από τις δηλώσεις και το ύφος της εφημερίδας του Σίμου, χρησιμοποίησε επιστολές του τελευταίου που είχε αγοράσει από το ελληνικό προξενείο της Ουγγαρίας και οι οποίες εξέθεταν τον αντίπαλο εκδότη για προμήθειες από τη σύμβαση οδοποιίας με τον οίκο Blair κατά το 1917. Ο Σίμος, σύμφωνα με τον Λαμπράκη, είχε προκρίνει τον οίκο Blair έναντι της Hambroλαμβάνοντας «δεδεαστικά δώρα». Ο Λαμπράκης άρχισε να δημοσιεύει τις επίμαχες επιστολές από τις στήλες του Ελευθέρου Βήματος, ενώ η Καθημερινή

⁶⁰³ Η Καθημερινή, φ.2415 (5.11.1928), σ. 3.

⁶⁰⁴ Η Καθημερινή, φ.2415 (8.11.1928), σ.1 και σ.3.

⁶⁰⁵ Η εφημερίδα Πατρίς από 5.3.1914 είχε ως υπότιτλο «Καθημερινή φιλελευθέρων αρχών εφημερίς» και από 14.3.1928 «Μεγάλη Πολιτική και Οικονομική Εφημερίς».

⁶⁰⁶ Ο Σπ. Σίμος είχε αρχίσει τις παρεμβάσεις προς τον Βενιζέλο από την άνοιξη του 1928. Πριν τις εκλογές πρότεινε με επιστολή του πρόσωπα για ανάληψη υπουργείων (Επιστολή 1/7/1928). Βλ. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ.331-02, Μουσείο Μπενάκη.

τις αναδημοσίευε. Οι βενιζελικοί κύκλοι της είχαν παράσχει εξαιρετικό υλικό για αντιπολίτευση. Τα σχόλια που συνόδευαν το άρθρο αφορούσαν τα βενιζελικά στελέχη και τις εφημερίδες που είχαν εμπλακεί στην υπόθεση της Hambro : «*τώρα πια οι Έλληνες πρέπει να αρχίσουν να έχουν εγκέφαλον, να αποκτήσωσινεθνικήνσυνείδησιν, να είναι πολίται*»⁶⁰⁷. Για τον αρθρογράφο της Καθημερινής, η Πατρίσειχε εκπέσει δεοντολογικά και δεν θα έπρεπε να πουλήσει ούτε ένα φύλλο μετά τις αποκαλύψεις. Η ηθική παρακμή του πολιτικού κόσμουπαραλληλιζόταν με αυτή του τύπου και των νοοτροπιών. Η ενδοβενιζελική κρίση, όπως καταγράφεται από την αντίπαλη εφημερίδα, αποτυπώνει την απουσία συνοχής στο εσωτερικό της παράταξης, ακόμα και για στελέχη που κατείχαν θέσεις εξουσίας (Βουρλούμης-Μαρής) και προσβάσεις σε αυτήν (Λαμπράκης – Σίμος). Στο τέλος του δεύτερου χρόνου της θητείας του ο Βενιζέλος φαίνεται να μην μπορεί να ελέγξει πλέον τα δυναμικά στελέχη, αδυναμία που θα αποβεί επιζήμια αργότερα για την εικόνα και την απήχηση της παράταξης των Φιλελευθέρων στην κοινή γνώμη.

Σε αντίθεση με την πρώτη δεκαετία των κυβερνήσεών του, η αδυναμία του Βενιζέλου, να ελέγχει τα στελέχη του κόμματος, αλλά κυρίως να ελέγχει τους εκδότες, ήταν κάτι που τον ανησυχούσε πολύ⁶⁰⁸. Από την αρχή του 1929 αναζητούσε έναν τρόπο να ελέγχει όχι μόνον το ύφος και τη γλώσσα των δημοσιογράφων, αλλά και το περιεχόμενο των άρθρων τους. Με αυτό το σκεπτικό προτάθηκε ο «*περί τύπου και εξυβρίσεως νόμος*»⁶⁰⁹. Επιτροπή υπερκομματικού χαρακτήρα συγκροτήθηκε για τη σύνταξη του νομοσχεδίου στην οποία συμμετείχαν ο Τσαλδάρης, ο Καφαντάρης, ο Μιχαλακόπουλος και ο Παπαναστασίου. Οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων αστικού ύφους εκπροσωπούνταν από τον Δ.Λαμπράκη, τον Ιω.Πεσμαζόγλου και τον Σπ.Νικολόπουλο (Εθνος). Από τους βουλευτές συμμετείχαν οι Αλεξ.Σβώλος, Γ.Μπαλής, Λ.Μπάκας, Χ. Σολιώτης και Αγγ.Μπουρόπουλος. Η επιτροπή διαφωνούσε σε πολλά ζητήματα, αλλά τελικά, σύμφωνα με το προσχέδιο που ετοίμασε, ο τύπος θα περιοριζόταν σημαντικά. Θα απαγορευόταν ο έλεγχος του έργου

⁶⁰⁷Η Καθημερινή, φ.2414 (8.11.1928), σ.1.

⁶⁰⁸Στ.Στεφάνου, Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά, Αθήνα 1974, τ. α', σσ. 136-138. Ο ιδιαίτερος γραμματέας του Βενιζέλου κατά την τετραετία αποκαλύπτει από τα αρχεία του πολιτικού γραφείου τις επαφές με τους εκδότες και τις απόψεις του πρωθυπουργού για τον ελληνικό και ξένο τύπο.

⁶⁰⁹Η Καθημερινή, φ.2497 (31.1.1929), σ.1.

της κυβέρνησης καθώς και τα επικριτικά σχόλια για την Βουλή και τη Γερουσία⁶¹⁰. Το προσχέδιο του νομοσχεδίου δημοσίευσαν όλες οι αντιβενιζελικές εφημερίδες σχολιάζοντας τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα του και θεωρώντας τον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα. Ο αστικός τύπος ήθελε, βέβαια, τον περιορισμό του Ριζοσπάστη, αλλά με αυτό το νομοσχέδιο θιγόταν και το δικό του βήμα. Ο Ριζοσπάστης αντιμετώπισε ως αναμενόμενο το νομοσχέδιο από «την αυταρχική κυβέρνηση που υπηρετεί το κεφάλαιο» σε ένα ειρωνικό του άρθρο με τίτλο «δημοκρατικότητες»⁶¹¹, όπου κατέκρινε τις επιλογές της κυβέρνησης και τη γενικότερη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών⁶¹².

Με ανανεωμένη την εμπιστοσύνη της Βουλής, μετά από την ψηφοφορία στις 30 Μαΐου 1929, ο Βενιζέλος προχώρησε στο ζήτημα της εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο ναύαρχος Κουντουριώτης ήταν προσωρινός Πρόεδρος με βάση το ψήφισμα της 25^{ης} Μαρτίου του 1924 της Βουλής⁶¹³. Το Σύνταγμα του 1927 όριζε ότι ο Πρόεδρος εκλέγεται «δια μίαν πενταετίαν» από τη Βουλή και τη Γερουσία «συνερχομένων εις κοινήνσυνεδρίαν»⁶¹⁴. Από τη στιγμή που η Γερουσία είχε συγκροτηθεί επίσημα, η εκλογή Προέδρου έπρεπε να συναρμόζεται με τη συνταγματική επιταγή. Σε κοινή συνεδρίαση Βουλής και Γερουσίας στις 3 Ιουνίου αποφασίστηκε η επανεκλογή του Π.Κουντουριώτη με ψήφους 259 επί 309 ψηφισάντων. Τα υπόλοιπα 50 ψηφοδέλτια κατανεμήθηκαν ως εξής: 44 λευκά, 3 με το όνομα Βενιζέλος, από 1 για τα ονόματα Παπαναστασίου, Φιλάρετος και Ζαχάρωφ. Ο Κουντουριώτης είχε εκφράσει στον Βενιζέλο τις επιφυλάξεις του για την εκλογή του λόγω του προκεχωρημένου της ηλικίας του, αλλά υποχώρησε στην επιμονή του

⁶¹⁰ Τα πρόστιμα στις εφημερίδες που δεν θα συμμορφώνονταν με το νόμο περί τύπου θα έφταναν τις 40.000 δραχ., ενώ οι δημοσιογράφοι θα ήταν αναγκασμένοι να ανακαλούν οποιαδήποτε δημοσίευση ή ρεπορτάζ έθιγε τους δημόσιους λειτουργούς.

⁶¹¹ *Ριζοσπάστης*, φ.6176 (31.1.1929), σ.1. «Η φαύλη εκδοχή των φαύλων για τη λειτουργία των θεσμών ετοιμάζει τη λογοκρισία του τύπου...».

⁶¹² Το ζήτημα του τύπου θα επανερχόταν στη Βουλή και στην επικαιρότητα το 1932, όταν ο Βενιζέλος πιεσμένος πλέον υπερβολικά από την αντίδραση του τύπου, θα έθετε ζήτημα άμεσου περιορισμού των δημοσιογράφων και θα υποστήριζε τη θέση του στο κοινοβούλιο αναγιγνώσκοντας αποσπάσματα δημοσιευμάτων τα οποία θεωρούσε αντιδεοντολογικά και προσβλητικά για τον ίδιο και την κυβέρνησή του.

⁶¹³ Αλκ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935, Κοινωνικές Διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 349.

⁶¹⁴ *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 3^{ης} Ιουνίου 1927*, Κεφάλαιον Ε', Πρόεδρος της Δημοκρατίας, άρθρον 67.

Βενιζέλου. Με το ίδιο αιτιολογικό θα παραιτείτο στις 9 Δεκεμβρίου του 1929⁶¹⁵. Προσωρινά ανέλαβε την προεδρία της Δημοκρατίας ο Αλ.Ζαΐμης, ο μετριοπαθέστατος πρωθυπουργός των οικουμενικών κυβερνήσεων.

Ο τύπος είχε πληροφορίες για την παραίτηση του Κουντουριώτη ήδη από το 1928⁶¹⁶. Η Καθημερινή είχε ερμηνεύσει με τον δικό της τρόπο την πίεση που ασκούσε ο Βενιζέλος προς τον Κουντουριώτη για την υποψηφιότητά του στο ύπατο αξίωμα της χώρας, ακόμα κι αν υπέβαλε παραίτηση αμέσως μετά την έγκρισή του από την Βουλή. Θεωρούσε ότι ήταν η ευκαιρία του Βενιζέλου να «πραγματοποιήσει το παλαιόν του όνειρο». Δηλαδή, να καταλάβει την προεδρία της Δημοκρατίας «αυτοπεριβαλλόμενος δικτατορικά διακιώματα», ώστε να καταστεί τελικά ρυθμιστής του πολιτεύματος. Η Καθημερινή επέμεινε σε αρκετά φύλλα της σε αυτή την θέση. Το Ελεύθερον Βήμα, χωρίς να υποστηρίζει εμφανώς την επιλογή του Βενιζέλου, δημοσίευσε άρθρο - έμμεση απάντηση με τίτλο «δικτάτωρ ή στήριγμα του κοινοβουλευτισμού;»⁶¹⁷. Εξηγούσε, έτσι, τις διαφορές του δικτάτορα από τον πολιτικό που στηρίζεται στον κοινοβουλευτισμό και τον στηρίζει και ο ίδιος. Και για την επίρρωση του επιχειρήματος «αι θεωρίαί του Βενιζέλου περί κοινοβουλευτισμού επικρατούν πλήρως εν Αγγλία»⁶¹⁸.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος απέρριψε την πρόταση Παπαναστασίου και Ζαβιτσιάνου για ανάληψη της προεδρίας της Δημοκρατίας, δηλώνοντάς τους ότι δεν του ταίριαζε ο ρόλος του «αμεριμναμέριμνου». Από την άλλη, εκείνοι έβλεπαν στην υποψηφιότητα Βενιζέλου την ευκαιρία να ταυτιστεί ο ίδιος με τον θεσμό και να αποκτήσει επιτέλους μια υπερκομματική παρουσία. Προτάθηκε ο Καφαντάρης με τη σύμφωνη γνώμη όλων των πολιτικών αρχηγών, αλλ' η υποψηφιότητα υπονομεύτηκε από το περιβάλλον του Βενιζέλου που δεν ήθελε έναν σχετικά νέο και δυναμικό πολιτικό, ο οποίος είχε διαφωνήσει πολλές φορές σε συνταγματικά και παραταξιακά θέματα με τον πρωθυπουργό. Ο υπερκομματικός, αλλ' αδύναμος Αλεξ. Ζαΐμης ήταν η καλύτερη λύση για το περιβάλλον Βενιζέλου και αυτή προωθήθηκε. Στην κοινή συνεδρίαση Βουλής και Γερουσίας (14.12.1929) και αφού η συζήτηση οδηγούσε σε τέλμα ο Βενιζέλος πρότεινε την τελευταία στιγμή το όνομα του Ζαΐμη. Οι διαφωνίες πολλών

⁶¹⁵Ελεύθερον Βήμα, φ.2759 (12.12.1928), σ.1. Η παραίτηση Κουντουριώτη ανακοινώθηκε με διθυραμβικά σχόλια για την δράση του απερχόμενου :«Ο γεροθαλασσαετός της Ύδρας κουράστηκε».

⁶¹⁶Η Καθημερινή, φ.2363 (13.11.1928), σ.6.

⁶¹⁷Ελεύθερον Βήμα, φ.2759 (12.12.1928), σ.1.

⁶¹⁸Ελεύθερον Βήμα, φ.2776 (27.12.1928), σ.1.

βενιζελικών βουλευτών ενέτειναν την κρίση στο εσωτερικό της παράταξης. Η δυσφορία εκδηλώθηκε με διαρροές κατά την ψηφοφορία. Με 257 (83,1%) ψήφους υπέρ, 38 λευκά, 22 με το όνομα του Καφαντάρη, 6 με το όνομα του Σοφούλη, 2 του Κουντουριώτη και από ένα ψηφοδέλτιο με το όνομα Παπαναστασίου και του γερουσιαστή Άθου Ρωμανού, η πρόταση Βενιζέλου υπερίσχυσε και ο Ζαΐμης θα ήταν ο δεύτερος και τελευταίος Πρόεδρος της Β' ελληνικής Δημοκρατίας. Βουλευτές και γερουσιαστές από τη Μακεδονία και την Θράκη επέδωσαν στον πρωθυπουργό κείμενο διαμαρτυρίας για την επιλογή του Προέδρου στο οποίο εξέφραζαν τις αμφιβολίες τους για τον σεβασμό των δημοκρατικών ελευθεριών των πολιτών της Β.Ελλάδας⁶¹⁹. Η Καθημερινή χαρακτήρισε τη διαμαρτυρία *«πρώτη αντίδραση κατά των σατραπικών διαθέσεων του κ.Βενιζέλου»*.

Ο αστικός τύπος δεν επέκρινε τόσο τον ίδιο το νέο Πρόεδρο, όσο την επιμονή του Βενιζέλου να υποδείξει τον πιο ενδοτικό για αυτή την θέση. Ο ίδιος ο Βενιζέλος ένοιωσε την ανάγκη να εξηγήσει την επιλογή του και κυρίως την απόρριψη της πρότασης Καφαντάρη⁶²⁰. Το Ελεύθερον Βήμα χαιρέτισε την εκλογή Ζαΐμη και τις πρωτοβουλίες του *«ειρηνοποιού πρωθυπουργού»* τονίζοντας ότι *«η εκλογή αυτή τερματίζει την προεδρικήν κρίσιν χωρίς ελαχίστας διαταραχάς της ζωής της χώρας, αποτελούσα εύγλωττον ένδειξιν της ασφάλειας και του πολιτεύματος»*⁶²¹. Η αισιοδοξία θα αποδεικνυόταν αυταπάτη. Ο Ριζοσπάστης προέβλεπε πιο εύστοχα το μέλλον του θεσμού υπό τον συγκεκριμένο Πρόεδρο⁶²².

Οι εξελίξεις του 1929 σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο θα κλόνιζαν την καθημερινότητα του μικροαστού, απειλώντας την σταθερότητα και τους υλικούς όρους της⁶²³. Ο αστικός τύπος δηλώνοντας την υποστήριξή του στην κοινωνική ομάδα των βιοτεχνών και επαγγελματιών, ασχολήθηκε εντατικά με τα προβλήματά τους και τα πρόβαλε ως κοινωνικά αιτήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις τυχαία συμβάντα που είχαν να κάνουν με τα καθημερινά και τα πρακτικά προβλήματα της ζωής του μέσου Έλληνα ανάγονταν σε σημαντικότερα με καθημερινές στήλες από

⁶¹⁹Η Καθημερινή, φ.2808 (17.12.1929), σ.1.

⁶²⁰Η Καθημερινή, φ.2806 (15.12.1929), σ.7. *«Δεν εδέχθηνεπιστολάς φίλων υπέρ της προτάσεως Καφαντάρη, ήμην κι εγώ υπέρ αυτής μέχρι τελευταίας στιγμής. Ο Πρόεδρος πρέπει να είναι ανεκτός εις όλους. Για την τόνωσιν του θεσμού επέλεξα τον Ζαΐμη.»*

⁶²¹Ελεύθερον Βήμα, φ.2762(15.12.1929), σ.1.

⁶²²Ριζοσπάστης, φ.6360 (13.12.1929), σ.1.

⁶²³Χρ.Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο : Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,ό.π., σ.456.

τον αστικό τύπο. Το ενδιαφέρον για την επιβίωση της μεσαίας τάξης χαρακτήριζε και την κυβέρνηση, η οποία κατάρτισε τον Μάιο του 1929 ένα νομοσχέδιο για την κοινωνική ασφάλεια και το Ελεύθερον Βήμα δημοσίευσε την σχετική εισηγητική έκθεση.⁶²⁴ Η ασφάλεια ασθενείας, ατυχήματος, αναπηρίας θα ίσχυαν πλήρως από την πρώτη μέρα του 1930. Η αναφορά σε όλους τους Έλληνες εργαζόμενους ήταν ένα πρώτο βήμα προς το κοινωνικό κράτος. Ωστόσο, άλλες προτεραιότητες αποπροσανατόλισαν την κυβέρνηση που τελικά δεν προχώρησε άμεσα στην ψήφιση και εφαρμογή του συγκεκριμένου νομοσχεδίου.

Το 1929 ήταν ένα έτος με πολλές μεταβολές για την κυβέρνηση. Η περίοδος χάριτος πλησίαζε στο τέλος της, εξαιτίας και δικών της πρωτοβουλιών που είχαν προκαλέσει εκτός από τους παραδοσιακούς αντιπάλους της, το Λαϊκό Κόμμα και την αριστερά, και πολλά στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων και των μικρότερων βενιζελογενών κομμάτων. Η διεθνής οικονομική κρίση που ξέσπασε τον Οκτώβριο στη Νέα Υόρκη και θα επηρέαζε άμεσα τις ευρωπαϊκές οικονομίες, αποτελούσε μια εκ των πραγμάτων αρνητική συγκυρία για την κυβέρνηση⁶²⁵.

Οι ενέργειες και η διεθνής συγκυρία σε συνδυασμό με την εσωτερική κρίση του βενιζελισμού θα αποκάλυπταν την έλλειψη συνοχής στο εσωτερικό της παράταξης και την αδυναμία του αρχηγού της να διαχειριστεί εσωκομματικά και γενικότερα προβλήματα. Ωστόσο, η τετραετία παρουσιάζει έργο. Πέρα από την αποκατάσταση των εξωτερικών σχέσεων, η κυβέρνηση σημείωσε αναπτυξιακό έργο κατά την πρώτη φάση της θητείας της. Διαπιστώνουμε τομείς όπως η αγροτική οικονομία, η βιομηχανική ανάπτυξη, η ναυτιλία, το εμπορικό ισοζύγιο και τα δημόσια παραγωγικά έργα, στους οποίους η κυβέρνηση ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες, εγκαινιάζοντας έναν δυναμικό κρατικό παρεμβατισμό. Εσωτερικές κρίσεις, που αφορούσαν κυρίως στην τιμή και την διάθεση των αγροτικών προϊόντων αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά. Ιδρύθηκε ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ν.4337, Ιούλιος 1929)⁶²⁶ και άρχισε να διαμορφώνεται ένα δίκτυο ιαματικού τουρισμού σε συνεργασία με τον Ο.Λ.Π. και τον ΟΣΕ. Τον Μάρτιο του 1929 ψηφίστηκε ο νόμος περί δήμων και κοινοτήτων (ν.4108) και ο νόμος «περί

⁶²⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 2564 (29.5.1929), σ.7. «Το εργατικόν πρόγραμμα της κυβερνήσεως και πώς θα εφαρμοσθή εν Ελλάδι η υποχρεωτική ασφάλις».

⁶²⁵ M.Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 159-176.

⁶²⁶ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίασις 73, σσ. 552. Εισηγήση Π.Βουρλούμη περί αυτόνομου οργανισμού τουρισμού.

συστάσεως υποθήκης επί των μηχανικών εγκαταστάσεων» που σε συνδυασμό με το νόμο «περί ατελούς εισαγωγής μηχανημάτων» (ν.4151-7.29) ευνόησε την βιομηχανική παραγωγή. Η μείωση των εισαγωγών και ο κρατικός παρεμβατισμός είχαν ως αποτέλεσμα την βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου⁶²⁷. Ωστόσο, το γενικό κλίμα δεν ευνοούσε τη σύμπτωση. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες είχαν αρχίσει να μεταγράφουν τις διαφωνίες στη Βουλή ως «μάχες» και να διαβλέπουν προοπτικά αλλ’ όχι μακριά την «ήττα της δημοκρατικής παρατάξεως»⁶²⁸. Ο Βενιζέλος απαντούσε στους επικριτές του δίνοντας έμφαση σε αυτό που θεωρούσε σημαντικότερο πολιτικό του επίτευγμα: «*Η εξασφάλις της σταθερότητος της πολιτειακής την οποίαν επέτυχεν η κυβέρνησις μου, είναι η μεγαλύτερα επιτυχία. Κάθε βράδυ που πάτε να κοιμηθήτε δεν σκέπτεστε πλέον, όπως στο παρελθόν, αν θα ξυπνήσετε αύριον το πρωί με κανέναν δικτάτορα εις την αρχήν. Κατορθώσαμε να αποκτήση και πλέον ο κόσμος την εκτίμησιν και την εμπιστοσύνην εις το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα και τους ελευθέρους θεσμούς*»⁶²⁹.

Ο τύπος θα έδινε βήμα στην αντιπαράθεση των ομάδων και των κομμάτων αρχής γενομένης από την εφημερίδα Νέοι Καιροί⁶³⁰ της Δράμας. Σε αυτήν δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1929 μία επιστολή του Γ.Κονδύλη, άλλοτε φανατικού βενιζελικού. Με αυτήν αποκάλυπτε σε φίλο του δημοσιογράφο την πεποίθησή του ότι ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση είχαν χάσει τον έλεγχο της κατάστασης και αληθινός κυβερνήτης της χώρας είχε κατ’ ουσίαν χρηστεί το περίφημο «*περιβάλλον του πρωθυπουργού*». Ωστόσο, η επιστολή Κονδύλη, αν και αποκαλυπτική για τις διαθέσεις «αυτομόλησής» του δεν είχε κάποιο άμεσο αντίκρισμα. Η δυναμική αντίδραση θα προερχόταν από τους αμιγώς πολιτικούς, που είχαν σε ένα βαθμό συνεργαστεί ή συνδεθεί με κάποιον τρόπο με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Το 1930 ξεκινούσε δυσοίωνα για την ενότητα της ευρύτερης δημοκρατικής παράταξης. Παπαναστασίου, Καφαντάρης, Κονδύλης και Ζαβιτσιάνος θα εγκαινίαζαν την δυναμική εκ των έσω αντιπολίτευση, κυρίως με άρθρα τους στον τύπο.

⁶²⁷ Ανδρ. Λύτρας, «Η κοινωνική δομή στην Ελλάδα. Επιλογές από την κοινωνική συγκρότηση κατά τον 20^ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 247.

⁶²⁸ *Ελληνική*, φ.1756 (18.12.1929), σ.1.

⁶²⁹ Από ομιλία του Βενιζέλου στη Βουλή με απολογιστικό χαρακτήρα στις 8.10.1929. Πβ: Ν.Μαραντζίδης, «Ελευθέριος Βενιζέλος, η μεγάλη τετραετία», *ό.π.*, σ.296.

⁶³⁰ *Νέοι Καιροί*, φ. 786 (18.12.1929), σ.1.

2

Στην κατεύθυνση της αποσταθεροποίησης: κυβερνητικά αποπήματα και σκάνδαλα, απαρχή δυναμικής αντίδρασης από την αντιπολίτευση και τον τύπο.

«Η χώρα εισήλθεν εις την οριστικήν ανάρρωσιν και η κυβέρνησις θα επιδιώξη βελτίωσιν των βιωτικών συνθηκών του λαού, της εθνικής οικονομίας και παγίωσιν της εσωτερικής και εξωτερικής ειρήνης»⁶³¹. Με αυτή τη δήλωση υποδέχτηκε ο Ελευθ. Βενιζέλος το 1930, προβάλλοντας την αισιοδοξία του για την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησής του. Στην εβδομαδιαία επιθεώρηση Εργασία που κυκλοφορήθηκε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1930 ο Βενιζέλος, επηρεασμένος από τον κλασικό πολιτικό ωφελιμισμό, πρόβαλε το έργο της κυβέρνησης, την κοινοβουλευτική πλειοψηφία της και έστειλε ένα μήνυμα ενότητας και συλλογικής προσπάθειας στους Έλληνες⁶³². Τα γεγονότα θα διέψευδαν την προβαλλόμενη πολιτική βενιζελική αισιοδοξία. Οι εφημερίδες είχαν ήδη ξεκινήσει να αμφισβητούν την αξιοπιστία και τις ικανότητες του πρωθυπουργού και όλου του κυβερνητικού σχήματος.

Η ανασκόπηση των γεγονότων του παρελθόντος έτους ήταν μια συνήθης τακτική των ημερήσιων εφημερίδων. Κατά την είσοδο του 1930, προβαίνουν σε ανασκόπηση του 1929 οι περισσότερες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες. Οι εφημερίδες του λεγόμενου «συγκροτήματος», οι φιλοκυβερνητικές, αν και θα είχαν να παραθέσουν έργο προς στήριξη της κυβέρνησης, το αποφεύγουν στο πλαίσιο μιας

⁶³¹ Ακρόπολις, φ.334 (1.1.1930), σ.12.

⁶³² Εργασία (Εβδομαδιαία Επιθεώρησις Όργανον ερεύνης των ζωντανών προβλημάτων της χώρας), τ.1 (11.1.1930), σ.3. «Η κυβέρνησις εργάζεται με όλη την δυνατήν δραστηριότητα για την πραγματοποίησιν του προγράμματός της το οποίον ο ελληνικός λαός επεκύρωσεν δια μεγάλην πλειοψηφίαν[...]. Κάθε Έλλην και κάθε Ελληνίς πρέπει να εργασθή μαζί μας[...] δεν υπάρχουν συντομότεροι δρόμοι τους οποίους δύναται να ανεύρη η ευφυία ή η επιτηδειότης [...] οι αγώνες της εθνικής αποκατάστασεως ήταν προαπαιτούμενον όπως επιδωθώμεν απερίσπαστοι εις τον κύριο αγώνα, τη δημιουργία συγχρονισμένου κράτους [...] ώστε να παρέχονται τα μέσα μεγαλυτέρας ανέσεως και ευζωίας εις ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού».

επικοινωνιακά άστοχης τακτικής. Η Ακρόπολις παραδέχεται ότι «σε βραχύ χρόνο έχει σημειωθεί έργο ανορθώσεως της Ελλάδος, αλλά όχι ανάλογον των υποσχέσεων του πρωθυπουργού»⁶³³. Η «ανάγνωση» του παρελθόντος από δημοσιογράφο μιας μετριοπαθούς αστικής εφημερίδας πρόκρινε στα σημαντικά εσωτερικά γεγονότα του 1929 την σύγκρουση Βενιζέλου και Τσαλδάρη για το θέμα της υποψηφιότητας Πλαστήρα στις γερουσιαστικές εκλογές, την παραδοχή από τον βενιζελικό πολιτικό κόσμο της αθωότητας των Έξι σχετικά με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και την αλλαγή Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 1929 αποδίδεται κυρίως στις παραιτήσεις σημαντικών μετριοπαθών στελεχών λόγω της επικράτησης του «πρωθυπουργικού κύκλου». Ως προς την εξωτερική πολιτική παραθέτει ασχολίαστες τις κινήσεις του Βενιζέλου στη διαχείριση των συμφωνιών συνεργασίας και ειρήνης με άλλες χώρες και γενικά στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός θετικού διεθνούς κλίματος για την Ελλάδα. Δεν αναφέρεται το οικονομικό κραχ που είχε ξεκινήσει τον Οκτώβριο από τις Η.Π.Α.

Η Ακρόπολις έδωσε έμφαση σε γεγονότα που αποτυπώνουν τη σχέση των κομμάτων μεταξύ τους και κυρίως στις εσωτερικές εντάσεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος με δηλώσεις του αξίωνε την ενότητα του κόμματος και αποδοκίμαζε τη συγκρότηση των ομάδων από τα ανήσυχα στελέχη των Φιλελευθέρων. Ο δημοσιογράφος ταύτιζε τις εσωτερικές εξελίξεις με την παρουσία του πρωθυπουργού : «ουδέν σπουδαίο λόγω της απουσίας του πρωθυπουργού στο εξωτερικό». Αν και η εφημερίδα υποβιβάζει τη σημασία της πίεσης των κοινωνικών ομάδων στη λήψη των κυβερνητικών αποφάσεων, στην εκτενή ανασκόπηση του μηνός Δεκεμβρίου του 1929, προβάλλεται «η φοιτητική απεργία ως βασική ασχολία της κυβερνήσεως». Το φοιτητικό κίνημα δεν ερμηνεύτηκε από τις αντιπολιτευόμενες αστικές εφημερίδες ως κοινωνική αντίδραση της νέας γενιάς στην αντιλαϊκή πολιτική που έπληττε μεταξύ άλλων και τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Ερμηνεύτηκε ως μια ακόμα εσωτερική κρίση την οποία η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει επαρκώς. Ο Ριζοσπάστης, από την άλλη, ήταν απροκάλυπτα επιθετικός προς την κυβέρνηση σε όποιο θέμα αφορούσε λαϊκές κινητοποιήσεις⁶³⁴.

⁶³³ Ακρόπολις, φ.334 (1.1.1930), σ. 7.

⁶³⁴ Ριζοσπάστης, φ.6385 (9.1.130), σ.1. «Η κυβέρνηση του αρχιδήμιου του λαού χτυπά αμείλικτα κάθε κίνηση δράσης της εργατιάς και της αγροτιάς ενάντια στα μέτρα ενίσχυσης των εκμεταλλευτών».

Η Καθημερινή χαρακτήρισε το 1929 «έτος της οικονομικής δυσπραγίας για την Ελλάδα» και την ίδια την κυβέρνηση «πλαστηριακή»⁶³⁵. Ο χαρακτηρισμός αυτός είχε βαθμό αλήθειας, καθώς μετά τον ανασχηματισμό του Δεκεμβρίου του 1929 όλοι όσοι κατέλαβαν αξιώματα είχαν περάσει από την επαναστατική κυβέρνηση του 1922-23. Οι χαρακτηρισμοί συνοδεύονταν από μια εύλωτη γελοιογραφία. Ο Άγιος Βασίλης προσπαθεί να μπει στην καμινάδα της οικίας «Ελλάς» με το σάκο του που περιέχει «γαλήνη, κοινοβουλευτισμό, οικονομική εξυγίανση» και συναντά μια ξιφολόγχη. Το πρωτοσέλιδο άρθρο του δηκτικού συντάκτη με το ψευδώνυμο «Ασμοδαίος», πάντα σε εύθυμο ύφος και πολιτικά εύστοχο, θέτει το ερώτημα πώς θα ήταν «η Ελλάδα το 2030;». Απαντά ο ίδιος ότι ως «Έλλην θα ήμην ευχαριστημένος διότι θα είχα πλέον αποκτήσει την ησυχία του τόπου μου, αφού ο κ.Βενιζέλος θα ήρχιζε σοβαρώς να σκέπτεται να αποσυρθεί της πολιτικής και ο κ.Ζαΐμης θα ανήρχετο εις τον μητροπολιτικόνθρόνον, στη δε φωτογραφία του εκλογικού μου βιβλιαρίου θα ήμην, τόσο αγνώριστος, ώστε θα ψήφιζε αντ' εμού οποιοσδήποτε άρρεν ή θήλυ ψηφοφόρος»⁶³⁶. Το σχόλιο του δημοσιογράφου αποτελούσε υπαινιγμό όχι μόνον για την ηλικία του Βενιζέλου και του Ζαΐμη, αλλά κυρίως για την επιμονή τους να παραμένουν στα ανώτατα αξιώματα αψηφώντας τον χρόνο. Το ερώτημα «Έλλην του 1830 ή 1930 ή 2030;»⁶³⁷ έθεσε η εφημερίδα σε πολλούς επιφανείς Έλληνες της εποχής, πολιτικούς και μη. Ο Παναγής Τσαλδάρης, ο Αλέξ.Παπαναστασίου, ο Γ.Καφαντάρης, αλλά και ο Κωστής Παλαμάς και η Μαρίκα Κοτοπούλη δήλωσαν προσήλωση στο παρόν. Μόνον ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προτίμησε το 2030, υποστηρίζοντας ότι μια εκατονταετηρίδα θα επαρκούσε για την επίλυση των τότεπροβλημάτων, εάν, εν τω μεταξύ, δεν προκληθούν άλλα. Ο Κώστας Βάρναλης δεν επέλεξε καμιά από τις προτεινόμενες εποχές, προβλέποντας ότι ο «ελληνισμός δεν θα δει ποτέ καλύτερες μέρες». Στα πρωτοχρονιάτικα φύλλα αποτυπώθηκαν οι προβληματισμοί και τα θέματα που θα απασχολούσαν την Ελλάδα όλο τον χρόνο: η πορεία του κοινοβουλευτισμού, η ενότητα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, η οικονομία, το προσφυγικό και άλλα κοινωνικά προβλήματα.

Τα οικονομικά σκάνδαλα που θα εκδηλώνονταν από τον Οκτώβριο είχαν κατά κάποιον τρόπο προοικονομηθεί από τον τύπο, που υπονόμει συνεχώς τους στενούς συνεργάτες του Βενιζέλου και αμφισβητούσε την ηθική τους

⁶³⁵Η Καθημερινή, φ.2822 (1.1.1930), σ.1.

⁶³⁶Ο.π.

⁶³⁷Ο.π., φ.2822 (1.1.1930), σ. 5.

ακεραιότητα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διάθεσης των εφημερίδων σχετίζεται με τη διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Η προοπτική διάλυσης της Ε.Α.Π. ανακοινώνεται από τον τύπο τις πρώτες μέρες του 1930. Η Καθημερινή προτρέπει στην άμεση διάλυση της Επιτροπής «γιατί, αν και δεν τέλειωσε το έργο της, εδαπανήθησαν 275 εκατομμύρια δραχμές για γενικά έξοδα»⁶³⁸.

Παράλληλα, αμφισβητήσιμη ήταν για τον τύπο και η κοινοβουλευτική συνέπεια του Βενιζέλου. Ο πρωθυπουργός παρουσιαζόταν από την έντυπη αντιπολίτευση να επιδιώκει με κάθε μέσον την παραμονή του ίδιου και των εμπίστων του στην εξουσία. Με αφορμή την προσφυγή ενός απότακτου αξιωματικού του Πολεμικού Ναυτικού στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ο τύπος κατέκρινε την παρεμβατικότητα του Βενιζέλου που ενεπλάκη στο ζήτημα. Η «επέμβασις του πρωθυπουργού εις τα έργα του Συμβουλίου της Επικρατείας»⁶³⁹ προκάλεσε αντιδράσεις από τα ίδια τα μέλη του Συμβουλίου και τον πρόεδρό του, Κ.Ρακτιβάν, παραδοσιακό βενιζελικό με αναγνωρισμένο κύρος. Το γεγονός αυτό έδινε αφορμές σε πολλά επίπεδα κριτικής: ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν ως ο αυταρχικός ηγέτης που δε σέβεται το Σύνταγμα και ταυτόχρονα ως ασυνεπής, αν και διαρκώς δήλωνε την πίστη του σε αυτό. Επιπλέον, προδίδονταν για ακόμη μια φορά οι επιρροές που δεχόταν από στρατιωτικούς κύκλους λόγω της φύσης του θέματος.

Η αφορμή για επιθέσεις προς την κυβέρνηση προερχόμενες από πολιτικούς που σε κάποια φάση εμπλέκονταν με τον βενιζελισμό, δόθηκε από επιστολή του Γ. Κονδύλη. Με αυτήν κατηγορούσε ευθέως τον πρωθυπουργό για «εγκληματική αστοχία που οδηγεί την χώραν εις την αναρχίαν»⁶⁴⁰. Ο πρόεδρος του Δημοκρατικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και απόστρατος υποστράτηγος είχε στείλει τη σχετική εμπιστευτική επιστολή σε φίλο του δημοσιογράφο. Η επιστολή δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Δράμας, Νέοι Καιροί. Αναδημοσιεύτηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα Ελληνική⁶⁴¹. Αν και αρχικά, ο Κονδύλης με δήλωση του διέγνευσε την

⁶³⁸Η Καθημερινή, φ.2823 (3.1.1930), σ.1.

⁶³⁹Ο.π., φ.2823 (3.1.1930), σ.1. Η περίπτωση αφορούσε στην επαναφορά στην υπηρεσία ενός απότακτου υποπλοίαρχου του Πολεμικού Ναυτικού μετά από αίτημά του στο ΣτΕ. Ο Βενιζέλος παρουσιάζεται από την εφημερίδα να ζητάει την ανάκληση της αποφάσεως αντίθετα προς το άρθρο 114 του ισχύοντος Συντάγματος. Η παρέμβασή του χαρακτηρίζεται «σκανδαλώδης».

⁶⁴⁰Ελληνική, φ.1766 (29.12.1929), σ.1.

⁶⁴¹Ελληνική, φ.1766 (29.12.1930), σ.1.

αυθεντικότητα της επιστολής⁶⁴², αναγκάστηκε τελικά να παραιτηθεί από την κυβερνητική σύμπραξη μαζί με τους συνεργάτες του: «θα χωρίσομεν τας ευθύνas μας από την κυβέρνησιν και θα πολιτευόμεθα πλέον ως ίδιον κόμμα»⁶⁴³. Ο άλλοτε βενιζελικός αξιωματικός είχε αρχίσει να καλλιεργεί την οριστική ρήξη του με την παράταξη από την οποία προήλθε. Απέδιδε στον Βενιζέλο έλλειψη δυναμισμού και συντηρητισμό λόγω ηλικίας και ένοιωθε έτοιμος να διαδραματίσει ο ίδιος ρόλο αρχηγού⁶⁴⁴. Αργότερα, μετονόμασε το Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα σε Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα. Με τον τρόπο αυτόν δήλωνε την αντίθεσή του προς τον βενιζελισμό και ό,τι αυτός έφερε, και προσέβλεπε σε μελλοντική συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα. Προς το παρόν, το Λαϊκό Κόμμα, που αυτοπροσδιοριζόταν ως «ορθόδοξος και γνήσιος αντιβενιζελισμός», δήλωσε ότι «δεν συγκινούν» οι δηλώσεις Κονδύλη⁶⁴⁵. Ο ίδιος ο Κονδύλης τήρησε αποστάσεις από τις ολοκληρωτικές λύσεις του στρατιωτικού παρελθόντος του με μια δήλωση: «Δεν είμαι θιασώτης της δικτατορίας. Μόνον ορισμένοι πολιτικοί επιδιώκουν να με παρουσιάζουν ως τέτοιον»⁶⁴⁶.

Το παραπάνω περιστατικό είχε τη σημασία του στο βαθμό που οτ ύπος το εκμεταλλεύτηκε και το πρόβαλλε τακτικά και έντονα, χρησιμοποιώντας το ως απόδειξη ότι ακόμα και τα παλιά και φανατικά στελέχη του βενιζελισμού αντιδρούσαν στα ατοπήματα της κυβέρνησης. Η Ακρόπολις δημοσίευσε το ιστορικό της αποκάλυψης της επιστολής Κονδύλη και την επακόλουθη παραίτηση του διευθυντή της εφημερίδας Νέοι Καιροί, Α. Κωνσταντινίδου⁶⁴⁷. Τόνιζε το πλήγμα που προξένησε η δημοσίευση στην κυβερνητική ισορροπία⁶⁴⁸. Εφεξής, η όποια διάθεση του Βενιζέλου για συσπείρωση του κόμματος στο οποίο ηγείτο, ερμηνευόταν από τον αντιπολιτευόμενο τύπο ως αφορμή για στροφή προς «το συγκρότημα της Επανάστασεως»⁶⁴⁹. Η ανάγκη του Βενιζέλου να νιώσει «ασφαλής» στον κυβερνητικό

⁶⁴²Ο.π., φ.1767 (30.12.1929), σ.6.

⁶⁴³Ελεύθερον Βήμα, φ. 2788 (13.1.1930), σ.3.

⁶⁴⁴Ευ.Ρόζος, *Ο Βενιζέλος και η εποχή του, Ο βενιζελικός κόσμος, Σφαιρική θεώρηση και ιστορική αποτίμηση ενός χώρου και μίας εποχής, 1889-1936*, εκδ. «Δρυμός», Αθήνα 1996, σ. 456.

⁶⁴⁵Ελληνική, φ.1766 (29.12.1929), σ.1.

⁶⁴⁶Ελεύθερον Βήμα, φ. 2788 (13.1.1930), σ.3.

⁶⁴⁷Ο Ανδρομέγας Κωνσταντινίδης χαρακτηρίζεται από τον ιδιαίτερο γραμματέα του πολιτικού γραφείου του Βενιζέλου ως έμπιστος της κυβέρνησης και ιδιαίτερος του πρωθυπουργικού κύκλου. Στ. Στεφάνου, *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά*, Αθήνα 1975, τ. Β', σ.372.

⁶⁴⁸Ακρόπολις, φ.336 (3.1.1930), σ.7.

⁶⁴⁹Η Καθημερινή, φ.2822 (1.1.1930), σ.8. Ως «συγκρότημα της Επανάστασεως» παρουσιάζεται από την Καθημερινή ο φιλοκυβερνητικός τύπος, που προτοστατούσε το συγκρότημα Λαμπράκη.

του σχηματισμό τον οδηγούσε πράγματι σε επιλογή παραδοσιακών βενιζελικών στελεχών. Τα στελέχη αυτά έπρεπε να μην είχαν αμφισβητήσει το κύρος και την ικανότητά του. Οι επιλογές αυτές συντελούσαν στη διαμόρφωση ενός κυβερνητικού σχήματος που ομοιάζε εν πολλοίς με την επαναστατική κυβέρνηση του 1922. Τα κυβερνητικά στελέχη χαρακτηρίζονταν ως «*αδιαίτεροι φίλοι του κ.Πλαστήρα*»⁶⁵⁰.

Όταν ο Κονδύλης αποφάσισε ότι πλέον δεν είχε ελπίδες να ενταχθεί εκ νέου στον κυβερνητικό σχηματισμό, ξεκίνησε την ανοιχτή αντιπαράθεση. Επέκρινε την κυβέρνηση για σοβαρή καθυστέρηση υλοποίησης του σχεδίου νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, την παρακμή του συστήματος απόδοσης δικαιοσύνης και την αγροτική πολιτική⁶⁵¹. Η εβδομαδιαία Επιθεώρησης Πολιτικής, Οικονομίας και Τέχνης (*Όργανον αγώνος κατά της δημαγωγίας*), Πειθαρχία⁶⁵², χαρακτήρισε την επιστολή Κονδύλη «*επιβεβαίωσιν όλων των φημών περί προετοιμαζομένης στρατοκρατίας*». Προέτρεψε τον απότακτο αξιωματικό να επιστρέψει στα στρατιωτικά του καθήκοντα και θεώρησε την αντικυβερνητική επίθεση «*πρώρον*». Το κυβερνητικό Ελεύθερον Βήμα δημοσίευσε τις απαντήσεις του Βενιζέλου, αλλά και του Παπαναστασίου προς τον πρώην συνεργάτη της κυβέρνησης σε μία τεταμένη συνεδρίαση της Βουλής τον Δεκέμβριο του 1929. Ο Βενιζέλος συμβούλεψε τον Κονδύλη πρώτον, να είναι στο εξής πιο προσεκτικός όταν στέλνει επιστολές σε δημοσιογράφους και έπειτα, απέδωσε την καθυστέρηση του σχεδίου νομαρχιακής αυτοδιοίκησης στην παραίτηση των υπουργών – φίλων του Κονδύλη - που το μελετούσαν. Όσον αφορά στη δικαιοσύνη, ο πρωθυπουργός πίστευε ότι η απάντηση σε κάθε κριτική βρίσκεται στην απόφαση της ίδρυσης του Συμβουλίου της Επικρατείας, ενώ τα νέα μέτρα για την προστασία της αγροτικής παραγωγής και την υποστήριξη των αγροτών είναι η απάντηση στις επικρίσεις για την παραμέληση της γεωργίας. Ο Αλ. Παπαναστασίου τόνισε στον Κονδύλη ότι δεν δικαιούτο να κατηγορεί την κυβέρνηση στην οποία μετείχε για έργο που έγινε ή δεν έγινε ενώ ήταν υπουργός⁶⁵³. Ο Κονδύλης έσπευσε να απαντήσει ότι όσο συμμετείχε στην κυβέρνηση πίστευε ότι αυτή δεν καταστρέφει το έθνος και ότι, μετά την αποχώρηση του ιδίου και της ομάδας του, οφείλει και

⁶⁵⁰Ο.π., φ.2822 (1.1.1930), σ.8.

⁶⁵¹Ελεύθερον Βήμα, φ.2809 (3.2.1930), σ.5.

⁶⁵²Πειθαρχία (Εβδομαδιαία Επιθεώρησης Πολιτικής, Οικονομίας και Τέχνης), τ.12 (5.1.1930), σ.3. Άρθρο με τίτλο «Ο στρατηγός που εκουράσθη να περιμένει».

⁶⁵³Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΜΗ' (21.12.1929), σσ. 190-196.

δικαιούται να εκφράσει τις γνώμες του. Το Ελεύθερον Βήμα είχε πυροδοτήσει την ένταση μεταξύ Κονδύλη και Βενιζέλου δημοσιεύοντας στην πρώτη σελίδα του μια γελοιογραφία υποτιμητική για τα ήθη της εποχής με λεζάντα «Η μισ Κονδύλω». Με αυτήν ειρωνευόταν τον Κονδύλη για την αποχώρησή του από την κυβέρνηση: «*Ο κ.Κονδύλης παρητήθη του προαναγγελθέντος αγώνος του κατά του Βενιζέλου προτιμήσας την τελευταία στιγμήν να μετάσχη του αγώνος καλλονής*»⁶⁵⁴. Στους δημοσιογραφικούς κύκλους υπήρχε η φήμη ότι η απογοήτευση του Κονδύλη οφειλόταν στην φιλοδοξία του παρά σε λόγους πολιτικού και εθνικού συμφέροντος⁶⁵⁵.

Η αντίδραση του Κονδύλη ήταν, καταρχήν, περισσότερο αποτέλεσμα άστοχης κίνησης, παρά ευθεία αντιπαράθεση με την κυβέρνηση. Ωστόσο, προέδιδε τη δυσaréσκεια παλαιών στελεχών του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Τη δυναμική αντιπαράθεση θα εγκαινίαζε ο Γ. Καφαντάρης από τις πρώτες μέρες του 1930. Με ένα άρθρο του στην εφημερίδα της Έδεσσας Ελεύθερος Λαός (4.1.1930), επιτέθηκε στον Ελ.Βενιζέλο για τη συζήτηση που είχε προκαλέσει στη Βουλή «περί της εγκυρότητας του πολιτεύματος»⁶⁵⁶. Ο πρώην αρχηγός των Φιλελευθέρων και αρχηγός πλέον του Προοδευτικού Κόμματος υποστήριξε ότι η κυβέρνηση και κυρίως ο πρωθυπουργός αποπροσανατολίζουν την κοινή γνώμη καλλιεργώντας αμφιβολίες για το μέλλον του κοινοβουλευτισμού. Η πολύπλοκη διατύπωση της σκέψης του είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο ο Καφαντάρης αντιπολιτευόταν την κυβέρνηση, κάνοντας έμμεσες επιθέσεις και δίνοντας διαρκώς αφορμές στον τύπο. Η αρχή έγινε από το άρθρο του Καφαντάρη στην εβδομαδιαία επιθεώρηση Πειθαρχία με τίτλο «το φόβητρο των ανωμαλιών». Με αυτό επέκρινε την κυβέρνηση για αναμόχλευση των «παλιών παθών», παραμερισμό της Βουλής και χειραγώγηση του λαού μέσω των απειλών για δικτατορία, ώστε αυτός να μην αντιδρά στην κυβερνητική πολιτική⁶⁵⁷. Παρόμοιες δηλώσεις έκανε στην Καθημερινή: «*η κυβέρνησις ενσπείρει αδίκους ανησυχίας εις την κοινήν γνώμην και εμφανίζει ανυπάρκτους κοινοβουλευτικούς κινδύνους, όταν αι κοινοβουλευτικάί επιτροπαί αναγκάζονται να μην έχουν γνώμην ή να*

⁶⁵⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2801 (26.1.1930), σ.1.

⁶⁵⁵ Ο Βενιζέλος, παρά την πίεση του Γ.Μαρή, δεν ενέκρινε Κονδύλη για την θέση του Υπουργού Στρατιωτικών. Ο Κονδύλης ερμήνευσε το γεγονός αυτό ως αποτέλεσμα της επιρροής του Πλαστήρα στον Βενιζέλο. Βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997², σ. 441.

⁶⁵⁶ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίασις ΙΗ', (21.12.1929), σ. 196.

⁶⁵⁷ *Πειθαρχία*, τ.12 (5.1.1930), σσ. 4-5.

αρνούνται αυτήν ή όταν οι υπουργοί στέργουν να παρίστανται ως ακροαταί ενόπιον των...Τι ωφελεί να μένη κατά φαινόμενονάθικτον το σύστημα των ελευθεριών και να άγεται το έθνος δια της εκφοβίσεως εις τηνδημιουργίαν εκ δήθεν κινδύνων του πολιτεύματος ή των κοινοβουλευτικών θεσμών... Το φόβητρο των ανωμαλιών είναι όπλονύποπτον, όχι δε σπανίως κινδυνωδέστερον δια τον τόπον»⁶⁵⁸.Λόγω του πολύπλοκου ύφους της δήλωσης η Καθημερινή ζήτησε διευκρινίσεις από τον Καφαντάρη. Ο παλιός Φιλελεύθερος έδωσε στην αντικυβερνητική εφημερίδα την απάντηση που αυτή επεδίωκε: «ο κοινοβουλευτισμός κινδυνεύει από τας δικτατορικάς μεθόδους του κ.Βενιζέλου»⁶⁵⁹.

Ο Καφαντάρης προχώρησε σε περισσότερες διευκρινίσεις και σε ένα άλλο αντιπολιτευτικό έντυπο, την εφημερίδα Ακρόπολις, η οποία είχε ευρύτατη κυκλοφορία σε Αθήνα και επαρχία. Αρχικά παραδέχτηκε ότι η κυβέρνηση «αντλεί αναμφισβήτητα τη δύναμή της από τον λαό»⁶⁶⁰. Στη συνέχεια, τόνισε την πίστη του στην ισχύ του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, χαρακτηρίζοντας τον εαυτό του αισιόδοξο γιατί πίστευε ότι φόβοςστρατιωτικών κινημάτων ήταν ανυπόστατος ιδιαίτερα μετά την ματαίωση του κινήματος Οθωναίου το Μάιο του 1927 με τη βοήθεια του Πλαστήρα. Με την επισήμανση αυτή ο Καφαντάρης έδωσε μία ακόμα αφορμή στην αντιπολίτευση η οποία αντιδρούσε έντονα και σχεδόν αντανακλαστικά στο άκουσμα του ονόματος του Πλαστήρα. Όλοι οι εμπλεκόμενοι στην τότε Οικουμενική Κυβέρνηση θα έπρεπε είτε να απολογηθούν για την αποδοχή της συνεργασίας του Πλαστήρα, είτε να την παραδεχτούν ως επωφελή. Ο τύπος είχε καλλιεργήσει τεχνηέντως μια απολογητική διάθεση σε όλους όσοι είχαν σχετιστεί με την στρατιωτική κυβέρνηση του 1922. Αυτή η τάση, που είχε αρχίσει να περνάει και στο βενιζελικό στρατόπεδο, οφειλόταν περισσότερο στην ενοχή για την εκτέλεση των Έξι και λιγότερο στην στρατιωτική φύση της τότε κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος στο θέμα αυτό είχε διαφορετική άποψη, αλλά δεν ήταν δυνατόν να την προβάλλει, καθώς επεδίωκε κατευνασμό των παθών.⁶⁶¹Ο Καφαντάρης σε ερώτηση δημοσιογράφου

⁶⁵⁸Η Καθημερινή, φ.2825 (5.1.1930), σ.8.

⁶⁵⁹Ο.π., φ.2827 (7.1.1930), σ. 5.

⁶⁶⁰Ακρόπολις, φ.340 (7.1.1930), σ. 8.

⁶⁶¹Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, Ελευθέριος Κ.Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις, Μαρτυρίες – Αλληλογραφία,επιμ. Π.Α.Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σσ. 165 – 166. Σε συζήτηση με τον Πλαστήρα το Μάιο του 1928, ο Βενιζέλος φαίνεται να έχει αγανακτήσει με στρατιωτικούς και πολιτικούς που αποποιούνται την ευθύνη για την οργάνωση της δίκης και την εκτέλεση των Έξι, «σα να ήταν κακή πράξη αυτή». Πρόσθεσε: «με την στάση τους αυτή δίδουν την εντύπωση στον κόσμο ότι αλήθεια ήταν άδικη η εκτέλεση, ενώ ήσουν απόλυτα δικαιολογημένος. Δεν ακούστηκε να επέλθει τέτοια

επιβεβαίωσε την επέμβαση Πλαστήρα το 1927 και διέψευσε την κατηγορία ότι ευνοεί διασπαστικές τάσεις ανάμεσα στα προοδευτικά μέλη των Φιλελευθέρων. Η διαφωνία του Καφαντάρη με το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν περισσότερο σχετική με πρόσωπα, παρά διαφωνία τακτικής ή ιδεολογικού χαρακτήρα: «*Παρατηρώ μόνον ότι η εξουσία την οποία εκ κοινοβουλευτικής ισχύος συγκεντρώνει η κυβέρνηση πρέπει να ασκείται όσο το δυνατόν φιλελευθέρως διά να μην καταντά τυπική μόνον η κοινοβουλευτική μορφή του πολιτεύματος διά της κυριάρχου θελήσεως ενός μόνου προσώπου*», δηλαδή τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Το Ελεύθερον Βήμα απάντησε στον Καφαντάρη με ένα εκτενές άρθρο με τον τίτλο «*Ημείς και οι άλλοι*»⁶⁶². Σε αυτό, η κυριότερη φιλοκυβερνητική εφημερίδα καθησύχαζε τους αναγνώστες σχετικά με την ασφάλεια του πολιτεύματος και του κοινοβουλευτισμού «*εφόσον βρίσκεται εις την αρχήν ισχυρά και από λαού απορρέουσα κυβέρνησιν*». Για να προπαγανδίσει το έργο της κυβέρνησης, ιδιαίτερος στον οικονομικό τομέα, πρόβαλε πρωτίστως τα «*επιτεύγματα του προϋπολογισμού*». Αφήνοντας στο παρελθόν την τακτική της μυθοποίησης του Βενιζέλου, το Ελεύθερον Βήμα της τετραετίας 1928-1932 επιδιώκει να παρουσιάζεται στο κοινό μια ρεαλιστική, πιο γειωμένη εικόνα του πρωθυπουργού, ενός ανθρώπου με συγκεκριμένα όρια δυνατοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο, οι απαιτήσεις των αντιπάλων φαίνονταν υπερβολικές για μια κυβέρνηση εν μέσω διεθνούς κρίσης: «*κατηγορούσιν το Βενιζέλο ότι δεν μετέφερε τον ελληνικόναόν εις την γην της Επαγγελίας δια μαγικής ράβδου*»⁶⁶³. Το άρθρο περιέχει και ένα ευθύ μήνυμα προς τον τύπο: «*όσο κι αν προσπαθεί ο αντιβενιζελικός μοναρχικός τύπος και μέρος του δημοκρατικού να ενσπείρει την αποκαρδίωσιν εις τον ελληνικόνεργαζόμενονλαόν και να διαλαλή πάσαν δυσχέρειαν που συναντά η κυβέρνησις εις την γιγαντιαίαν αυτής προσπάθειαν προς οικονομικήν εξυγίανση τη χώρας, το έργο της ανορθώσεως συντελείται ήρεμα και σίγουρα*». Ο φιλοκυβερνητικός τύπος αντιλαμβάνεται τον αντίπαλο ως μοναρχικό. Επομένως, ο φιλοκυβερνητικός τύπος, τουλάχιστον, κατανοούσε τον εαυτό του και τον βενιζελισμό πάντα ταυτισμένους με τη δημοκρατία. Το «*μέρος του δημοκρατικού τύπου*» έχει με μια απλοϊκή ερμηνεία των δημοσιογράφων «*παραστρατήσει*».

συμφορά σε έναν τόπο χωρίς να τιμωρηθούν οι υπαίτιοι. Τώρα, εγώ νομίζω ότι τους 4 άδικα τους σκότωσαν. Δύο εκτελέσεις, του Γούναρη και του Χατζηανέστη, αρκούσαν. Υπεύθυνοι ήταν πολλοί και δεν μπορούσατε να τους τιμωρήσετε όλους».

⁶⁶²Ελεύθερον Βήμα, φ.2787 (12.1.1930), σ. 3.

⁶⁶³Ο.π.

Σύμφωνα με την ερμηνεία του, ο αντιβενιζελικός τύπος επιβαρύνει την κοινή γνώμη με αλλοίωση των γεγονότων εις βάρος της κυβέρνησης. Καλλιεργεί τελικά, κλίμα απαισιοδοξίας.

Με μία αναδρομή στο «νευρικό Μάιο του 1927», όπως ανέφερε ο τύπος εκείνη την περίοδο, το Ελεύθερον Βήμα πυροδοτούσε την αντιπαράθεση, κατηγορώντας Καφαντάρη και Τσαλδάρη για ολιγωρία, όταν η δημοκρατία απειλείτο από πραξικόπημα. Τόνισε, δε, την άποψη που επικρατούσε ευρύτερα στη βενιζελική παράταξη ότι η δεύτερη οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη διατηρήθηκε τότε, χάρη στις ενέργειες του Πλαστήρα και όχι από τις πρωτοβουλίες της ίδιας. Αυτή η τοποθέτηση προκάλεσε και την αντίδραση του Τσαλδάρη. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος αρνήθηκε ότι γνώριζε οποιαδήποτε συνεννόηση μεταξύ μελών της τότε Οικουμενικής Κυβέρνησης και του Πλαστήρα⁶⁶⁴. Πρόσθεσε ότι, κατά την σύγκληση του υπουργικού συμβουλίου, σε πρόταση των Καφαντάρη, Παπαναστασίου και Μεταξά να κληθεί ο «αρχηγός της Επανάστασης» αντέδρασε δηλώνοντας ότι θα αποχωρούσε⁶⁶⁵. Τόση ήταν η ένταση που προκλήθηκε από την εμπλοκή του ονόματος του Πλαστήρα ώστε ο Τσαλδάρης από τη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν για οργανωτικούς σκοπούς, προέβη σε άμεση επίθεση προς την κυβέρνηση. Την κατηγορήσε για «συμπληρωματική και όχι ουσιαστική θεραπεία της κρίσεως», για αθέτηση των προεκλογικών υποσχέσεων, για φορολογική επιβάρυνση των αγροτών και για ανεπαρκή λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών⁶⁶⁶. Το Ελεύθερο Βήμα απάντησε δημοσιεύοντας παλιότερη επιστολή του Απόστολου Δοξιάδη, υπουργού Υγιεινής σε προηγούμενες κυβερνήσεις⁶⁶⁷, με την οποία αποκαλύπτονταν οι επαφές όλης της τότε κυβέρνησης με τον Πλαστήρα⁶⁶⁸.

Ο Καφαντάρης δήλωνε τακτικά στον τύπο την εμπιστοσύνη του στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Απέδιδε, όμως, στον Ελευθέριο Βενιζέλο την ευθύνη για την αλλοίωση του κοινοβουλευτισμού και για την πρόκληση αναστάτωσης σχετικά με την ασφάλεια της δημοκρατίας. Με έμμεσο και πολύπλοκο τρόπο τον κατήγγειλε ότι είχε ήδη καταλύσει τη δημοκρατία, ενώ προσποιείται ότι την προστατεύει και

⁶⁶⁴ Ακρόπολις, φ.341(8.1.1930), σ.8.

⁶⁶⁵ Ελεύθερον Βήμα, φ.2788 (13.1.1930), σ.3.

⁶⁶⁶ Η Καθημερινή, φ. 2828 (6.1.1930), σ. 6.

⁶⁶⁷ Ο Απ.Δοξιάδης είχε διατελέσει Υπουργός Επισιτισμού στην επαναστατική κυβέρνηση Στ.Γονατά και Υπουργός Υγιεινής, Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως στην κυβέρνηση Βενιζέλου του 1924 και στην κυβέρνηση Καφαντάρη του 1924. Θεωρούταν μετριοπαθής βενιζελικός.

⁶⁶⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ.2788 (13.1.1930), σ.3.

ανησυχεί γι' αυτήν. Για τον Καφαντάρη, η στροφή του Βενιζέλου στον «προσωπικό του κύκλο» και η εσωστρέφεια που παρουσίαζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων από τα τέλη του 1929 ταυτιζόταν με τις υπερεξουσίες του πρωθυπουργού. Οι αναθέσεις των υπουργείων μετά τον τελευταίο ανασχηματισμό (26/12/1929) επιβεβαίωναν κατά κάποιον τρόπο τις απόψεις του τύπου και των πολιτικών που επέκριναν την κυβέρνηση. Μετά την παραίτηση του Θεμ. Σοφούλη⁶⁶⁹ από το Υπουργείο Στρατιωτικών, τη σημαντική θέση θα αναλάμβανε ο ίδιος ο Βενιζέλος και τη θέση του υφυπουργού ο αντιστράτηγος Γ.Κατεχάκης. Ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος επανήλθε στην κυβέρνηση και ορίστηκε Υπουργός Εξωτερικών και ο Ν.Αβραάμ Υπουργός Δικαιοσύνης.

Όσο η κυβέρνηση συσπειρωνόταν γύρω από τα αφοσιωμένα στελέχη του βενιζελισμού, τόσο οι έντυποι υποστηρικτές της ερμήνευαν όποια διαφωνία ως υπονόμηση, κακόβουλη ενέργεια, άνευ λόγου αντίδραση. Η άποψη της κυβέρνησης αποτυπώνεται σε άρθρο του δημοσιογράφου και βουλευτή Αττικής, Λέοντος Μακκά, στο περιοδικό *Εργασία*, που αποτελούσε επίσημα κυβερνητικό όργανο με πολλά κυβερνητικά στελέχη στη συντακτική του ομάδα⁶⁷⁰. Ο Λ.Μακκάς θεωρούσε το άρθρο του Καφαντάρη και τις δηλώσεις του ως αφορμή για τη «*δημαγωγική συζήτησιν εις τον τύπον*». Ωστόσο, ο Καφαντάρης επιχειρεί να μην ταυτιστεί με την αντιπολίτευση : «*Η συζήτησις στον τύπο στον οποίον έδωκε αφορμή κάποιον άρθρον και διάφοροι επεξηγηματικά δηλώσεις του κ.Καφαντάρη κινδύνεψε να εκτραπεί ως μη όφειλε και υπερακοντίζει τον πραγματικόν σκοπόν. Διότι αποτελεί καταφανή αδικία προς την ευθύτητα και έντιμο παρρησία που χαρακτηρίζει τον αρχηγόν των Προοδευτικών η απλή υποψία ότι απεφάσισε να ρίψη το ηθικό του βάρος εις την πλάστιγγα της αντιπολιτεύσεως, εθεώρησε να χρησιμοποιήσει όπλα τόσο προσφιλή εις την τόσο ευδοκιμούσα εσχάτως έντυπονδημαγωγίαν*». Το άρθρο κατέληγε με την παρατήρηση ότι ο τύπος παραγνωρίζει το έργο της κυβέρνησης και δεν δικαιούται να ταράσσει την «γαλήνη του τόπου».

⁶⁶⁹Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης είχε δεχτεί κριτική για το Νομοσχέδιο περί στρατιωτικών προβιβασμών από τον Π.Τσαλδάρη και τον βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος, Μιλτ.Μαντά. Προκλήθηκε η παρέμβαση του Α.Μιχαλακόπουλου υπέρ της κυβέρνησης, γεγονός που βελτίωσε τις σχέσεις του τελευταίου με τον πυρήνα του βενιζελισμού. Η απάντησή του μέσα από τις στήλες του *Ελευθέρου Βήματος* ενίσχυσε τη θέση του στην κυβέρνηση. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, φ.2792 (17.1.1930), σ.4.

⁶⁷⁰*Εργασία*, τ.2 (18.1.1930), σ.3. «Η έκρηξις μιας νέας δημαγωγίας».

Η Πειθαρχία ζήτησε από τον Παπαναστασίου να σχολιάσει εγγράφως τις δηλώσεις Καφαντάρη και τις αντιδράσεις του τύπου⁶⁷¹. Ο Παπαναστασίου είχε σημαντική παρουσία στην Οικουμενική Κυβέρνηση του 1927 και έσπευσε να δηλώσει ότι *«η σταθερά στάσις της οικουμενικής κυβερνήσεως δεν είμαι βέβαιος αν θα ήτο αρκετή να αποσοβήση τον απειληθέντα κίνδυνο άνευ της επεμβάσεως του κ.Πλαστήρα»*. Η άποψη ότι η πλειοψηφία των αξιωματικών ήταν αφοσιωμένη στον κοινοβουλευτισμό και περιορισμένη στα στρατιωτικά καθήκοντα θα δοκιμαζόταν στην πράξη αργότερα, όμως οι προοδευτικοί πολιτικοί της ευρύτερης δημοκρατικής παράταξης την πρόβαλαν τακτικά, είτε επειδή την πίστευαν, είτε επειδή ήθελαν να πιστεύουν στην παράταση εκείνης της επισφαλούς δημοκρατίας. Το ζήτημα που απασχολούσε τον Παπαναστασίου περισσότερο ήταν το κατά πόσον *«υπάρχει υπερβολική συγκέντρωσις εξουσίας εις χείρας του κ.προέδρου της κυβερνήσεως και ποίανεπίδρασιν ασκεί και δύναται να ασκήση αυτή εις το μέλλον επί της πολιτικής καταστάσεως»*. Το άρθρο του Παπαναστασίου αναφερόταν στους «κύκλους» που επεδίωκαν να εκμεταλλευτούν τον πρωθυπουργό, στις αδυναμίες της κυβερνητικής πολιτικής, στην υπαγωγή της επίλυσης των ουσιωδών προβλημάτων στην πρωτοβουλία και στη θέληση του ίδιου του Βενιζέλου. Αντίθετα από τον κυβερνητικό τύπο που θεωρούσε την κριτική άδικη και επιφανειακή, ο Παπαναστασίου πίστευε ότι ο τύπος δεν αντιμετώπιζε ποτέ αντικειμενικά τον πρωθυπουργό, αλλά με εύνοια λόγω της οργάνωσης των εθνικών αγώνων κατά τη δεκαετία του 1910. Η υπενθύμιση των *«φυσικών ορίων διά την ικανότητα και του μεγαλοφύεστερου ανθρώπου»* συντελούσε στην κατάρρευση του μύθου του Βενιζέλου. Ήταν η νέα τακτική που ακολουθούσε ο κυβερνητικός τύπος προκειμένου να μειώνει τις προσδοκίες του λαού από τον αρχηγό των Φιλελευθέρων.

Ο Παπαναστασίου δεν κάνει χρήση του ίδιου επιχειρήματος για τον ίδιο σκοπό, αλλά, κυρίως, φαίνεται να επιδιώκει μια «αντικειμενική» αντιπολιτευτική στάση, αναγνωρίζοντας ότι ο πρωθυπουργός διαθέτει *«υπέροχον ιδιοσυγκρασίαν, θαυμαστήν δραστηριότητα, άσβεστον επιθυμία να δημιουργή»*⁶⁷². Παραδέχεται, επίσης, ότι ο καθένας μπορεί να επηρεάζεται από το φιλικό του περιβάλλον, όπως παραδέχεται και τις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Ωστόσο, οι αρετές του πρωθυπουργού και οι συνθήκες

⁶⁷¹Πειθαρχία, τ.13 (12.1.1930), σσ. 5-7. «Η θέσις του κ.Ελευθ. Βενιζέλου εις την Δημοκρατίαν».

⁶⁷²Ο.π., τ.13 (12.1.1930), σσ. 5-7.

δε δικαιολογούν την παρεμβατικότητά του σε ζητήματα για τα οποία δεν είναι αρμόδιος, όπως το θέμα της ανέγερσης του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη⁶⁷³. Ούτε δικαιολογούν την τάση του πρωθυπουργού να καλλιεργεί σκόπιμα αμφιβολίες για την ασφάλεια της δημοκρατίας για λόγους πολιτικού εκφοβισμού⁶⁷⁴. Συνοψίζοντας, ο Παπαναστασίου επισημαίνει ότι *«η πολιτική σήμερα έγκειται στην υπερβολική συγκέντρωση εξουσίας εις τα χέρια του πρωθυπουργού»*. Λόγω αυτής της πληθωρικότητας, ο Βενιζέλος θα ήταν καταλληλότερος για τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Άλλωστε γι' αυτήν τη θέση είχε προταθεί επανειλημμένως από τον Παπαναστασίου. Τέλος, ο Βενιζέλος θα έπρεπε, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, να *«φεισθήπερισσότερον του εαυτού του και αν αφήσημεγαλύτερανπρωτοβουλίαν εις τα νομοθετικά σώματα»*⁶⁷⁵. Η προσέγγιση, ο λόγος και το ύφος του Παπαναστασίου ήταν διαφορετική από του Καφαντάρη. Όμως, εντοπίζεται μία κοινή τους διάθεση να αντιπολιτευτούν την κυβέρνηση κυρίως σε δύο σημεία: στον συγκεντρωτισμό του πρωθυπουργού και στην επιρροή που δεχόταν από το στενό περιβάλλον του. Στα άρθρα του καθενός παρατηρούνται εκφράσεις χαρακτηριστικές των ιδεολογικών τους τάσεων. Εμφανής είναι η τάση της προοδευτικής μερίδας του λεγόμενου ευρύτερου δημοκρατικού χώρου να αντιδράσει στις πρακτικές της κυβέρνησης.

Τα άρθρα Καφαντάρη και Παπαναστασίου έδωσαν την αφορμή στην Καθημερινή να μελετήσει εκ νέου το επισφαλές της «δημοκρατίας» και τις πιθανότητες ανατροπής της από τους στρατιωτικούς παράγοντες. Ο «Ασμοδαίος» δε φείδεται ειρωνείας για οποιονδήποτε εμπλεκόμενο, έστω και έμμεσα, με τον βενιζελισμό. Οι ισχυρισμοί του Καφαντάρη ότι οι στρατιωτικές επαναστάσεις *«ενταφιάσθησαν επί οικουμενικής»* έχουν βάση μόνον εφόσον τα στελέχη της δεύτερης οικουμενικής κυβέρνησης του 1927 παραδεχτούν ότι *«εφεύραν την ομοιοπαθητικήν θεραπείαν για τις δικτατορίες και παρέταζαν κατά των παραγόντων, αντιπαραγόντα»*.⁶⁷⁶ Η άποψη των βενιζελικών ότι ο Βενιζέλος αποτελεί εγγύηση για το πολίτευμα και η παρουσία του στην πολιτική αποτρέπει κάθε πιθανό πραξικόπημα

⁶⁷³Το ζήτημα του χώρου ανέγερσης του μνημείου είχε απασχολήσει την κοινή γνώμη και τον τύπο ιδιαίτερα έντονα. Ο Παπαναστασίου χρησιμοποιεί αυτό το παράδειγμα για να τονίσει το συγκεντρωτισμό του Βενιζέλου και την επιρροή του στενού περιβάλλοντός του, καθώς η επιλογή της ανέγερσης έξω από τα παλαιά ανάκτορά έβρισκε σύμφωνο μόνο τον ίδιο, τον πρώην δήμαρχο, έναν προσφιλή του καλλιτέχνη και έναν αξιωματικό.

⁶⁷⁴N. Παπαχρήστος, *Ελ. Βενιζέλος, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, UniversityStudioPress / Έκφραση, σ. 48.

⁶⁷⁵Πειθαρχία, τ.13 (12.1.1930), σ.7.

⁶⁷⁶Η Καθημερινή, φ.2828 (8.1.1930), σ. 1.

γίνεται αφορμή λογοπαίγνιου : «*Δίκαιον έχουν οι φρονούντες ότι παρόντος του Βενιζέλου δεν υπάρχει πιθανότητα να εκδηλωθεί στρατιωτικόν κίνημα γιατί όλα τα κινήματα έχουν γίνει εν τη απουσία του για να ετοιμάσουν την επάνοδό του στην εξουσία...Με ανησυχεί, μάλιστα, ότι η αρξάμενη συζήτησις διεξάγεται απόντος του κ.Πρωθυπουργού*»⁶⁷⁷.

Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες επεδίωκαν να εκμαιεύουν επιθετικές δηλώσεις των παλιών βενιζελικών στελεχών εναντίον της κυβέρνησης. Δημοσίευαν τις απόψεις τους και ταυτίζονταν με αυτές ή τις προσάρμοζαν στη δική τους αντιπολιτευτική γραμμή, ώστε να τις σχολιάσουν κατά το δοκούν. Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής, ο Κονδύλης χαρακτηρίστηκε από την Καθημερινή «*υπέρ της ανατροπής Βενιζέλου*» όταν δήλωσε ότι θα αναλάμβανε «*σκληρό αντιπολιτευτικό αγώνα*»⁶⁷⁸. Αντίστοιχα, οι δηλώσεις Καφαντάρη και Παπαναστασίου για συγκεντρωτισμό του πρωθυπουργού χρησιμοποιήθηκαν ώστε η Καθημερινή να ονομάσει τον Βενιζέλο «*ο άνευ στέμματος βασιλεύς της Ελλάδος*». ⁶⁷⁹ Αλλά και στη Βουλή, οι αντιδράσεις είχαν πληθύνει και η μετριοπάθεια είχε παραμεριστεί.

Με αφορμή το νομοσχέδιο περί αναβολής των προαγωγών στο στράτευμα προκάλεσε την αντίδραση του Παν.Τσαλδάρη και των βουλευτών Ιωσήφ Κούνδουρου (Κ.Φ.,ν.Λασηθίου), Ιω.Παπαφλέσσα (Λ.Κ., Καλαμών) και Ν.Μπακόπουλου (Ε.Α.Κ.,ν. Αρκαδίας) κατά του Σοφούλη με αποτέλεσμα να αναβληθεί η ψηφοφορία⁶⁸⁰. Η οικονομική κρίση δεν επέτρεπε σε πολλούς κλάδους επαγγελματιών να αντιμετωπίσουν την κατάσταση με αισιοδοξία και να δείχνουν πλέον εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση. Οι εφημερίδες βρίσκονταν πάντα αρωγοί στην προσπάθεια των ομάδων αυτών να ακουστούν. Έτσι, η Ακρόπολις δημοσίευσε επιστολή διαμαρτυρίας του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών. Σε αυτήν, οι εκπρόσωποι του κλάδου υποστήριζαν ότι «*δεν επιτρέπεται να ισχυριζόμεθα ότι δεν υπάρχει κρίσις*»⁶⁸¹. Η επιστολή προβαλλόταν δίπλα σε ενθαρρυντικές δηλώσεις του «*σοβαροφανούς αλλά κενού τη σκέψει πλουτοκράτου*», υπουργού Εθνικής Οικονομίας,

⁶⁷⁷Ο Βενιζέλος τη συγκεκριμένη εποχή έλειπε στη Χάγη εκπροσωπώντας την Ελλάδα στη διεθνή συνδιάσκεψη για την οικονομία και την αναπροσαρμογή των αποζημιώσεων του πολέμου.

⁶⁷⁸Η Καθημερινή, φ.2832 (12.1.1930), σ.6.

⁶⁷⁹Ο.π., φ.2835 (15.1.1930), σ.1.

⁶⁸⁰Ο.π., φ.2837 (17.1.1930), σ.5.

⁶⁸¹Ακρόπολις, φ. 353 (20.1.1930), σ.1.

Παναγής Βουρλούμη⁶⁸². Τα πρόσωπα που κατείχαν αξιώματα στην κυβέρνηση ήταν πάντα στο στόχαστρο των εφημερίδων, ιδιαιτέρως αν εντάσσονταν στο λεγόμενο στενό περιβάλλον του πρωθυπουργού, αν προέρχονταν από μεγαλοαστικές οικογένειες ή αν είχαν σχέσεις με το καθεστώς του 1922-23. Μάλιστα, ο Βουρλούμης είχε απασχολήσει με την ιδιότητα του σταφιδέμπορου τον αντιβενιζελικό τύπο κατά το 1922, όταν ακόμη παρουσιαζόταν ως μέλλον πολιτικός⁶⁸³.

Μια σημαντική νέα παρουσία στον κυβερνητικό σχηματισμό ήταν αυτή του Γεωργίου Παπανδρέου. Ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευτικών Ζητημάτων στις 2 Ιανουαρίου 1930, αντικαθιστώντας τον παραιτηθέντα Κ. Γόντικα που προωθήθηκε στη διοίκηση της Αγροτικής Τράπεζας. Εν τω μεταξύ, οι εφημερίδες πρόβαλαν ότι οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο είχαν οξυνθεί. Η ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος είχε καταδικάσει το «κύμα ασεβείας και αθεΐας» το οποίο, όπως νόμιζε, επικρατούσε στη δημόσια εκπαίδευση και οφειλόταν εν μέρει στην επιρροή του Δ.Γληνού⁶⁸⁴. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η εμπιστοσύνη του Γληνού στον βενιζελικό εκσυγχρονισμό είχε αρχίσει να εξαντλείται. Επεξεργαζόταν νέες λύσεις για το όραμα της κοινωνικής χειραφέτησης, κρατώντας σταδιακά αποστάσεις από το αστικό μοντέλο⁶⁸⁵. Ο προσδιορισμός του χαρακτήρα της δημόσιας εκπαίδευσης συγκαταλεγόταν στις βασικές αρμοδιότητες του *Υπουργείου Παιδείας*. Ο Γ. Παπανδρέου επιθυμούσε να αποστασιοποιηθεί διακριτικά από τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η αποστασιοποίηση αυτή θα αποτυπωνόταν στον αντιπολιτευόμενο τύπο ως σύγκρουση του Υπουργείου με την ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος τον Ιούνιο του 1930⁶⁸⁶.

⁶⁸²Ο Παναγής Βουρλούμης, βουλευτής των Φιλελευθέρων στην Αθήνα, κατείχε τη θέση του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας ήδη από την υπηρεσιακή κυβέρνηση Βενιζέλου (4 Ιουλίου 1928) και διατήρησε τη θέση του κατά τον ανασχηματισμό του 1929.

⁶⁸³*Η Καθημερινή*, φ. 1141 (14.12.1922), σ.1 : «Ο εκ Πατρών έμπορος δέχθηκε τα συγχαρητήρια της εφημερίδας για την απόφασή του να πολιτευτεί. Εάν, μάλιστα, απεφάσιζε να άφηνε οριστικώς το εμπόριον, τα συγχαρητήρια βροχηδόν, διότι θα απηλλάσσετο η σταφίς ενός φοβερού και ασπόνδου προστάτου της».

⁶⁸⁴*Ελεύθερον Βήμα*, φ.2777 (1.1.1930), σ.14.

⁶⁸⁵Β. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012, σσ. 412-413.

⁶⁸⁶*Η Καθημερινή*, φ. 2996 (29.6.1930), σ.1. «Μια πράξις κακή του Υπουργού των Εκκλησιαστικών» και φ.2997 (30.6.1930), σ.5.

Ο Γ. Παπανδρέου υπηρετούσε ως τότε στο Υπουργείο Παιδείας ως σύμβουλος (γενικός εισηγητής για εκπαιδευτικά ζητήματα)⁶⁸⁷. Ήταν από τα σχετικά νεαρά σε ηλικία στελέχη της κυβέρνησης και έφερε μια διάθεση ανανέωσης. Το σημαντικό νομοθετικό έργο που συντελέστηκε κατά το 1929 στην ευρύτερη εκπαίδευση ήταν και εν μέρει προϊόν δικής του έμπνευσης⁶⁸⁸. Ωστόσο, ήταν κι αυτός ένα από «τα παιδιά της Επανάστασης». Κατά την στρατιωτική επικράτηση των ετών 1922-23 είχε διατελέσει πολιτικός σύμβουλος της κυβέρνησης και ήταν γνωστές στον τύπο οι επαφές του με τον Πλαστήρα και τα μέλη του στρατοδικείου του Νοεμβρίου του 1922⁶⁸⁹. Ο Ελ. Βενιζέλος είχε πολλούς λόγους για να επιλέξει τον συγκεκριμένο πολιτικό. Ένας από αυτούς ήταν και η εμπιστοσύνη που ένιωθε λόγω της προσήλωσης του Παπανδρέου στον αντιμοναρχισμό. Παράλληλα, με αυτή την κίνηση ο Βενιζέλος συσπείρωνε τα δυναμικά στελέχη στον πυρήνα των Φιλελευθέρων, καθώς ο Γ. Παπανδρέου είχε εκδηλώσει μία διάθεση για πολιτική αυτονομία⁶⁹⁰.

Όταν ανέλαβε ο Παπανδρέου το Υπουργείο, το φοιτητικό κίνημα βρισκόταν σε έντονη αντιπαράθεση με την κυβέρνηση. Αν και κατά τις τελευταίες κινητοποιήσεις η κυβέρνηση είχε υποχωρήσει σε σημαντικά ζητήματα, όπως η αύξηση των διδάκτρων⁶⁹¹, οι φοιτητές είχαν ανασυγκροτηθεί και ετοίμαζαν νέες κινητοποιήσεις για το 1930. Είχε ανακοινωθεί από τις αρχές Ιανουαρίου η φοιτητική συνέλευση στο Ακαδημαϊκό Γυμναστήριο, όμως η Αστυνομία Πόλεων περικύκλωσε όλα τα κτήρια και τις πέριξ οδούς. Οι φοιτητές αναγκάστηκαν να συνεδριάσουν στη Φοιτητική Λέσχη, όπου ψήφισαν υπέρ της συνέχισης «της απεργίας». Κατά τη συνέλευση αναγνώστηκαν τηλεγραφήματα φοιτητών από την επαρχία, οι οποίοι λόγω εορτών απουσίαζαν, αλλά υποστήριζαν τις κινητοποιήσεις. Όταν η Σύγκλητος έκλεισε και τη Φοιτητική Λέσχη για να αποτρέψει τις φοιτητικές συγκεντρώσεις, οι

⁶⁸⁷Γ. Παπανδρέου, *Αγορεύσεις για την εκπαίδευση (1929 και 1930)*, εισαγωγή- ιστορικός σχολιασμός : Αλέξης Δημαράς, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σ. 12.

⁶⁸⁸Βλ. Σ. Μπουζάκης, «Γενική Εισηγητική Έκθεση επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1929» στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Τεκμήρια Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1994, τ.1^{ος}, σ.228.

⁶⁸⁹*Αρχείο Πλαστήρα*, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 4. Επιστολές Παπανδρέου προς Πλαστήρα.

⁶⁹⁰Π. Πετρίδης, «Σκιαγραφία των αντιμοναρχικών αγώνων του Γ. Παπανδρέου στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό: *Γ. Παπανδρέου - 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης, UniversityStudioPress, Αθήνα 1994, σ. 235.

⁶⁹¹Το 50% περίπου των εσόδων του Πανεπιστημίου Αθηνών προέρχονταν από εξέταστρα και δίδακτρα. Βλ. Κ. Κριμπάς, «Η ανώτατη Παιδεία 1922-1940», στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ.-διευθ. Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.189.

φοιτητές απέστειλαν ανακοίνωση προς τις εφημερίδες με την οποία κατήγγειλαν τις ακαδημαϊκές αρχές για «*πράξεις αφθάστουταπεινότητος*», ζητώντας «*να παύση η τρομοκρατία της Συγκλήτου*»⁶⁹². Με την ίδια ανακοίνωση δήλωναν «*έτοιμοι να θυσιάσουν τα πάντα όπως δημιουργήσουν εν τω Πανεπιστημίω κατάστασιν τοιαύτην, ήτις να επιτρέπη αφενός μεν την είσοδον εις αυτό των πνευματικώς αξίων ανεξαρτήτως τάξεως και την τελείαν επιστημονικήν κατάρτησιν των φοιτητών*». Ήταν τότε που η αλλαγή ηγεσίας στο Υπουργείο είχε μόλις ανακοινωθεί και ο Κ.Γόντικας είχε προχωρήσει σε αισιόδοξες δηλώσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς υποσχόταν κρατικές υποτροφίες και μέριμνα του Υπουργείου για τοποθέτηση των νέων επιστημόνων, αποφοίτων του ΕΚΠΑ, σε μεγάλα επιστημονικά κέντρα του εξωτερικού⁶⁹³. Αυτές οι δηλώσεις του υπουργού, Κ.Γόντικα, δεν δημοσιεύτηκαν σε αντικυβερνητικά φύλλα.

Το θέμα των φοιτητών διαχειριζόταν πλέον ο Γ. Παπανδρέου. Η Καθημερινή είχε απευθύνει ένα άρθρο «*προς τους φοιτητάς*»⁶⁹⁴ το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον στο βαθμό που αποτυπώνει τις μετριοπαθείς τάσεις της συγκεκριμένης εφημερίδας και τον συντηρητισμό της σε θέματα κινητοποιήσεων. Ο αρθρογράφος δικαιολογούσε καταρχάς τους φοιτητές λόγω ηλικίας και λόγω συνθηκών στην ανώτατη εκπαίδευση. Όμως, τους εφιστούσε την προσοχή στην παρείσφρηση των «*κομμουνιστικών στοιχείων*». Απέδιδε στους κομμουνιστές την τελευταία φοιτητική κινητοποίηση. Λόγω αυτής της υποκίνησης «*απεδοκίμαξε τη νέα φάση του κινήματος στην οποία πρωταθληταί εμφανίζονται οι κομμουνισταί*». Ωστόσο, προέτρεπε τους αστυφύλακες να «*τηρούν ψυχραιμίαν και να μην παραφέρονται εις βάρος των νέων μελλοντικών επιστημόνων και να μην τους βλέπουν ως εγκληματίας*». Ο Ριζοσπάστης, με διαφορετική προσέγγιση, κατήγγειλε τα «*καθάρματα της αστυνομίας που δέρνουν στη φοιτητική συγκέντρωση*»⁶⁹⁵.

Ο νέος υπουργός παρακολούθησε πρώτα την πορεία των φοιτητικών κινητοποιήσεων και προσπάθησε να φανεί πιο ευέλικτος από τον απελθόντα. Σημειωτέον ότι οι φοιτητές συνεδρίαζαν στο θέατρο Περοκέ πλέον, αφού η Λέσχη, το Γυμναστήριο και λοιπά ακαδημαϊκά κτίρια παρέμεναν κατειλημμένα από την αστυνομία με εντολή της προηγούμενης ηγεσίας του Υπουργείου. Ο

⁶⁹² Ακρόπολις, φ.336 (3.1.1930), σ. 7.

⁶⁹³ Ελεύθερον Βήμα, φ. 2778 (3.1.1930), σ.5.

⁶⁹⁴ Η Καθημερινή, φ.2830 (10.1.1930), σ.1.

⁶⁹⁵ Ριζοσπάστης, φ.6384 (8.1.1930), σ.1.

Παπανδρέου αμφισβητούσε την εγκυρότητα των ανακοινώσεων της απεργιακής επιτροπής των φοιτητών. Δήλωνε στους εκπροσώπους του τύπου «*ότι αι δημοσιευθείσαι ανακοινώσεις δεν απηχούν τας γνώμας των φοιτητών*». Ο άλλοτε πρωταγωνιστής των φοιτητικών κινητοποιήσεων⁶⁹⁶ μίλησε σε πρώτο πρόσωπο για συνεννόηση μεταξύ αυτού και των φοιτητών, τους οποίους εμφάνιζε «*πεπεισμένους ότι η κυβέρνησις αποβλέπει κυρίως εις την εξυπηρέτησιν των φοιτητικών συμφερόντων και εις το να αποδώση εις την κοινωνίαν πραγματικούς επιστήμονας*»⁶⁹⁷. Ακόμη κι αν η «*συνεννόησις*» με τους φοιτητές δεν ήταν πραγματική, ο Παπανδρέου, σε συνεργασία με τον Πρύτανη, Ν. Βορέα, βρήκε άμεσα λύση νομικού χαρακτήρα στις φοιτητικές κινητοποιήσεις. Σύμφωνα με τα άρθρα 198-199 του κανονισμού του Πανεπιστημίου οι φοιτητές υποχρεούνταν να παρακολουθούν ανελλιπώς τις παραδόσεις και τα φροντιστήρια των εργαστηρίων. «*Σε περιπτώσεις ελλιπούς παρακολουθήσεως θα αποκλείονται των εξετάσεων και θα υποχρεούνται σε επαναπαρακολούθησιν*»⁶⁹⁸. Με την υπογραφή του Πρυτάνεως, η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε σκόπιμα στις τελευταίες σελίδες των εφημερίδων. Τα άρθρα και οι έρευνες θα προσανατολιζόνταν στο εξής κυρίως στα προβλήματα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Άλλωστε, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που είχε αρχίσει η κυβέρνηση εστιαζόταν στη βελτίωση της βασικής εκπαίδευσης του λαού⁶⁹⁹.

Ο ειδικός προβληματισμός των εφημερίδων στρεφόταν προς τα πρακτικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι μαθητές στην Αθήνα και τις επαρχίες. Σε άρθρο με τίτλο «*η τραγωδία των μαθητών*» παρουσιάστηκε το πρόβλημα της μετακίνησης των μαθητών των απομακρυσμένων περιοχών⁷⁰⁰. Αφορμή στάθηκε η απώλεια δύο μαθητών σε ορεινό χωριό της Φλώρινας κατά την επιστροφή τους από το σχολείο εν μέσω χιονοθύελλας. Η Ακρόπολις διαπίστωνε ότι «*η μετάβασις από τα σχολεία εις τας οικείας καθίσταται οδύσσεια διά τους μαθητάς των χωρίων της βορείου Ελλάδος και της ορεινής εν γένει*». Ως λύση δεν προτεινόταν τρόποι μαζικής μεταφοράς των μαθητών, αλλ' ανέγερση περισσότερων σχολείων και ως τότε η απλή λύση της μη μετάβασης στα σχολεία των ορεινών περιοχών κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Με το

⁶⁹⁶Ο Γ. Παπανδρέου κατά τα φοιτητικά του χρόνια στη Νομική Σχολή είχε εμπλακεί ενεργά στις αποχές των φοιτητών κατά τα «*γυμναστικά*» του 1907. Βλ. *Πρακτικά Συγκλήτου*, Συνεδρία Η' (3.12.1907), σ.36.

⁶⁹⁷Ακρόπολις, φ. 341(8.1.1930), σ.7.

⁶⁹⁸Η Καθημερινή, φ.2832 (12.1.1930), σ.8.

⁶⁹⁹Ν.Π.Τερζής, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και Πραγματικότητα – Πράγματα και Πρόσωπα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 172-174.

⁷⁰⁰Ακρόπολις, φ.336 (3.1.1930), σ.8.

σκεπτικό ότι το παράδειγμα λειτουργεί διδακτικά, η Ακρόπολις σε ένα ρεπορτάζ σε ελβετικά σχολεία τόνισε τις διαφορές σχετικά με την παροχή μαθητικού συσσιτίου και την εκεί πραγματικότητα⁷⁰¹. Οι κοινωνιολογικοί παράγοντες που επηρέαζαν τη δημόσια υγεία αποτυπώνονταν με έμμεσο, κατά κανόνα, τρόπο⁷⁰². Οι Επιτροπή Υγείας της ΚτΕ που είχε μελετήσει την ελληνική περίπτωση το 1930 είχε προτείνει διατροφολογικό πρόγραμμα για τους μαθητές⁷⁰³. Η διάδοση της φυματίωσης ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον υποσιτισμό και τις κακές συνθήκες υγιεινής και η καταπολέμησή της ασθένειας ήταν ένας από τους «εθνικούς στόχους» κατά το Μεσοπόλεμο⁷⁰⁴. Η γενίκευση των φοιτητικών συσσιτίων στα ανώτατα ιδρύματα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ήταν μία διεύρυνση του προγράμματος βελτίωσης των διατροφικών δεδομένων της ελληνικής νεολαίας⁷⁰⁵.

Η διατροφή και οι συνθήκες υγιεινής των μαθητών αποτελούσαν την περίοδο αυτή δημοφιλή θέματα για τον τύπο, όσο και το θέμα των υλικών υποδομών των σχολικών κοινοτήτων. Από το 1929 είχε ψηφιστεί μία σειρά νόμων που πιστοποιούσε το ενδιαφέρον του Υπουργείου για την προστασία της παιδικής ηλικίας⁷⁰⁶. Κυριότερη μέριμνα της κυβέρνησης ήταν η εξασφάλιση υγιεινών συνθηκών διαβίωσης και η πρόνοια για την υγεία των μαθητών. Αυτήπεριελάμβανε, εκτός από την ανέγερση σύγχρονων σχολικών κτιρίων, την εξέλιξη των μαθητικών συσσιτίων, την οργάνωση μαθητικών εξοχών και τη διδασκαλία της υγιεινής σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας εκπαίδευσης⁷⁰⁷. Με σχετική εγκύκλιο το υπουργείο κοινοποιούσε την απόφαση για διορισμό σχολίατρου και τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής μία ώρα εβδομαδιαίως στην Πέμπτη και Έκτη τάξη του Γυμνασίου⁷⁰⁸.

⁷⁰¹Ακρόπολις, φ.337 (4.1.1930), σ.8.

⁷⁰²Ακρόπολις, φ.390 (26.2.1930), σ. 1. Πρωτοσέλιδο αφιέρωμα στην αντιμετώπιση της φυματίωσης και στις συνθήκες που ευνοούν τη μετάδοσή της « Διά να καταπολεμηθή αποτελεσματικώς η κατηραμένη αρρώστια που εξολοθρεύει την ελληνική νεότητα».

⁷⁰³Αντ.Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 328.

⁷⁰⁴Αλ. Δημαράς, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο συλλογικό : *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χ.Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 21-32.

⁷⁰⁵Η Καθημερινή, φ.3139 (21.11.1930), σ.5.

⁷⁰⁶Οι νόμοι 4062 και 4061 του 1929 πρόβλεπαν την ίδρυση του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού και την υγιεινή και προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας. Βλ. *ΕτΚ*, τ. Α', φ. 94 (9.3.1929), σσ. 914-918.

⁷⁰⁷Βασ. Θεοδώρου, «Υποσιτισμός και Φυματίωση στο Μεσοπόλεμο, Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1929-1932)», *Μνήμων*, 30 (2009) , σσ. 249-250.

⁷⁰⁸Πβ. Ακρόπολις, φ.338 (5.1.1930), σ.8.

Όσον αφορά στο πρόγραμμα ανέγερσης σχολικών κτηρίων, το σχέδιο θα υλοποιούταν με παροχή πιστώσεως του κράτους και της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Ο προϋπολογισμός άγγιζε τα 500 εκατομμύρια δραχμές και τα σχέδια θα εφαρμοζόταν σε όλη την επικράτεια⁷⁰⁹. Οι εργασίες είχαν ήδη ξεκινήσει από τα Χανιά⁷¹⁰.

Ένα νομοσχέδιο που προωθήθηκε προς ψήφιση το Φεβρουάριο του 1930 και προδίδει ως ένα βαθμό κοινωνική ευαισθησία και προοδευτισμό προέβλεπε τη νομιμοποίηση των εξώγαμων τέκνων και τη δυνατότητα της μητέρας για νομική κάλυψη και διεκδίκηση ποσού διατροφής⁷¹¹. Αν και το νομοσχέδιο δε σχολιάστηκε εκτενώς, ο τύπος αναγνώρισε το δικαίωμα όλων των τέκνων στη «νομιμότητα». Αν ληφθεί υπ' όψη ο συντηρητισμός των αστικών της εποχής, η μετριοπαθής στάση τη Καθημερινής σε ένα θέμα που αφορούσε στις τότε ηθικά επιλήψιμες γυναίκες και τα τέκνα τους, είναι εντυπωσιακή.

Στα απαραίτητα μέσα για την πρόοδο των μαθητών εντάσσονταν και οι Δημόσιες Βιβλιοθήκες οι οποίες δεν ήταν αρκετές. Όταν το Φεβρουάριο του 1930 εγκαινιάζεται στον Πειραιά «η πρώτη εν Ελλάδι μαθητική βιβλιοθήκη πλήρως εξοπλισμένη»⁷¹², όλη σχεδόν η κυβέρνηση παρέστη⁷¹³. Η Ακρόπολις αφιέρωσε ολοσέλιδο άρθρο στο γεγονός το οποίο απέδωσε στην «αξιέπαινη δημοτική πρωτοβουλία». Η βιβλιοθήκη στεγαζόταν στη δεξιά πτέρυγα του Δημοτικού Θεάτρου και αποτελούσε μέρος της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πειραιά. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ωράριο λειτουργίας της θα εκτεινόταν ως την εντεκάτη νυχτερινή και θα υπήρχαν καθημερινά «προπονηταί[sic]των εισερχομένων μαθητών εις την ελληνικήν γλώσσαν, εις τα μαθηματικά και εις παιδαγωγός.» Πέρα από την προφανή σημασία του το γεγονός είχε και άλλες παραμέτρους· η πόλη του Πειραιά, με πολυάριθμη λαϊκή βάση, αποτέλεσε τόπο εγκατάστασης προσφύγων, των οποίων τα παιδιά χρειάζονταν διδακτική υποστήριξη και, σε ορισμένες περιπτώσεις, εντονότερη επαφή με την ελληνική γλώσσα. Ο δήμαρχος, Τ. Παναγιωτόπουλος, απαίτησε με ψήφισμα

⁷⁰⁹Στ. Μαραγκού – Πρόκου, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικό κτίριο*, Θεσσαλονίκη 1980, σ.148.

⁷¹⁰Ακρόπολις, φ.338 (5.1.1930), σ.8.

⁷¹¹Η Καθημερινή, φ. 2853 (2.2.1930), σ.7.

⁷¹²Ακρόπολις, φ.373 (9.2.1930), σ.7.

⁷¹³Εκτός από το δήμαρχο Πειραιά (Τ. Παναγιωτόπουλο) και το δημοτικό συμβούλιο, παραβρέθηκαν ο Γ. Παπανδρέου, ο Αλ. Παπαναστασίου, ο Ν. Αβραάμ (υφυπ. Συγκοινωνιών), οι Γερουσιαστές του Πειραιά, ο πρόεδρος της Ενώσεως Συντακτών (Ν. Καμπάνης), ο διευθυντής της βιβλιοθήκης της Βουλής και «σύσσωμον το διδασκαλικόν σώμα του Πειραιώς».

του δημοτικού συμβουλίου την αρωγή της κυβέρνησης για την άμεση υλοποίηση του προγράμματος σχολικών κτιρίων κατά προτεραιότητα στην διαρκώς διευρυνόμενη πληθυσμιακά πόλη και δήλωσε την επέκταση του θεσμού των σχολικών συσσιτίων σε όλα τα σχολεία του Πειραιά. Ο Παπανδρέου συμφώνησε και πρόβαλε την υπόθεση «της εκπαίδευσεως του λαού ως ιερόν και πολύτιμον» για κάθε πολίτη. Η μεταρρύθμιση των ετών 1929-1932 εμπεριέχει νεωτερικά στοιχεία και αποτελεί έκφραση των αρχών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού⁷¹⁴.

Η Καθημερινή τον Ιανουάριο του 1930 εγκαινίασε μία στήλη με τίτλο : «*Αι μεταρρυθμίσεις εις την εκπαίδευσιν*»⁷¹⁵. Σε αυτήν παρατίθεντο οι μεταβολές που σημειώνονταν στην εκπαίδευση όλων των βαθμίδων: το νομοσχέδιο για τη σύσταση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (Α.Ε.Σ.) στελεχωμένο με τακτικούς καθηγητές όλων των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων⁷¹⁶, οι γενικές αρχές για τα αναλυτικά προγράμματα διδασκαλίας, για το Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο και για τις Σχολικές επιτροπές. Δημοσιεύονταν, επίσης, τα ονόματα των διοριστέων εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι ειδικότητες και οι περιφέρειες τοποθέτησής τους. Σύμφωνα με τους πίνακες, από τους εκατό εκπαιδευτικούς όλων των ειδικοτήτων που διορίστηκαν τον Ιανουάριο του 1930 και τοποθετήθηκαν σε όλα τα γυμνάσια της περιφέρειας για την κάλυψη των κενών, οι 38 ήταν γυναίκες⁷¹⁷. Η συμμετοχή μίας τουλάχιστον γυναίκας ήταν προϋπόθεση για τη σύνθεση του πενταμελούς γνωμοδοτικού συμβουλίου, το οποίο θα ασκούσε εποπτεία επί των περιφερειακών συμβουλίων της Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως⁷¹⁸. Η γυναικεία παρουσία ως πομπός εκπαίδευσης και ως μέλος της διοίκησης είχε απασχολήσει τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Στο περιοδικό ο Αγώνας της Γυναίκας⁷¹⁹ κρίθηκε άδικος νόμος του 1924 που περιόριζε τον αριθμό των γυναικών στην εκπαίδευση. Οι Ελληνίδες είχαν αρχίσει να εντάσσονται στην εκπαίδευση ως εργαζόμενες από τον προηγούμενο αιώνα. Ωστόσο, δεν είχαν καταλάβει ποτέ ως τότε διοικητικές θέσεις και μάλιστα με υποχρεωτική υπόδειξη του κράτους. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος ενείχε όρους, όπως η αυξανόμενη εκβιομηχάνιση και η αριθμητική

⁷¹⁴Αλ. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1922-1940, Οι νέες βενιζελικές μεταρρυθμίσεις», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 6^{ος}, σ. 209.

⁷¹⁵*Η Καθημερινή*, φ.2849 (29.1.1930), σ.3.

⁷¹⁶Επρόκειτο για τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, το Πολυτεχνείο, την Γεωπονική Σχολή και την Α.Σ.Ο.Ε.Ε.

⁷¹⁷*Η Καθημερινή*, φ.2850 (30.1.1930), σ. 5.

⁷¹⁸*Ο.π.*, φ.2849 (29.1.1930), σ. 3.

⁷¹⁹*Ο Αγώνας της Γυναίκας*, φ.92 (15.5.1929), σ.1.

διεύρυνση της γυναικείας οντότητας, που θα καταστήσουν τη μισθωτή εργασία σε πολλές περιπτώσεις προϋπόθεση επιβίωσης για την γυναίκα. Στο Μεσοπόλεμο, αναδείχθηκε ως ένα βαθμό η γυναικεία συλλογικότητα και προωθήθηκαν ορισμένα από τα φεμινιστικά αιτήματα, κάτι που ατόνησε με τη δικτατορία Μεταξά.

Τα έντυπα που εξυπηρετούσαν αμιγώς την υπόθεση των δικαιωμάτων της γυναίκας (*Δελτίον του Λυκείου των Ελληνίδων, Ελληνίς, Ο Αγώνας της Γυναίκας*) επικεντρώνονταν στην παραχώρηση του δικαιώματος ψήφου και σε θέματα ισότητας της μισθωτής εργασίας. Ωστόσο, οι συντάκτριες δεν εμπιστεύονταν την προοδευτικότητα του ανδροκρατούμενου πολιτικού κόσμου: «*η τάξη που κυβερνά την Ελλάδα θέλει τη γυναίκα σκλάβο ή οδάλισκη. Δεν την ανέχεται ελεύθερο άνθρωπο*»⁷²⁰ δήλωνε η Μαρία Σβώλου, σύζυγος του Αλέξανδρου Σβώλου, σε άρθρο της. Άρθρα, όπως αυτό του Ι.Α.Χαλκοκονδύλη, στην εβδομαδιαία επιθεώρηση Πειθαρχία, δικαίωναν την επιφυλακτικότητα των αγωνιζόμενων γυναικών. Αν και η Πειθαρχία δεν παρουσιαζόταν ως συντηρητικό έντυπο στο θέμα των δικαιωμάτων της γυναίκας, επέλεγε ενίοτε συντάκτες με πιο αντιδραστικές διαθέσεις, όπως ο Σπύρος Μελάς που υποστήριζε την παραδοσιακή θέση της γυναίκας εντός του οίκου της. Έτσι, η Πειθαρχία παρείχε δημόσιο βήμα σε όλες τις απόψεις του αστικού κόσμου. Στο άρθρο «Πολυτεκνία, Φεμινισμός και κοινοβουλευτισμός», ο συντάκτης ονόμαζε τον φεμινισμό απότοκο των θεωριών του Malthous για τον υπερπληθυσμό της γης. Χαρακτήριζε τη γυναικεία ψήφο «*θεμελιώδη κατάργησιν του φυσικού μηχανισμού της ζωής*» και μετέθετε το πρόβλημα της «πολυτέκνου συζυγίας» στο κράτος και τα «*διάφορα λύκεια και παραλύκεια των Ελληνίδων σουφραζέτων*»⁷²¹.

Αν και το εκτελεστικό διάταγμα της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1930, αναγνώριζε στις Ελληνίδες το δικαίωμα του εκλέγειν κατά τις δημοτικές εκλογές, οι προϋποθέσεις αυτής της χορήγησης ήταν τόσες, ώστε, σύμφωνα με τους γυναικείους κύκλους, η παραχώρηση να «*καταντά ειρωνεία*»⁷²². Οι περιορισμοί αυτοί ήταν αρκετοί για να αποκλείσουν από την εκλογική διαδικασία το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών της

⁷²⁰Ο Αγώνας της Γυναίκας, φ.95 (30.6.1930), σ.1.

⁷²¹Πειθαρχία, τ.13 (12.1.1930), σσ. 4-5.

⁷²²Πρόκειται για σχόλιο της εφημερίδας *Φεμινιστική*. Βλ. Δ.Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922 – 1940, Κοινωνικά Ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, «Ελληνικά Γράμματα»*, τ.7^{ος} [1922-1940], Αθήνα 2003, σ.74.

επικράτειας⁷²³. Ο αστικός τύπος δεν τήρησε κοινή γραμμή στην προσέγγιση του θέματος. Αν και οι εφημερίδες αποδέχτηκαν γενικά επιφυλακτικά το διάταγμα για την γυναικεία ψήφο, η Ακρόπολις έδειξε ενθουσιασμό: «*Επιτέλους παραχωρείται ένα δικαίωμα διά το οποίο εμόχθησαν χρόνια μερικάίεκλεκταί Ελληνίδες!*»⁷²⁴. Ο διαχωρισμός των Ελληνίδων σε εκλεκτές - άξιες ψήφου - και μη διακρίνεται στην διατύπωση του συντάκτη. Το πρωτοσέλιδο συνόδευε μία συνέντευξη της Μαρίας Σβώλου. Η Γενική γραμματέας του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας σχολίαζε τον περιορισμό που επί της ουσίας ετίθετο στις Ελληνίδες ψηφοφόρους: «*Ο περιορισμός αυτός είναι εντελώς αντιδημοκρατικός γιατί οι αγράμματες είναι οι φτωχές υπ' ευθύνη του κράτους. Το ηλικιακό όριο των τριάντα ετών πλήττει τις ασθενέστερες τάξεις γιατί σε αυτές τις τάξεις οι μεγαλύτερες είναι αγράμματες*». Ο Αγώνας των Γυναικών δεν πανηγύριζε για τη χορήγηση ψήφου. Οι συντάκτριες του τηρούσαν μετριοπαθή στάση και προέτρεπαν όσες περισσότερες Ελληνίδες μπορούσαν να εγγραφούν άμεσα στους εκλογικούς καταλόγους⁷²⁵. Το ύφος και η διάθεση που κυριαρχούν στα κείμενα του περιοδικού δείχνουν ότι η δημοτική ψήφος είναι μια μικρή αρχή ενθάρρυνσης για τον επικείμενο αγώνα.

Οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου με αστικές καταβολές προβάλλουν μέσα από την αναγνώριση των δικών τους δικαιωμάτων το δρόμο για κοινωνικές μεταβολές που θα ευνοήσουν όλους τους αδύναμους. Ως τέτοιο αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους. Με αυτό το σκεπτικό το κείμενο που δημοσίευσαν προτρέπει τις Ελληνίδες στην άσκηση του περιορισμένου εκλογικού τους δικαιώματος⁷²⁶. Οι Ελληνίδες πρέπει να συμμετάσχουν στις εκλογές και να συνεχίζουν να αγωνίζονται γιατί μέσα από το δικό τους αγώνα θα εξαλειφθεί σταδιακά η κοινωνική αδικία. Έχουν λάβει ένα ρόλο κοινωνικού μεταρρυθμιστή προβάλλοντας ταυτόχρονα την εικόνα της γυναίκας που παραδοσιακά φροντίζει τα ανίσχυρα μέλη της κοινότητας.⁷²⁷

⁷²³ Η Ελληνίδα ψηφοφόρος έπρεπε να είναι εγγράμματη και να έχει συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας της. Με αυτές τις προϋποθέσεις μόνο ποσοστό 10% επί του συνολικού γυναικείου πληθυσμού θα ψήφισε σύμφωνα με τις οργανωμένες φεμινίστριες. Βλ. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, φ.111 (1.3.1930), σ.1.

⁷²⁴ *Ακρόπολις*, φ.376 (12.2.1930), σ.1.

⁷²⁵ *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, φ.109-110 (15.2.1930), σ.1.

⁷²⁶ *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, φ.110 (15.2.1930), σ.15.

⁷²⁷ Στο ίδιο άρθρο τονίζεται η αναγκαιότητα για την φροντίδα της υγείας των παιδιών από τη γέννησή τους, για την εξάλειψη της παιδικής εργασίας, για την εξασφάλιση της υγιεινής των δημόσιων χώρων, για την αντιμετώπιση της αγραμματοσύνης, για την υποστήριξη των ανιάτων φυματικών κ.α' «Όσες πιστεύετε ότι πρέπει να εκλείψουν : η τρομακτική θνησιμότητα των βρεφών, η

Παράλληλα με την επιτυχία των φεμινιστριών δημοσιεύτηκε στην Εργασία ένα άρθρο της Λιλίκας Νάκου με τίτλο «Πώς βλέπω τις Ελληνίδες»⁷²⁸. Ήταν μια «δριμύτατη επίθεσις μίας Ελληνίδος εναντίον όλων των Ελληνίδων», σύμφωνα με την εφημερίδα Ακρόπολις, η οποία, θέλοντας να προκαλέσει συζητήσεις, φιλοξένησε στην πρώτη σελίδα της το σχετικό κείμενο⁷²⁹. Η συγγραφέας μιλούσε πράγματι για εγωιστική συμπεριφορά των Ελληνίδων μητέρων και συζύγων και τις συνέκρινε με τις αλλοεθνείς γυναίκες που είχε γνωρίσει στα σανατόρια της Ευρώπης. Η ελλιπής παιδεία των Ελληνίδων τονιζόταν ιδιαίτερα, όπως και η προσήλωσή τους στην εκπλήρωση της κοινωνικής επιταγής του «καλού γάμου». Οι επιφανέστερες φεμινίστριες (Α. Θεοδοροπούλου, Μ.Σβώλου, κ.ά.) δεν διαφώνησαν με τη Λιλ. Νάκου, ούτε έδειξαν προσβεβλημένες. «Διάβασαν» το άρθρο περισσότερο ως περιγραφή μιας πραγματικότητας και λιγότερο ως «επίθεση προς τις Ελληνίδες». Επεσήμαναν ότι συνήθως αυτές οι συμπεριφορές ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικής ηθικής, που τις είχε «μάθει» τις Ελληνίδες να επιβιώνουν μέσω του χειρισμού των πάντων ή υποτασσόμενες στους πάντες⁷³⁰. Στο άρθρο της Λ.Νάκου θέλησε να απαντήσει και ο Σπ.Μελάς, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, που αρθρογραφούσε και αυτός στην εβδομαδιαία επιθεώρηση Εργασία⁷³¹. Ο Σπ.Μελάς διαφωνούσε με την άποψη ότι «η εργαζόμενη γυναίκα θα αναγεννήσει το φύλο της, την κοινωνία και τον κόσμο». Συμπέρανε ότι ο «φεμινισμός δεν έβγαλε την εργαζόμενη, αλλά εβγήκε από αυτήν». Πίστευε ότι η κατ' οίκον εργασία είναι ήδη αρκετή για τη μέση Ελληνίδα. Μπορεί η κατ' οίκον εργασία ήταν πράγματι αρκετή, αλλά οι ενδιαφέρουσες απόψεις του τότε βενιζελικού δημοσιογράφου δεν απηχούσαν το γενικό κλίμα της ελληνικής κοινωνίας το 1930. Η διεθνής οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην Ελλάδα, καθώς και το οικονομικό φορτίο που έφερε η συγκεκριμένη χώρα μετά από δύο περίπου δεκαετίες πολέμων και αναστατώσεων, είχαν αναγκάσει πολλές γυναίκες να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα και άρα να εργάζονται όχι από επιλογή ή από διάθεση ανεξαρτησίας.

αγραμματοσύνη, οι κατοικίες – τρώγλες των προσφύγων, η πρόωρη εργασία του παιδιού, σπεύσατε στους εκλογικούς καταλόγους» .

⁷²⁸Εργασία, τ.5 (8.2.1930), σσ. 22-23.

⁷²⁹Ακρόπολις, φ. 379 (15.2.1930), σ.1.

⁷³⁰Ο.π., φ.380 (13.2.1930), σ.6.

⁷³¹Εργασία, τ.7 (22.2.1930), σ.23.

Οι αντιφάσεις του αστικού τύπου είναι συχνά αξιοσημείωτες. Η διάθεση των συντακτών να ικανοποιήσουν κάθε ομάδα της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα από το 1930 και εξής, επιφέρει την έκδοση πολυσέλιδων φύλλων καθημερινών εφημερίδων ποικίλης ύλης. Οι δημοσιογράφοι αποτυπώνουν τη δυναμική της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, συνήθως επιφανειακά και χωρίς να λαμβάνουν υπόψη όλες τις παραμέτρους. Βέβαια, το γλαφυρό και ζωντανό ύφος των αρθρογράφων προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη της εποχής, ο οποίος περιμένει μόνον από τον τύπο να ενημερωθεί αλλά και να ψυχαγωγηθεί, χωρίς να προβληματιστεί ιδιαίτερα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ανάγκης των αναγνωστών και του τρόπου με τον οποίο την ικανοποιούν τα έντυπα είναι η ανάδειξη των πανευρωπαϊκών καλλιστείων του 1930 σε ζήτημα μείζονος εθνικής σημασίας. Όταν, μάλιστα, η Ελληνίδα εκπρόσωπος, Αλίκη Διπλαράκου⁷³², αναδείχθηκε Μις Ευρώπη στις Κάννες, ο τύπος άφησε για αρκετές ημέρες τα κυβερνητικά ατοπήματα για την έκτη σελίδα, προκρίνοντας πρωτοσέλιδα με το κοσμικό - καλλιτεχνικό γεγονός. Ακόμα και η Καθημερινή, που αρχικά αρνούσαν να ασχοληθεί με τα καλλιστεία, υποχώρησε «γιατί ασχολούνται όλοι οι συνάδελφοι»⁷³³. Η επίσης «σοβαρή» Εργασία με αρθρογράφους ακαδημαϊκούς και βουλευτές, ανέθεσε στον Σπ.Μελά να γράψει για τα καλλιστεία⁷³⁴. Εν όψει των ελληνοτουρκικών συμφωνιών για τις αποζημιώσεις, το θέμα έπαιρνε διαστάσεις εθνικής αντιπαράθεσης με αμφίδρομες βολές⁷³⁵. Αφορμή για βολές κατά της κυβέρνησης αποτέλεσε ακόμη και η νίκη της Διπλαράκου⁷³⁶.

Η επιμονή των ελληνικών εφημερίδων να δημοσιεύουν τις επιθέσεις του τουρκικού τύπου απέναντι την Ελληνίδα «Μις Ευρώπη» είχε άλλη μία σημασία: Αποτελούσε ένα έμμεσο μήνυμα προς τον Βενιζέλο ο οποίος είχε επιδοθεί από το 1929 σε διαπραγματεύσεις για τα τέσσερα νέα σύμφωνα φιλίας με την Τουρκία και προωθούσε διαρκώς την ιδέα της ειρήνης με τη γείτονα χώρα. Οι ελληνικός αστικός

⁷³² Ακρόπολις, φ.373 (9.2.1930), σ.1.

⁷³³ Η Καθημερινή, φ. 2860(9.2.1930), σ.1.

⁷³⁴ Εργασία, τ.4 (1.2.1930), σ.23.

⁷³⁵ Την οργή του τουρκικού τύπου για την ελληνική νίκη πρόβαλε η Ακρόπολις αναδημοσιεύοντας μεταφρασμένα άρθρα από την Εφημερίδα *Μιλét*, όπου απαξιωνόταν η Αλίκη Διπλαράκου, ως «άσχημη και πρόστυχη, όπως όλες οι Ελληνίδες». Βλ. Ακρόπολις, φ.375 (11.2.1930), σ.3.

⁷³⁶ Ακρόπολις, φ.375 (11.2.1930), σ.3. Η Ελληνίδα εκπρόσωπος δε διευκολύνθηκε από την κυβέρνηση, αλλά επιπλέον, φορολογήθηκε για την εισοδή της στο τελωνείο για τη μεταφορά των βραβείων της, γεγονός που εξόργισε τον τύπο.

τύπος αμφέβαλε για τη δυνατότητα ειρηνικής συνύπαρξης με την Τουρκία⁷³⁷. Οι διαπραγματεύσεις για τις επανορθώσεις προς χάρη των προσφύγων θα έδιναν κι άλλη μια ευκαιρία στον τύπο να επιτεθεί στην κυβέρνηση θεωρώντας ότι η ελληνική πλευρά δεν ωφελήθηκε από τη συμφωνία όσο η τουρκική. Για «*θυσία των ελληνικών συμφερόντων και επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού με αποζημιώσεις χιλιάδων στερλινών*» έκανε λόγο η αντιπολιτευόμενη Ακρόπολις⁷³⁸. Η Καθημερινή μίλουσε για «*μία έτι αποτυχία του πρωθυπουργού*» και δημοσίευε διαμαρτυρία των προσφύγων βουλευτών κατά του τρόπου διευθετήσεως των εκκρεμών ελληνοτουρκικών επανορθώσεων⁷³⁹.

Με την είδηση του επικείμενου ταξιδιού του Βενιζέλου στην Άγκυρα οργανώθηκαν συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας από την Ομοσπονδία προσφυγικών σωματείων. Η Ακρόπολις υποστήριξε ταδίκαια των κατά κανόνα μη ελεγχόμενων από την αριστερά σωματείων και τόνισε την εγκυρότητα των επιχειρημάτων τους δημοσιεύοντας τα ψηφίσματα και τις απόψεις τους⁷⁴⁰. Τα επιχειρήματα που πρόβαλε η Ομοσπονδία δεν ήταν συναισθηματικού χαρακτήρα· βασιζόνταν σε μετρήσιμα δεδομένα⁷⁴¹. Η άρνηση της Τουρκίας να υπογράψει τη *συμφωνία φιλίας*, αν η Ελλάδα δεν αναλάμβανε τις αποζημιώσεις, θα οδηγούσε στην επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Η Τουρκία θα επωφελούταν πολλαπλά από το σύμφωνο φιλίας. Ωστόσο, αρνούταν να υπογράψει, αν και με αυτή τη συμφωνία θα επετύγχανε νέο εξωτερικό δάνειο. Οι περιουσίες των Ελλήνων της Μ.Ασίας που είχαν παραμείνει στην Τουρκία ενίσχυσαν την οικονομία της και της παρείχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσει στόλο, κάτι που δεν διέθετε το 1922 και για τον οποίο οι τουρκικές εφημερίδες δήλωναν ότι θα χρησιμοποιηθεί άμεσα με την πρώτη ευκαιρία⁷⁴². Με ψήφισμα της γενικής της συνέλευσης η Πανελλήνια Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων διαμαρτυρόταν προς την κυβέρνηση της χώρας και τη Γενική Γραμματεία της Κοινωνίας των Εθνών. Η Ομοσπονδία επιστούσε την προσοχή της κυβέρνησης σχετικά με τις νομικές συνέπειες μιας τέτοιας διαχείρισης του θέματος και επεσήμανε

⁷³⁷Κ. Σβολόπουλος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διεθνής κοινωνία, 1890-1930», Στο συλλογικό : *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφητηρίες και επιρροές, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία*, Αθήνα 2014, σσ. 274-274.

⁷³⁸Ακρόπολις, φ.385 (21.2.1930), σ.1.

⁷³⁹Η Καθημερινή, φ.2838 (18.1.1930), σ. 8.

⁷⁴⁰Ακρόπολις, φ. 385 (21.2.1930), σ. 1.

⁷⁴¹Παρατίθεντο δικαιολογητικά των περιουσιών των διωχθέντων και ανταλλάξιμων.

⁷⁴²Ακρόπολις, φ.388 (24.2.1930), σ.7.

τη μειονεκτική θέση που θα δημιουργείτο για την Ελλάδα εξαιτίας της υπογραφής μεμονωμένων διπλωματικών πράξεων με την Τουρκία. Παράλληλα, δήλωνε ότι ενέκρινε και ενίσχυε «κάθε προσπάθεια του ελληνικού κράτους εις την γραμμήν της ειρηνικής πολιτικής».

Όταν τον Ιούνιο του 1930 (10.6.1930) η ελληνοτουρκική συμφωνία υπογράφηκε, οι εφημερίδες έκαναν λόγο για «σφαγιασμό των ελληνικών συμφερόντων»⁷⁴³ και πρόβαλαν τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας που οργάνωσαν αδηοστα προσφυγικά σωματεία⁷⁴⁴. Οι πολιτικοί αρχηγοί διαφώνησαν με την κυβέρνηση⁷⁴⁵. Ωστόσο, τη συμφωνία καταγέφισαν ο Καφαντάρης και ο Κονδύλης, ενώ ο Παπαναστασίου δήλωσε ότι τελικά «αν και δεν επιδοκιμάζει, εγκρίνει»⁷⁴⁶. Η αρθρογραφία του Γ.Βλάχου κυριαρχούσε στα πρωτοσέλιδα της Καθημερινής. Σε ένα τετράστηλο άρθρο, ο δημοσιογράφος ανέλυε τις παραμέτρους του προσφυγικού και της συμφωνίας. Η «Ελληνοτουρκική Συμφωνία» παρείχε όλες τις διευκολύνσεις στην Τουρκία και την διάψευση όλων των ελπίδων των προσφύγων⁷⁴⁷. Η ανταλλαγή των πληθυσμών της Μ.Ασίας χαρακτηρίστηκε «παλαιό όνειρο του σοφού κ. Βενιζέλου». Η άνιση αναλογία των περιουσιών των Ελλήνων της Μ.Ασίας με τις περιουσίες των Τούρκων παρουσιάστηκε ως αμελητέας σημασίας για τον Βενιζέλο : «και οι περιουσίες των Ελλήνων που είναι πολύ μεγαλύτερας αξίας; Δικές σας! Και τα σπίτια των Κωνσταντινουπολιτών ; Και αυτά δικά σας! Και οι πεντακόσιες χιλιάδες χρυσές λίρες; Και αυτές δικές σας! Δώστε μου μόνο από αυτές εξήντα χιλιάδες ως ψυχικόν και χάρισμά σας τα ρέστα...». Ο διευθυντής της Καθημερινής αναρωτιέται μήπως ο Βενιζέλος πέτυχε με μυστικές συμφωνίες σημαντικά ανταλλάγματα «διάν'απεμπολή με τόσην ευκολίαν τόσα δικαιώματα και τόσας περιουσίας». Πίστευε ότι η παρουσία του Βενιζέλου στην εξουσία είναι πιθανόν να εγγυάται την ειρήνη με την Τουρκία και την ήπια αντίδραση των προσφύγων στο εσωτερικό. Όμως, η κατακλείδα του άρθρου συμπυκνώνει όλες τις αμφιβολίες του Γ.Βλάχου για την αξιοπιστία της κυβέρνησης και ταυτόχρονα τις τραυματικές εμπειρίες που έφερε το Λαϊκό Κόμμα από το παρελθόν, καθώς και τις προσδοκίες της για το μέλλον: «Αυτά<τα δίκαια των προσφύγων και ο επεκτατισμός της Τουρκίας>δεν αφορούν τον

⁷⁴³Η Καθημερινή, φ. 2978 (11.6.1930), σ.5.

⁷⁴⁴Ακρόπολις, φ. 513 (12.6.1930), σ.6.

⁷⁴⁵Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΟΖ' (9.6.1930), σσ. 1815-1820.

⁷⁴⁶Η Καθημερινή, φ.2984 (17.6.1930), σ.6.

⁷⁴⁷Ο.π., φ.2982 (15.6.1930), σ.1.

κ. Βενιζέλο! Αυτά αφορούν τους κληρονόμους του, τους οποίους, όταν αυτοί κληρονομήσουν αμαρτίας και σφάλματα χωρίς το δικαίωμα της απογραφής τους, παραδίδει την νύκτα εις μίαν Επανάστασιν και τους εκτελεί αυτή...». Μια ερμηνεία των διπλωματικών του επαφών με την Τουρκία έδωσε ο ίδιος ο Βενιζέλος, όταν εκμυστηρεύτηκε στην Π.Δέλτα: «Με την πολιτική αυτή ανοίγει μεγάλο μέλλον για μας. Πάλι θα ανοίξουν για μας τα σύνορα της Τουρκίας και θα ξεχυθεί στη Μικρασία το περιπλέον του πληθυσμού μας»⁷⁴⁸. Η προοπτική αυτή φαίνεται παράδοξη για τον ρεαλιστή πολιτικό, αλλά είναι μια άποψη που διατυπώνεται αβίαστα, χωρίς την ψυχολογική πίεση του τύπου σε πρόσωπο που ο Βενιζέλος εμπιστευόταν απόλυτα.

Η υπονόμευση της διαπραγματευτικής ικανότητας του Βενιζέλου ήταν ένας άρρητος, αλλά βασικός στόχος του αντιπολιτευόμενου τύπου σε αυτή τη φάση. Όσο ο φιλοκυβερνητικός τύπος διαφήμιζε το πανευρωπαϊκό κύρος του αρχηγού των Φιλελευθέρων, τόσο η αντιπολίτευση αμφισβητούσε τα αποτελέσματα των ενεργειών του. Χαρακτηριστική αυτής της τάσης είναι η δριμύτητα με την οποία ο τύπος υποδέχτηκε τα αποτελέσματα της αποστολής του Βενιζέλου στη διεθνή Συνδιάσκεψη της Χάγης. Ο Βενιζέλος επεδίωκε την διασφάλιση των δικαιών της Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις για τις αποζημιώσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η συνδιάσκεψη της Χάγης, έχοντας ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1929, θα ολοκλήρωνε τις εργασίες της τον Ιανουάριο (7-20) του 1930. Μια διεθνής επιτροπή θα ρύθμιζε τη μείωση των επανορθώσεων μετά από αίτημα των χωρών – οφειλετών⁷⁴⁹. Η Ελλάδα υπολόγιζε σοβαρά σε αυτές τις αποζημιώσεις, αλλά στη Χάγη θα απωλέσει σημαντικό ποσοστό τους. Η αντιπολίτευση είχε εντοπίσει την κατάλληλη αφορμή για να πλήξει το κύρος του Βενιζέλου και σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Επειδή η Ελλάδα είχε πληρώσει για πολεμικά χρέη 6,6 εκατομμύρια χρυσά μάρκα, τα 13,5 εκατομμύρια χρυσά μάρκα που τελικά εισέπραξε φάνηκαν στον αντιπολιτευόμενο τύπο ως αποτυχία. Ωστόσο, η Ελλάδα θα είχε πλεόνασμα 7,2 εκατομμύρια χρυσά μάρκα που αντιστοιχούσαν σε 132,6 εκατομμύρια σταθεροποιημένες δραχμές,

⁷⁴⁸Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις, Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, επιμ.: Π.Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, τ.Α΄, σ.171.

⁷⁴⁹Θ.Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα, 1928-1932, Η Διπλωματική Πολιτική και η Οικονομία*, Ίαμβος, Αθήνα 2009, σ. 127. Με επιμονή της βουλγαρικής και ουγγρικής διπλωματίας οι αποζημιώσεις προς την Ελλάδα μειώθηκαν από 13 εκατομμύρια χρυσά μάρκα σε επτά, όπως προέβλεπε τελικά το σχέδιο Χούβερ.

Η Καθημερινή ξεκίνησε την αντιπαράθεση για τη διαχείριση του ζητήματος στην Χάγη με πρωτοσέλιδο άρθρο του Γ.Βλάχου με τίτλο «Η αποτυχία»⁷⁵⁰ προεξοφλώντας το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων. Με το άρθρο «Αναμένομεν»⁷⁵¹ αμφισβητούσε τον φιλοκυβερνητικό τύπο που έγραφε σε απειλητικό τόνο ότι ο πρωθυπουργός ερχόταν με χρήματα και εγγυήσεις, έχοντας καταγάγει για την Ελλάδα «περήφανοννίκη»⁷⁵². Σε δηλώσεις στον τύπο ο Βενιζέλος αρκέστηκε να μεταφέρει τη λύπη των δυνάμεων που αδίκησαν την Ελλάδα⁷⁵³. Σχετικά με τα άρθρα των πολιτικών αρχηγών και την κριτική του τύπου, ο Βενιζέλος εξέπληξε τους ρεπόρτερ απαντώντας ότι «δεν τα διάβασε γιατί είχε σοβαρότερα ζητήματα»⁷⁵⁴. Το Ελεύθερο Βήμα ανακοίνωνε ότι «ο πρωθυπουργός δεν θα απαντά στην αρθρογραφία των αρχηγών, ούτε στην κριτική του τύπου. Και στη Βουλή δεν θα απαντά πλέον παρά μόνον αν προκληθή»⁷⁵⁵. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, βέβαια, αφού πληροφορήθηκε τα όσα του καταλόγιζε ο τύπος κατά την απουσία του, αποφάσισε να απαντήσει: «Καταλαβαίνω πολύ καλά τι έχει αύριον να μου ψάλλη ο τύπος, ο οποίος αχαλίνωτος βαίνει προς δημαγωγίαν [...] Υπάρχει, δυστυχώς, μερίς του τύπου έχουσαν πολύ οικτράναντίληψιν περί της δημοσιογραφίας ήτις είναι λειτούργημα, η οποία μερίς την δημοσιογραφίαν αντιλαμβάνεται όχι ως εμπορία καν, αλλά ως καπηλίαν με την μειονεκτικήν σημασίαν της λέξεως»⁷⁵⁶.

Η Καθημερινή δημοσίευσε την απάντηση του Βενιζέλου και ο διευθυντής της, Γ.Βλάχος, έδωσε, χωρίς χρονοτριβή, συνέχεια στην αντιπαράθεση με τον πρωθυπουργό. Η αναγνώριση του κύρους του Βενιζέλου από τις δυνάμεις δεν είχε αξία για τον τύπο, αν δεν συνοδευόταν από αντικειμενικά οφέλη για την Ελλάδα: «ο πρωθυπουργός εκόμισε χειροκροτήματα αλλά όχι λίρας»⁷⁵⁷. Η αξιοπρέπεια του πρωθυπουργού δεν είναι παρά τυπικότητα και υποκρισία, γιατί «οι Γάλλοι είναι αναξιοπρεπείς και πρόστυχοι που δικαιούνται να ανακαταλάβουν τη Ρηνανία, αν η Γερμανία δεν τους καταβάλει μία δόση από τις αποζημιώσεις που δικαιούνται». Ο Γ.Βλάχος δεν αναγνωρίζει καμία «περήφανοννίκη» στο Βενιζέλο, γιατί δεν

⁷⁵⁰ Η Καθημερινή, φ.2839 (19.1.1930), σ.1.

⁷⁵¹ Ο.π., φ.2846 (26.1.1930), σ.1.

⁷⁵² Ελεύθερον Βήμα, φ.2800 (25.1.1930), σ.1.

⁷⁵³ Η Καθημερινή, 2848 (28.1.1930), σ.5.

⁷⁵⁴ Ο.π., σ.8.

⁷⁵⁵ Ελεύθερον Βήμα, φ.2801 (26.1.1930), σ.6.

⁷⁵⁶ Η Καθημερινή, φ. 2848 (28.1.1930), σ.6. «Αι δυνάμεις παρεδέχθησαν ότι αδίκησαν την Ελλάδα».

⁷⁵⁷ Ο.π., φ.2849 (29.1.1930), σ.1.

παρέχονται στην Ελλάδα οι ίδιες δυνατότητες διευθέτησης των χρεών της και διασφάλισης των δικαιωμάτων της.

Στο συγκεκριμένο άρθρο εντοπίζεται ένα αρκετά ενδιαφέρον σημείο. Ο Γ.Βλάχος ονομάζει την τακτική του απέναντι στην κυβέρνηση «*λογικευομένην αντιπολίτευσιν*» και τη διακρίνει από τη «*δημοκόπον αντιπολίτευσιν*» και από την «*πείσμονα αντιπολίτευσιν*». Τοποθετεί, δηλαδή, τον εαυτό του στη μετριοπαθή αντιπολίτευση με έναν τρόπο που αφήνει αμφιβολίες για το αν το εννοεί ή αναζητά να αποστασιοποιηθεί από την δημαγωγία, για την οποία κατηγορούσαν οι Φιλελεύθεροι τους αντιπολιτευόμενους. Κατά τη γνώμη του, μια «*πείσμων αντιπολίτευσις*» θα απαιτούσε από τον πρωθυπουργό να διεκδικήσει «*η Ελλάς να πληρώνει μόνον εφ' όσον λαμβάνει*». Η «*λογικευομένη αντιπολίτευσις*» θα απευθυνόταν στην ευθιξία του πρωθυπουργού: «*Επράξατε ό,τι επράξατε και ό,τι πας άλλος θα έπραττε ανθ' υμών, δηλαδή ελάχιστα. Διατάξατε τους φίλους σας να μην σας χειροκροτούν. Προσθέσατε ότι τα χειροκροτήματα εμπορούν να εκσπούν εις το μέλλον οσάκις έκαστος των οφειλετών μας πληρώνει την δόσιν του*». Προτρέπει, τέλος, τους συναδέλφους του να σταματήσουν την κριτική σχετικά με το θέμα των ωφελειών από τη Συνδιάσκεψη της Χάγης «*ίνα μη, παρακολουθούντες τον κ. πρωθυπουργόν, παραλογιζόμεθα*». Όταν, στο πλαίσιο της προπαγάνδας, κυκλοφόρησε στους δρόμους της Αθήνας μια αφίσα για τα επιτεύγματα του Βενιζέλου στη Χάγη, ο Γ.Βλάχος ζήτησε από τον Δήμαρχο, Σπ. Μερκούρη, να καθαρίζει εκτός από τους δρόμους και τους τοίχους της πρωτεύουσας⁷⁵⁸.

Το δημόσιο διάλογο για την πολιτική της κυβέρνησης συνέχισε ο βουλευτής των Φιλελευθέρων και δημοσιογράφος, Λ. Μακκάς, από το περιοδικό *Εργασία* στο οποίο είχε αναλάβει την αρχισυνταξία. Το άρθρο του, με τίτλο «ο αντιβενιζελισμός κατώτερος της αποστολής του», ξεκινά με άμεση αναφορά στον «καλλιεπέστερο και φανατικότερο δημοσιογραφικό εκπρόσωπο του αντιβενιζελισμού»⁷⁵⁹. Δεν κατονομάζει τον διευθυντή της *Καθημερινής*, αλλά περιγράφει την τακτική του τόσο λεπτομερώς που δεν αφήνει αμφιβολίες για την ταυτότητα του ανωνύμως, πλην σαφώς, αναφερομένου. Μάλιστα, ο Λ. Μακκάς – εκούσια ή ακούσια – μιμείται στο συγκεκριμένο άρθρο του το ύφος και την χαρακτηριστική γραφή του Γ.Βλάχου. Χρησιμοποιεί επιτυχημένες παρομοιώσεις και προσεγγίζει τις πολιτικές τακτικές του

⁷⁵⁸ *Η Καθημερινή*, φ.2853 (2.2.1930), σ.1.

⁷⁵⁹ *Εργασία*, τ.6 (15.2.1930), σ.3.

Λαϊκού Κόμματος με ενδιαφέροντα τρόπο. Συγκεκριμένα, δηλώνει ότι οι Φιλελεύθεροι χαίρονται με την προοπτική της οργάνωσης του Λαϊκού Κόμματος μετά από την επίμονη προτροπή του Βλάχου. Θεωρεί ότι το παράδειγμα της ανασυγκρότησης του Λαϊκού θα ακολουθήσουν και οι Καφαντάρης, Κονδύλης και Ζαβιτσιάνος, ώστε να ασχοληθούν με τα δικά τους κόμματα⁷⁶⁰. Κατηγορεί το Λαϊκό Κόμμα για εμμονή στο παρελθόν και προτρέπει την «αντιβενιζελική τωρινή σύζυγο του Λώτ» να προτείνει πρόγραμμα δράσης στον «άχρουν παρακολουθητή της εθνικής προόδου» αρχηγό του⁷⁶¹. Προκαλεί τους ίδιους τους πολιτευτές και λιγότερο τον τύπο της αντιπολίτευσης να ασκήσουν ουσιαστική κριτική στην κυβέρνηση και να αφήσουν την «παλαιοντολογία».

Η αντιπολιτευτική διάθεση του τύπου δεν κάμφθηκε από τις υποδείξεις του κυβερνητικού εντύπου. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων αντιμετώπιζε με την οξύτερη κριτική που είχε ποτέ αντιμετωπίσει εν μέσω αβασίλευτης δημοκρατίας αισθανόταν εντονότερη την απομόνωση. Με πρωτοβουλία της Λέσχης Φιλελευθέρων άρχισε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης του Κόμματος και επαναπροσδιορισμού των αρχών του. Στη γενική συνέλευση της Λέσχης, ο Βενιζέλος τόνισε την «ανάγκη ανασυγκροτήσεως του κόμματος επί νέων βάσεων, η οποία οφείλει να είναι δημοκρατική και με λαϊκή βάση»⁷⁶². Ο Βενιζέλος απέδωσε τη δημαγωγία που, όπως πίστευε, ασκείτο εις βάρος του Κόμματος από τον τύπο σε Μακεδονία και Θράκη στην έλλειψη ορθής κομματικής οργάνωσης. Πρακτικές οδηγίες για τη διάδοση τοπικών οργανώσεων εξέδωσε ο πρόεδρος της Λέσχης, Α.Κασσαβέτης, ενώ το ιδεολογικό πλαίσιο ανέλαβε να διαμορφώσει ο Λ.Μακκάς από την στήλη του στο περιοδικό *Εργασία*⁷⁶³. Το άρθρο παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς ο συντάκτης του παραδέχεται την ύπαρξη και τη δυναμική της βενιζελογενούς αντιπολίτευσης, προσδίδοντας στο Κόμμα ιδιότητες του «*Κρόνου*», αφού «έτρωγε τα ίδια του τα τέκνα». Έτσι από την ίδια του την σάρκα εδημιούργησε σιγά-σιγά όλους τους εχθρούς και τους αντιπάλους του». Ως εχθρούς κατονομάζει τους Κ.Δεμερτζή, Αλ. Παπαναστασίου, Κ.Ζαβιτζιάνο, Θ.Πάγκαλο, Γ.Καφαντάρη, ακόμα και τον

⁷⁶⁰Ο.π., τ.6 (15.2.1930), σ.3. «Θα παύσουν πλέον να προσιωνίζονται τις οίδε ποίας, άλλου κόμματος απορροφήσεις, αναστατώσεις και ανασυνθέσεις και θα οργανώσουν και αυτοί στελέχη, δράσιν και προπαγάνδαν».

⁷⁶¹«Το 1920 ολόκληρο το πρόγραμμά του συνοψίζετο στην επαναφορά του μονάρχου. Από το 1923 κατάντησαν μυροφόραιπροσκυνηταί εξ τάφων».

⁷⁶²Ελεύθερο Βήμα, φ.2820 (14.2.1930), σ.6.

⁷⁶³Εργασία, τ.15 (19.4.1930), σσ. 3-5. «Η κατεύθυνσις του Κόμματος των Φιλελευθέρων».

Α.Μιχαλακόπουλο, που τότε συμμετείχε στην κυβέρνηση. «*Αχιλλείο πτέρνα*» του Κόμματος θεωρεί την «*τρομακτική υπεροχή του αρχηγού έναντι των συνεργατών του*». Το Κόμμα «*συγκροτείται και συγκρατείται από τον αρχηγό του*». Αναγνωρίζει την ύπαρξη τουλάχιστον δύο τάσεων εντός του Κόμματος, «*της αριστερίζουσας και της δεξιάζουσας*»⁷⁶⁴. Προτείνει τη συγκρότηση μιας διοικούσας επιτροπής, η οποία θα ασχολείται με τα οργανωτικά θέματα και, παράλληλα, θα προετοιμάζει τη διάδοχη κατάσταση εντός του Κόμματος, διότι «*θέλομεν το Κόμμα να αποκτήση αυθυπαρξίαν*». Πράγματι, το Κόμμα των Φιλελευθέρων στήριξε την ενότητά του στην παρουσία του Ελευθέριου Βενιζέλου, κάτι που θα αποδεικνυόταν και με τον θάνατό του το 1936 και στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, με τη διάλυσή του στα λεγόμενα κόμματα του Κέντρου (Ε.Π.Ε.Κ., Φιλελεύθεροι, Σοσιαλιστικό, κ.ά.).

Η δυναμική της αντιπολίτευσης του Λαϊκού Κόμματος εκφράζεται εντονότερα στον αντιβενιζελικό τύπο παρά στις συνεδριάσεις της Βουλής. Επί ξυρού ακμής κινείται ο Γ. Βλάχος. Μετριοπαθώς αντιπολιτεύεται ο Παναγής Τσαλδάρης. Οι δυναμικότεροι πολιτικοί είτε προέρχονται από τα βενιζελογενή κόμματα, είτε έχουν εμπλακεί με κάποιον τρόπο με τον βενιζελισμό. Λόγω αυτής της ιδιότητας, συναντάμε κείμενα που οιονεί επικρίνουν την κυβέρνηση σε τεύχη της Εργασίας, που διευθύνεται από κυβερνητικό βουλευτή. Άλλωστε, η Εργασία συνήθως επεδίωκε να τηρεί αποστάσεις από ακραίες τάσεις και να επιλέγει άτομα καταξιωμένα στην κοινή γνώμη για να ενισχύσει το κύρος της και να φανεί αντικειμενική. Ο Κ. Ζαβιτζιάνος, αν και είχε αποχωρήσει από τις κυβερνητικές τάξεις λόγω διαφωνίας με το «*περιβάλλον του πρωθυπουργού*», έγραψε την άποψή του για την ανάγκη ενίσχυσης του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας⁷⁶⁵.

Ζητήθηκε από τον Παπαναστασίου να γράψει στο επόμενο τεύχος του περιοδικού την άποψή του για τους τρόπους ενίσχυσης του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο αρχηγός του Αγροτοεργατικού Κόμματος ξεκίνησε με μία αναδρομή στις προϋποθέσεις τις οποίες είχαν θέσει οι πολιτικοί αρχηγοί πριν από την εκλογή του Προέδρου για τις ιδιότητες που θα έπρεπε να συγκεντρώνει το πρόσωπο που θα αναγορευόταν σε αυτό το αξίωμα. Η ανυπαρξία συνεννόησης ανάμεσα στους πολιτικούς αρχηγούς και την κυβέρνηση απέτρεψε τότε την πιθανότητα μιας

⁷⁶⁴Ο.π., τ.15 (19.4.1930), σ. 4.

⁷⁶⁵Εργασία, τ.4 (25.1.1930), σ.6. Υποστήριξε ότι το αμερικανικό μοντέλο διακυβέρνησης θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ελληνικές ανάγκες διασφαλίζοντας, παράλληλα, τη δημοκρατία.

δυναμικής επιλογής. Ωστόσο, η πρόταση του Ζαβιτζιάνου, κατά τη γνώμη του, δεν μπορεί παρά να έχει χαρακτήρα ακαδημαϊκής πραγματείας εφόσον τα δεδομένα σε Η.Π.Α. και Ελλάδα ήταν εντελώς διαφορετικά. Ως αποτέλεσμα κάθε στρατιωτικής επανάστασης του αιώνα έκρινε την εδραίωση του κοινοβουλευτισμού που έβγαινε ενισχυμένος έναντι του μοναρχισμού. Απέδωσε, μάλιστα, την επιτυχία της Επανάστασης του Σεπτεμβρίου του 1922 σε δύο κυρίως παράγοντες: στην απροθυμία της δυναστείας να κάνει υποχωρήσεις, στην εκμετάλλευση των συνεπειών της ήττας εκ μέρους των στρατιωτικών. Ο τελευταίος παράγοντας αποτελούσε θέση που υποστήριζε το Λαϊκό Κόμμα. Εν κατακλείδι, επισημαίνει δύο σημεία που θα εδραίωναν τη δημοκρατία: την ανάγκη στροφής προς το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής και την ενίσχυση των κοινοβουλευτικών σωμάτων έναντι της υπερεξουσίας του πρωθυπουργού.

Ούτε το άρθρο του Ζαβιτζιάνου, ούτε εκείνο του Παπαναστασίου αποτελούσαν κείμενα δριμείας κριτικής και παρέπεμπαν περισσότερο σε ακαδημαϊκή συζήτηση ειδημόνων. Άλλωστε, το έντυπο που τους παρείχε διαδοχικά δημοσιευτικό βήμα δεν απευθυνόταν στο μέσο πολίτη. Η συγγραφική παρουσία του Παπαναστασίου σε έντυπα όλων των μετριοπαθών τάσεων, υποδήλωνε, εκτός από το κύρος του, και την τήρηση των ίσων αποστάσεων που ήθελε να ακολουθεί ο ίδιος από τις ακραίες θέσεις που διατυπώνονταν υπέρ ή κατά της κυβέρνησης στη συγκεκριμένη φάση της τετραετίας. Ο Βενιζέλος τον θεωρούσε μόνιμα πλέον επικριτή του⁷⁶⁶. Ωστόσο, ο Παπαναστασίου αντιπολιτευόταν τον πρωθυπουργό πάντα δυναμικά στο κοινοβούλιο και ενίοτε μετριοπαθέστερα στον τύπο.

Ο Ζαβιτζιάνος, βουλευτής της Κέρκυρας, ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Όταν υποβλήθηκε ο προϋπολογισμός του 1930, ο Ζαβιτζιάνος υπέβαλε μία σχετική αναλυτική έκθεση στην αρμόδια επιτροπή της Βουλής. Με βάση τα στατιστικά στοιχεία της ΚτΕ, η ισχύουσα φορολογία αποδεικνυόταν μεγαλύτερα από κάθε άλλο ευρωπαϊκό κράτος με αποτέλεσμα την εξάντληση των παραγωγικών ομάδων και των παραγωγικών πηγών. Πρότεινε τη

⁷⁶⁶Ενδεικτικά αναφέρονται τα περιστατικά αντιπαράθεσης στη Βουλή μεταξύ των δύο πολιτικών : στις 21.1.1924, για την ελευθεροτυπία (Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 237-239 και *Συνταγματική Ιστορία, Το σύνταγμα του 1927*, Βουλή των Ελλήνων, parliament.gr/syn15.pdf.) στις 23.1.1924 για το πολιτειακό, (Π.Πετρίδης, *Στη Συγκυρία της Αβασίλευτης, Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλυξμπουργκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ.273), στις 18.6.1929 κατά την ψήφιση του Ιδιώνυμου αδικήματος (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 106*, 18.6.1929, σ. 1197).

βαθμιαία ελάττωση της άμεσης και έμμεσης φορολογίας -κυρίως σε είδη πρώτης ανάγκης - και την αναθεώρηση του προϋπολογισμού⁷⁶⁷. Στις 17 Μαρτίου 1930 κατήγγειλε στη Βουλή την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, μιλώντας για κακή διαχείριση και αλόγιστες σπατάλες της δημόσιας περιουσίας⁷⁶⁸. Το Ελεύθερο Βήμα χαρακτήρισε «κοινοβουλευτική ανευθυνολογία» και «πολιτικό ξεπεσμό» τις δηλώσεις Ζαβιτζιάνου⁷⁶⁹, ενώ παρουσίασε αναλυτικά την επίμαχη συνεδρίαση της Βουλής⁷⁷⁰. Ο υπουργός Οικονομικών, Γ.Μαρής, απάντησε στην κριτική του Ζαβιτζιάνου σχετικά με την κακή διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος και την παρέμβαση της κυβέρνησης σε αυτήν. Απρόσμενο συμπαραστάτη στην αγόρευσή του ο Γ. Μαρής βρήκε τον Γ.Καφαντάρη, που έφερε ευθύνη για τον διορισμό του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Η συνεδρίαση έκλεισε με μια αφοπλιστική, στη ρητορεία ης, φράση του Βενιζέλου: «Είστε υπερβολικός, κ. Ζαβιτζιάνε».

Θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστεί κάποιος ότι η οικονομία της Ελλάδας το 1930 ήταν σε ευοίωνη στιγμή. Βέβαια, υλοποιούνταν δημόσια και παραγωγικά έργα, ο κρατικός παρεμβατισμός προστάτευε και ενίσχυε την εγχώρια βιομηχανία και οι συμψηφιστικές ανταλλαγές (clearing) αύξαναν τις εξαγωγές των ελληνικών προϊόντων. Η πτώχευση δεν ήταν άμεσα ορατή, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά τα μεσαία και τα κατώτερα λαϊκά στρώματα πλήττονταν ήδη από τις επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης. Επιπλέον, η Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες, είχε να αντιμετωπίσει επιπρόσθετα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, που είχαν προκύψει από το προσφυγικό και από το «κληρονομιά» της οθωμανικής κυριαρχίας στις Νέες Χώρες⁷⁷¹. Οι στήλες των καθημερινών εφημερίδων είναι πλήρεις διαμαρτυριών υπαλληλικών σωματείων⁷⁷², εργατικών απεργιών⁷⁷³ και περιγραφών ενός χαμηλού βιοτικού επιπέδου στα αστικά κέντρα⁷⁷⁴ και στις αγροτικές περιοχές⁷⁷⁵. Οι συνέπειες της εμπορικής στασιμότητας είχαν αρχίσει να

⁷⁶⁷ Ακρόπολις, φ.390 (26.2.1930), σ.8.

⁷⁶⁸ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΝΒ', (17.3.1930), σσ.785-799.

⁷⁶⁹ Ελεύθερον Βήμα, φ.2851 (18.3.30), σ.1.

⁷⁷⁰ Ο.π., σ.5.

⁷⁷¹ D.Douglas, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σσ. 19-56.

⁷⁷² Ενδεικτικά: Ακρόπολις, φ.353 (20.1.1930), σ.1. Διαμαρτυρία Εμποροϋπαλλήλων και Καθημερινή, φ.2829 (9.1.1930), σ.5, Διαμαρτυρία Τραπεζικών Υπαλλήλων.

⁷⁷³ Ριζοσπάστης, φ. 6424(17.2.1930), σ. 1. Οικονομική κρίση και απεργία.

⁷⁷⁴ Ακρόπολις, φ.373 (9.2.1930), σ.1. Άνευ στέγης οι συνοικισμοί του Περιστερίου λόγω ισχυρού ανέμου.

⁷⁷⁵ Η Καθημερινή, φ.2849 (29.1.1930), σ. 5, Αντιδράσεις καπνοπαραγωγών σε Αγγίνιο και Β.Ελλάδα.

αποτυπώνονται στα κυριότερα εξαγωγίμα εθνικά προϊόντα, τη σταφίδα και κυρίως στον καπνό, που είχε σημειώσει σημαντική αύξηση της παραγωγής μετά το 1922⁷⁷⁶. Οι συζητήσεις στον τύπο⁷⁷⁷ και οι επερωτήσεις στη Βουλή⁷⁷⁸ συνεχίζονταν.

Ενδεικτικό της καθημερινότητας που βίωνε ο μέσος πολίτης ήταν το ζήτημα της «νοθείας άλευρου». Ο έλεγχος στις εισαγωγές στο λιμάνι της Πάτρας τον Φεβρουάριο του 1930 απέδειξε ότι σε 160 χιλιάδες τόνους αλευριού, είχαν νοθευτεί οι 140 χιλιάδες τόνοι. Η Ακρόπολις πρόβαλε το συμβάν ως «*το ατιμώτερον έγκλημα*» που προκάλεσε την «*αγανάκτηση της κοινής γνώμης*»⁷⁷⁹. Ο τύπος δεν έδωσε την πρέπουσα βαρύτητα στις συνέπειες της νοθείας στη δημόσια υγεία, αλλά τόνιζε το ίδιο το γεγονός της απάτης ως συνέπεια της ασυδοσίας των αλευροβιομηχάνων ελλείψει ελέγχου λόγω της κατάργησης του Υπουργείου Επισιτισμού (23/8/1929). Ο βουλευτής Αθηνών του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Φραγκίσκος Σαράντης, παρουσίασε στη Βουλή και στον τύπο ένα αναλυτικό υπόμνημα σχετικά με τους δασμούς σίτου και αλεύρων. Εισηγήθηκε τη συγκρότηση μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής για τον έλεγχο των εισαγωγών σίτου και την προώθηση δύο ποιοτήτων αλεύρου για την κάλυψη των αναγκών⁷⁸⁰. Η πιθανότητα έλλειψης σε είδη πρώτης ανάγκης συνιστούσε ένα από τα χειρότερα σενάρια για μια κυβέρνηση και η νοθεία μιας σημαντικής ποσότητας πρώτων υλών για την παρασκευή του άρτου έκανε αυτή την περίπτωση να φαίνεται ορατή. Παράλληλα, οι εφημερίδες κατήγγειλαν τη σπατάλη της κυβέρνησης και την κακοδιαχείριση του δημόσιων πόρων, λαμβάνοντας αφορμή από μία συνέντευξη του Γ.Κονδύλη. Σε αυτήν, ο απόστρατος υποστράτηγος κατηγορούσε την κυβέρνηση για ενδοτισμό στα εξωτερικά ζητήματα, ολιγωρία στην αμυντική οργάνωση και στα διοικητικά ζητήματα και για ανώφελες πολιτικές δαπάνες⁷⁸¹. Η ακρίβεια στα είδη διατροφής⁷⁸² ερχόταν σε αντίθεση με τις ευοίωνες δηλώσεις της κυβέρνησης⁷⁸³. Πρώτος στο στόχαστρο των εφημερίδων, μετά τον Βενιζέλο, ήταν ο υπουργός Εθνικής

⁷⁷⁶Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ.Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σσ. 160-165.

⁷⁷⁷*Η Καθημερινή*, φ.2980 (13.6.1930), σ.1. «Η σταφιδική κρίσις του 1930».

⁷⁷⁸*Ο.π.*, φ.2849 (29.1.1930), σ. 5. Επερωτήσεις του βουλευτή Αιτωλ/νίας, Αθ.Παπαθανάση (Λ.Κ.) για τα προβλήματα των καπνοπαραγωγών Αργινίου, του βουλευτή Μεσσηνίας, Γ.Κριμπά (Κ.Φ.) για την οινοπαραγωγή και του βουλευτή Ηλείας, Ηλ.Τσεριώνη, για τη σταφιδοπαραγωγή Αμαλιάδος.

⁷⁷⁹*Ακρόπολις*, φ.382 (18.2.1930), σ.1.

⁷⁸⁰*Ο.π.*, φ.388 (24.2.1930), σ.6.

⁷⁸¹*Η Καθημερινή*, φ.2855 (4.2.1930), σ.11.

⁷⁸²*Ακρόπολις*, φ.374 (10.2.1930), σ. 1.

⁷⁸³*Ελεύθερον Βήμα*, φ.2840 (7.3.1930), σ.1.

Οικονομίας, Παναγής Βουρλούμης, «ο σοβαροφανής, αλλά κενός τη σκέμει πλουτοκράτης, ο αγνοών τον θρήνο της ελληνικής αγοράς»⁷⁸⁴. Ήταν αυτός κυρίως που ευνοούσε τους «καταφερτζήδες των συμβάσεων και των εργολαβιών», που κάλυπτε τη «μωρία του κράτους»⁷⁸⁵. Η κακή επιλογή συνεργατών και ο έντονος συναισθηματισμός ήταν τα ελαττώματα του, κατά τ' άλλα, «θαλερού πρεσβύτου με την προνομοιούχονδιάνοιαν και το ευρύ και εύστροφο πνεύμα»⁷⁸⁶. Ιδιαίτερα για την περίπτωση Βουρλούμη η ίδια εφημερίδα που εξυμνούσε τα προσόντα του Βενιζέλου, τον χαρακτήριζε «θύμα ευπιστίας του φίλου του τον οποίον ετοποθέτησε παντεπόπτην της εθνικής οικονομίας»⁷⁸⁷.

Η στάση του τύπου ενοχλούσε όλο και πιο έντονα τον πρωθυπουργό. Μετά από επιθετικό άρθρο του Γερ. Λύχνου, στην Πειθαρχία⁷⁸⁸, ο Βενιζέλος έκανε λόγο «περί ανομολογήτων συμφερόντων υπηρετουμένων από εκείνους οι οποίοι πολεμούν τη σταθεροποίηση του νομίσματος»⁷⁸⁹. Μία γενική αναφορά στη «διαφθορά του τύπου» προκάλεσε το ειρωνικό άρθρο του παλιού αρχισυντάκτητου Ελεύθερου Βήματος ο οποίος ως τότε προσπαθούσε να τηρεί ίσες αποστάσεις από τις συμπολιτευόμενες και αντιπολιτευόμενες πλευρές. Στο συγκεκριμένο άρθρο απέδιδε ευθέως ευθύνη στον Βενιζέλο, γιατί με τη στάση του απέναντι στον τύπο είχε αποδυναμώσει το κύρος του πολιτικού κόσμου και είχε υποβαθμίσει την αξιοπιστία του τύπου. Η εικόνα που είχε σχηματίσει ο λαός για την πολιτική και τον τύπο οφειλόταν πρωτίστως στην ηθική στάση των πολιτικών και στις επιλογές τους και δευτερευόντως στον τύπο: «*Η Ελλάς παριστάνεται ως ένας τόπος ακαταπαύστου λαφυραγωγίας και κλοπής [...] οι εφημερίδες δεν επιτελούν άλλον προορισμόν παρά να προστατεύουν όλον αυτόν τον συρφετόν των ληστρικών συμφερόντων*». Ο πρωθυπουργός κατηγορήθηκε ότι με την απαξίωση του τύπου δεν θα επιτύγχανε την προστασία της κυβέρνησης, αλλά «απεχαλίνωσε ακόμη περισσότερο την λαϊκήν φαντασίαν» εις βάρος του πολιτικού κόσμου και του ίδιου.

⁷⁸⁴ Ακρόπολις, φ.348 (15.1.1930), σ. 1.

⁷⁸⁵ Ο.π., φ.353 (20.1.1930), σ.1.

⁷⁸⁶ Ο.π., φ. 377 (13.2.1930), σ.1.

⁷⁸⁷ Ο.π. Στο ίδιο άρθρο το οποίο, όπως υποστήριζε η εφημερίδα, ήταν επιστολή αναγνώστη, ο Βενιζέλος κατηγορούταν ότι πίστεψε τις διαβεβαιώσεις του Βουρλούμη για την καλή πορεία της οικονομίας και την ανυπαρξία κρίσης, την οποία θεώρησε κατασκέυασμα του τύπου.

⁷⁸⁸ Πειθαρχία, φ.25 (6.4.1930), σ. 4.

⁷⁸⁹ Ελεύθερον Βήμα, φ.2883 (2.4.1930), σ. 5.

Η δριμυία αντιπολίτευση του τύπου προκαλούσε σπασμωδικές αντιδράσεις στο βενιζελικό στρατόπεδο. Οι εφημερίδες που στήριζαν την κυβέρνηση δεν είχαν σταθεροποιήσει την πολιτική τους τακτική όσον αφορά στην εικόνα του πρωθυπουργού. Αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στον «άνθρωπο και στο θρύλο» ανάλογα με την περίσταση και την συγκυρία. Την άνοιξη του 1930 προωθούνταν η ιδέα της εξουσίας του Βενιζέλου ως «απολύτου εθνικής ανάγκης», ως της μοναδικής, συγκριτικά, επιλογής των Ελλήνων εκλογέων. Ο κύριος αρθρογράφος της Πειθαρχίας παραδεχόταν ότι ο Βενιζέλος είναι μια προσωπικότητα με εντυπωσιακά χαρακτηριστικά, με αποφασιστικότητα, αυτοπεποίθηση και ιδιοφυΐα, χαρακτηριστικά σπάνια στους Έλληνες πολιτικούς. Ωστόσο, η υπερβολική αυτοπεποίθηση και η παρορμητικότητα του πρωθυπουργού τον καθιστούσαν εντυπωσιακά δυναμικό και ταυτόχρονα επιφανειακό και βιαστικό σε ό,τι διαχειριζόταν : *«δια να αρχίση και να κερδίση την μάχην δεν έχει ανάγκη να αισθάνεται εαυτόν κάτοχον ουδενός θέματος [...] αλλά διατί θα υποχρεωθώμεν να κάμωμεν την εκλογήν των κυβερνητών μας μεταξύ προτύπων, που προς την μίαν ή την άλλην κατεύθυνσιν είναι πάντως ανώμαλα;»*. Η πίστη στη θεωρία ότι *«οι ανώμαλοι τύποι είναι μεγαλοφυείς»*⁷⁹⁰ λειτουργούσε ακόμη υπέρ του πρωθυπουργού και είναι ενδεικτική των αντιλήψεων του ελληνικού λαού. Η μαχητική – σχεδόν - ιδιοσυγκρασία του δεν του επέτρεπε να απαγκιστρωθεί από τον στρατό και να αντιληφθεί τις καταστάσεις χωρίς όρους αντιπαράθεσης, όσο κι αν προπαγάνδιζε την εσωτερική γαλήνη και την εξωτερική ειρήνη. *«Ο πόλεμος παραμένει εις την ψυχήν και τας μεθόδους του! Θόρυβος, κινήσεις σπασμωδικαί, λόγοι πολλοί, εξάρσεις, θούρια. Πού η ησυχία της λεπτολόγου πολιτικής εργασίας και ο συγχρονισμός των επιμόχθων προσπαθειών, διά τας οποίας άλλος ύμνος δεν θα εχρειάζετο από την ήμερονκρούσιν της συναυλίας των εργαλείων μας;»*. Το συμπέρασμα ήταν ότι αν ο πρωθυπουργός τηρούσε διαφορετική στάση, τότε και ο τύπος ήταν πιθανόν να τηρούσε ηπιότερη στάση απέναντί του.

Η Πειθαρχία συνέχιζε να χαρακτηρίζει τον Βενιζέλο *«κοινοβουλευτικό δικτάτορα»*⁷⁹¹. Η αντίφαση που ενέχει ο χαρακτηρισμός αυτός σημαίνει ισχύ του δυναμικότερου στοιχείου (δικτάτορας) επί του πιο διαλεκτικού στοιχείου (κοινοβούλιο). Συνεπώς, η αποδοχή αυτού του όρου συνεπάγεται την παραδοχή ότι ο Βενιζέλος είναι δικτάτορας. Ο ρόλος του κοινοβουλίου σε αυτό το ιδιότυπο καθεστώς

⁷⁹⁰ Πειθαρχία, τ.34 (8.6.1930), σσ. 2-3.

⁷⁹¹ Με εκμυστήρευση προς τη σύζυγό του είχε αποδεκτεί τον τίτλο. Βλ. Ελ. Βενιζέλου – Σκυλίτση, Στη σκιά του Βενιζέλου, Ωκεανίδα, Αθήνα 2000, σ.114. (Επιστολή 21.8.1928).

είναι τυπικός: «*υπό τον όρο να μην ενοχλήται καθόλου από το κοινοβούλιον, υπό τονόρον ότι το κοινοβούλιον δεν θα ελέγχει τας πράξεις του, ειμή κατά τρόπον ολωσδιόλου ανώδυνον.*» Από τον χαρακτηρισμό του δικτάτορα προκύπτουν και άλλες ιδιότητες : «ο κ.Βενιζέλος αγαπά υπερβολικά τον μονόλογον», «η ελάχιστη αντίρρησης τον εξοργίζει», «με την παραμικράν διαφωνία απέρχεται των συνεδριάσεων», «το κοινοβούλιον παρομοιάζεται προς το περιβάλλον αυστηράς πατριαρχίας». Σύμφωνα με άλλο άρθρο, τα «*τρία σφάλματα*»⁷⁹² του Βενιζέλου που ζημίωσαν την Ελλάδα προέκυψαν από την υπερβολική του αυτοπεποίθηση: «*πρώτον ήθελε να κάμη την Ελλάδα αναγνώριστον, δεύτερον ήθελε να το κάμη αμέσως και τρίτον, ήθελε να το κάμημόνος του*», με συνέπεια «τη διάψευσιν των ελπίδων και την σημερινήν ψυχολογικήν κατάστασιν του έθνους».

Γράφοντας στην εξελικτικά αντικυβερνητική επιθεώρηση, Πειθαρχία, ο Κ.Ρέντης, υπουργός δικαιοσύνης στη στρατιωτική κυβέρνηση του 1922 και ένας από τους δώδεκα μάρτυρες κατηγορίας στη Δίκη των Έξι, καταλόγιζε στην κυβέρνηση «*απρονοησία και ανευθυνότητα*» και «*παιδαριώδη εμπιστοσύνη στα χειρηνιστικά θεωρίας*» με συνέπεια να προκληθεί «*ζημία διά τα ελληνικά συμφέροντα*». Για τη διαχείριση της οικονομίας, έκρινε τις ενέργειές της «*δαπανηράς διά το δημόσιον ταμείον και τα συμφέροντα εκατομμυρίων εκ των υπηκόων της*»⁷⁹³. Παλιοί υποστηρικτές του βενιζελισμού είχαν πλέον πάρει θέση απέναντι στην κυβέρνηση. Ο Κ.Ρέντης είχε προσχωρήσει στο κίνημα Εθνικής Άμυνας, είχε επωφεληθεί πολιτικά από την επανάσταση του 1922 και είχε συμμετάσχει στην κυβέρνηση Παπαναστασίου του 1924. Το Νοέμβριο του 1930 ένας, ακόμη, άλλοτε φανατικός βενιζελικός δημοσιογράφος, ο Κ.Αθάνατος⁷⁹⁴, θα προσχωρούσε στην αντιπολίτευση με την έκδοση της εφημερίδας Ελεύθερος Άνθρωπος. Οι επιθέσεις από «*παλιούς φανατικούς φίλους*» έπλητταν τον Βενιζέλο περισσότερο από τις επιθέσεις των εφημερίδων που υποστήριζαν το Λαϊκό Κόμμα. Σύμφωνα με τον ιδιαίτερο γραμματέα του, Στέφανο Στεφάνου, «*πονούσε για το κακοπάθημα της δημοκρατίας και του χαϊδεμένου της παιδιού, του τύπου*»⁷⁹⁵.

⁷⁹² Πειθαρχία, τ.49 (21.9.1930), σσ. 2-3.

⁷⁹³ Πειθαρχία, τ.38 (6.7.1930), σ. 4.

⁷⁹⁴ Ο Κ. Αθάνατος είχε αποτελέσει τον «*σύνδεσμο*» του Πλαστήρα με τον Πάγκαλο κατά την προετοιμασία του κινήματος του 1922 και με άρθρα του στον Ελεύθερο Τύπο εξυμνούσε τους Πλαστήρα και Βενιζέλο. *Ελεύθερος Τύπος*, φ.214(11.9.1922), σ. 1.

⁷⁹⁵ Στ. Στεφάνου, *Ο Βενιζέλος, όπως τον έζησα από κοντά*, Αθήνα 1975, τ. Β', σ. 386.

Το κυρός της κυβέρνησης είχε ήδη κλονιστεί από την πολεμική των εφημερίδων και την κριτική των βενιζελογενών παραγόντων, όταν τον Οκτώβριο του 1930 ξέσπασαν το σκάνδαλο της νοθείας της κινίνης, το «λογιστικό λάθος» στην τιμή του άρτου και το κίνημα της 30^{ης} Οκτωβρίου - γνωστό συνδηλωτικώς ως «υπόθεσις χοιροστασίου». Η συγκυρία ήταν τόσο αρνητική για την κυβέρνηση που οδήγησε στο αποκορύφωμα της ανασφάλειάς της και της έντασης με τους αντιπάλους. Ενώ το Ελεύθερο Βήμα παρακολουθούσε τις Δελφικές Γιορτές του Αγγ. Σικελιανού και το ταξίδι του πρωθυπουργού στην Τουρκία⁷⁹⁶, η Καθημερινή χαρακτήριζε το διπλωματικό ταξίδι του πρωθυπουργού στην Άγκυρα «εκδρομή»⁷⁹⁷ και παρακολουθούσε το «τρομακτικόνσκάνδαλον της νοθευμένης κινίνης του στρατού» και «τας αισχροκερδίας εις την τιμήν του άρτου».

«Αθλιότης» ήταν το άρθρο - σχόλιο του Γ.Βλάχου στην αποκάλυψη ότι τα δισκία κινίνης που κυκλοφορούσαν στη Θεσσαλονίκη δεν περιείχαν κινίνη, αλλά αλεύρι⁷⁹⁸. Οι φαρμακευτικές εταιρείες κατασκεύαζαν τα δισκία με την άδεια και την επίβλεψη του Γενικού Χημείου του Κράτους που τους χορηγούσε και την ανάλογη ποσότητα κινίνης. Ωστόσο, οι εταιρείες, διαπράττοντας υπεξαίρεση εις βάρος του δημοσίου, κατακρατούσαν τις παρασχεθείσες ποσότητες κινίνης για να τις εμπορευτούν για λογαριασμό τους και προωθούσαν στο στρατό και στα σχολεία ανωφελή δισκία αλεύρου. Πρωτίστως, όμως, ήταν πράξη εις βάρος της δημόσιας υγείας και μάλιστα, έπληττε πιο άμεσα δύο ομάδες που η φροντίδα τους είχε χαρακτηριστεί «ερά υπόθεσις», τον στρατό και τους μαθητές. Σύμφωνα με την Καθημερινή, όλη η ευθύνη για την «αθλιότητα» βάραινε τον πρωθυπουργό, που δεν φρόντισε, παρά τις διακηρύξεις του, για τη «διατροφή και την υγεία των ελληνοπαίδων εις στρατώνας και σχολεία»⁷⁹⁹. Η Ακρόπολις μιλούσε απερίφραστα για «νέον έγκλημα κατά της υγείας του λαού» και απαιτούσε αμείλικτη τιμωρία των υπευθύνων⁸⁰⁰. Αν και ο Βενιζέλος έδωσε αμέσως προσωπική εντολή να διεξαχθούν ανακρίσεις και ο Θεμιστοκλής Σοφούλης διακήρυξε την αυστηρή τιμωρία των υπευθύνων για τη νοθεία⁸⁰¹, ο τύπος σε μεγάλο βαθμό ήταν έτοιμος να «αποφανθεί» για τον πρωταίτιο όλων των σκανδάλων. Στα μέσα του Νοέμβρη οι ανακριτές

⁷⁹⁶ Ελεύθερο Βήμα, φ. 3056 (13.10.1930), σ. 1.

⁷⁹⁷ Η Καθημερινή, φ. 3113 (26.10.1930), σ.1. και φ. 3094 (6.10.1930), σ.6.

⁷⁹⁸ Η Καθημερινή, φ. 3102 (14.10.1930), σ. 1.

⁷⁹⁹ Ο.π., φ.3102 (14.10.1930), σ.1. Άρθρο με τίτλο : «Αθλιότης» .

⁸⁰⁰ Ακρόπολις, φ. 616 (15.10.1930), σ.1.

⁸⁰¹ Η Καθημερινή, φ.3114 (27.10.1930), σ. 6.

αποφάνθηκαν. Το σκάνδαλο είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση από αυτή που αρχικά φαινόταν⁸⁰². Η νοθεία είχε γίνει προς όφελος των εταιρειών ΕΛΦΑ, ΣΑΝΙΤΑΣ και ΣΠΕΣ.

Εν τω μεταξύ ο διευθυντής του Γενικού Χημείου του Κράτους, Ευστρ. Γαλόπουλος αποκάλυψε ότι η υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών που υπαγόταν στην Αγορανομία επιβάρυνε την τιμή του άρτου κατά πενήντα λεπτά την οκά λόγω λάθος υπολογισμού στην τιμή του σίτου⁸⁰³. Το «λογιστικόν λάθος» στην τιμή του άρτου έπληττε άμεσα τον προϋπολογισμό του μέσου πολίτη σε ένα βασικό είδος διατροφής. Ωστόσο, ο τύπος έσπευσε να χαρακτηρίσει το λάθος «σκάνδαλον διά να σπαταλούν οι υμέτεροι»⁸⁰⁴. Εύκολα καλλιεργήθηκε η καχυποψία για τους κρατικούς λειτουργούς, με άρθρα και τίτλους που υπαινίσσονταν την άμεση εμπλοκή της κυβέρνησης με τα βιομηχανικά τρασά⁸⁰⁵. Η Ακρόπολις είχε μετατρέψει την υπόθεση της τιμής του άρτου σε προσωπική αντιπαράθεση με την κυβέρνηση και παρουσίαζε ως νίκη της την απόφαση να υποτιμηθεί η τιμή του άρτου για να αποκατασταθεί κατά κάποιον τρόπο η τάξη⁸⁰⁶.

Ένα ακόμη σκάνδαλο, που σχετίζεται με την υγεία ευπαθών ομάδων και με την κρατική δυσλειτουργία, ξέσπασε τον Οκτώβριο. Στο σανατόριο «Μάννα» στην ορεινή Αρκαδία διαπιστώθηκαν οικονομικές ατασθαλίες⁸⁰⁷. Σκοπός του ιδρύματος ήταν να παρέχει σε απόμαχους των μετώπων περίθαλψη και θεραπεία από τη φυματίωση. Ωστόσο, οι ασθενείς έπρεπε να πληρώνουν ανάλογα με τη θέση περίθαλψης ως και 200 δραχμές ημερησίως: «όπως εις τα πολυτελή ξενοδοχεία του Davos (Ελβετία)»⁸⁰⁸. Η Καθημερινή αποκάλυπτε ότι η κατάσταση στο σανατόριο ήταν τέτοια που παραιτήθηκαν ο οικονομικός διευθυντής και ο γενικός διευθυντής. Είχε προηγηθεί καταγγελία για ανάθεση έργων και προμηθειών χωρίς διαγωνισμό και είχε ανακοινωθεί ότι θα επενέβαινε ο αρμόδιος εισαγγελέας. Το συγκεκριμένο

⁸⁰²Ο.π., φ.3134 (16.11.1930), σ. 1.

⁸⁰³Γρ.Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σσ. 444-445.

⁸⁰⁴Η Καθημερινή, φ.3120 (2.11.1930), σ.1.

⁸⁰⁵Ακρόπολις, φ. 633 (1.11.1930), σ.1.

⁸⁰⁶Ο.π., φ.646 (14.11.1930), σ.8. «Μετά την πανηγυρικήν νίκη της Ακροπόλεως το ψωμί θα υποτιμηθή κατά 60 – 70 λεπτά την οκάν.»

⁸⁰⁷Το σανατόριο «Μάννα» είχε αναγερθεί στην ορεινή Αρκαδία με έρανο των ομογενών της Αμερικής και της Αιγύπτου και πρωτοβουλία της Άννας Παπαδοπούλου, αδελφής του Παύλου Μελά και διακεκριμένης βενιζελικής και «Ερυθροσταυρίτισσας» κατά τους εθνικούς πολέμους της δεκαετίας 1912-1922. [Άννα Μελά – Παπαδοπούλου, *Ημερολόγιο Εκστρατείας 1912-1926*, εισ.- επιμ. Αντ. Σταυρίδης, Μίλητος, Αθήνα 2010, τ. Α', σσ. 705-707.]

⁸⁰⁸Η Καθημερινή, φ.3114 (27.10.1930), σ.1.

σκάνδαλο μπορούσε να είχε λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις στις σελίδες του τύπου, αν δεν επισκιάζόταν από τα άλλα δύο σκάνδαλα που εξελίσσονταν εκείνο τον παραγμένο Οκτώβρη και από την απόπειρα ενός πραξικοπήματος. Ο τύπος είχε ήδη αρκετό υλικό εις βάρος της κυβέρνησης.

Τα δύο ζητήματα και ιδιαίτερα αυτό της τιμής του άρτου, είχαν προκαλέσει λαϊκές αντιδράσεις. Συλλαλητήρια οργανώθηκαν στον Πειραιά που βρισκόταν «εν οργή και επαναστάσει»⁸⁰⁹. Οι εφημερίδες είτε σκανδαλολογούσαν ασύστολα, είτε πιο μετριοπαθώς αναρωτιούνταν για τα αίτια αυτής της «απάτης εις βάρος του ψωμιού του λαού»⁸¹⁰. Εν αναμονή των εξελίξεων, ο Γ. Βλάχος απηύθυνε ανοιχτή επιστολή προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο με τίτλο «Γενικός Εκπεσμός»⁸¹¹. Με αφορμή το ταξίδι του Βενιζέλου στην Άγκυρα, τον κατηγορούσε για προδοσία γιατί ο «δουλοπρεπής τρόπος» του κατά την «εκδρομή» αυτή δεν απέφερε κανένα διπλωματικό όφελος, εκτός αν υπήρξε κάποια μυστική συμφωνία, την οποία οι υπόλοιποι Έλληνες αγνοούσαν, καθώς το Υπουργείο Εξωτερικών δεν είχε προβεί σε καμία ανακοίνωση σχετικά με τα διαμειφθέντα κατά το ταξίδι. Η αφωνία της κυβέρνησης εν μέσω σκανδάλων παρουσιαζόταν ως ύποπτη. Η υπερτίμηση του άρτου σε μια εποχή που διεθνώς οι τιμές των σιτηρών μειώνονταν ήταν τουλάχιστον πρόκληση, ενώ το ζήτημα της νοθείας της κινίνης συνέχιζε να απασχολεί τον τύπο. Κύριο επιχείρημα της απάντησης του Βενιζέλου ήταν ότι η μακρόχρονη ειρήνη των δύο χωρών θα συμβάλει ώστε να αναγνωριστεί «οριστικώς και άνευ αμφισβητήσεως εις το μέλλον το εδαφικό μας καθεστώς»⁸¹².

Μετά την αποκάλυψη της υπόθεσης για την τιμολόγηση του άρτου, ο Βενιζέλος επέρριψε ευθύνες αποκλειστικά στην Αγορανομία, διασαφηνίζοντας πρώτα ότι δεν πίστευε ότι επρόκειτο για σκάνδαλο⁸¹³. Η συμπολιτευόμενη Πατρίς επεσήμανε μετριοπαθώς ότι η υπόθεση οφειλόταν σε λάθος κοστολόγησης των εισαγόμενων σιτηρών⁸¹⁴. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες ζήτησαν από τον Βενιζέλο να «μοιραστεί την ευθύνη» και επεσήμαναν το ατελέσφορον των ενεργειών

⁸⁰⁹Ο.π., φ. 3119 (1.11.1930), σ.1.

⁸¹⁰Ακρόπολις, φ. 636(4.11.1930), σ.1.

⁸¹¹Η Καθημερινή, φ.3121 (3.11.1930), σ.1.

⁸¹²Ελεύθερο Βήμα, φ. 3082 (8.11.1930), σ.5. και Η Καθημερινή, φ.3126 (8.11.1930), σ.6.

⁸¹³Ακρόπολις, φ.646 (14.11.1930), σ. 8.

⁸¹⁴Πατρίς, φ. 955 (1.11.1930), σ. 1.

του για την προστασία της εγχώριας παραγωγής⁸¹⁵. Η επίθεση προς τους υπαλλήλους των υπηρεσιών που σχετίζονταν με το σκάνδαλο ήταν εξίσου σφοδρή : «Δεν χρειάζεται να είναι κανείς μάντης για να υποπτευτεί καταχρήσεις, όταν πρώην πάμπτωχοι διάγουν ζωήν μαχαραγιά»⁸¹⁶. Ταυτόχρονα, αναφερόταν η παραίτηση του διευθυντή της Αγορανομίας. Ο διευθυντής της Αγορανομίας (Κ. Δάσιος) παραιτήθηκε τελικά μετά την δήλωση του πρωθυπουργού για αποκλειστικές προσωπικές ευθύνες και η θέση του καταργήθηκε. Ο υπουργός Εσωτερικών, Γ. Σιδέρης, που εκπροσωπούσε το Εργατικό Αγροτικό Κόμμα στον κυβερνητικό σχηματισμό, τόνισε ότι «δεν εγένετο λοβιτούρα, αλλά λάθος εκ του οποίου ουδείς των κρατικών λειτουργιών επωφελήθη»⁸¹⁷. Προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα και σε σχέση με τις φήμες περί κερδοσκοπίας των αλευροβιομηχάνων, υποστηρίζοντας ότι «δεν εισέπραξαν πλέον του νομίμου»⁸¹⁸. Η δήλωση δεν έμελλε να πείσει ούτε τις εφημερίδες, ούτε τον προηγούμενο υπουργό εσωτερικών, Κ. Ζαβιτζιάνο, που επέμενε με δηλώσεις για την εμπλοκή των αλευροβιομηχανιών⁸¹⁹. Σε ένα μήνα (15.12.1930), ο Γ. Σιδέρης υπέβαλε, τελικά, την παραίτησή του «λόγω ευθιξίας διά το ζήτημα του άρτου» μετά από έμμεση αμφισβήτηση της αξιοπιστίας του από τον πρωθυπουργό⁸²⁰. Με την παραίτηση αυτή ο Βενιζέλος έχανε ένα ακόμη έρεισμα στους βενιζελογενείς αρχηγούς.

Στις 12 Νοεμβρίου, κι ενώ οι ανακρίσεις εξελίσσονταν και στην υπόθεση της νοθείας της κίνινης, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε την μείωση της τιμής του άρτου κατά πενήντα λεπτά ως επανόρθωση του λάθους. Πρόσθεσε με έμφαση την απόλυτη εμπιστοσύνη του στον «εντιμότατο κ. Γαλόπουλο»⁸²¹, μία δήλωση που θα τον εξέθετε άμεσα. Η πίεση από την έκρυθμη κατάσταση που είχαν επιφέρει οι αποκαλύψεις των σκανδάλων είχε προκαλέσει ταραχή στον πρωθυπουργό, ο οποίος ανέθεσε στο γενικό γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας να επανεξετάσει τα στοιχεία που είχε παρουσιάσει ο Γαλόπουλος. Αμφισβητούς, δηλαδή, εν τοις πράγμασι, την εντιμότητά

⁸¹⁵ Η Καθημερινή, φ. 3132 (14.11.1930), σ. 6.

⁸¹⁶ Ακρόπολις, φ. 647 (15.11.1930), σ. 1.

⁸¹⁷ Η Καθημερινή, φ. 3132 (14.12.1930), σ. 6, β' έκδοσις και Ακρόπολις, φ. 646 (14.12.1930), σ. 1.

⁸¹⁸ Ακρόπολις, φ. 647 (15.11.1930), σ. 6.

⁸¹⁹ Ακρόπολις, φ. 656 (26.11.1930), σ. 7.

⁸²⁰ Η Καθημερινή, φ. 3165 (16.12.1930), σ. 6.

⁸²¹ Ακρόπολις, φ. 644 (12.11.1930), σ. 1.

κάποιου για τον οποίο είχε εγγυηθεί με δηλώσεις. Στις 25 Νοεμβρίου «εντιμότητα» προφυλακίστηκε⁸²².

Η αντιπολίτευση έφερε το θέμα στη Βουλή⁸²³. Η θορυβώδης συνεδρίαση ολοκληρώθηκε με σειρά σχετικών επερωτήσεων από τους Π.Τσαλδάρη, Π.Αργυρόπουλο (Κόμμα Κόνδυλη), Γ.Καφαντάρη, Αλ.Παπαναστασίου και Κ.Ζαβιτζιάνου. Οι εφημερίδες θέλησαν να «αποκαλύψουν» όλο το παρασκήνιο της υπόθεσης χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζουν την αλήθεια για τη νοθεία γιατί η δικαστική απόφαση που θα εκδιδόταν τον επόμενο Ιούνιο (1931) μετά από εξονυχιστικό έλεγχο, θα αθώωνε τελικά τον Γαλόπουλο. Η απόφαση αυτή δεν θα ήταν αρκετή για να επανορθώσει την εντύπωση που καλλιέργησε ο αντιπολιτευόμενος τύπος εκείνες τις ημέρες, χρησιμοποιώντας πλέον υπαινικτικά και συμβολικά τη φράση «εντιμότητα». Η Καθημερινή, παρά τους οξείς τόνους αντιπαράθεσης που ακολουθούσε, προτίμησε στη συγκεκριμένη στιγμή να αφίσταται αυτής της πολιτικής συνθηματολογίας. Αμέσως μετά την σύλληψη του Γαλόπουλου έπαψε τις προσωπικές επιθέσεις με το σκεπτικό ότι «είναι πια υπόδικος άνθρωπος και όχι πια καταχραστής Διευθυντής του Γενικού Χημείου του Κράτους»⁸²⁴. Η Ακρόπολις είχε ενοχοποιήσει εξ αρχής την κυβέρνηση «είτε για εγκληματική αμέλεια, είτε για δόλο»⁸²⁵. Εφημερίδες μικρότερης κυκλοφορίας, όπως η Εσπερινή, είχαν καταδικάσει την κυβέρνηση και είχαν εκ των προτέρων κατανείμει και καταλογίσει τις ευθύνες⁸²⁶. Το επόμενο διάστημα ένταση εκδηλώθηκε μέσα στη Βουλή με σφοδρό λεκτικό επεισόδιο μεταξύ των βουλευτών των Φιλελευθέρων Ιωσ. Κούνδουρου και Αλ.Παππά όταν με αφορμή την υπόθεση της κίνησης κατηγορήθηκε και πάλι η κυβέρνηση για «εγκληματική αμέλεια»⁸²⁷.

Οι απειλές του Βενιζέλου ότι θα περιορίσει με νόμο «τον κακούργο τύπο» δεν είχαν αποτελεσματικότητα ως προς την άμβλυνση της αντιπολιτευτικής στάσης του⁸²⁸. Αντιμετωπίστηκαν, μάλιστα, με ειρωνεία που αποτυπώθηκε σε μία πρωτοσέλιδη γελοιογραφία. Σε αυτήν δύο πολίτες παρατηρούσαν τον κουκουλωμένο

⁸²²Η Καθημερινή, φ. 3144 (26.11.1930), σ.1.

⁸²³Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Β', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις στ', (26.11.1930), σ. 55-65.

⁸²⁴Η Καθημερινή, φ.3148 (30.11.1930), σ. 1.

⁸²⁵Ακρόπολις, φ. 627 (26.10.1930), σ.1.

⁸²⁶Εσπερινή, φ. 9964 (26.10.1930), σ. 1.

⁸²⁷Ακρόπολις, φ. 671 (9.12.1930), σ. 7 και Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Β', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις στ', (26.11.1930), σ. 55-65.

⁸²⁸Η Καθημερινή, φ.3144(26.11.1930), σ. 6.

Βενιζέλο και τον χαρακτήριζαν «κακούργο τύπο»⁸²⁹. Η ειρωνεία του τύπου εντάθηκε στα σχόλια της είδησης για τη σύλληψη του Γαλόπουλου. Ο τύπος εφεύρισκε ποικίλους τρόπους έκφρασης για να δηλώσει την ανακολουθία του πρωθυπουργού: «ο κ. πρωθυπουργός τον εχαρακτήρισεν εις επανειλημμένας δηλώσεις του, υπάλληλοναφθάστουλευκότητος – εξ αλεύρων προφανώς...»⁸³⁰. Παράλληλα, συνέχιζαν να διατυπώνονται υποψίες για κέρδη των αλευροβιομηχάνων από την εμπλοκή τους στα δύο σκάνδαλα και κυρίως σε αυτό του αλευριού⁸³¹. Η έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος* από το δημοσιογράφο Κ.Αθάνατο ήλθε εν μέσω σκανδάλων για να πλήξει ακόμα περισσότερο την κυβέρνηση και να εντείνει την «αγανάκτηση του πρωθυπουργού» για τις ενέργειες του τύπου⁸³². Από τα πρώτα φύλλα, γινόταν λόγος για «κλωνισμό της δημοκρατίας», και «παραπλάνηση της κοινής γνώμης από την κυβέρνηση» από τον Βενιζέλο, τον «απροσπέλαστο δικτάτορα»⁸³³. Τα ρεπορτάζ για την καθημερινότητα των πολιτών δεν έλειπαν: «η πείνα εξύπνησε τη Θεσσαλία», «οι σκλάβοι της υπαίθρου», «η τοκογλυφία οργιάζει»⁸³⁴. Από την άλλη, η *Πατρίς*, που επανιδρύθηκε φιλοδοξώντας να προΐσταται της κυβερνητικής προπαγάνδας, δεν απαντούσε στις επικρίσεις εις βάρος της κυβέρνησης και γενικά ακολουθούσε μια τακτική αμιγούς μετριοπάθειας με «επικλήσεις στην ορθοφροσύνη του λαού»⁸³⁵. Το όλο κλίμα είχε αποσυντονίσει την κυβέρνηση και είχε ευνοήσει την εντύπωση της αναξιοπιστίας της και σε άλλους τομείς.

Η ανασφάλεια της κυβέρνησης ενισχύθηκε από την αποκάλυψη της προετοιμασίας ενός κινήματος στις 30 Οκτωβρίου 1930. Ενώ ο Βενιζέλος απουσίαζε ακόμα στην Άγκυρα, ο προεδρεύων της κυβέρνησης και υπουργός Στρατιωτικών Θεμ.Σοφούλης έδωσε υπερβολική έκταση σε ένα γεγονός χωρίς ιδιαίτερη σημασία, αφού στην πραγματικότητα εκδήλωση κινήματος δεν υπήρξε⁸³⁶. Υπήρξε μόνον η συγκέντρωση ορισμένων απόστρατων και εν ενεργεία αξιωματικών δίπλα σε ένα «χοιροστάσιο» στους Αμπελόκηπους προκειμένου να συζητήσουν για το ενδεχόμενο να οργανώσουν ένα κίνημα. Η κυβέρνηση είχε ειδοποιηθεί και συνέλαβε τους παρευρισκόμενους στη συγκέντρωση, καθώς και τον Θ.Πάγκαλο, που είχε θεωρηθεί

⁸²⁹Ο.π., φ.3150 (2.12.1930), σ.1.

⁸³⁰Ο.π., φ.3144 (26.11.1930), σ. 1.

⁸³¹Ο.π., φ.3124 (6.11.1930), σ. 1.

⁸³²*Ελεύθερο Βήμα*, φ.3101 (27.11.30), σ.1. «Ανίερος μανία του τύπου».

⁸³³*Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.2 (24.11.1930), σ. 1.

⁸³⁴*Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 1 (23.11.1930), σ. 11 και σ. 16.

⁸³⁵*Πατρίς*, φ. 998 (14.12.1930), σ. 1. Πβ. *Πατρίς*, φ. 955 (1.11.1930), σ. 1.

⁸³⁶Γρ.Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σ. 446.

ως διοργανωτής. Όπως και στην περίπτωση του *αντι-κινήματος του Οκτωβρίου του 1923*, οι εφημερίδες είχαν πολλές πληροφορίες σχετικά με τις λεπτομέρειες του υποθετικά επικείμενου κινήματος. Η Ακρόπολις, για παράδειγμα, πληροφορούσε το αναγνωστικό κοινό σχετικά με το περιεχόμενο της προκήρυξης των κινηματιών και είχε ερμηνεύσει κατάλληλα την κινητικότητα των προηγούμενων ημερών στο κτίριο των ΤΤΤ. Σύμφωνα με τις λεπτομερείς πληροφορίες της, το κίνημα θα εκδηλωνόταν μετά τα μεσάνυχτα σε διαφορετικά σημεία της πρωτεύουσας και σε συνεννόηση με τις επαρχίες, με σκοπό να καταληφθεί κατ' αρχάς το Υπουργείο Στρατιωτικών. Η σύλληψη των επίδοξων κινηματιών έγινε παρουσία εισαγγελέα και κατασχέθηκαν όλα τα έγγραφα⁸³⁷. Ο Σοφούλης δήλωσε ότι η κυβέρνηση παρακολουθεί εντατικά τους στρατιωτικούς παράγοντες και είναι βέβαιη πως θα καταπνίξει κάθε κίνημα που πιθανόν να εκδηλωνόταν στο μέλλον. Στο μεταξύ, δεν παρέλειψε να επαινέσει την πλειοψηφία των αξιωματικών που έδειχνε νομιμοφροσύνη προς το πολίτευμα. Ωστόσο, η σύλληψη του Πάγκαλου ο οποίος εκείνο το βράδυ βρισκόταν στην Ελευσίνα και αρνούνταν κάθε συμμετοχή, ήταν μια βεβιασμένη αντίδραση του Σοφούλη η οποία, ως ένα βαθμό, πρόδιδε και την ανασφάλεια της κυβέρνησης⁸³⁸. Ο τύπος χρησιμοποίησε το «κίνημα» για να αποδείξει ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να ελέγξει τον στρατό.

Το «κίνημα» θεωρήθηκε ότι προκάλεσε «οδύνη» στον ελληνικό λαό και όχι πια ανησυχία και φόβο, όπως συνέβαινε σε ανάλογες περιπτώσεις παλιότερα. *«Ουδέποτε ο ελληνικός λαός θα ανέθετε οικειοθελώς την διακυβέρνησιν της χώρας εις τους πολιτικολογούντας στρατιωτικούς»*⁸³⁹. Με τη φράση αυτή η Ακρόπολις αφαιρούσε από τους στρατιωτικούς ένα βασικό επιχείρημα για την οργάνωση κινήματων, που συνοψιζόταν στο ότι ο ελληνικός λαός τα εγκρίνει, υπό μίαν έννοια, άρρητα. Η Καθημερινή αρκέστηκε στην περιγραφή των γεγονότων και απέδωσε στην κυβέρνηση την ευθύνη για την υποτιθέμενη, εν προκειμένω, κινητικότητα στο στράτευμα⁸⁴⁰. Από το Υπουργείο Συγκοινωνιών ο Βενιζέλος δήλωσε ότι θα μετέβαινε *«οπουδήποτε της Ελλάδος διά να εκμηδενίσω την ανταρσία»* και συνδύασε το ενδεχόμενο πραξικόπημα με τη συμφωνία φιλίας με την Τουρκία. Ο Βενιζέλος αντέδρασε με έναν τρόπο που δεν αντιστοιχούσε στο κύρος και την ηλικία του και

⁸³⁷ Ακρόπολις, φ. 632 (31.10.1930), σ.1.

⁸³⁸ Ο.π., σ. 8.

⁸³⁹ Ο.π., σ. 1.

⁸⁴⁰ Η Καθημερινή, φ.3118 (31.10.1930), σ. 1.

θύμιζε περισσότερο τις τακτικές των στρατιωτικών φίλων του. Απογοητευμένος από τον τρόπο με τον οποίον ο Σοφούλης διαχειρίστηκε το ζήτημα, τον απομάκρυνε από το Υπουργείο Στρατιωτικών, κρατώντας προσωρινά τη θέση για τον εαυτό του. Ο Σοφούλης, υπαρχηγός του Κόμματος, ανέλαβε την προεδρία της Βουλής, σε διαδοχή του Ιωάννη Τσιριμώκου⁸⁴¹.

Ο Ελευθέρος Άνθρωπος ισχυριζόταν ότι το κίνημα αποσκοπούσε στη δολοφονία του Βενιζέλου⁸⁴². Στο Ελεύθερο Βήμα ο Βενιζέλος δήλωσε ότι η κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να αντιμετωπίσει κάθε κίνημα.⁸⁴³ «Ο Σοφούλης τα έκανε θάλασσα όσο έλειπα» είπε ο Βενιζέλος σύμφωνα με την Εσπερινή.⁸⁴⁴ Φήμες για την υποκίνηση του «κινήματος» από φιλομοναρχικά στοιχεία κυκλοφόρησαν ακόμη κι όταν ο Πάγκαλος απαλλάχθηκε από τις κατηγορίες. Οι φιλομοναρχικοί τις διέψευσαν⁸⁴⁵. Ο ίδιος ο Βενιζέλος φέρεται να συνέχισε σε κάποιο βαθμό να τις πιστεύει και να αποκαλεί το κίνημα «καθαρώς βασιλικό»⁸⁴⁶. Στην Καθημερινή το κεντρικό άρθρο με αφορμή το κίνημα μιλούσε για «Δεσμοφύλακες και Κρατούμενους». Οι πρώτοι αντιπροσώπευαν το κράτος, οι δεύτεροι τους στασιαστές. Αμφότεροι κακοποίησαν τον λαό και τη δημοκρατία. Η Καθημερινή εναποθέτει στην κοινή γνώμη την κρίση των υπευθύνων : «Ο μόνος που μπορούσε να τους δικάσει: ημείς»⁸⁴⁷. Όλη αυτή η αναστάτωση προερχόταν πρωτίστως από τον τύπο, αλλά και από την κυβέρνηση που με αστοχίες και μια αυξημένη αίσθηση ευθιξίας απαντούσε στους δημοσιογράφους και στην «ανίερο μανία τους»⁸⁴⁸. Δινόταν πλέον η εντύπωση ότι κάτι πιο σοβαρό κρυβόταν πίσω από την απόπειρα στασιαστών του στρατού.

Μία ακόμα άστοχη επιλογή βάρυνε την κυβέρνηση. Μία απόφαση που δεν είχε τόση σημασία όση της απέδωσαν, αλλά έγινε σε μία δυσμενή συγκυρία γεγονότων και δημοσιογραφικής εμμονής. Στις αρχές του Νοέμβρη προάγεται σε

⁸⁴¹ Ακρόπολις, φ.636 (4.11.1930), σ. 1.

⁸⁴² Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.3 (25.11.1930), σ. 1.

⁸⁴³ Ελεύθερο Βήμα, φ.3099 (25.11.1930), σ. 5.

⁸⁴⁴ Εσπερινή, φ.9965 (26.11.1930), σ. 6.

⁸⁴⁵ Ο.π., φ.659 (24.11.1930), σ. 8.

⁸⁴⁶ Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 174. Ο Βενιζέλος αποκαλύπτει στην Π.Δέλτα ότι στο κίνημα συμμετείχαν κατά 85% μοναρχικοί αξιωματικοί και μόνο 15% παγκαλικοί. Εύχεται να είχαν μπει στους στρατώνες και «εκεί να τους χτυπούσαν και να πνιγεί μια για πάντα η φοβέρα αυτή των κινήματων».

⁸⁴⁷ Η Καθημερινή, φ.3119 (1.11.1930), σ. 1.

⁸⁴⁸ Ελεύθερο Βήμα, φ.3101 (27.11.1930), σ.1.

εισαγγελέα του Αρείου Πάγου ο Κων.Γεωργιάδης, επαναστατικός επίτροπος κατά την δίκη του Νοεμβρίου του 1922. Ο Νοέμβριος θεωρούταν μήνας μνήμης για την Καθημερινή και το Λαϊκό Κόμμα λόγω της εκτέλεσης των Έξι. «*Συμφιλίωσις, Γαλήνη και Λήθη του παρελθόντος*» ήταν κάποιες από τις δηλώσεις του Βενιζέλου μετά την εκλογική νίκη του 1928 και η Καθημερινή αναρωτιόταν πλέον σοβαρά κατά πόσον ο πρωθυπουργός τις εννοούσε, ακόμη κι όταν τις έκανε⁸⁴⁹. Ο Γεωργιάδης ήταν ως τότε αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου, γεγονός που δεν είχε ενοχλήσει ως τότε το Λαϊκό Κόμμα. Η προαγωγή του σε εισαγγελέα του ανώτατου δικαστηρίου ερμηνεύτηκε ως επιβράβευση για τις υπηρεσίες προς την κυβέρνηση και γενικότερα την επικράτηση του βενιζελισμού και όχι ως μια υπηρεσιακή αναβάθμιση. Όταν διαπιστώθηκε ότι είχε προαχθεί, η Καθημερινή αυτοεπιβεβαιωνόταν δηλώνοντας ότι «ο κ. Βενιζέλος βραβεύει τους φονείς των Έξι»⁸⁵⁰. Ο Π.Τσαλδάρης ζήτησε στη Βουλή εξηγήσεις για τη νέα πρόκληση της κυβέρνησης⁸⁵¹. Ο Βενιζέλος δεν παρέλειψε να υπενθυμίσει στους αντιπάλους του ότι θεωρεί «τους επαναστάτας του 1922 άξιους πάσης τιμής» θίγοντας το ευαίσθητο σημείο του Λαϊκού Κόμματος. Η απάντηση ήλθε από τον Γεώργιο Βλάχο. Στην κεντρική στήλη της Καθημερινής τίμησε τη μνήμη των εκτελεσθέντων προβαίνοντας σε μία οιονεί αυτοκριτική: «*Πόσο θα ήτο ωραίο να μην είχαν πεθάνει εκείνοι – όχι διά να μας κυβερνούν σήμεραν ή διά να μας κυβερνήσουν εις το μέλλον, αλλά διά να μη μας κυβερνούν οι νεκροί των...*»⁸⁵². Η Καθημερινή αναγνώριζε για πρώτη φορά ότι θα ήταν επωφελές για τον κοινοβουλευτισμό να λησμονηθεί το παρελθόν. Όμως, η αρχή έπρεπε να είχε γίνει ή να γίνει από το βενιζελικό στρατόπεδο.

Ο κυβερνητικός ανασχηματισμός τον Δεκέμβριο του 1930, όπως και του περασμένου έτους, ήταν μία πολιτική ανάγκη αναπόφευκτη. Από τα τέλη Νοεμβρίου ο Βενιζέλος ήταν, εκτός από πρωθυπουργός, υπουργός Υγιεινής, Αεροπορίας και Στρατιωτικών. Προσωρινά το Υπουργείο Στρατιωτικών ανέλαβε ο Γ.Σιδέρης. Ο Βενιζέλος αποφάσισε να προβεί σε μία ανανέωση των προσώπων της κυβέρνησης με επιλογές από τον σκληρό πυρήνα του Κόμματος⁸⁵³. Η «*κυβερνητική μεταμπίεσις*»⁸⁵⁴, όπως ονόμασε η Καθημερινή τον ανασχηματισμό είχε ως εξής: Το επίμαχο

⁸⁴⁹Η Καθημερινή, φ.3125 (7.11.1930), σ. 1.

⁸⁵⁰Ο.π., φ.3127 (9.11.1930), σ. 1.

⁸⁵¹Πρακτικά της Βουλής, Συνεδριάσις Δ' (24.11.1930), σσ. 37-42.

⁸⁵²Η Καθημερινή, φ. 3146 (28.11.1930), σ.1 .

⁸⁵³Πρακτικά της Βουλής, Συνεδριάσις ΚΓ' (22.12.1930), σσ.277-290.

⁸⁵⁴Η Καθημερινή, φ. 3171 (23.12.1930), σ. 1.

Υπουργείο Στρατιωτικών ανατέθηκε στον στρατηγό Γ. Κατεχάκη. Το Υπουργείο Εσωτερικών στον Βύρωνα Καραπαναγιώτη, μέλος του Έκτακτου Στρατοδικείου του 1922. Ο Απ. Αλεξανδρής, διπλωματικός σύμβουλος της Επανάστασης άλλοτε, ανέλαβε το Υπουργείο Γεωργίας. Ο Γ. Παπανδρέου παρέμεινε στο Υπουργείο Παιδείας και ο Στυλ. Γονατάς κατευθύνθηκε στη διοίκηση της Μακεδονίας. Ο Δ. Δίγκας, Γερουσιαστής της Θεσσαλονίκης και υπουργός δικαιοσύνης στην προσωρινή κυβέρνηση μετά το κίνημα Εθνικής Άμυνας (1917), με τον ανασχηματισμό προΐστατο του Υπουργείου Συγκοινωνιών. Ο Χρ. Λαδάς, βουλευτής Αθηνών, τοποθετήθηκε Υφυπουργός Συγκοινωνιών⁸⁵⁵.

Η τελευταία υπουργοποίηση χαρακτηρίστηκε «εσχάτη κατάπτωσης» από τις στήλες της Καθημερινής λόγω της προσχώρησης του Λαδά από τους Λαϊκούς στους Φιλελεύθερους το 1926⁸⁵⁶. Η υπεράσπιση των κομμουνιστών στη δίκη για το Μακεδονικό⁸⁵⁷ δεν ενοχλούσε τόσο τον συντάκτη της Καθημερινής, όσο η μετάβαση από «μεθ' ημών» σε «καθ' ημών». Πράγματι, σε αντίθεση με την υπόλοιπη κυβέρνηση, ο Λαδάς δεν είχε αποδεδειγμένα βενιζελική προσήλωση. Η εύνοια προς το πρόσωπό του αποδίδεται στις προσωπικές σχέσεις του Λαδά με τον «διάδοχον», τον Κυριάκο Βενιζέλο, κάτι που καθιστούσε, κατά την εφημερίδα, αυταπόδεικτη την «*ηθική κατάπτωσησιν του τόπου*».

Στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο, ο Βενιζέλος, αντί για τις συνήθειες εκκλήσεις του περί ενότητας του Κόμματος, έκανε προσωπικές επιθέσεις σε υπουργούς της νέας κυβέρνησής του. Προφανώς είχε κι αυτός πλέον συνειδητοποιήσει τη δοκιμασία που υφίστατο η συνοχή του Κόμματος. Οι εφημερίδες επιβεβαίωναν τις φήμες ότι «τινές παράγοντες των Φιλελευθέρων έχουν έλθει σε επαφή μετά δημοκρατικού αρχηγού», εννοώντας τον Παπαναστασίου ή τον Καφαντάρη⁸⁵⁸. Γινόταν λόγος για «*εκδηλωθείσα δυσφορία*» που θα έχει συνέχεια, για «*θλιβερό κατόντημα και κλονισμό του κύρους*» της κυβέρνησης⁸⁵⁹. Απαιτείτο η

⁸⁵⁵Αλκ. Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από το 1821 μέχρι το 1980 – Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήναι 1980, σ. 490.

⁸⁵⁶Η Καθημερινή, φ.3173 (24.12.1930), σ. 1.

⁸⁵⁷Βλ. κεφάλαιο Α2.

⁸⁵⁸Η Καθημερινή, φ.3173 (24.12.1930), σ. 1.

⁸⁵⁹Ακρόπολις, φ.672 (10.12.1930), σ.1.

εξωθεσμική παραίτηση του πρωθυπουργού «για το συμφέρον του τόπου»⁸⁶⁰. Η πόλωση εντεινόταν πλέον συστηματικά.

Το Κόμμα των Φιλελευθέρων παρουσιάζει ιδεολογική ανομοιογένεια μετά την πρώτη διάσπασή του το 1920⁸⁶¹. Αν και τα κόμματα που προήλθαν από αυτό δεν αποτύπωναν όλες τις τάσεις του αστικού μοντέλου φιλελευθεροποίησης, είχαν επιτύχει να διασπάσουν τη δημοκρατική παράταξη και να συγκροτήσουν ερείσματα αντιπολιτευτικής κριτικής. Η ταυτόχρονη προσχώρηση πολλών στελεχών του βενιζελισμού και κυρίως δημοσιογράφων στην αντιπολίτευση δε συνεπάγεται την ένταξή τους – έστω την άτυπη- στους υποστηρικτές του Λαϊκού Κόμματος. Σε μια παγκόσμια αρνητική συγκυρία ακόμα και μια δημιουργική κυβέρνηση θα υφίστατο φθορά. Εντονότερη, έως και ακραία, όταν τα ατοπήματα και οι αστοχίες της παρεκλύουν το αναπτυξιακό πρόγραμμα και υποβιβάζουν το βιοτικό επίπεδο του λαού. Η έντυπη αντιπολίτευση επιτίθεται αρχικά στο πρωθυπουργικό περιβάλλον που θεωρεί ότι επενεργεί στις αποφάσεις και τις τακτικές του πρωθυπουργού. Υπεύθυνος, όμως, είναι πάντα και ο Βενιζέλος. Αρχικά για τους συνεργάτες του και έπειτα για την «ακηδεία» του. Η αναβάθμιση ακόμη και των, συγκριτικά, ασήμαντων ή ελάσσονος σημασίας θεμάτων σε μείζονα ήταν η πάγια τακτική του αντιπολιτευόμενου τύπου. Η υποστήριξη των διεκδικήσεων των μεσαίων επαγγελματικών τάξεων και των αγροτών συναντάται συχνά στα καθημερινά φύλλα, χωρίς να συνεπάγεται την όποια διάθεση ανατροπής στο πλαίσιο του αστικού καθεστώτος. Οι εφημερίδες επιζητούσαν περισσότερο να γίνουν μέρος της καθημερινότητας του μικροαστού Έλληνα, του οποίου απειλείται η υλική βάση, παρά να τον προτρέψουν σε πολιτικές ανατροπές. Αυτό που πραγματικά απειλείται από τη δράση του τύπου είναι η εύθραυστη αβασίλευτη δημοκρατία. Η δημοκρατική παράταξη είχε προκαθορίσει την πορεία της.

⁸⁶⁰ *Εσπερινή*, φ. 9996 (27.11.1930), σ. 1.

⁸⁶¹ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στα χρόνια του Μεσοπολέμου», στο : *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, ό.π., σσ. 441-442.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

1931-1932: Στην κατεύθυνση της ανατροπής: Ανασυγκρότηση της αντιπολίτευσης. Ο τύπος στην αναζήτηση της αναζωπύρωσης του Εθνικού Διχασμού.

1

Έξαρση των συγκρούσεων και υπονόμευση του κοινοβουλευτισμού από τον τύπο και τον αστικό πολιτικό κόσμο .

«Άνευ αντιπολιτεύσεως». Με αυτόν τον τίτλο άρθρου, ο διευθυντής της Καθημερινής, Γ.Α.Βλάχος, εκκινεί μια χρονιά δυναμικής αντιπολιτευτικής παρουσίας του τύπου. Το 1931 η αντιπαράθεση της κυβέρνησης με τον τύπο κορυφώθηκε με εκατέρωθεν πρωτοβουλίες και βολές. Η δυσφορία του Βενιζέλου για τις επιθέσεις αλλά και για την κριτική που ασκούσαν στην κυβερνητική τακτική του οι εφημερίδες εντεινόταν, όσο τα ατοπήματα των συνεργατών του και η αρνητική συγκυρία δυσχέραινε το έργο του. Αποκορύφωμα αυτής της διάθεσης του πρωθυπουργού θα αποτελέσει ο Νόμος 5060, ο λεγόμενος «περί Τύπου». Η δήλωση του διευθυντή της Καθημερινής ότι θα παρακολουθήσει το έργο του πρωθυπουργού «άνευ αντιπολιτεύσεως» ενέχει τον ειρωνικό χαρακτήρα του ύφους του αρθρογράφου, όσο και η δήλωση: «Είμεθα, λοιπόν, παρά το πλευρόν του κ.Πρωθυπουργού εις τας ενεργείας του προς διάλυσιν των παρεξηγήσεων, αν και δεν φρονούμεν ότι δικαιούμεθα να νομίζομεν ότι και ο κ.Πρωθυπουργός είναι παρά το πλευρόν μας»⁸⁶². Η ένταση της αντιπαράθεσης ήταν έκδηλη ακόμη και όταν ο δημοσιογράφος προσποιείται υπομονή και μετριοπάθεια. Μια δήλωση πρόθεσης αποχής από τον προκαθορισμένο ρόλο της αντιπολίτευσης φαίνεται άτοπη όταν επίκειται μια χρονιά κατά την οποία η πόλωση θα οδηγούσε την κυβερνητική πλευρά να απαντά στα δημοσιογραφικά άρθρα με πράξεις ακρότητας και έκφρασης εξουσίας.

Μετά από ένα διπλωματικό ταξίδι του στη Βιέννη, με πενιχρά αποτελέσματα, ο γαλλικός τύπος κατέκρινε τον Βενιζέλο για την τακτική των συμφωνιών με όλους⁸⁶³. Ήταν μία ακόμη αφορμή για τον ελληνικό τύπο να «οικτίρει» τον πρωθυπουργό – τον «άλλοτε εκλεκτό των Γάλλων». Η ανάμειξη του Βενιζέλου στην ευρωπαϊκή πολιτική και η τάση του να επιδιώκει διεθνείς συμφωνίες παρουσιάστηκε ως ένας τυχοδιωκτισμός χωρίς επωφελείς παραμέτρους για την χώρα. Το Ελεύτερον

⁸⁶² Η Καθημερινή, φ.3180 (3.1.1931), σ.1.

⁸⁶³ Ακρόπολις, φ.695 (4.1.1931), σ.1.

Βήμα απάντησε παρουσιάζοντας την παρουσία του Βενιζέλου στο εξωτερικό ως το διαπραγματευτικό πλεονέκτημα της Ελλάδας, ενώ τα σχόλια του γαλλικού τύπου τα βρήκε «ευμενέστετα»⁸⁶⁴. Γενικά, κατά τον Μεσοπόλεμο, ο Βενιζέλος ασκούσε εξωτερική πολιτική χωρίς να δεσμεύεται από τους δημοκρατικούς θεσμούς και έτσι ο ρόλος του κοινοβουλίου ήταν αποκλειστικά επικυρωτικός των αποφάσεων του⁸⁶⁵.

Η αντιπολίτευση καταλόγισε συχνά ανεπάρκεια πειθούς και αναποτελεσματικότητα στον Βενιζέλο, αλλά τηρούσε γενικά αντιφατική στάση, χωρίς να διαφωνεί με τα βασικά σημεία της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης. Σε σύγκριση με τους πολιτικούς, ο τύπος έχει πιο σαφείς θέσεις αμφιβάλλοντα σταθερά για το κατά πόσον οι κινήσεις της κυβέρνησης ωφελούν το εθνικό συμφέρον. Όταν η στάση του Βενιζέλου κρίνεται ενδοτική στα ζητήματα που αφορούν στους «αλύτρωτους αδελφούς» της Κύπρου, των Δωδεκανήσων, της Τουρκίας και της Αλβανίας, τότε το ύφος γίνεται πιο επικριτικό. Ιδιαίτερα, η περίπτωση της Κύπρου θα απασχολήσει τις εφημερίδες κατά το 1931. Ψηφίσματα και διαμαρτυρίες των Κυπρίων δημοσιεύονται σε Καθημερινή και Ελεύθερον Βήμα από την αρχή της χρονιάς προκειμένου να γνωστοποιηθεί ευρύτερα η κατάσταση και η ζωή στο νησί υπό τη βρετανική επιστασία⁸⁶⁶. Ενδεικτικά, το Ελεύθερον Βήμα κάνει λόγο για «μοιραϊαν σύρραξιν» ανάμεσα στην κυβέρνηση της βρετανικής επιστασίας και τους Κυπρίους, για διασπάθιση «του πλούτου της νήσου διά ξένας ανάγκας» και δημοσιεύει διακήρυξη των κατοίκων του νησιού κατά της βρετανικής κυριαρχίας⁸⁶⁷. Η Καθημερινή παρέχει πάντοτε βήμα στα κείμενα των Κυπρίων και υποδέχεται με ενθουσιασμό το ψήφισμα της Κυπριακής Βουλής για την Ένωση⁸⁶⁸. Η Ακρόπολις απέδιδε σημαντική ευθύνη για τις επιλογές του πρωθυπουργού στην επιρροή που ο ίδιος δεχόταν από το περιβάλλον του⁸⁶⁹. Αυτή η αντιπολιτευτική προσέγγιση δεν απάλλασσε το Βενιζέλο από ένα μέρος των ευθυνών του. Αντίθετα, τον επιβάρυνε και με τη μομφή του «άβουλου» ενώπιον των συνεργατών του. Το Ελεύθερον Βήμα

⁸⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3149 (16.1.1931), σ.1. «Όταν ταξιδεύει ο Βενιζέλος..ησυγκίνησις του εξωτερικού και τα σχόλια των εφημερίδων».

⁸⁶⁵ Α. Τούντα-Φεργάδη, «Η επίδραση του κοινοβουλίου στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: 1923-1934», στο: *Το ελληνικό κοινοβούλιο στην εξωτερική πολιτική, 1974-1984*, Αθήνα 1986.

⁸⁶⁶ Π.Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμέλεια εκδοσης: Β.Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σσ. 329-331.

⁸⁶⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3155 (22.1.1931), Σ.1.

⁸⁶⁸ *Η Καθημερινή*, φ.3994 (28.4.31), σ.5.

⁸⁶⁹ *Η Ακρόπολις*, φ.721 (30.1.1931), σ.1.

πρόβαλλε τα δίκαια των Κυπρίων αγωνιστών χωρίς να εμπλέκει την ελληνική κυβέρνηση και μιλώντας για «ηθική πρόοδο του αγώνος»⁸⁷⁰.

Ο τύπος εκφράζει πλέον την διάθεση να προσδιορίσει την σχέση του με τον Βενιζέλο προσωπικά και λιγότερο με την παράταξη των Φιλελευθέρων γενικότερα. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες του 1931 δείχνουν να γνωρίζουν την ισχύ τους και την επίδραση που έχουν τα δημοσιεύματα στον ίδιο τον πρωθυπουργό. Επικρίνουν, ειρωνεύονται, καταγγέλλουν. Εμφανίζονται ενίοτε ως η μόνη αντιπολίτευση του αστικού χώρου, υποσκελίζοντας το Λαϊκό Κόμμα και τους βενιζελογενείς αρχηγούς. Η ευθύνη για το αρνητικό κλίμα εις βάρος της κυβέρνησης αποδίδεται κυρίως σε αυτό που οι δημοσιογράφοι της αντιπολίτευσης αντιλαμβάνονταν πάντοτε ως εγωκεντρική διάθεση του Βενιζέλου: *«διότι εις την δημιουργίαν των αδικαιολογήτων, ως είπομεν, παρεξηγήσεων, συνετέλεσε ο ίδιος αφενός μεν διά της ασυνέτου πολιτικής του και αφετέρου δια της μανίας του να αναμειγνύεται άνευ λόγου και άνευ ανάγκης εις ζητήματα γενικής ευρωπαϊκής πολιτικής, μανίαν την οποίαν έχει πληρώσει τόσον ακριβά εις το παρελθόν η Ελλάς»*⁸⁷¹. Βενιζέλος και τύπος διαμόρφωσαν μια αμφίδρομη σχέση απόδοσης ευθυνών, που δεν μπόρεσε να αποβεί επωφελής ούτε για την απρόσκοπτη ολοκλήρωση του κυβερνητικού έργου, ούτε για την υπεράσπιση των θεσμών της δημοκρατίας.

Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες δε συμερίζονται την αισιοδοξία των συμπολιτευόμενων, που υποδέχονται το 1931 με *«πολλάς ενθαρρυντικές ενδείξεις»*⁸⁷² και προσβλέπουν σε έναν *«ανηφορικό δρόμον της προόδου και της δημιουργίας»*⁸⁷³. Την εποχή που η Ελλάδα, στην αρνητική συγκυρία μιας διεθνούς κρίσης, μαστιζόταν από πάσης φύσεως σοβαρά προβλήματα, ο δημόσιος βίος κυριαρχείτο από τις διαθέσεις του τύπου, που καλλιεργούσε κλίμα δυσπιστίας προς τους πολιτικούς απαξιώνοντας τελικά την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η κατάσταση αυτή σε συνδυασμό με το στρατοκρατικό παρελθόν τροφοδοτούσε με φιλοδοξίες τους επίδοξους δικτάτορες.

Η πρώτη αφορμή για έξαρση των συγκρούσεων σημειώθηκε τον Ιανουάριο με την επαναληπτική εκλογή για την κάλυψη μιας θέσης γερουσιαστή στη Θεσσαλονίκη.

⁸⁷⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3197 (6.3.1931), σ.1.

⁸⁷¹ *Η Καθημερινή*, φ.3180 (3.1.1931), σ.1.

⁸⁷² *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3135 (1.1.1931), σ.1.

⁸⁷³ *Πατρίς*, φ.1016 (2.1.31), σ.1.

Το ζήτημα ήταν ήσσονος μάλλον σημασίας. Ωστόσο, απασχόλησε τα πρωτοσέλιδα αρχή γενομένης από μία δήλωση του Βενιζέλου στην εφημερίδα Ακρόπολις: *«Δεν θέτω πολιτικό ζήτημα, αλλά αν συμβή να αποτύχη ο Βαμβακάς (πρώτος κυβερνητικός υποψήφιος), θα θεωρήσω ότι εμειώθη η δυναμικότης των Φιλελευθέρων. Τότε θα εξαναγκάσω τρεις βουλευτάς της Θεσσαλονίκης να παραιτηθούν διά να προκηρύξω αναπληρωματικάς εκλογάς και να θέσω πολιτικόν ζήτημα. Αν και αυτοί αποτύχουν, θα διαλύσω την Βουλήν.»*⁸⁷⁴ Ο Βενιζέλος δεν διστάζει να δείξει απροκάλυπτα ότι αυτός αποφασίζει για την πορεία της παράταξης και της κυβέρνησης. Αν και κατέχει από τις εκλογές του 1928 μια ισχυρότατη πλειοψηφία, είναι γι' αυτόν αναγκαίο το εκλογικό σώμα να επιβεβαιώνει σε κάθε ευκαιρία εκλογικής διαδικασίας την προτίμησή του όχι μόνον στην αυτό-οριζόμενη, μη συνεκτική πια, δημοκρατική παράταξη, αλλά ιδιαίτερα στο Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Οποιοδήποτε εκλογικό αποτέλεσμα μπορούσε να δώσει αφορμή στην αντιπολίτευση να αμφισβητήσει την υπεροχή των Φιλελευθέρων, θα ανάγκαζε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση. Ο ίδιος ερμηνεύει απλά αυτή την στάση: *«Δεν ημπορώ να παραμένω εις την αρχήν υπό την μορφήν ότι εφθάρην και ότι δεν μου απέμειναν δυνάμεις»*⁸⁷⁵. Η δήλωση έχει την σημασία της, καθώς αποδίδει την αγωνία της κυβέρνησης για τη διατήρησή της στην αρχή και κυρίως, επειδή, μια ενδεχόμενη ήττα στις επαναληπτικές εκλογές, θα προκαλούσε μια απροσδόκητη αντίδραση της αντιπολίτευσης και μάλιστα της πιο συντηρητικής της πλευράς. Η Καθημερινή έκρινε προκλητική την στάση του Βενιζέλου και τον κατηγόρησε ότι αποπροσανατολίζει την κοινή γνώμη από τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα με τις «απειλητικές» δηλώσεις του⁸⁷⁶. Έδωσε και πάλι έμφαση στον προσδιορισμό του ρόλου της αντιπολίτευσης, την οποία έβρισκε ιδιαίτερα άτονη και μετριοπαθή για τον δυναμικό αντίπαλο που είχε απέναντί της. Προσκάλεσε το Λαϊκό Κόμμα να αναλάβει δυναμικές πρωτοβουλίες και να εκλάβει ως «πρόκλησιν εκλογικού αγώνος το πολιτικόν ζήτημα που έθεσε ο πρωθυπουργός», ιδιαίτερα, εφόσον, *«το γέρας αυτού του αγώνος θα είναι η ανατροπή του κ.Βενιζέλου»*⁸⁷⁷. Η Καθημερινή στις αρχές του 1931, συνέχιζε όπως και τα προηγούμενα έτη, τις παραινέσεις προς την ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος, την οποία θεωρούσε κατώτερη των περιστάσεων σε επίπεδο

⁸⁷⁴ Ακρόπολις, φ.698 (7.1.1931), σ.1.

⁸⁷⁵ Ελεύθερον Βήμα, φ.3135 (1.1.1931), σ.1.

⁸⁷⁶ Η Καθημερινή, φ.3181 (4.1.1931), σ.1.

⁸⁷⁷ Ο.π.

πολιτικού δυναμισμού. Ο Γ.Α. Βλάχος πρότεινε από την στήλη του τη συνεργασία όλων όσων θεωρούσαν εαυτούς «αντιβενιζελικούς» όπου κι αν ανήκαν. Εντόπισε και διατύπωσε απερίφραστα τις διαφωνίες που όλοι οι αρχηγοί είχαν εκφράσει σχετικά με την κυβερνητική πολιτική και έθεσε ως καθήκον όλων την ανατροπή της κυβέρνησης. Ο Π. Τσαλδάρης πρότεινε στον Γ. Καφαντάρη συμπόρευση με κοινό υποψήφιο στην εκλογή της Θεσσαλονίκης. Αρχικά οι δύο αρχηγοί συνέκλιναν στο πρόσωπο του Μιχ. Κύρκου προερχόμενου από το βενιζελικό στρατόπεδο⁸⁷⁸. Το σημαντικό σε αυτήν την περίπτωση είναι ότι ο Τσαλδάρης, μετά την προτροπή του τύπου, επέλεξε να προτείνει μια συμμαχία στο βενιζελικό στρατόπεδο. Μια τέτοια συμμαχία θα μπορούσε δυνητικά να πλήξει πιο αποτελεσματικά την κυβέρνηση, ιδιαίτερα αν το Λαϊκό Κόμμα συνέχιζε την προσέγγιση των παλιών βενιζελικών. Η προοπτική της συνεργασίας των αντιπολιτευόμενων είχε ενθουσιάσει ακόμα και τη μετριοπαθή Εστία : *«Η υπερτέρα ηθική της ενώσεως της Θεσσαλονίκης, πράξις που αποθαρρύνει τους εχθρούς του κοινοβουλευτισμού»*⁸⁷⁹. Φαίνεται η Εστία να πίστευε ότι αν έλειπε από το κοινοβούλιο το διχαστικό στοιχείο η δημοκρατία δε θα αμφισβητείτο.

Ο Αλέξ. Παπαναστασίου παρουσιάστηκε διατεθειμένος να προσχωρήσει στην εκλογική σύμπραξη, αλλά πρόβαλε ενστάσεις σχετικά με το πρόσωπο του υποψηφίου και το ίδιο το εκλογικό σύστημα. Βέβαια, οι απόψεις του Παπαναστασίου για τα πλεονεκτήματα του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής σε σχέση με τον τότε ισχύοντα εκλογικό νόμο ήταν γνωστές και παρέμειναν αναλλοίωτες σε όλη την πολιτική του πορεία. Πάντοτε προέκρινε την απλή αναλογική επειδή αποτύπωνε με μεγαλύτερη ακρίβεια την λαϊκή βούληση⁸⁸⁰. Τις δηλώσεις του Παπαναστασίου φιλοξένησε πρώτο το Ελεύθερον Βήμα, που είχε κάθε λόγο να προβάλλει όποιον αρχηγό υπονόμεινε την συμπόρευση με το Λαϊκό Κόμμα⁸⁸¹. Στην τελευταία σελίδα της, η Ακρόπολις παρουσίασε την αντίδραση του Παπαναστασίου, αλλά πρόβαλε και άλλες δηλώσεις του οι οποίες δεν εντοπίζονται στο Ελεύθερον Βήμα: *«η εκλογή της Θεσσαλονίκης πρέπει να λάβη χαρακτήρα εντόνου διαμαρτυρίας κατά της*

⁸⁷⁸ Ακρόπολις, φ.698 (7.1.1931), σ.8.

⁸⁷⁹ Εστία, φ.13043 (7.1.1931), σ.1.

⁸⁸⁰ Γ. Αναστασιάδης, «Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα. Η εμβέλεια των επιχειρημάτων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέρ του αναλογικού συστήματος.» στο Συλλογικό: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο: Μελέτες και Τεκμήρια*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σ. 189.

⁸⁸¹ Ελεύθερον Βήμα, φ.3146 (12.1.1931), σ.6.

κυβερνητικής κακοδιοικήσεως [...] Το γενικό συμφέρον απαιτεί να ενισχυθεί η αντιπολίτευσις και όχι η κυβερνητική πλειοψηφία. Η αντιπολίτευσις έχει ελαχίστους κοινοβουλευτικές δυνάμεις σχετικά με τας δυνάμεις που έχει εις τον λαόν, γεγονός που δυσχεραίνει τον έλεγχο των κυβερνητικών πράξεων»⁸⁸². Ο Βενιζέλος έσπευσε να απαντήσει στον Παπαναστασίου, χαρακτηρίζοντας αστήρικτη και αδικαιολόγητη την αξίωσή του για απλή αναλογική. Άλλωστε, «χρειαζόμεθα ισχυράς κυβερνήσεις»⁸⁸³ πρόσθεσε με μία φράση που έδειχνε ρεαλισμό και ταυτόχρονα πρόδιδε τις αμφιβολίες του για την αξιοπιστία της λαϊκής βούλησης και για τους δημοκρατικούς θεσμούς. Μέσω της υποστήριξης του Ελευθέρου Βήματος «υπενθύμιζε» στον Παπαναστασίου την ισχυρότατη λαϊκή εντολή που έφερε η κυβέρνηση από τις εκλογές του 1928⁸⁸⁴.

Αν και ο τύπος επικροτούσε τη συνεργασία των αντιπολιτευόμενων⁸⁸⁵, αυτή τελικά δεν ευοδώθηκε. Ο Π. Τσαλδάρης διέλυσε πρώτος την συνεργασία θέτοντας πολιτειακό ζήτημα και προβάλλοντας την ακαταλληλότητα του κοινού υποψηφίου που προερχόταν από τους βενιζελικούς. Και αυτή τη φορά υποκίνησε ως έναν βαθμό την απόφασή του η γραφίδα του διευθυντή της Καθημερινής⁸⁸⁶. Το Λαϊκό Κόμμα κατέληξε στην υποψηφιότητα του Φίλιππου Δραγούμη, οι Φιλελεύθεροι στην υποψηφιότητα του προσφυγικής καταγωγής Θεόδ. Αρτζόγλου και τα μικρά δημοκρατικά κόμματα υποστήριξαν ίδιους υποψήφιους. Η αγανάκτηση του τύπου ήταν έκδηλη, ιδιαίτερα μετά την επικράτηση του κυβερνητικού υποψήφιου. Η Καθημερινή θεωρούσε την «ένωσιν της αντιπολιτεύσεως» ως τη μόνη λύση για να ανακοπεί «η δικτατορική ορμή του κ.Βενιζέλου»⁸⁸⁷. Ωστόσο, υποστήριξε ένθερμα την υποψηφιότητα Δραγούμη⁸⁸⁸. Η Ακρόπολις μιλούσε για «δικτατορική αυταρχικότητα της κυβέρνησης» και χαρακτήριζε τους αντιπολιτευόμενους «ανεκτικούς»⁸⁸⁹. Ο Καφαντάρης σε δηλώσεις προς την Ακρόπολιν χαρακτήρισε την κυβέρνηση «λαοπλάνο καυχησιολόγο», που εγκατέλειψε αγρότες και πρόσφυγες. Προέτρεψε

⁸⁸² Ακρόπολις, φ.703 (12.1.1931), σ.8.

⁸⁸³ Ο.π., φ.704 (13.1.1931), σ. 8.

⁸⁸⁴ Ελεύθερον Βήμα, φ.3146(13.1.1931), σ.1.

⁸⁸⁵ Ακρόπολις, φ.705 (14.1.1931),σ.8 και Η Καθημερινή, φ.3183 (6.1.1931), σ.1.

⁸⁸⁶ Η Καθημερινή, φ.3193 (16.1.1931), σ.1. «Ο μέγας αγύρτης»: Ο δημοκρατικός τύπος παρουσιάζεται να θέλει να εγείρει πολιτειακό ζήτημα προκαλώντας τον Τσαλδάρη να δηλώσει απερίφραστα την πίστη του στη δημοκρατία. Οι δημοκρατικοί αρχηγοί και οι Φιλελεύθεροι χαρακτηρίζονται δικτάτορες και «οι δικτάτορες δεν είναι δημοκράτες».

⁸⁸⁷ Η Καθημερινή, φ.3168 (11.1.1931), σ.1.

⁸⁸⁸ Η Καθημερινή, φ.3196 (19.1.1931), σ.1 και φ.3197 (20.1.1931), σ.1.

⁸⁸⁹ Ακρόπολις, φ.706 (15.1.1931), σ.1.

όλους τους αρχηγούς να «*τονώσουν την αντιπολίτευσιν της οποίας η εκμηδένισις κατά τας εκλογάς του 1928 παρέδωκεν τον δυστυχή λαόν αιχμάλωτον εις την ανεξέλεγκτον εξουσία*»⁸⁹⁰. Με την άποψη αυτή συντάχτηκαν οι Κ.Ζαβιτζιάνος, Μ.Κύρκος και Αλέξ.Παπαναστασίου, που βρίσκονταν και εκείνοι στη Θεσσαλονίκη.

Το Ελεύθερον Βήμα απάντησε στις κατηγορίες «περί αυταρχικότητας» του Βενιζέλου με δύο άρθρα, στα οποία προκαλούσε τους αντιπολιτευόμενους να προτείνουν λύσεις αντί να επικρίνουν τις επιλογές της κυβέρνησης σε μία τόσο δυσχερή συγκυρία⁸⁹¹. Το αποτέλεσμα των εκλογών δικαίωσε την επιλογή του Βενιζέλου, αν και το ποσοστό της νίκης δεν ήταν ικανοποιητικό. Το Ελεύθερον Βήμα έκανε λόγο για «νίκη, αλλά όχι θρίαμβο» του κυβερνητικού υποψηφίου στη Θεσσαλονίκη⁸⁹². Συμπέρανε ότι «μόνον διά της δημαγωγίας επλήγη η κυβέρνησις των Φιλελευθέρων», εννοώντας ότι δεν άλλαξε σημαντικά η βούληση του λαού⁸⁹³. Πάντως, το θέμα της εκλογής θεωρήθηκε σημαντικό και επέστρεψε στα πρωτοσέλιδα.

Η σκανδαλοθηρία του τύπου έκρινε περισσότερο ελκυστικό θέμα για τα πρωτοσέλιδα τη δολοφονία και τον τεμαχισμό του εργολάβου Δ.Αθανασόπουλου και λιγότερο ελκυστικό θέμα τα αίτια της διαφωνίας των αρχηγών και τα αποτελέσματα της επαναληπτικής εκλογής στη Θεσσαλονίκη. Το αστυνομικό ρεπορτάζ κυριάρχησε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, αντικαθιστώντας από τις 8 Ιανουαρίου τις φωτογραφίες των αισθησιακών γυναικών και τα σκανδαλιστικά αφηγήματα της δεξιάς στήλης στη Βραδυνή και την Ελληνική. Η Ακρόπολις αντίστοιχα, πέρασε τα πικάντικα άρθρα της (*Ερωτικά επιστολαί αστέρων του κινηματογράφου, Ποιοι άντρες αρέσουν περισσότερο, Παρίσι: η πρωτεύουσα της ακολασίας*) στην πέμπτη σελίδα. Η Καθημερινή, που γενικά απέφευγε ανάλογο χαρακτήρα δημοσιεύματα, κάλυψε πολλά πρωτοσέλιδα με το αστυνομικό ρεπορτάζ της υπόθεσης Αθανασόπουλου και, παράλληλα, δεν παρέλειπε να υπενθυμίζει τα σκάνδαλα του παρελθόντος έτους, κυρίως εκείνο της νοθείας της κίνησης⁸⁹⁴.

⁸⁹⁰Ο.π., φ. 719 (28.1.1931), σ.8.

⁸⁹¹Ελεύθερον Βήμα, φ.3159 (26.1.1931), σ.1 «Το χειρόκτιον» και φ.3160 (27.1.1931), σ. 1 «Το μείδιμα της Δημοκρατίας».

⁸⁹²Ελεύθερον Βήμα, φ.3173 (9.2.1931), σ.6.

⁸⁹³Ο.π., φ. 3192 (28.2.1931), σ.2.

⁸⁹⁴Η Καθημερινή, φ.3189 (12.1.1931), σ.6.

Ο αστικός τύπος, στο μεγαλύτερο μέρος του, θέλοντας να αυξήσει τις πωλήσεις υποβίβαζε την ποιότητα της πληροφόρησης. Κατέφευγε στον αθέμιτο ανταγωνισμό, προσφέροντας δώρα και προικοδότηση. Το αναγνωστικό κοινό ανταποκρινόταν με ενθουσιασμό. Παράδειγμα δηλωτικό των νοοτροπιών της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου είναι οι «νυφούλες της Ακροπόλεως», όπου πάνω από 10.000 κόρες κυρίως από τον Πειραιά και την περιφέρεια, ενήλικες και ανήλικες, δηλώσαν υποψήφιες για πέντε προικοδοτήσεις. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η εφημερίδα είχε πλέον εδραιωθεί ως οικονομική επιχείρηση, καθώς τα τεχνικά μέσα είχαν αλλάξει και απαιτούσαν προσαρμογή των εκδοτών στα νέα δεδομένα. Οι εκδότες-επιχειρηματίες, βελτιώνοντας τυπογραφικά τις εκδόσεις, αξίωναν μεγάλη κυκλοφορία και προσδοκούσαν τα ανάλογα κέρδη. Αυτό το στοιχείο οικονομικής φιλελευθεροποίησης μετέτρεψε την εφημερίδα από ιδεολογικό φορέα της νεωτερικότητας σε εμπορεύσιμο προϊόν.

Το νομοσχέδιο για τον προσδιορισμό των αρμοδιοτήτων και της αποστολής του τύπου σχεδιάζόταν από τον Βενιζέλο από την αρχή της τετραετίας⁸⁹⁵. Προφανώς είχε αντιληφθεί τις νέες παραμέτρους που είχαν υπεισέλθει στην λειτουργία του τύπου και ήθελε να «εκσυγχρονίσει τα νομοθετήματα του 1837»⁸⁹⁶. Παράλληλα, η δριμύτητα των δημοσιευμάτων του τύπου είχε ενοχλήσει τον Βενιζέλο τόσο, ώστε το Δεκέμβριο του 1930 να διαβάσει στη Βουλή αποσπάσματα από εφημερίδες, προκειμένου να αποδείξει την αγανάκτησή του. Πριν ακόμα κοινοποιηθούν οι λεπτομέρειες του νομοσχεδίου, οι εφημερίδες είχαν αρχίσει να εξαπολύουν βολές. Η Ακρόπολις μιλούσε για «φίμωτρο», «αντισυνταγματική πράξη» και «μίσος του πρωθυπουργού για τον τύπου που δεν τον υπηρετεί»⁸⁹⁷. Η Καθημερινή απορούσε με την ευθιξία της κυβέρνησης και θεωρούσε τα υπάρχοντα νομοθετήματα αρκετά για να περιορίσουν την μερίδα του τύπου που είχε χάσει την αποστολή της⁸⁹⁸. Η

⁸⁹⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 49 (9.6.1931), σ. 1126.

⁸⁹⁶ Το 1837 καταρτίζεται η νομοθεσία για τον προσδιορισμό του ρόλου του τύπου (23.11.1837). Με τον «Νόμο περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου» ως την ψήφιση του συντάγματος του 1844, μια μερίδα λογοτεχνών και δημοσιογράφων υφίσταται κυρώσεις για δημοσιεύματα που, κατά την κρίση της κυβέρνησης, εξυβρίζουν το έθνος, τον βασιλέα, τα δόγματα και τα έθιμα της Εκκλησίας. Μαριλίτσα Μητσού, «Ο Νόμος περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου και η λογοτεχνία, 1837-1844», Διεθνές Συνέδριο: Έλεγχος Ιδεών και Λογοκρισία από τις απαρχές της Ελληνικής Τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2015, σ. 35.

⁸⁹⁷ *Ακρόπολις*, φ. 720 (29.1.1931), σ. 1.

⁸⁹⁸ *Η Καθημερινή*, φ. 3206 (28.1.1931), σ. 1. Απέδιδε την ευθύνη για την κίνηση αυτή στον «επαναστατικό δικαίω εισαγγελέα Γεωργιάδη». Η προαγωγή του σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου το

Πρωία αναγνώρισε την ανάγκη περιορισμού της «ασυδοσίας της κακής μερίδος του τύπου», αλλά πρότεινε στον πρωθυπουργό να χρησιμοποιήσει τη δικαιοσύνη ως έχει για να περιορίσει τον τύπο αντί να επινοεί νέους νόμους που θα υποκινούσαν την ένταση⁸⁹⁹. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος μίλησε για «διωκτικόν πνεύμα της κυβερνήσεως που στρέφεται εμφανώς κατά του λαού»⁹⁰⁰. Η Βραδυνή παρουσίασε την κυβέρνηση να επιδιώκει την «προστασίαν των λωποδυτών»⁹⁰¹. Ο Βενιζέλος σε περιοδεία του στη Θεσσαλονίκη προσπάθησε να αποσείσει τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης απαντώντας επί προσωπικού στους αρχηγούς και ιδιαίτερα στον Καφαντάρη και τον Παπαναστασίου⁹⁰². Το Ελεύθερον Βήμα αναδημοσίευσε τον λόγο του «ολόκληρον και γνήσιον», υποστηρίζοντας έμμεσα ότι οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες αλλοίωσαν στο τυπογραφείο τα λεγόμενα του Βενιζέλου για να οξύνουν την ένταση μεταξύ αυτού και των αρχηγών⁹⁰³. Όταν η ένταση εκδηλώθηκε στη Βουλή⁹⁰⁴, καθώς ο Βενιζέλος θέλησε να απαντήσει διά ζώσης στους επικριτές του, το Ελεύθερον Βήμα υπερασπίστηκε τον πρωθυπουργό, υπενθυμίζοντας ότι η αυταρχικότητα και τα όσα παρόμοια του καταλογίζουν είναι ίδιον του μοναρχισμού και των φιλομοναρχικών καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «ο κ.Βενιζέλος δεν είναι δόλου αυταρχικός, είναι μόνον ισχυρός»⁹⁰⁵. Όσο για τον Παπαναστασίου η τρίωρη αγόρευσή «των φρικτών παραπόνων» του χαρακτηρίστηκε από την κυριότερη κυβερνητική εφημερίδα (Ελεύθερον Βήμα) «μακιαβελλολογία»⁹⁰⁶.

Η αντιπαράθεση με τον τύπο φαινόταν κατ' αρχήν άνιση για τον Βενιζέλο. Τα φύλλα που έλεγε η αντιπολίτευση υπερτερούσαν αριθμητικά. Δημοσιογράφοι που κατείχαν αποτελεσματικά την πειστική γραφή είχαν ενταχθεί στην αντιπολίτευση. Ο Βενιζέλος είχε την ισχύ του κρατικού λειτουργού και ασκούσε επιρροή σε συγκεκριμένα έντυπα στην Αθήνα (συγκρότημα Δ.Λαμπράκη και εφημερίδα Πατρύς) και στη Θεσσαλονίκη (εφημερίδα Μακεδονία). Οι συνεχείς και έντονες επιθέσεις του τύπου κατά το 1931 εξανέμισαν τους όποιους ενδιασμούς του για την προώθηση του νομοσχεδίου για τον έλεγχο του τύπου. Στην επιθεώρηση Έργασία

1930 είχε κατακριθεί από τον τύπο λόγω της εμπλοκής του στη Δίκη του Νοεμβρίου του 1922 και λόγω των σχέσεών του με την στρατιωτική κυβέρνηση του 1922.

⁸⁹⁹Η Πρωία, φ.1838 (29.1.1931), σ.1.

⁹⁰⁰Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.66 (29.1.1931), σ.1.

⁹⁰¹Η Βραδυνή, φ.3334 (28.1.1931), σ.1.

⁹⁰²Η Καθημερινή, φ.3215 (6.2.1931), σ.5.

⁹⁰³Ελεύθερον Βήμα, φ.3172 (8.2.1931), σ.3.

⁹⁰⁴Πρακτικά, των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίασις, ΜΔ' (13.3.1931), σσ. 550-567.

⁹⁰⁵Ελεύθερον Βήμα, φ.3205 (14.3.1931), σ.1. «Μοναρχισμός και Αυταρχικότης».

⁹⁰⁶Πρακτικά, των Συνεδριάσεων της Βουλής, ό.π.

είχε παρουσιάσει τις σκέψεις του για τη λειτουργία του τύπου ως είχε και την έθετε απέναντι από την κυβέρνησή του: «... ή θα καταλυθεί η κρατούσα ασυδοσία του τύπου, η οποία θέτει εις κίνδυνον αυτά τα θεμέλια της κοινωνίας ή θα καταλυθεί η σημερινή κυβέρνηση. Ο αγών τίθεται σαφώς ως αγών ζωής ή θανάτου»⁹⁰⁷. Οι εκφράσεις και οι λέξεις που επιλέγει ο Βενιζέλος προδίδουν τη διάθεσή του απέναντι στον τύπο. Ο Βενιζέλος ήταν σε όλη του την πορεία ένας πολιτικός που τον «έτρεφε» η πολεμική, σαν να είχε «ανάγκη» από έναν αντίπαλο για να μάχεται κατά τινός. Στη συγκεκριμένη φάση, ο αντίπαλος αυτός εμφανίζεται με τη μορφή του τύπου. Ο καθορισμός των ορίων ανάμεσα στην ελευθεροτυπία και στις ποικιλόμορφες καταχρήσεις της ήταν το ζητούμενο για τον Βενιζέλο στην παρούσα φάση.

Μέχρι να καταρτιστεί ο νόμος για τον τύπο παρατηρείται ότι οι εφημερίδες αρχίσαν έναν έντονο δημόσιο διάλογο επί παντός επιστητού. Το Ελεύθερον Βήμα απαντούσε σε απόψεις της Καθημερινής σχετικά με τα όσα δημοσίευε σχολιάζοντας τα χρονογραφήματα και τις απόψεις περί πολιτειακού⁹⁰⁸. Η Καθημερινή χαρακτήρισε τα δημοσιεύματα της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας «λίβελλο παθών»⁹⁰⁹. Το Ελεύθερον Βήμα απάντησε χαρακτηρίζοντας την Καθημερινή «φιλομοναρχικήν εφημερίδα ήτις υπό την επίπλαστον ευπρέπεια γλώσσης και αμεροληψίαν συνειδήσεως κρύπτει συνήθως τον εκχυλίζοντα μοναρχικόν φανατισμόν της»⁹¹⁰. Υπονοούσε ότι η αντιπολιτευόμενη εφημερίδα επινοεί ζητήματα και αναζητά αφορμές αντίδρασης αφού δεν είχε ασχοληθεί με τις δημοσιεύσεις του Βεντήρη από την αρχή της χρονιάς.

Ένα από τα θέματα που απασχόλησαν τον αστικό τύπο δίνοντας αφορμές για αντιπολίτευση ήταν οι τακτικές των ξένων εταιρειών που είχαν αναλάβει δημόσια έργα. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του κατηγορούνταν ρητώς για τον χαρακτήρα των συμβάσεων που είχαν υπογράψει. Οι παραβάσεις της εταιρείας Power&Traction για την ηλεκτροδότηση της Αττικής και οι έκτακτοι φόροι της Ούλεν για την υδροδότηση είχαν εξοργίσει τους πολίτες που διαμαρτύρονταν εγγράφως και με διαδηλώσεις, καθώς και τον τύπο, που φιλοξενούσε τις δράσεις

⁹⁰⁷ *Εργασία*, (Εβδομαδιαία Επιθεώρησης Όργανον ερεύνης των ζωντανών προβλημάτων της χώρας), τ.26 (21.1.1931), σ.3.

⁹⁰⁸ Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της κυβερνητικής προπαγάνδας, το Ελεύθερον Βήμα είχε ξεκινήσει τη δημοσίευση σε συνέχειες ενός χρονικού του δημοσιογράφου, Γ.Βεντήρη το οποίο αναφερόταν στην ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων και του Εθνικού Διχασμού. Το εγχείρημα παρουσιαζόταν ως ιστοριογραφικό και είχε ξεκινήσει από τον Ιανουάριο με τίτλο «η Ελλάς του 1920-1910».

⁹⁰⁹ Η Καθημερινή, φ. 3235 (4.3.1931), σ.1.

⁹¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3199 (8.3.1931), σ.1.

τους⁹¹¹. Επιπλέον, οι δυσχερείς διαδοχικές χρονιές στην αγροτική παραγωγή υπονόμισαν σε αρκετές περιπτώσεις το πρόγραμμα της κυβέρνησης⁹¹². Μία ακόμη δυσκολία είχε προκύψει λόγω της αποχής των καλλιεργητών της Κωπαΐδας από τις αγροτικές εργασίες για πάνω από ένα χρόνο⁹¹³. Ο Βενιζέλος είχε να αντιμετωπίσει μια δυσάρεστη για τον ίδιο συζήτηση στη Βουλή, όταν ο Παπαναστασίου θέλησε να προτείνει λύσεις για το «κωπαϊδικό» και την κατάσταση των αγροτών. «*Έχω αναλάβει ρητάς υποχρεώσεις απέναντι της Εταιρείας και δεν εννοώ να χάσω το κύρος μου. Δηλώ ότι δεν σκοπεύω να ακούσω αυτές τις λύσεις*», απάντησε ο Βενιζέλος και αποχώρησε, αφήνοντας αναστατωμένο το κοινοβούλιο⁹¹⁴. Οι πληροφορίες από το δημοσιογραφικό θεωρείο της Βουλής φέρουν τον πρωθυπουργό να επιστρέφει στην είσοδο και να υποδεικνύει προς το κοινοβούλιο «να παύση τώρα αυτή η συζήτησις», ενώ εμβρόντητος ο Τσαλδάρης εν μέσω οχλαγωγίας τον καλεί να επανέλθει⁹¹⁵. Ο Παπαναστασίου στην ίδια συνεδρίαση της Βουλής πρότεινε να αυτοδιαλυθεί η Βουλή, ειρωνευόμενος την ευθιξία του Βενιζέλου. Μετά το επεισόδιο η Καθημερινή χαρακτηρίζει τη Βουλή «σταύλο προς ενοικίασιν» και το Βενιζέλο «βρετανό δικτάτορα», ο οποίος δεν επιτρέπει συζητήσεις στη Βουλή. Στην επόμενη εμφάνιση του Βενιζέλου στη Βουλή, η Καθημερινή προτρέπει τους αρχηγούς και τους βουλευτές των εκτός κυβέρνησης κομμάτων να μην παραστούν «εις την παράστασιν», αν δε σκοπεύουν να αποδεχτούν τις θέσεις του πρωθυπουργού⁹¹⁶. Η διάθεση του Βενιζέλου να αποχωρεί από τις συνεδριάσεις της Βουλής κατά βούληση επικρίθηκε και από τον καθηγητή δικαίου και πρώην υπουργό Δικαιοσύνης, Κ.Αγγελόπουλο⁹¹⁷.

Όταν στις 3 Απριλίου το νομοσχέδιο «περί τύπου» κατατέθηκε στην Βουλή⁹¹⁸, άρχισε ένας αγώνας ανάλυσης του περιεχομένου του και πολλαπλών ερμηνειών του, κυρίως λόγω των πλείστων περιπτώσεων που περιελάμβανε. Η

⁹¹¹ Ενδεικτικά: *Ακρόπολις*, φ.721 (31.1.1931), σ.7 και φ.723 (1.2.1931), σ.1.

⁹¹² Γ.Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ των δύο πολέμων», στο : *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμέλεια εκδοσης: Β.Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σ.20.

⁹¹³ Το «κωπαϊδικό ζήτημα» εκκρεμούσε από το 1924. Η Διεθνής Διαιτησία δικαίωσε την εταιρεία η οποία εκμεταλλευόταν οικονομικά και κοινωνικά τους αγρότες της περιοχής. Το ελληνικό κράτος διευκόλυνε φορολογικά την εταιρεία. Βλ. Ν.Μέλιος και Απ. Παπαδόπουλος, «Το κωπαϊδικό ζήτημα στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της αγροτικής μεταρρύθμισης» στο : *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, επιμέλεια: Γ.Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 161-165.

⁹¹⁴ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις ΜΕ', (9.3.1931), σ. 570.

⁹¹⁵ *Η Καθημερινή*, φ. 3241 (10.3.1931), σ.1.

⁹¹⁶ *Η Καθημερινή*, φ.3244 (13.3.1931), σ.1.

⁹¹⁷ *Ο.π.*, φ.3264 (28.3.1931), σ.1. Άρθρο στη στήλη «Ανεξάρτητη Γνώμη».

⁹¹⁸ *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις

αντιπολίτευση το είχε χαρακτηρίσει αντισυνταγματικό και ανελεύθερο προκειμένου να κολακεύσει τις φιλικές της εφημερίδες και να τους δώσει, με αυτόν τον τρόπο, νέα τροφή για αντιπαράθεση⁹¹⁹. Το νομοσχέδιο αφορούσε όλα τα έντυπα μέσα. Στο εξής κάθε δημοσίευμα στον τύπο όφειλε να φέρει όνομα και τόπο κατοικίας του συντάκτη του ή του διευθυντή του εντύπου και όχι μόνον του τυπογράφου, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε. Επιπλέον, κάθε νέο έντυπο που επρόκειτο να εκδοθεί, θα κατατίθετο στο Πρωτοδικείο Πλημμελειοδικών προς έγκριση. Η άνευ στοιχείων αναφορά σε δημόσιο λειτουργό ή υπάλληλο απαγορευόταν. Τα χρηματικά πρόστιμα και οι ποινές φυλακίσεως αυξάνονταν ως 100.000 δρχ. και ως τρία έτη αντίστοιχα⁹²⁰.

Απαγορεύονταν οι δυσμενείς κρίσεις για καλλιτεχνικά, επιστημονικά ή επαγγελματικά έργα εφόσον αποδεικνυόταν πρόθεση εξυβρίσεως. Απαγορευόταν η περιγραφή αυτοκτονιών, δολοφονιών και ληστειών και η δημοσίευση φωτογραφιών των θυμάτων. Η κατάσχεση των εντύπων και των τυπογραφικών υλικών προβλεπόταν σε περίπτωση που άρθρο ή δημοσίευμα (ακόμα και εικόνα ή γελοιογραφία) πρόσβαλε την θρησκεία, ήταν άσεμνο ή υπονοούσε αντισυνταγματική κινητικότητα στο στράτευμα. Ωστόσο, οι «άσεμνες» για το μέτρο της εποχής εικόνες που κυκλοφορούσαν στα καθημερινά πρωτοσέλιδα και τα σκανδαλιστικά αναγνώσματα ήταν συνήθης επιλογή των εκδοτών, με εξαίρεση τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές. Οι τακτικές του τύπου γίνονται, και σε αυτήν την περίπτωση, αποκαλυπτικές του πώς θεμελιώθηκε η μικροαστική νοοτροπία στην Ελλάδα. Όσο για την κινητικότητα στο στράτευμα, η τάση να μεγαλοποιείται η ανησυχία των στρατιωτικών είχε καθιερωθεί στον τύπο μετά τη δικτατορία Πάγκαλου και θα συνεχιζόταν μέχρι τη δικτατορία Μεταξά.

Το νομοσχέδιο προέβλεπε ότι σε περίπτωση που μία εφημερίδα δικάζεται για ένα άρθρο της, δεν θα μπορούσε να δημοσιεύσει οτιδήποτε σχετικό με την υπόθεση, ούτε να αναδημοσιεύσει το επίμαχο άρθρο μέχρις ότου ολοκληρωθεί η δίκη και αθωωθεί ο συντάκτης ή ο εκδότης. Ο τύπος θεώρησε ότι η ποινικοποίηση της δημοσίευσης των Πρακτικών των Δικαστηρίων, καθώς και των κρίσεων σχετικά με τη διαδικασία έγινε προκειμένου η κυβέρνηση να προστατεύσει «τον κ.

⁹¹⁹ *Η Καθημερινή*, φ.3271 (4.4.1931), σ.1.

⁹²⁰ Σημαντικές χρηματικές ποινές, που θα εκτελούνταν άμεσα, θα επιβάλλονταν και σε όσους έδειχναν με τις δημοσιεύσεις τους απείθεια προς τους νόμους ή τα διατάγματα της «Αρχής», σε όσους διέδιδαν εν γνώσει τους ψευδείς ειδήσεις ή «φήμας επιτηδείας να φέρουν ανησυχία εις τους πολίτας», σε όσους διέδιδαν την προπαρασκευή στασιαστικού κινήματος στις ένοπλες δυνάμεις, σε όσους θα υπονόμειαν με δημοσιεύματα την σταθερότητα του εθνικού νομίσματος.

Γαλόπουλον». Στην περίπτωση της νοθείας της κινίνης οι εφημερίδες είχαν πράγματι εκμεταλλευτεί την αβλεψία του κρατικού λειτουργού και ανταγωνίζονταν σε βιαιότητα επιθέσεων κατά του υπόδικου και της κυβέρνησης. Η Καθημερινή κατά το 1930 είχε τηρήσει μετριοπαθή στάση απέναντι στο πρόσωπο του Ευστρ. Γαλόπουλου, ιδιαίτερα μετά την σύλληψή του⁹²¹. Ωστόσο στην περίπτωση του νόμου 5060 υιοθέτησε ειρωνικό ύφος που προδίδει την αγανάκτησή των συντακτών της προς τον ίδιο τον Βενιζέλο, που είχε επιμεληθεί το νομοσχέδιο.

Το νομοσχέδιο περιελάμβανε και πιο ειδικές περιπτώσεις, που αφορούσαν στη συμπεριφορά των πολιτών και όχι μόνον των δημοσιογράφων: δύο έτη φυλάκισης για όποιον δημοσίως «έτεινε χείραν υβριστικήν» προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ή τις απεικονίσεις του, έξι μήνες φυλάκισης για όποιον λειτουργούσε ανάλογα ή με «υβριστικάς φωνασκίας» κατά της Βουλής και της Γερουσίας. Ανάλογες ποινές προβλέπονταν και για τους πολίτες και τους δημοσιογράφους που χλεύαζαν ή δυσφημούσαν την κυβέρνηση. Το νομοσχέδιο περιείχε σημεία που προέβλεπαν την «προστασία» των πολιτών, όπως ειρωνεύτηκε η Καθημερινή⁹²², αν και οι διατάξεις αυτές είχαν περισσότερο έναν χαρακτήρα διακανονισμού των επικοινωνιακών σχέσεων των πολιτών: *«ο διά λόγου ή έργου εξυβρίσας την τιμήν ή την υπόληψιν άλλου»*, όποιος προσάπτει σε άλλον διαγωγή *«απάδουσα προς την τιμήν αυτού ή την οικογενειακήν του τιμή»*, δεν επιτρεπόταν *«να αποδείξει την αλήθειαν των λεγόμενών του»* και θα τιμωρείτο άμεσα, όπως και όποιος πρόσβαλε τη μνήμη τεθνεώτος.

Διαβάζοντας τον τύπο της εποχής, διαπιστώνουμε ότι προφανώς ο νομοθέτης παρατηρώντας τα δημοσιεύματα των δύο τελευταίων χρόνων δημιουργούσε το σκεπτικό για τη σύνταξη των άρθρων του νομοσχεδίου. Με ένα ανάλογο σκεπτικό ο Γ.Βλάχος συνέτασσε το πρώτο ολοσέλιδο άρθρο από τα πολλά που θα ακολουθούσαν για το νόμο περί τύπου και ανέφερε παραδείγματα από τα δημοσιογραφικά δρώμενα του προηγούμενου έτους⁹²³. Από πλευράς έκτασης κειμένου και έντασης περιεχομένου το άρθρο ήταν εντυπωσιακό. Συγκρίνοντας τα ιστορικά άρθρα του Βλάχου, «Οίκαδε» και «Πομερανοί» (1922), με το άρθρο για το νόμο περί τύπου, παρατηρούμε ότι τα δύο πρώτα ενώ είχαν θέμα κρίσιμο, εθνικό, σχετικό με το κρηνητικό γεγονός του πολέμου ήταν δίστηλα και το ύφος τους χαρακτηριζόταν ήπιο.

⁹²¹ Βλ. κεφάλαιο Β2 παρούσας εργασίας.

⁹²² Η Καθημερινή, φ.3271 (4.4.1931), σ.3.

⁹²³ Ο.π., φ.3272 (5.4.1931), σ.6.

Με ανάλογη μετριοπάθεια θα γραφτεί και η περίφημη «Ανοιχτή επιστολή προς τον καγκελάριο Αδ. Χίτλερ» (28.10.1940). Από την άλλη, στο επτά-στηλο άρθρο για τον τύπο το ύφος είναι δριμύ και καταγγελτικό, πράγμα που υποδηλώνει τη διάθεση ευθείας αντιπαράθεσης με την κυβέρνηση. Ο διευθυντής της Καθημερινής, θεωρούσε το νομοσχέδιο συνδυασμό «μωρίας, αυθαδείας, αμαθείας και ελλείψεως εντροπής», «εγκληματικό κατά της ελευθερίας του λαού», «λάκτισμα εις το Σύνταγμα». Η ασχημοσύνη της κυβέρνησης και της ελληνικής κοινωνίας δεν θα έπαυε, αν οι δημοσιογράφοι συνεργάζονταν με την κυβέρνηση στη συγκάλυψή της. Τα προτεινόμενα πρόστιμα ήταν τέτοιου ύψους που καμιά ελληνική εφημερίδα δεν θα μπορούσε να τα πληρώσει, ούτε η πρώτη σε κυκλοφορία Ακρόπολις, όπως τονιζόταν στο άρθρο. Όλοι οι εργαζόμενοι στα έντυπα μέσα προσκαλούνταν από τη συντηρητική Καθημερινή σε διαρκή απεργία για την προάσπιση των δικαιωμάτων του κλάδου τους. Η συγκεκριμένη προτροπή είναι δηλωτική της αντιπαράθεσης. Το νομοσχέδιο – απειλή για τον τύπο άφηνε μόνον μία επιλογή σε κάθε δημοσιογράφο : *«να απεργήσει ή να κύψη μωρώς και δειλώς τον αυχένα χωρίς να γνωρίζει ότι ΟΛΟΙ κάποτε και ο λαός μαζί θα πληρώσουν την αυθάδεια του σημερινού Νομοθέτου».*

Οι δηλώσεις με τις οποίες οι πολιτικοί αρχηγοί καταδίκασαν το νομοσχέδιο δημοσιεύτηκαν στο επόμενο φύλλο της Καθημερινής μαζί με τις προαγγελίες διαδηλώσεων και τα σχετικά ψηφίσματα των σωματείων⁹²⁴. Οι πολιτικοί αρχηγοί δεν είχαν διαβάσει το πλήρες κείμενο του νομοσχεδίου, γιατί δεν είχε ακόμη διανεμηθεί στη Βουλή και στα γραφεία των κομμάτων, κάτι που παραδέχθηκαν ο Τσαλδάρης και ο Παπαναστασίου. Ωστόσο, ήταν όλοι πρόθυμοι να εκφέρουν γνώμη. Ο Τσαλδάρης προέτρεψε την κυβέρνηση να το σκεφτεί ωριμότερα. Ο Παπαναστασίου επιφυλάχτηκε να το μελετήσει, αν και του είχε φανεί από την εισήγηση του Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή *«εντελώς ανελεύθερο μέτρο»*. Ο Ζαβιτζιάνος κράτησε *«οδυνηράν εντύπωσιν»*. Ο Ι.Ράλλης το χαρακτήρισε *«αντισυνταγματικόν, ανεφάρμοστον, ανελεύθερον»*.

Προς υπεράσπιση της κυβέρνησης ο υπουργός Δικαιοσύνης, Ν.Αβραάμ, απέστειλε στην Καθημερινή επιστολή που δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα με τον τίτλο *«Ο υπουργός απολογείται»*. Ο υπουργός επιχειρούσε να εξηγήσει με μετριοπαθές ύφος τα όσα παρακίνησαν την κυβέρνηση να αποφασίσει την κατάρτιση του νομοσχεδίου και επισημαίνοντας παλιότερα διατάγματα που όριζαν τον ρόλο του

⁹²⁴Η Καθημερινή, φ.3273 (6.4.1931), σ.1.

τύπου στην Ελλάδα και τις ευρωπαϊκές χώρες. Η επιστολή επιβεβαίωνε, κατά την εφημερίδα, την απολογητική διάθεση που απέδιδαν οι δημοσιογράφοι στον υπουργό. Στο επόμενο φύλλο της Καθημερινής η επίμαχη στήλη ήταν «αφιερωμένη» στον υπουργό εν είδει απαντήσεως στην υποτιθέμενη απολογία του. Προτεινόταν, με έμμεσο τρόπο και σαφή υπονοούμενα, ο υπουργός να κινηθεί ώστε να πείσει τον Βενιζέλο να αποσύρει το νομοσχέδιο. Ο περιορισμός των «ασυδοσιών» του τύπου θα μπορούσε να επιτευχθεί συμπληρώνοντας και εκσυγχρονίζοντας τους ισχύοντες νόμους⁹²⁵. Χωρίς ελάχιστη αβρότητα αντιμετώπιζαν οι υπόλοιπες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες τον υπουργό Δικαιοσύνης: «ο δράστης του τερατώδους νομοσχεδίου»⁹²⁶, «Αβδούλ Χαμίτ της βενιζελικής ληστοσυμμορίας»⁹²⁷. Επιμένοντας στην αντισυνταγματικότητα του νομοσχεδίου, οι εφημερίδες παρουσίαζαν διαμαρτυρίες οργανώσεων από όλη την Ελλάδα προκειμένου να αποδείξουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια εις βάρος της κυβέρνησης⁹²⁸.

Ο Ριζοσπάστης δεν κυκλοφορήθηκε το πρώτο εξάμηνο του 1931 λόγω διώξεων που είχε υποστεί από το 1930. Η αριστερή αντιπολίτευση αντιπροσωπεύτηκε από την εφημερίδα Η Πάλη των τάξεων στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη από την εφημερίδα Σοσιαλιστική Σημαία. Η εβδομαδιαία Πάλη των τάξεων, όργανο των αρχαιομαρξιστών, αυτό-οριζόταν ως «αριστερή αντιπολίτευση». Η τετρασέλιδη Πάλη των τάξεων δεν εξέδωσε πολλά τεύχη, αλλά κάθε φύλλο της ήταν πλήρες πληροφοριών και απόψεων για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση και την οικονομία, καθώς και προτροπών για αντίσταση απέναντι στην κυβέρνηση. Το νομοσχέδιο για τον τύπο θεωρήθηκε αντιδραστικό από τη συντακτική ομάδα που διεύθυνε την Πάλη των Τάξεων, ένα νομοσχέδιο που «αποβλέπει στο κλείσιμο των επαναστατικών προλεταριακών εφημερίδων», ώστε χωρίς έλεγχο των πράξεών της η κυβέρνηση να προχωρήσει σε αντιλαϊκά μέτρα⁹²⁹: *«Κλείνοντας τις εφημερίδες και απαγορεύοντας τις απεργίες των εργατών, η πιο ξεκάθαρα καπιταλιστική αντιδραστική κυβέρνηση, θα καταστήσει ευκολότερη την ελάττωση των ημερομισθίων και την κατάργηση όλων των κεκτημένων της εργατικής τάξης και θα μπορέσει, χωρίς να υφίσταται τον αμείλικτο έλεγχο του επαναστατικού τύπου, να διαθέτη ποσά για εξοπλισμούς την στιγμή που διακηρύσσει ότι τα ταμεία της είναι άδεια».*

⁹²⁵ Η Καθημερινή, φ.3274 (7.4.1931), σ.1.

⁹²⁶ Ακρόπολις, φ.788 (9.4.1931), σ.1.

⁹²⁷ Η Βραδυνή, φ.3395 (4.4.1931), σ. 1.

⁹²⁸ Η Βραδυνή, φ.3398 (7.4.1931), σ.6, Η Καθημερινή, ό.π., σ. 6 και Ακρόπολις, ό.π., σ.7.

⁹²⁹ Η Πάλη των τάξεων, φ.19 (10.4.1931), σ.1.

Στην πρόταση της κυβέρνησης για τον περιορισμό του τύπου, οι αρχειομαρξιστές ανιχνεύουν την αντιδραστική διάθεση που είχε η κυβέρνηση όταν ψήφιζε το Ιδιώνυμο. Η κατάργηση του νόμου του 1929 περί του Ιδιώνυμου αδικήματος απασχολούσε πάντοτε την κάθε αριστερή εφημερίδα. Η απρόσκοπτη δυνατότητα της πολιτικής επιλογής κρίθηκε απαραίτητη προϋπόθεση σε μια δημοκρατική πολιτεία, την ίδια στιγμή που η Καθημερινή θεωρούσε ανεπαρκή αυτόν το νόμο για τον περιορισμό της «αντεθνικής και αντικαθεστωτικής» δράσης των κομμουνιστών⁹³⁰. Η συντακτική επιτροπή των αρχειομαρξιστών, καλούσε το Κ.Κ.Ε. να συνεργαστεί μαζί τους στην προπαρασκευή της εργατικής Πρωτομαγιάς. Έτσι, θα περνούσαν στην κυβέρνηση το μήνυμα «της πάλης κατά της τρομοκρατίας και των αντιδραστικών νομοσχεδίων».

Η Σοσιαλιστική Σημαία εκδιδόταν από το σοσιαλιστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης κάθε Κυριακή και είχε την ίδια λογική με την Πάλη των τάξεων. Πρόβαλε την πρόοδο του σοσιαλιστικού κινήματος και τις εργατικές διεκδικήσεις σε όλη την Ευρώπη. Παρουσίαζε μία σχετική έρευνα, που αποδείκνυε την πληθώρα των εντύπων σοσιαλιστικού χαρακτήρα στην Ευρώπη, αλλά και το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για αυτά σε αντιδιαστολή με την κατάσταση στην Ελλάδα. Οι αναγνώστες των εφημερίδων αυτών δεν ήταν απαραίτητα «ταξικά συνειδητοποιημένοι εργάτες». Στην Ευρώπη, οι διανοούμενοι και οι αστοί ενημερώνονταν για τις σοσιαλιστικές δράσεις, μέσω του αριστερού τύπου, ο οποίος δεν είχε υποστεί κανένα είδος περιορισμού⁹³¹. Η κριτική προς τη Σοβιετική Ένωση ήταν ήπια, αλλά σαφής, σαν μια προσπάθεια να αποδείξουν την ασυνέπεια της Ε.Σ.Σ.Δ. προς την θεωρία, συγκρίνοντας τους θεωρητικούς του υπαρκτού σοσιαλισμού με τις εκεί τακτικές⁹³². Η Σοσιαλιστική Σημαία προέβλεπε στο άμεσο μέλλον την εγκαθίδρυση δικτατορίας, αν η κυβέρνηση συνέχιζε να παραβαίνει τις συνταγματικές διατάξεις, όπως στην περίπτωση του νομοσχεδίου για τον τύπο⁹³³.

Το νομοσχέδιο περί τύπου έδωσε στην αριστερή εφημερίδα την αφορμή για ένα ακόμη άρθρο έντονης κριτικής. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Σοσιαλιστική Σημαία διακρίνει τα έντυπα του αστικού χώρου σε ποιοτικές κατηγορίες και αναγνωρίζει δημοσιογραφική αξία σε ορισμένα από αυτά. Αντίθετα ο Ριζοσπάστης

⁹³⁰ Η Καθημερινή, φ.3273 (6.4.1931), σ.1.

⁹³¹ Σοσιαλιστική Σημαία, φ.2 (24.5.1931), σ. 4.

⁹³² Ο.π., φ.3 (31.5.1931), σ.1.

⁹³³ Ο.π., φ. 3 (31.5.31), σ.3.

και οι αρχειομαρξιστές καταδίκασαν συλλήβδην ό,τι δεν εκπροσωπούσε τις αριστερές ιδέες. Σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζεται η αξιοπιστία της Εστίας, η οποία «αντιπροσωπεύει μία παράδοση πολιτικής ηθικής τέλεια ξένη προς τους επιχειρηματικούς κύκλους». Αντίθετα, η Πατρίς και το «συγκρότημα» ταυτίζονταν με τους τραπεζικούς ομίλους και τα συμφέροντά τους. Η βενιζελική παράταξη παρουσίαζε έλλειψη συνοχής και τα δημοσιογραφικά όργανα που αντιπροσώπευαν τις διάφορες τάσεις εντός αυτής διέπονταν από την ίδια διασπαστική διάθεση. Η «μοιραία αλληλεγγύη» όλων όσοι αντιπολιτεύονταν την κυβέρνηση δεν είχε γίνει αντιληπτή από τις παρατάξεις του αστικού χώρου, με αποτέλεσμα την ουσιαστική αντιπολίτευση να ασκεί μόνον ο τύπος. Ο ρόλος του τύπου στην αποτύπωση της πολιτικής ζωής ήταν καθοριστικός. Σε τέτοιο βαθμό, ώστε μετά την ψήφιση του νόμου, η Σοσιαλιστική Σημαία έκανε λόγο για ήττα της δημοκρατίας και «ξέσπασμα του φασισμού από το Βενιζέλο που ζήλησε το πείραμα του Μουσολίνι»⁹³⁴. Με ανάλογη αυτοπεποίθηση και μαχητικότητα αντιλαμβάνονται τη σημασία του ρόλου τους απέναντι στην κυβέρνηση και οι αστικές εφημερίδες. Αστοί και αριστεροί αντιμετώπιζουν την κυβέρνηση ως «τυρρανίδα», είτε την ονομάζουν καπιταλιστική τυρρανίδα, είτε βενιζελική. Σε αυτήν την άσκηση εξουσίας έχουν να αντιτάξουν μόνον τη γραφή τους⁹³⁵. Παράλληλα απαξιώνονται οι πολιτικοί αντίπαλοι της κυβέρνησης, θεωρούμενοι ως αδύναμοι να υπερασπιστούν τη δημοκρατία και τους εκλογείς που τους ανέδειξαν. Ωστόσο, ο πολιτικός κόσμος είχε αντιδράσει στο νομοσχέδιο περί τύπου. Η αντιπολίτευση θα αποχωρήσει από τις εργασίες της Βουλής ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τον χαρακτήρα του νόμου περί τύπου.

Ο καθηγητής συνταγματικού δικαίου, Αλέξανδρος Σβώλος, έγραψε στο Ελεύθερον Βήμα, σχετικά με το συγκεκριμένο νομοσχέδιο. Εκείνη την περίοδο ο Σβώλος έχει αναδειχθεί στον πιο πολυσυζητημένο, έγκυρο και επιστημονικά αδιαμφισβήτητο συνταγματολόγο. Οι απόψεις του για τα σημαντικά θεσμικά ζητήματα ήταν σεβαστές από όλες τις πολιτικές τάσεις⁹³⁶. Χάρη σε αυτό το κύρος, του ζητήθηκε να γράψει τρία διαδοχικά άρθρα στο Ελεύθερον Βήμα προκειμένου να σχολιάσει το νομοσχέδιο περί τύπου. Τα άρθρα αυτά ανέλεuan νομικές πτυχές του νομοσχεδίου και αναγνώριζαν την αναγκαιότητά του και την «κατ' αρχήν ηθικότητα

⁹³⁴ Ο.π., φ.5 (14.6.1931), σ.1.

⁹³⁵ Η Καθημερινή, φ.3298 (3.5.1931), σ.1.

⁹³⁶ Γ.Πάσχος, «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο: 1930-35: Α.Ι.Σβώλος, Η.Γ.Κυριακόπουλος, Δ.Σ.Βεζάνης», στο συλλογικό: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ.346.

γιατί επιζητεί την κατάλυσιν της ασυδοσίας του τύπου»⁹³⁷. Ο Σβώλος είχε διαπιστώσει την τάση που εκδήλωνε ο τύπος να αντικαθιστά τα νομοθετικά και εκτελεστικά όργανα της πολιτείας κατά τον έλεγχο των κυβερνητικών πράξεων. Απέδιδε την ασυδοσία του τύπου στον «βαρέως σκωριώντα μηχανισμό απονομής της δικαιοσύνης» και στην αδιαφορία των αρχών. «Ουδείς ψόγος» αποδίδεται στο νομοθέτη εφόσον το νομοσχέδιο αποβλέπει στο να ενθαρρύνει τον θιγόμενο ώστε να καταδιώκει το δημοσιογράφο.

Στο δεύτερο σχετικό άρθρο⁹³⁸, ο Σβώλος μελετά τα επιμέρους σημεία του νομοσχεδίου. Διαπιστώνει επιμέρους διατάξεις με τις οποίες δεν θα περιοριστεί μόνον η «ασυδοσία» του τύπου, αλλά και η ίδια η ελευθεροτυπία. Συγκεκριμένα, το τρίτο άρθρο προβλέπει ως ποινή την παύση του επιτηδεύματος του δημοσιογράφου. Ωστόσο, αυτός ο περιορισμός αντιβαίνει προς τον ίδιο τον χαρακτήρα του επιτηδεύματος, ο οποίος εμπεριέχει την ελευθερία της έκφρασης γνωμών και στοχασμών. Αυτός ο περιορισμός ως προληπτικό μέτρο «αντίκειται εις το Σύνταγμα». Η διάταξη υπ' αριθμόν 46 όριζε πως σε περίπτωση διώξεως εφημερίδας ή περιοδικού, ο εκδότης δεν είχε το δικαίωμα να δημοσιεύσει οτιδήποτε σχετικό από τη στιγμή που ο εισαγγελέας γνωστοποιεί την έγκληση. Η παράβαση αυτής της απαγόρευσης αποτελούσε «ίδιον αδίκημα» και τιμωρείτο με αυστηρές ποινές. Χωρίς να διακρίνει τα αναγνώσματα σε «ληστρικά ή άσεμνα», η διάταξη περιλαμβάνει και τα αδικήματα της δυσφημίσεως που μπορούν να διαπραχθούν κατά την άσκηση του ελέγχου των πολιτικών αντρών ή των οργάνων της διοικήσεως ως και το αδίκημα της διαδόσεως ιδεών. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ύπαρξη δόλου θα αποδειχθεί εκ των υστέρων. Είναι, λοιπόν, πιθανόν να αποδειχθεί ότι δεν υπήρξε αδίκημα. Ως τότε, όμως, ο κατηγορηθείς, δημοσιογράφος ή εκδότης, «θα στερηθεί των δικαιωμάτων αυτών τα οποία αντιλαμβάνεται ως δημοσιογραφικά καθήκοντα».

Ο Σβώλος δεν θεωρεί αυτή την διάταξη ακριβώς λογοκρισία, καθώς, όπως διατείνεται, ο δημοσιογράφος παραμένει ελεύθερος να παραβεί την απαγόρευση εφόσον δεν εμποδίζεται από διοικητικά μέτρα ή εκτελεστικά όργανα. Το Σύνταγμα απαγορεύει ρητώς οποιοδήποτε προληπτικό μέτρο. Η διάταξη αυτή κρίνεται επικίνδυνη και εντελώς αντίθετη προς την αρχή που ορίζει τον τύπο ως ελεύθερο. Ο Σβώλος αναγνωρίζει την ισχύ του τύπου, όταν σημειώνει ότι «η επιθετική αρθρογραφία του τύπου είναι ένα από τα γονιμότερα μέσα ελέγχου της πολιτικής

⁹³⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3259 (9.5.1931), σ.1.

⁹³⁸ *Ο.π.*, φ.3260 (10.5.1931), σ.1.

εξουσίας και επηρείας επί της γνώμης των πολιτών». Η «επιθετική αρθρογραφία» κρίνεται απαραίτητη : «δεν θα έπρεπε να θυσιασθή ούτε καν ένεκα των υπερβολών εις τας οποίας ημπορεί να φθάση. Αν λείψει από την πολιτικήν ζωήν θα αισθανθείτε αμέσως την έλλειψιν». Το άρθρο κλείνει με μνεία στα Ιουλιανά του 1830 (Παρίσι) τα οποία εκδηλώθηκαν με αφορμή τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας. Χρησιμοποιεί μία φράση των επαναστατών του «παρισινού Ιούλη», δηλωτική της άποψής του για την αντιμετώπιση της κυβέρνησης απέναντι στον τύπο, ακόμα και όταν αυτός υπερβάλλει: «Με την επανάσταση επήραμεν το πολυτιμότερον των πολιτικών αγαθών – την ελευθεροτυπίαν – η απόλαυσις του οποίου μας είναι τόσο οικεία, ώστε συχνά μας συμβαίνει να κάμνωμεν κατάχρησιν αυτής»⁹³⁹.

Στο τελευταίο άρθρο του από τις στήλες του Ελεύθερου Βήματος ο Σβώλος έκρινε τη νομιμότητα του άρθρου 79 ⁹⁴⁰, που προέβλεπε «κατάσχισιν μετά πλειστηριασμού» του υλικού, των μέσων και των μηχανημάτων που πραγματοποίησαν το υπό δίωξη δημοσίευμα. Η συγκεκριμένη διάταξη στρεφόταν κατά των τυπογράφων, που συνήθως δεν είχαν καμία σχέση με την έμπνευση και τη σύνθεση του αξιόποινου δημοσιεύματος. Ο Σβώλος θεωρεί υποχρέωση αυτού που κρίνει ένα νομοθέτημα εκ των προτέρων να λαμβάνει υπόψιν το νομικό του περιεχόμενο και όχι τη διάθεση των μελλοντικών εφαρμογών του. Άρα, όσο κι αν εμπιστεύεται τις διαθέσεις και τον φιλελευθερισμό της κυβέρνησης, οφείλει να κρίνει το νομοσχέδιο ως αντιβαίνον προς τη συνταγματικότητα.

Στα συγκεκριμένα άρθρα του ο Σβώλος επεδίωξε την ανάλυση των τριών διατάξεων του επί ψήφιση νομοσχεδίου, παραλείποντας άλλες επουσιωδέστερες, γιατί, όπως υποστήριξε, από αυτές τις τρεις διατάξεις δημιουργείται «νομικόνόργανον που δύναται να αποβεί επικίνδυνα μοιραίο για την ελευθερία του τύπου». Αναγνωρίζει την πιθανότητα ο νόμος να «χαλιναγωγήσει πρόσκαιρα» τις παρεκτροπές ορισμένων εφημερίδων. Ωστόσο, ένας τέτοιος νόμος θα δώσει στο μέλλον την ευκαιρία σε μία κυβέρνηση «λιγότερο ευαίσθητη εις τον φιλελευθερισμό» να απειλήσει σοβαρά την ελευθερία του τύπου υπό διάφορα προσχήματα. Ο λόγος του κορυφαίου συνταγματολόγου της εποχής αφήνει αμφιβολίες για το κατά πόσον εμπιστεύεται ειλικρινά τον φιλελευθερισμό της κυβέρνησης. Έχει τα χαρακτηριστικά του ήπιου επιστημονικού λόγου σε αντίθεση προς τον δριμύ λόγο των δημοσιογράφων στον οποίο είχε συνηθίσει το αναγνωστικό κοινό. Εν

⁹³⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3260 (10.5.1931), σ.1.

⁹⁴⁰ *Ο.π.*, φ.3261 (11.5.1931), σ.1.

πάσει περιπτώσει, δεν αποδεικνύει την πλήρη συνταγματική συμβατότητα του νομοσχεδίου⁹⁴¹. Πρόκειται περισσότερο για μια κίνηση διαλλακτικότητας και αποδοχής της κριτικής. Είναι μία διάθεση που είχαν αρχίσει να επιδεικνύουν κάποια κυβερνητικά έντυπα και ορισμένοι πολιτευτές των Φιλελευθέρων από το 1931.

Η ψηφοφορία έγινε σε ένα έντονο κλίμα επιθέσεων από τους πολιτικούς αρχηγούς. Ο Παπαναστασίου, ο Τσαλδάρης, ο Ι. Ράλλης, ο Καφαντάρης κατήγγειλαν την κυβέρνηση ότι με το νόμο αυτό «παραβαίνει το σύνταγμα και νοθεύει το πολίτευμα». Ωστόσο, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία ευνόησε την κυβερνητική πρόταση. Παρά τις απουσίες από το κυβερνητικό στρατόπεδο, το νομοσχέδιο ψηφίστηκε κατ' αρχήν και κατ' άρθρον με ψήφους 129 υπέρ έναντι 36 κατά⁹⁴². Η συζήτηση για την ελευθερία του τύπου δεν έκλεισε με το πέρας της ψηφοφορίας. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στις 9 Ιουνίου σε μια μακρά συνεδρίαση κατά την οποία ο Βενιζέλος ήλθε σε αντιπαράθεση με τον Παπαναστασίου, που επέμενε να παρομοιάζει το νομοσχέδιο με «δρακόντεια μέτρα» και με τον Καφαντάρη, που δήλωσε ότι το νομοσχέδιο «ορμάται καθαρώς από πολιτικές σκοπιμότητες»⁹⁴³. Με τον Καφαντάρη θα ξεκινούσε σε εκείνη τη συνεδρίαση μία έντονη σύγκρουση, που θα έφτανε και τους δύο πολιτικούς στα όρια.

Ο Βενιζέλος θεώρησε απαραίτητο να απαντήσει στην άρνηση της αντιπολίτευσης να συμβιβαστεί με το νομοσχέδιο ως εξής: «*Η αντιπολίτευσις καταψηφίσασα το νομοσχέδιο δεν ηθέλησε μόνον να διαιωνίσει τους εκτραχηλισμούς του τύπου, αλλά και να απορριφθή η προστασία του οικογενειακού βίου των πολιτών*». Διάβασε στους βουλευτές αποσπάσματα από εφημερίδες τα οποία θεωρούσε προσβλητικά για τον ίδιο, θέλοντας να δικαιολογήσει τις θέσεις του. Όταν ο Ι. Ράλλης του απάντησε ότι ο πρωθυπουργός υπολογίζει υπερβολικά τα δημοσιεύματα και ότι θα έπρεπε να θυμάται ότι ακόμα και ο Περικλής «υβρίζετο», ο Βενιζέλος συνέχισε να αναγιγνώσκει αποσπάσματα εφημερίδων με πιο ακραίους χαρακτηρισμούς για τον ίδιο. Οι βουλευτές ζήτησαν να κατονομάσει τις εφημερίδες, αλλά αρνήθηκε επίμονα διαβάζοντας ένα απόσπασμα με απειλητικό συγγραφικό ύφος: «*ο Βενζέλος θα υποστή τον δίκαιον εξευτελισμόν και θα οδηγηθεί στο εδώλιον του κατηγορουμένου, ο ατιμάσας τον ελληνικόν λαόν..*»⁹⁴⁴. Στρεφόμενος προς τον Ι.Ράλλη πρόσθεσε: «Δεν

⁹⁴¹ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1922-1940*, ό.π., σ. 454. Υποστηρίζεται η άποψη ότι ο Σβώλος απέδειξε με τα τρία αυτά άρθρα η συμβατότητα του νομοσχεδίου προς το Σύνταγμα.

⁹⁴² Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΠΖ', (4.6.1931), σσ. 1287.

⁹⁴³ Ο.π., Συνεδρίασις ΣΑ' (9.6.1931), σσ. 1332-1345.

⁹⁴⁴ Ο.π., Συνεδρίασις ΣΑ' (9.6.1931), σσ. 1332-1345.

πιστεύω να μετεχειρίσθη δριμυτέρας εκφράσεις ο υβριστής του Περικλή;». Χωρίς να περιμένει απάντηση, συνέχισε με την ανάγνωση εφημερίδων που αφορούσαν στο περιβάλλον και τους συνεργάτες του. Πάντως, η συνεδρίαση είχε αποπροσανατολιστεί από τον πολιτικό χαρακτήρα που όφειλε να έχει και είχε στραφεί σε συζήτηση επί προσωπικού, τη στιγμή που τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα συσσωρεύονταν⁹⁴⁵.

Μέχρι τον Ιούνιο του 1931, και μέχρι να ολοκληρωθεί στη Βουλή όλη η διαδικασία για το νόμο 5060, ο τύπος επετίθετο καθημερινά στην κυβέρνηση για πάσης φύσεως θέματα. Ωστόσο, το νομοσχέδιο επικρατούσε όλων των άλλων ζητημάτων. Ακόμα και το σκάνδαλο της υπόθεσης Καραπαναγιώτη που προέκυψε το Μάιο δεν υπερέβη το ενδιαφέρον των εφημερίδων για τον επικείμενο νόμο ο οποίος, όπως αντιλαμβάνονταν, τις αφορούσε άμεσα. Το σκάνδαλο της κινίνης την προηγούμενη χρονιά είχε απασχολήσει σταδιακά όλο και πιο έντονα τον τύπο. Στην περίπτωση του σκανδάλου Καραπαναγιώτη, το ίδιο το γεγονός χρησιμοποιήθηκε από τον τύπο για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του σχετικά με τον δόλο που έκρυβε η πρόταση της κυβέρνησης για περιορισμό του τύπου: υπήρχαν υποθέσεις που δεν έπρεπε να αποκαλυφθούν και γι' αυτόν το λόγο ο τύπος έπρεπε να φιμωθεί.

Η μεγιστοποίηση κάθε κρατικής εκτροπής εξυπηρετούσε τη θεμελίωση του επιχειρήματος του τύπου περί «κυβέρνησης κλεπτών». Η πολιτική ζωή είχε μετατραπεί σε μία αναζήτηση σκανδάλων, όπου το επουσιώδες παρουσιαζόταν ως μείζονος σημασίας ζήτημα. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος έφερε την κύρια ευθύνη για την κατάσταση, ενώ, παράλληλα, οι κρατικοί λειτουργοί παρείχαν αφορμές για αρνητική κριτική. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, δεν έπαιρνε αποστάσεις από τα σκάνδαλα και τις αναπαραστάσεις τους στον τύπο. Άλλοτε με την πεποίθηση ότι όλες οι επιθέσεις είχαν στόχο τον ίδιο, άλλοτε με τη διάθεση να υπερασπιστεί τις επιλογές των συνεργατών του, εμπλεκόταν έμμεσα στα σκάνδαλα δίνοντας στην κοινή γνώμη την εντύπωση ότι οι ατασθαλίες γίνονταν εν γνώσει του. Χαρακτηριστική της ανασφάλειας που ένοιωθε είναι η αντίδρασή του, όταν αντελήφθη τη δυσαρέσκεια που είχε φέρει το νομοσχέδιο περί τύπου και «προειδοποίησε» τους βουλευτές και τους δημοσιογράφους ότι σε περίπτωση καταψήφισής του θα διέλυε τη Βουλή και θα προχωρούσε σε εκλογές⁹⁴⁶. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος εκμεταλλευόταν σε τέτοιες περιπτώσεις την ευθιξία του Βενιζέλου και την υπερπροστασία του απέναντι στους

⁹⁴⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3288 (7.6.1931), σ. 1, σ. 6.

⁹⁴⁶ *Η Καθημερινή*, φ.3392 (7.5.1931), σ. 1.

ενεχόμενους στα σκάνδαλα και εξαπέλυε μύδρους κατά ολόκληρης της κυβέρνησης. Σε ένα τέτοιο κλίμα ο Βύρων Καραπαναγιώτης αποτελούσε τον επόμενο «εύκολο στόχο». Ο συγκεκριμένος υπουργός Εσωτερικών και βουλευτής Λέσβου είχε στενούς συγγενείς που μετείχαν σε κατασκευαστικές εταιρείες και κυρίως ήταν ένας από τους στρατοδίκες της δίκης του Νοεμβρίου του 1922.

Ο Ταχυδρόμος, καθημερινή πολιτική εφημερίδα της Μυτιλήνης, δημοσίευσε την υπόθεση μίας αντιδικίας που αφορούσε στην εταιρεία «Εθνική Οδοποιία», ανάδοχου έργων οδοποιίας στη Λέσβο⁹⁴⁷, στην οποία εμφανίζονταν ως μέτοχοι οι τρεις αδερφοί του Καραπαναγιώτη. Οι εμπλεκόμενοι στο σκάνδαλο είχαν μηνύσει την εφημερίδα, η οποία υποστήριζε με εντυπωσιακή γραμματοσειρά ότι «ενώπιον του δικαστηρίου απεδείχθησαν ψεύσται και απατεώνες»⁹⁴⁸. Εκκρεμούσε δικαστική διαμάχη μεταξύ της εφημερίδας και του Καραπαναγιώτη, καθώς ο υπουργός παρουσιαζόταν ως χρηματιζόμενος από τους εργολάβους. Το Πλημμελειοδικείο της Μυτιλήνης απάλλαξε την εφημερίδα Ταχυδρόμος, διαπιστώνοντας ότι δεν υπήρχε δόλος. Η καταγγελία των κυβερνητικών πράξεων θα συνεχιζόταν πιο δυναμικά. Ο Ταχυδρόμος απαίτησε να προστεθεί στο νομοσχέδιο περί τύπου η απαγόρευση προς τους υπουργούς να εκδίδουν εφημερίδες «*με χρήματα ξένων παραγόντων*»⁹⁴⁹. Ο υπουργός Εσωτερικών, που είχε ήδη υποβάλει και αυτός μήνυση στους δημοσιογράφους, είχε υποβιβασθεί από τις στήλες των εφημερίδων σε «*ταγματάρχη των γραφείων και των στρατοδικείων*»⁹⁵⁰. Στην αντιπαράθεση ενεπλάκησαν και αθηναϊκές εφημερίδες. Ο Ημερήσιος Τύπος υποστήριξε τους συναδέλφους στη Λέσβο και χαρακτήρισε «*πύραυλους*» για την κυβέρνηση όσα αποκαλύπτονταν⁹⁵¹. Η Καθημερινή παρουσίασε συνοπτικά το γεγονός, αλλά τονίζοντας τον συσχετισμό που έχει με την προοπτική περιορισμού του τύπου⁹⁵². Όλες οι εφημερίδες αξίωναν την παραίτηση του Β. Καραπαναγιώτη.

Ο Βενιζέλος είχε ζητήσει αμέσως να διερευνηθεί η υπόθεση και δήλωσε ότι «*η ενέργεια υμών αυτήν δεν αντίκειται εις το νόμον, ούτε δύναται να γίνει δεκτόν ότι οι αδελφοί των υπουργών βρίσκονται εις μειονεκτικόν θέσιν έναντι των άλλων*

⁹⁴⁷ Ο Ταχυδρόμος, φ. 1686 (11.5.1931), σ. 4.

⁹⁴⁸ Ο Ταχυδρόμος, φ. 1687 (12.5.1931), σ.1.

⁹⁴⁹ Ο.π., φ. 1690 (15.5.1931). σ.1.

⁹⁵⁰ Ο.π.

⁹⁵¹ Ημερήσιος Τύπος, φ.879 (8.5.1931), σ.1 .

⁹⁵² Η Καθημερινή, φ. 3307 (12.5.1931), σ.1.

πολιτών»⁹⁵³. Πρότεινε στο συνεργάτη του να κινηθεί δικαστικώς κατά των δυσφημιστών του και υπαινίχθηκε στον Καραπαναγιώτη παραίτηση προκειμένου να διεξαγάγει δικαστικό αγώνα ως ιδιώτης⁹⁵⁴. Η προτροπή αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα ορθού πολιτικού υπολογισμού εκ μέρους του Βενιζέλου, καθώς ο πρωθυπουργός φαινόταν να δέχεται έμμεσα την πιθανότητα της ενοχής του υπουργού. Η πρόθεσή του ήταν να τεθεί υπεράνω των προσωπικών σχέσεων με τους συνεργάτες του, αλλά δεν είχε αντιληφθεί ακόμα τις προθέσεις του τύπου για αδιάλλακτη αντιπολίτευση. Η εμπλοκή ολόκληρης της οικογένειας του υπουργού δεν αποδείχθηκε. Ωστόσο, εφημερίδες δεν έπαψαν να ζητούν την παραίτηση ή την απόλυση του άλλοτε «στρατοδίκη». Η φιλοκυβερνητική Πατρίς χαρακτήρισε την στάση του αντιπολιτευόμενου τύπου «κύμα ψεύδους και ανηθικότητας» εναντίον συνεργατών της κυβέρνησης πριν αποδειχθεί η ενοχή τους⁹⁵⁵. Τελικά ο Καραπαναγιώτης παραιτήθηκε από υπουργός στις 20 Μαΐου και από βουλευτής Λέσβου στις 25 Μαΐου. Τα φύλλα της επόμενης ημέρας της υπουργικής παραίτησης διέψευσαν την ελπίδα του Βενιζέλου ότι με την κίνηση αυτή θα κατευναζόταν το αντιπολιτευτικό μένος του τύπου. «Επιτέλους απεμακρύνθη χθες ο Καραπαναγιώτης» ενημέρωνε με εντυπωσιακό τρόπο η Καθημερινή⁹⁵⁶, ενώ ενέπλεκε έμμεσα τον Βενιζέλο στο σκάνδαλο αφού δεν είχε ζητήσει από την πρώτη στιγμή την παραίτηση του υπουργού. Η Ακρόπολις θεώρησε την αποχώρηση του Καραπαναγιώτη από τα κοινά «πράξιν κοινοβουλευτικής ευπρεπείας και σεβασμού προς το Σύνταγμα»⁹⁵⁷. Η Βραδυνή πανηγύριζε γιατί «διαλύεται το συγκρότημα της Λοβιτούρας υπό τα πλήγματα του τύπου και τις αποκαλύψεις για τους υπουργούς του»⁹⁵⁸. Η γενίκευση αποτελούσε μία προσφιλή τακτική της αντιπολιτευτικών επιχειρημάτων της συγκεκριμένης εφημερίδας «λαϊκών αρχών», όπως δήλωνε η προμετωπίδα του εντύπου. Ο Ταχυδρόμος, η εφημερίδα της Λέσβου από την οποία είχαν ξεκινήσει όλες οι αποκαλύψεις σχετικά με την υπόθεση, ήταν πιο μετριοπαθής και παρέθετε τις επιστολές που είχαν ανταλλάξει Βενιζέλος και Καραπαναγιώτης⁹⁵⁹. Τις επόμενες

⁹⁵³ Ο Ταχυδρόμος, φ.1696 (23.5.1931), σ.1. Δημοσίευση των επιστολών που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Βενιζέλου και Καραπαναγιώτη.

⁹⁵⁴ Αναλυτική αφήγηση των εξελίξεων βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1922-1940*, ό.π., σσ. 448-453.

⁹⁵⁵ Πατρίς, φ.1143 (13.5.1931), σ.1.

⁹⁵⁶ Η Καθημερινή, φ.3303 (21.5.1931), σ.1.

⁹⁵⁷ Ακρόπολις, φ.827 (20.5.1931), σ.1

⁹⁵⁸ Η Βραδυνή, φ.3437 (21.5.1931), σ. 1.

⁹⁵⁹ Ο Ταχυδρόμος, φ.1696 (23.5.1931), σ.1.

μέρες άρχισε να διασκεδάζει τους αναγνώστες με τα «βυρώνεια σκωπτικά» τετράστιχα ⁹⁶⁰.

Η υπόθεση Καραπαναγιώτη ήταν μία χαρακτηριστική περίπτωση μεγιστοποίησης ενός ζητήματος που, όπως τελικά αποδείχθηκε, δεν ήταν, τηρουμένων των αναλογιών, τόσο σημαντικό σκάνδαλο. Η στιγμή δεν ήταν ευνοϊκή. Ο τύπος εκμεταλλεύτηκε τη χρονική συγκυρία της ψήφισης του νομοσχεδίου και η υπόθεση ενίσχυσε το επιχείρημά του: ο Βενιζέλος καταδιώκει το τύπο γιατί θέλει να καλύψει τους συνεργάτες του ⁹⁶¹. Αναγκασμένος να υπερασπιστεί το βουλευτή πλέον, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι πιστεύει πάντα στην ανεπίληπτη ηθική του τέως συνεργάτη του. Η αυτονόητη ερώτηση ήρθε αμέσως από τον Τσαλδάρη «τότε διατί τον αναγκάσατε εις παραίτησιν;». Η απάντηση του Βενιζέλου ότι δε θέλησε να στερήσει από το συνεργάτη του το δικαίωμα να υπερασπιστεί τον εαυτό του επαρκώς, άφηνε υποψίες στους συνέδρους για το τι τελικά πίστευε ο πρωθυπουργός για τον πρώην υπουργό του. Ο Καραπαναγιώτης, παρών στη συνεδρίαση, μετά από αυτή την απάντηση υπέβαλε την παραίτησή του και από το βουλευτικό αξίωμα. Ο Βενιζέλος θα έπρεπε να μην είχε δεχτεί την παραίτηση του υπουργού του για να πείσει αργότερα για την εμπιστοσύνη του προς αυτόν.

Ο απόηχος του σκανδάλου Καραπαναγιώτη κυριάρχησε στις εφημερίδες. Στο άρθρο της Καθημερινής συσχετιζόταν η υπόθεση με τον περιορισμό της ελευθερίας του τύπου. Η εφημερίδα σε αυτήν την περίπτωση δε διέθετε επιείκεια, όπως κατά το παρελθόν έτος στην υπόθεση του Γαλόπουλου. Ήταν πεπεισμένη απόλυτα για την ενοχή του Καραπαναγιώτη: «Εάν το νομοσχέδιον περί του τύπου ήτο ήδη νόμος του κράτους, ο κ. Καραπαναγιώτης θα ήτο ακόμη υπουργός εις το υπουργείον του, η μικρά Μυτιληναία συνάδελφος θα ήτο κλειστή και ημείς θα εσιώπωνμεν»⁹⁶². Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι συνέχιζαν να κάνουν λόγο για «εκατομμύρια που υποκλέπτονται από τους ημέτερους, τους μεγαλόσχημους λωποδήτας της οδοποιίας»⁹⁶³. Ο Βενιζέλος ζήτησε να διωχθούν τα μέλη των δικαστικών συμβουλίων και οι εισαγγελείς, θεωρώντας, πιθανώς, ότι αυτοί οι παράγοντες είχαν δώσει εναύσματα στις εφημερίδες να υπερβούν τα εσκεμμένα. Εφημερίδες που επεδίωκαν, όχι μόνον την κριτική αλλά και την εξουθένωση των κυβερνητικών στελεχών, όπως η Ακρόπολις, τον

⁹⁶⁰ Ο Ταχυδρόμος, φ. 1697 (24.5.1931), σ.1.

⁹⁶¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, (25.5.1931) Συνεδρίασις ΟΘ', σσ. 1112-1113.

⁹⁶² Η Καθημερινή, φ.3307 (25.5.1931), σ.1.

⁹⁶³ Ακρόπολις, φ.832 (25.5.1931), σ.1.

χαρακτήρισαν «χειρότερον από μονάρχη, χειρότερον από δικτάτορα»⁹⁶⁴ σχετικά με την επιμονή του στο νομοσχέδιο για τον τύπο. Για το ζήτημα Καραπαναγιώτη η στάση του Βενιζέλου κρίθηκε «αλλόκοτη, αντιφατική και ακατανόητη» σε ένα άρθρο που υπονοούσε ότι είχε χάσει την αξιοπιστία του και λόγω γήρατος⁹⁶⁵. Ίσως η πιο δίκαιη και αξιοπρεπής λύση να δινόταν από την εξεταστική επιτροπή που ο Καφαντάρης είχε προτείνει να συσταθεί. Την πρόταση αυτή είχαν υποστηρίξει και οι άλλες αντιπολιτευόμενες πλευρές⁹⁶⁶. Όμως ο Βενιζέλος αρνήθηκε να ακούσει την επιχειρηματολογία του Καφαντάρη και αποχώρησε από την αίθουσα του ελληνικού Κοινοβουλίου.

Οι επιλογές του Βενιζέλου τα δύο τελευταία χρόνια (1929-1930) είχαν πείσει μεγάλη μερίδα του τύπου ότι η κυβέρνηση δεν ευνοούσε την εθνική συνεννόηση. Η άποψη αυτή στηριζόταν στην υπουργοποίηση του Γονατά και του Καραπαναγιώτη, στην πρόταση να γίνει ο Πλαστήρας αριστίνδην γερουσιαστής, στην τοποθέτηση επί κεφαλής της δικαιοσύνης του Γεωργιάδη. Η προστασία και η ανάδειξη των στελεχών της «επανάστασης του 1922» δεν αποδείκνυαν την ειλικρινή διάθεση του Βενιζέλου να γεφυρώσει το χάσμα με την αντιπολίτευση από οποιαδήποτε πλευρά κι αν προερχόταν η ασκούμενη κριτική. Επιδιδόταν σε αντιπαραθέσεις που δεν περιορίζονταν στους λεγόμενους αντιβενιζελικούς. Οι διαφωνίες με τον Παπαναστασίου εντός του κοινοβουλίου είχαν γίνει πια προσφιλής είδηση για τον τύπο. Μία ακόμα διαφωνία με τον πρώην αρχηγό των Φιλελευθέρων και αρχηγό πλέον του Προοδευτικού Κόμματος, Γ.Καφαντάρη, έλαβε παροιμιώδεις διαστάσεις. Στη θορυβώδη συνεδρίαση της 9^{ης} Ιουνίου ο Βενιζέλος αναφέρθηκε σε «παλιό συνεργάτη» που δεν ετόλμησε να αναλάβει τον αγώνα κατά της τρομοκρατίας του τύπου και αναγκαζόταν ο ίδιος να επωμιστεί όλο «τον αγώνα, όπως διά νομίμων μέσων αποκεφαλίσω την Λερναίαν Ύδραν».

Ο Καφαντάρης διέψευσε δύο φορές τον Βενιζέλο ενώπιον του κοινοβουλίου. Δεδομένης της μεταξύ τους έντασης, έπρεπε ένας από τους δύο πολιτικούς να αποδειχθεί «ψεύστης», ώστε να αρθεί η κατηγορία για τον άλλον. Η απάντηση του Βενιζέλου στις διαψεύσεις του Καφαντάρη ήταν πρωτοφανής: «η θέσις μου ως

⁹⁶⁴Ο.π., φ. 833 (26.5.1931), σ.1.

⁹⁶⁵Ο.π., φ. 840 (3.6.1931), σ.1.

⁹⁶⁶ Αντίστοιχη στάση άρνησης και αποχώρησης από το κοινοβούλιο είχε κρατήσει ο Βενιζέλος σε άλλη πρόταση Καφαντάρη για σύσταση εξεταστικής επιτροπής που θα διερευνούσε την ανάθεση των έργων οδοποιίας πριν ξεσπάσουν τα σκάνδαλα. Βλ. *Η Πρωία*, φ.1895 (1.4.1931), σ.1.

Προέδρου της κυβερνήσεως δε μου επιτρέπει ούτε να ραπίσω τον κ. Καφαντάρη, ούτε εις μονομαχίαν να τον καλέσω». Το Ελεύθερον Βήμα μίλησε για «ολίσθημα» της πολιτικής ζωής. Αναγνώρισε την υπερβολή στις εκφράσεις του Βενιζέλου για τον Καφαντάρη: «ο κ. Καφαντάρης εδικαιούτο άριστα να διαμαρτυρηθεί ότι όσα διετύπωσεν άλλοτε εις ιδιωτικές συνομιλίας και τα οποία αποτελούν μάλλον μεγαλοφώνους σκέψεις. Ηδύνατο ακόμη και να τας αποκηρύξη. Αλλ' όχι. Επροτίμησε να τας χαρακτηρίσει ψυχρώς ως ανακριβείας. Ίδού το ολίσθημα που προκάλεσε τους τραχείς πρωθυπουργικούς χαρακτηρισμούς και ωδήγησε εις την σημερινήν οδυνηρά διά τα κοινοβουλευτικά μας ήθη περιπέτεια.»⁹⁶⁷. Η συγκεκριμένη εφημερίδα δε θα μπορούσε να αμφισβητήσει τον πρωθυπουργό, που ζήτησε να καταρτιστεί «Συμβούλιο Τιμής» από όλα τα κόμματα της Βουλής προκειμένου να αποκατασταθεί ηθικά η διαφωνία. Ο αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος αναφέρθηκε στη γενικότερη στάση του πρωθυπουργού απέναντι στις προτάσεις της αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα του ιδίου. Ο Καφαντάρης συνέστησε στον Βενιζέλο να «αναμετρήσηνηφαλιώτερον τας εκφράσεις του και τας ύβρεις του περί δημοκοπίας». Ζητήθηκε και από τον Τσαλδάρη να σχολιάσει τις δηλώσεις του πρωθυπουργού. «Δεν ευρίσκω κανέναν λόγο να απαντήσω εις τον κ.πρωθυπουργό και δεν εννοώ και διά τίνα λόγονεγένοντο αύται»⁹⁶⁸. Το δημοσιογραφικό βήμα ήταν διαθέσιμο σε όποιον πολιτικό ήθελε να εκφράσει την αγανάκτησή του για την στάση του Βενιζέλου. Ο Καφαντάρης πρόσθεσε νέες δηλώσεις που δημοσιεύτηκαν στην πρώτη σελίδα της Καθημερινής : «Αξιοθρήνητος η διαγωγή του προέδρου της κυβερνήσεως: συκοφαντών υπερέβη παν όριο απρεπείας, ο αξιών να διδάξη ευπρέπεια και ηθική εις τον τύπο»⁹⁶⁹.

Δίπλα από τις δηλώσεις του Καφαντάρη η στήλη του Γ. Βλάχου σχολίαζε για τον Βενιζέλο: «Ανάξια της ευτυχούς ρητορείας με την οποία διεχειρίζετο άλλοτε πολύ ισχνότερα θέματα η ομιλία του». Προέτρεπε τον πρωθυπουργό, αντί να θυμώνει με τα παρόντα, «να υπεχώρει κατά δέκα έτη και θα συνήντα συκοφαντίας και ύβρεις και ρυπαρότητας και κοπριάν προς α όλα συνεταιρίσθηκαι τα οποία εβράβευσε τότε διότι δεν απηυθύνοντο κατά αυτού αλλά κατά των νεκρών πλέον πολιτικών του αντιπάλων». Σε άλλο άρθρο η αντίδραση του Βενιζέλου αποδόθηκε σε «σχέδιο» εξόντωσης των αντιπάλων του και όχι στην ευέξαπτη φύση του. Ο Βενιζέλος

⁹⁶⁷Ελεύθερον Βήμα, φ.3292 (11.6.1931), σ.1.

⁹⁶⁸Η Καθημερινή, φ. 3320 (7.6.1931), σ.8.

⁹⁶⁹Ο.π., φ.3524 (11.6.1931), σ.1.

παρεξήγησε τη διάθεση και το ύφος του Καφαντάρη σε ιδιωτική τους συζήτηση κατά τον «ανήσυχο Μάιο» του 1927. Ο τότε «Πρόεδρος» ήταν αγανακτισμένος και πάλι κατά του τύπου και δε φειδόταν αρνητικών σχολίων για τους λειτουργούς του. Η εφημερίδα θεωρεί ότι αυτή τη συναίνεση του Καφαντάρη εκμεταλλεύοταν εν προκειμένω ο Βενιζέλος ώστε να ανατρέψει την προοπτική συνεργασίας όλων των αντιπολιτευόμενων, κάτι που θα απειλούσε το Κόμμα και την εξουσία του⁹⁷⁰. Τελικά, στο Συμβούλιο Τιμής δε συμμετείχε ο Τσαλδάρης προβάλλοντας το επιχείρημα της «ενδοβενιζελικής διαφοράς»⁹⁷¹. Ο Σοφούλης, ως πρόεδρος της Βουλής και οι Παπαναστασίου, Ζαβιτζιάνος και Κονδύλης εξέδωσαν μία απόφαση που δεν ικανοποίησε τον Βενιζέλο, αν και ήταν «διακριτικά δυσμενής» για τον Καφαντάρη⁹⁷². Μετά την απόφαση του Συμβουλίου ο Καφαντάρης ανακοίνωσε την αποχή της κοινοβουλευτικής του ομάδας από τις εργασίες της Βουλής και της Γερουσίας μέχρι τη λήξη της Συνόδου⁹⁷³. Οι εφημερίδες παρακολούθησαν με ενδιαφέρον την αντιπαράθεση των πρώην συνεργατών. Οι «καθ'έξιν, κατά παράδοσιν και κατ'επάγγελμα αντιπολιτευόμενοι», όπως δήλωνε ο Γ. Βλάχος, οικτίραν το επίπεδο της πολιτικής αντιπαράθεσης⁹⁷⁴. Η παραδοχή ότι το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είχε καταντήσει «χαότης άγραφος»⁹⁷⁵ δεν αποτελούσε μία απόλυτα παρορμητική έκφραση για την πραγματικότητα της τότε Ελληνικής Δημοκρατίας. Η αντιπαράθεση των πολιτικών και η προβολή της στον τύπο, εκτός της έλλειψης ουσιαστικού νοήματος σε μια εποχή με πολλά και ποικίλα προβλήματα, καλλιεργούσε σαν κατάσταση και μία τάση απαξίωσης της πολιτικής και ισοπέδωσης των πολιτικών. Η δημοκρατία που θα έπρεπε να βιώνεται ως «μόνιμη μύηση στις πλουραλιστικές ιδέες»⁹⁷⁶ έτεινε να μετατραπεί σε μία διαρκή εκπαίδευση στην πολιτική αδιαφορία. Η δύναμη του τύπου ενισχυόταν όσο οι πολιτικοί έδειχναν την εξάρτησή τους από αυτόν. Μία χρονιά πριν την κήρυξη χρεοστασίου, ο τύπος προάγει σε μείζονα τα θέματα που αφορούν στις διενέξεις

⁹⁷⁰ *Η Καθημερινή*, φ.3325 (12.6.1931), σ.1. Παρατίθεται και διάλογος μεταξύ των δύο πολιτικών: «- Είδατε την κατάντια του τύπου; Τώρα γράφουν και για την γυναίκα μου.. – Έπρεπε να πληρώνετε κι εσείς εφημερίδας να γράφουν διά τας γυναίκας των...».

⁹⁷¹ *Η Πρωία*, φ.1968 (14.6.1931), σ.6.

⁹⁷² *Ακρόπολις*, φ.854 (14.6.1931), σ.6.

⁹⁷³ *Η Καθημερινή*, φ.3326 (13.6.1931), σ.6.

⁹⁷⁴ *Ο.π.*, σ.1.

⁹⁷⁵ *Ο.π.*, φ.3327 (14.6.1931), σ.1.

⁹⁷⁶ Pascal Bruckner, *La mélancolie démocratique*, Editions du Seuil, Paris 1990, p.65.

Το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ είχε μόλις επανακυκλοφορηθεί την πρώτη Ιουλίου του 1931 μετά από δεκάμηνη διακοπή. Είχε, επιτέλους, το βήμα να σχολιάσει τις κυβερνητικές πράξεις μετά από τις διώξεις που είχε υποστεί από την κυβέρνηση. Η επανακυκλοφορία του Ριζοσπάστη συνέπεσε με τον εμπρησμό της εβραϊκής εργατικής συνοικίας Κάμπελ, στη Θεσσαλονίκη. Η ευθύνη για τον εμπρησμό αποδιδόταν σε 200 περίπου άτομα που ανήκαν σε εθνικιστικές οργανώσεις οι οποίες δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας με το πρόσχημα ότι προστατεύουν τους εκεί πληθυσμούς από τις επιθέσεις των Βουλγάρων⁹⁷⁷. Ο Ριζοσπάστης συνέδεσε τις ενέργειες αυτών των ομάδων με τους κυβερνητικούς στρατιωτικούς κύκλους και τη δράση των απότακτων αξιωματικών στη Μακεδονία πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους⁹⁷⁸. Η λογική αυτή προέκυπε από την ιδέα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, με την οποία τελικά είχε συνταχθεί το ΚΚΕ υπέρ της δυνατότητας αυτονομίας της Μακεδονίας και της Θράκης στην προοπτική μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής βαλκανικής ομοσπονδίας⁹⁷⁹.

Άλλες αριστερές εφημερίδες ήταν πιο εγκρατείς στην απόδοση ευθυνών για τον εμπρησμό που αναστάτωσε ολόκληρη τη Θεσσαλονίκη. Η Σοσιαλιστική Σημαία δήλωνε τη συμπαράσταση στους Ισραηλίτες που επλήγησαν και πρόβαλλε τις ανάγκες των κατοίκων, τους οποίους ενέτασσε στο ελληνικό προλεταριάτο και εξήρε την συμμετοχή τους στους αγώνες των Ελλήνων εργατών⁹⁸⁰. Οι αρχειομαρξιστές, μέσω της εφημερίδας Η Πάλη των Τάξεων, κατήγγειλαν το «τραστ Ελλήνων και Εβραίων καπιταλιστών» που παραμελούσε την ασφάλεια των εργατικών συνοικιών για να εξυπηρετεί τα συμφέροντά του⁹⁸¹. Στις εφημερίδες του αστικού χώρου το περιστατικό έτυχε ιδιαίτερης προσέγγισης και προσοχής ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση την απόσταση του τόπου έκδοσης από το γεγονός. Η εφημερίδα Μακεδονία της Θεσσαλονίκης, που υποστήριζε την κυβέρνηση, αφιέρωσε όλη την πρώτη σελίδα της στον εμπρησμό της Κάμπελ. Εμπλούτισε το ρεπορτάζ με φωτογραφίες, συνέντευξη από το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας,

⁹⁷⁷ Το ζήτημα είχε απασχολήσει τη Βουλή ματά από επερώτηση του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Ι. Μουντζουρίδη. *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΟΗ' (22.5.1931)*, σσ. 1106-1107.

⁹⁷⁸ *Ριζοσπάστης*, φ. 6940 (1.7.1931), σ.1.

⁹⁷⁹ Αλ. Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα, 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ.67.

⁹⁸⁰ *Σοσιαλιστική Σημαία*, φ.7 (28.6.1931), σ.1.

⁹⁸¹ *Η Πάλη των Τάξεων*, φ.30 (3.7.1931), σ.1.

Στ.Γονατά και μαρτυρίες των κατοίκων⁹⁸². Το Ελεύθερον Βήμα άφησε το θέμα για την έκτη σελίδα. Το ρεπορτάζ ήταν, όμως, αρκετά αναλυτικό. Έδινε μία άλλη διάσταση στην υπόθεση, καθώς, εκτός από τη μέριμνα του κράτους, πρόβαλε και την ευθύνη των ίδιων των Ισραηλιτών από προσκείμενη συνοικία, οι οποίοι εμφανίζονταν να επιτίθενται κατά των χωροφυλάκων και κάποιων αξιωματικών⁹⁸³. Η Βραδυνή δεν κατηγόρησε τους Ισραηλίτες. Μάλιστα, δημοσίευσε και την επιστολή διαμαρτυρίας του προέδρου της Εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, ενώ απέδωσε την ευθύνη στην κρατική απρονοησία. Χαρακτήρισε το γεγονός «Μεσαιωνικά Βαρβαρότητα»⁹⁸⁴.

Στη Βόρεια Ελλάδα είχαν συγκροτηθεί κατά το Μεσοπόλεμο ακροδεξιές παρακρατικές οργανώσεις, κάτι που αποδόθηκε κυρίως στην πρόταση εκείνη του ΚΚΕ περί αυτονομής⁹⁸⁵. Οι ιδέες του εθνικοσοσιαλισμού και του φασισμού είχαν κερδίσει έδαφος μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε όλη την Ευρώπη, αν και η φιλελεύθερη δημοκρατία θεωρούνταν το σχεδόν τέλειο παγκόσμιο μοντέλο⁹⁸⁶. Το πρόβλημα της δράσης των εθνικιστικών οργανώσεων προκάλεσε το Δεκέμβριο του 1931 μακρά συζήτηση στη Βουλή⁹⁸⁷. Όταν ο Βενιζέλος δήλωσε ότι το κράτος θα τις προστατέψει έδωσε μία ακόμα αφορμή στον τύπο να τον παρουσιάσει ότι επιδιώκει δικτατορία. Με το περιστατικό του εμπρησμού ενισχύονταν η άποψη που προωθούσε αργά αλλά συστηματικά ο αντιπολιτευόμενος τύπος ότι η κυβέρνηση έχανε σταδιακά τα ερείσματά της στις προσφυγικές μάζες.

Το καλοκαίρι του 1931 διενεργήθηκε η αναπληρωματική εκλογή της Μυτιλήνης, μετά την παραίτηση του Β. Καραπαναγιώτη. Αποτέλεσε μία ακόμα χαμένη ευκαιρία για την κυβερνητική επιρροή στις Νέες Χώρες, τις οποίες ήθελε να θεωρεί το προπύργιό της. Οι υποψήφιοι εκπροσωπούσαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Αγροτο-εργατικό Κόμμα του Παπαναστασίου και το ΚΚΕ. Υπήρξε

⁹⁸²Μακεδονία, φ.6811 (1.7.1931), σ.1.

⁹⁸³Ελεύθερον Βήμα, φ.3312 (1.7.1931), σ.6.

⁹⁸⁴Η Βραδυνή, φ.3478 (30.6.1931), σ.1.

⁹⁸⁵Γ.Γιαννουλόπουλος, «Η Ιστορία είναι ο Άρειος Πάγος των φτωχών: Τα ελληνικά «εθνικά ζητήματα» στον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και την Απελευθέρωση», στο: *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και Ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ος αιώνας)*, Κείμενα για την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, επιμ.: Κ.Αρώνη-Τσίχλη, Στ. Παπαγεωργίου, Αλ.Πατρικίου, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σσ. 164-165.

⁹⁸⁶S. Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20° αιώνα*, μτφρ. Ηρ.Στρούκου- Σοφ. Βόικου, Εκδόσεις «Ποιότητα», Αθήνα² 2002, σ. 124.

⁹⁸⁷Η Καθημερινή, φ.3455 (11.12.1931), σ.5 και σ.6.

και ένας ανεξάρτητος υποψήφιος φιλελεύθερης προέλευσης. Αυτός κατήλθε στις εκλογές με την στήριξη του Καραπαναγιώτη, ο οποίος έχοντας πια αποχωρήσει από το Κόμμα των Φιλελευθέρων θέλησε να αναμετρηθεί με τους πρώην συναγωνιστές του. Το Λαϊκό Κόμμα δε συμμετείχε στην εκλογή με κάποια υποψηφιότητα. Ο κυβερνητικός υποψήφιος επικράτησε με σχεδόν το 48% των ψήφων, αλλά οι αντίπαλοί του έλαβαν μεγαλύτερο ποσοστό συνολικά. Το ανησυχητικό για την κυβέρνηση ήταν ότι δεύτερος ήρθε ο υποψήφιος του ΚΚΕ με ποσοστό περίπου 22% επί των ψηφισάντων στο σύνολο της Λέσβου και πρώτος εντός της Μυτιλήνης (ξεπερνώντας κατά 234 ψήφους τον κυβερνητικό υποψήφιο). Ο Ριζοσπάστης θεώρησε σημαντική πρόοδο για το ΚΚΕ αυτό το αποτέλεσμα. Το παρουσίασε σε ειδικό πλαίσιο στην πρώτη σελίδα και έστειλε «αγωνιστικό χαιρετισμό» στην «Κόκκινη Μυτιλήνη» και τους υπενθύμιζε ότι ο αγώνας δεν είχε τελειώσει με την ψήφο, θα τελείωνε μόνον με την Επανάσταση⁹⁸⁸. Η υπερίσχυση αυτή οφειλόταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, στην έσχατη πενία στην οποία είχε καταδικάσει η κυβερνητική πολιτική τις λαϊκές μάζες και η οποία οδήγησε σταδιακά στην δημιουργία ταξική συνείδησης. Ακόμα και το συνήθως οργισμένο και λιτό ύφος γραφής του Ριζοσπάστη είχε στοιχεία λυρισμού και σχήματα λόγου στο φύλλο της Τρίτης 7 Ιουλίου του 1931: *«Είναι αλήθεια λοιπόν; Ούτε πείνα, ούτε εκμετάλλευση, ούτε καταπίεση; Από παντού σαν μουσική ρυθμική τα κύμβαλα των ληστών λωποδυτών αλαλάζουν: ευτυχία, λευτεριά, παράδεισος. Πόση ειρωνεία και πόση απάτη! Είναι η ηχώ της χλιδής των οργίων του Βενιζέλου και της Σκυλίτζαινας...»*. Τα επόμενα φύλλα του Ριζοσπάστη κινούνταν σε απειλητικούς τόνους για την κυβέρνηση και το κοινωνικό καθεστώς που αυτή υπηρετούσε⁹⁸⁹.

Οι αστικές εφημερίδες δε συμεμερίζονταν τον ενθουσιασμό του Ριζοσπάστη για τα αποτελέσματα της αναπληρωματικής εκλογής. Η Καθημερινή στο κεντρικό άρθρο του αρχισυντάκτη της προσποιήθηκε αρχικά αδιαφορία: *«Το αποτέλεσμα της εν Μυτιλήνη αναπληρωματικής εκλογής δεν δύναται να μας ενδιαφέρει ως παράταξιν ή ως κόμμα, αλλά αν λησμονήσομεν τους εαυτούς μας ως παράταξιν και θυμηθούμε ότι αποτελούμε μέρος ενός συνόλου κοινωνικού, τότε θα πρέπει να ανησυχήσομεν»*⁹⁹⁰. Η

⁹⁸⁸ Ριζοσπάστης, φ.6946 (7.7.1931), σ.1. Ο Σ. Κονταράς, υποψήφιος του ΚΚΕ, παρουσιάζοταν σε φωτογραφία και σε στήλη, κάτι που σπανίως έκανε ο Ριζοσπάστης για μεμονωμένα πρόσωπα, αν δεν ήταν οι μεγάλοι θεωρητικοί της ιδεολογίας ή οι πολιτικοί της ΕΣΣΔ.

⁹⁸⁹ Ενδεικτικοί τίτλοι από τα πρωτοσέλιδα άρθρα του Ριζοσπάστη: φ.6947 (8.7.1931) «Πανικός στο στρατόπεδο των πλουσίων! Τρέμουν!», φ.6948 (9.7.1931) «Οι σπασμοί του τέρατος».

⁹⁹⁰ Η Καθημερινή, φ.3350 (7.7.1931), σ.1.

ανησυχία αφορούσε στο ίδιο το ποσοστό που διαφοροποιούσε τον Ριζοσπάστη από τις καθημερινές του εκδόσεις, το ποσοστό της αύξησης των κομμουνιστών στο νησί της Λέσβου και ιδιαίτερα μέσα στην πόλη⁹⁹¹. Ο Γ. Βλάχος δεν απέδιδε, βέβαια, την αύξηση του ποσοστού του ΚΚΕ στην απουσία της παράταξής του από την εκλογική αναμέτρηση. Ωστόσο, έκρινε ως αποτέλεσμα ολιγωρίας και αμέλειας της παράταξής του αυτή την απουσία. Μάλιστα, μπροστά στον «κομμουνιστικό κίνδυνο», με έμμεσο τρόπο, τολμά να προτείνει ο αδιάλλακτος το μάλλον αδιανόητο, τη συσπείρωση των αστικών κομμάτων: *«Θέλουμε όμως καταλείποντες προς στιγμήν υποθέσεις και ιστορίας που μας καθιστούν εμάς τους αστούς, τους κοινώς νοικοκυραίους άσπονδους εχθρούς μεταξύ των, να συγκινηθώμεν, έστω και την Δωδεκάτηνώραν εις τας εκδηλώσεις αυτάς, πριν εις τας εκλογάς μας ανοίξουν τους οφθαλμούς οι ψηφοφόροι... Προ αυτού, αν όχι χάριν ημών ως κομμάτων, χάριν της Ελλάδος ως πατρίδος κοινής, δεν πρέπει να αντιμετωπίσωμεν την εις το κοινοβουλευτικό υπέδαφος προετοιμαζομένην κακήν ταραχήν η οποία αν μετατραπεί εις σεισμόν πρόκειται να ερειπώσει μόνον και να μην οικοδομήσει τίποτε εις τα ερείπια;»*. Η Ακρόπολις κατηγορούσε ευθέως τον Βενιζέλο ότι με την πολιτική του *«ωδήγησε τον λαόν εις τον κομμουνισμόν»*⁹⁹². Αυτό που ανησυχούσε τα αστικά έντυπα ήταν περισσότερο η υπόρρητη απειλή που συνιστούσε η άνοδος της ισχύος των εργαζομένων⁹⁹³. Η φιλοκυβερνητική εφημερίδα Μακεδονία χαρακτήρισε το αποτέλεσμα «περήφανον νίκη»⁹⁹⁴. Στις προοδευτικές δυνάμεις του νησιού υπολογιζόταν και το ποσοστό του υποψηφίου του Αλεξ. Παπαναστασίου. Παρά την έντονη και συνεχή αντιπαράθεση του Παπαναστασίου με τον Βενιζέλο, ο τύπος που υποστήριζε την κυβέρνηση συνήθιζε να τον θεωρεί αριστερή πτέρυγα του Κόμματος.

Η «κίτρινη αντιπολίτευσις» χαρακτηρίστηκε «ο πιο ένθερμος υποστηρικτής των κομμουνιστών» υπό την έννοια ότι με την κριτική της ευνοεί την στροφή των βενιζελικών ψηφοφόρων προς το ΚΚΕ. Σε αυτήν την περίπτωση ο βενιζελικός τύπος προδίδει, ακούσια ίσως, τη συνειδητοποίηση της διαρροής ψήφων από τον βενιζελισμό προς την αριστερά, κάτι που θα φαινόταν μετά την Κατοχή. Το

⁹⁹¹ Στο δημοσίευμα παρατίθεντο οι αναλυτικοί αριθμοί των εκλογικών αποτελεσμάτων της Λέσβου από το 1922 και συγκρίνονταν με τις διαφοροποιήσεις τους, όταν το Λαϊκό Κόμμα είχε εκλογική παρουσία στο νησί.

⁹⁹² Ακρόπολις, φ. 875 (7.7.1931), σ.1.

⁹⁹³ Πβ. Er. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο¹², Αθήνα 2010, σ. 165.

⁹⁹⁴ Μακεδονία, φ.6817 (7.7.1931), σ.1.

αποτέλεσμα της εκλογής ανησύχησε και την κυβέρνηση. Οι υπουργοί οικονομικών, Κ. Μαρής και Παιδείας, Γ. Παπανδρέου, υπολογίζοντας και τον ρόλο του τύπου πρότειναν στο Βενιζέλο να επαναληφθεί η εκλογή με κάποιο πρόσχημα νομικής φύσης ή ακόμα και να προκηρυχθούν νέες εκλογές. Το σκεπτικό τους είχε λογική βάση, καθώς ευελπιστούσαν να εκμεταλλευτούν το γεγονός ότι η κυβέρνηση, αν και είχε χάσει μέρος των υποστηρικτών της, ακόμα κατάφερνε να πλειοψηφεί. Οι υπουργοί φαίνονταν να γνωρίζουν ότι η δυναμική του εκλογικού σώματος δεν ήταν ανάλογη προς τη δυναμική του τύπου. Επιπλέον, με την προκήρυξη εκλογών θα μπορούσαν να αιφνιδιάσουν τη διαιρεμένη αντιπολίτευση. Ο Βενιζέλος αρνήθηκε. Επέμενε ότι η τετραετία έπρεπε να ολοκληρωθεί. Ανακίνησε το ζήτημα της αναγνώρισης του πολιτεύματος από το Λαϊκό Κόμμα, ζητώντας τη διαμεσολάβηση του Δημ. Μάξιμου προς τον Π. Τσαλδάρη⁹⁹⁵. Πίστευε ότι χωρίς την αναγνώριση του πολιτεύματος από όλους όσους θα εμπλέκονταν με τις εκλογές το αποτέλεσμα δεν θα ήταν ευνοϊκό για τους Φιλελεύθερους. Είναι πιθανόν ότι ο Βενιζέλος με αυτήν την επιλογή απώλεσε την ευκαιρία να ανανεώσει την λαϊκή εντολή και τη θητεία του.

Οι φήμες για εκλογές τον Οκτώβριο του 1931 διήγειραν τον αντιπολιτευόμενο τύπο. Η ψύχραιμη πλέον γραφίδα της Καθημερινής αναγνώριζε ότι το συμφέρον του Λαϊκού Κόμματος ήταν να γίνουν οι εκλογές με το πέρας της τετραετίας. Ωστόσο, όφειλε να συμφωνήσει με τους υπουργούς της κυβέρνησης γιατί «αυτή καταρρέει και μαζί της συμπαρασύρει και τι κράτος» και γιατί « το κακόν τώρα είναι εις την αρχήν του»⁹⁹⁶. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος παρουσίαζε την προσφυγή στις κάλπες ως τη μόνη λύση για μία κυβέρνηση που «απέτυχε παταγωδώς»⁹⁹⁷, ενώ η πάντα ενθουσιώδης και δηκτική Ακρόπολις δεν έκανε αξιοσημείωτες αναφορές στο θέμα των εκλογών, γιατί εκείνες τις ημέρες είχε λάβει διαταγή της Εισαγγελικής Αρχής Πρωτευούσης για παράβαση του νόμου 5060 περί τύπου και ασχολούταν με την καταγγελία του «άδικου νόμου»⁹⁹⁸.

Τον Αύγουστο του 1931 ο τύπος προέβη σε μία ακόμα αποκάλυψη από εκείνες που η ανάγνωσή τους «σκανδάλιζε» και ταυτόχρονα ευαρεστούσε την ελληνική κοινωνία. Η αποκάλυψη αφορούσε στον ιδιωτικό βίο του υπουργού Δικαιοσύνης, Ν. Αβραάμ, ο οποίος εξ αιτίας της αναγκάστηκε τελικά σε παραίτηση.

⁹⁹⁵Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1922-1940*, ό.π., σ. 461.

⁹⁹⁶*Η Καθημερινή*, φ.3365 (22.7.1931), σ.1.

⁹⁹⁷*Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.237 (22.7.1931), σ.1.

⁹⁹⁸*Ακρόπολις*, φ.890 (22.7.1931), σ.1.

Το σημαντικό δεν ήταν το ίδιο το γεγονός, όσο η χρήση αυτού από τον τύπο και μάλιστα μετά την ψήφιση του νόμου που προοριζόταν να προστατέψει την προσωπική ζωή των πολιτών. Σημαντικό είναι, επίσης, ότι περισσότερη προβολή στο γεγονός έδωσε κυρίως ο Ριζοσπάστης και όχι ο αστικός τύπος, που γενικά ασχολείτο με ανάλογα θέματα και ως τότε δε φειδόταν τολμηρής διατύπωσης και λεπτομερούς περιγραφής ακόμα και μετά την ισχύ του ν.5060.

Ο αστικός τύπος συνήθιζε να κατηγορεί τους κομμουνιστές για ανηθικότητα και διαφθορά της κοινωνίας με τα ελεύθερα ήθη τους. Ο Ριζοσπάστης, ειδικότερα, είχε υποστεί κατά το περασμένο έτος δικαστικές διώξεις από πρωτοβουλία του υπουργού Δικαιοσύνης, κάτι που του είχε στοιχίσει μήνες παύσης. Επιπλέον, είχε μηνυθεί για κίνηση κατά του κοινωνικού καθεστώτος εξ αιτίας της δημοσίευσης της αντιπολεμικής προκήρυξης της Κομμουνιστικής Διεθνούς με αφορμή τις εκδηλώσεις ειρήνης στην ΕΣΣΔ (1.8.1931)⁹⁹⁹. Ανάλογη δικαιολογία – αγανάκτησης λόγω συνεχών διώξεων - δεν μπορούσε να επικαλεστεί η Βραδυνή, που, και αυτή, προσπάθησε να θίξει την προσωπική τιμή του υπουργού. Άλλωστε, το συγκεκριμένο έντυπο είχε ασχοληθεί με την προσωπική ζωή και άλλων μελών της κυβέρνησης, όπως του υπουργού Γεωργίας, Απ.Αλεξανδρή¹⁰⁰⁰. Υπαιτιγμούς για το Ν. Αβραάμ άφηναν και άλλες εφημερίδες. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος έγραφε με κεφαλαία γράμματα σε έντονο πλαίσιο για «αποκαλυφθέντα αίσχη που αποτελούν κοινό μυστικό στα γραφεία των κυβερνητικών εφημερίδων» και για υπουργούς των οποίων «ο δημόσιος βίος γέμει καταχρήσεων και κλοπών, ο ιδιωτικός των δε όζει έτι χειρότερα»¹⁰⁰¹. Άνωθεν των στοιχείων της εφημερίδας διατυπωνόταν ένα ερώτημα που δεν θα μπορούσε να συνδυαστεί παρά μόνον με το κύριο άρθρο : «*απομακρυνόμενου του κ.Ν.Αβραάμ, το υπουργείον Δικαιοσύνης θα αναλάβει ο κ. Βενιζέλος;*». Οι πληροφορίες της εφημερίδας Ελληνική δεν έθιγαν τόσο τον υπουργό Δικαιοσύνης, όσο τον βουλευτή Πειραιώς των Φιλελευθέρων Γ. Σακκαλή, τον οποίον παρουσίαζαν να έχει οργανώσει διοχέτευση στον τύπο πληροφοριών εις βάρος του συναδέλφου του. Παρουσίαζε, μάλιστα, τους Φιλελεύθερους διαιρεμένους με γνώμονα το έντυπο στο οποίο πρόσκειντο¹⁰⁰². Ο Γ. Σακκαλής υπέβαλε μήνυση

⁹⁹⁹ Ριζοσπάστης, φ. 6912 (5.8.1931), σ.1.

¹⁰⁰⁰ Η Βραδυνή, φ.3428 (14.5.1931), σ.1.

¹⁰⁰¹ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.257 (11.8.1931), σ.1.

¹⁰⁰² Η Ελληνική, φ.2224 (10.7.1931), σ.8.

κατά της Ελληνικής και ο Ν.Αβραάμ κατά του Ριζοσπάστη και της Βραδυνής. Την κίνηση του τελευταίου επικρότησε σε άρθρο της η Καθημερινή¹⁰⁰³.

Η Βραδυνή στο επόμενο φύλλο της ενημέρωνε τους αναγνώστες σχετικά με τη μήνυση. Ο Ριζοσπάστης, όμως, είχε αποφασίσει μία επίθεση πρωτοφανή για την έως τότε γραμμή του. Το άρθρο της 8^{ης} Αυγούστου τιτλοφορείτο «οι ανήθικοι περί ηθικής, οι δολοφόνοι περί δολοφονιών, οι πουλημένοι περί μισθαρνών οργάνων». Έκανε μία αναδρομή στα τελευταία χρόνια για να αποδείξει την ασυνέπεια λόγων και πράξεων των αστών πολιτικών. Το πρωτοσέλιδο της 11^{ης} Αυγούστου ερχόταν να επιβεβαιώσει την άποψη της εφημερίδας όσον αφορά, τουλάχιστον, στην αστική ηθική. Ο Ριζοσπάστης παρέθετε ολόκληρο το άρθρο 20 περί δυσφημίσεως και το άρθρο 29 περί ασέμων δημοσιευμάτων από τον πρόσφατο νόμο περί τύπου. Ο τίτλος ήταν αναλυτικός και χωρίς υπονοούμενα: «Αποκάλυψη του αστικού παραδείσου: οι ανήθικοι, αυτοί που έχουν λερωμένη τιμή - μιλούν για ηθική και συκοφαντούν τους κομμουνιστές πως θα χαλάσουν την οικογένεια...». Οι φωτογραφίες που πλαισίωναν το ρεπορτάζ συμπλήρωναν ένα πρωτοσέλιδο «κίτρινου χαρακτήρα»¹⁰⁰⁴. Αυτό που ήθελε να προβάλλει η συγκεκριμένη εφημερίδα ήταν κυρίως η υποκρισία της αστικής ηθικής και η ανεπάρκεια του υπουργού, όχι λόγω των ιδιωτικών του προτιμήσεων, αλλά λόγω των νόμων που είχε προωθήσει κατά τη διάρκεια της θητείας του και ιδιαίτερα του νόμου 5060, που έπληττε άμεσα τον τύπο.

Στο παράρτημα, που εκτάκτως είχε προστεθεί στην έκδοση της εφημερίδας, συνεχιζόταν στο δριμύ και οικείο ύφος ο σχολιασμός για τον «υπουργό της ηθικής». Ενημέρωνε τους αναγνώστες ότι οι «χωροφύλακες του δικτάτορα» είχαν εισβάλει στο τυπογραφείο προκειμένου να προλάβουν την εκτύπωση του συγκεκριμένου τεύχους της εφημερίδας. Μέχρι και τις 15 Αυγούστου, όταν διακόπηκε προσωρινά η κυκλοφορία του Ριζοσπάστη, το θέμα δεν έλλειψε από τα πρωτοσέλιδα. Στις 18 η εφημερίδα επανακυκλοφορεί και ενημερώνει για τις διώξεις που υφίσταται. Ωστόσο, συνεχίζει την αποκάλυψη στοιχείων της προσωπικής ζωής και για τον βουλευτή Αιγίνης, Ιω. Χατζή, από τον οποίο είχε, επίσης, κατατεθεί μήνυση εναντίον της εφημερίδας. Η επιμονή του Ριζοσπάστη σε χαρακτηρισμούς κατά του Ν.Αβραάμ, συνεχίστηκε σε κάθε φύλλο μέχρι την εκδίκηση της υπόθεσης στις 31 Αυγούστου. Η Βραδυνή, αν και είχε αναφερθεί στον υπουργό δικαιοσύνης τρεις μέρες νωρίτερα

¹⁰⁰³ Η Καθημερινή, φ.3686 (12.8.1931), σ.1.

¹⁰⁰⁴ Ριζοσπάστης, φ.6918 (11.8.1931), σ.1.

από τον Ριζοσπάστη, θα δικαζόταν στις 8 Σεπτεμβρίου. Ο νέος νόμος περί τύπου προέβλεπε την εκδίκαση των υποθέσεων χωρίς χρονοτριβή.

Η Ακρόπολις ήταν η πρώτη καθημερινή εφημερίδα που είχε υποστεί τις συνέπειες του νόμου και είχε τελικά πληρώσει το σχετικό πρόστιμο μετά από δίκη¹⁰⁰⁵. Η δήλωση του Βενιζέλου για αναθεώρηση του Συντάγματος μετά τις γερουσιαστικές εκλογές, δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα και σχολιάστηκε ως μία «νέα θρασεία κατά του τύπου»¹⁰⁰⁶. Όμως, η περίπτωση του Ριζοσπάστη ήταν πιο σύνθετη. Ο ενάγων ήταν ο ίδιος ο υπουργός Δικαιοσύνης και ο εναγόμενος διατηρούσε την διάθεσή του για ακρότητες, καθώς τα κίνητρά του ήταν ιδεολογικά. Δεν είναι πιθανόν ο Ριζοσπάστης να αποσκοπούσε σε αύξηση των πωλήσεων, πρώτον γιατί γνώριζε ότι οι περισσότεροι αστοί δύσκολα θα αγόραζαν το έντυπο για λόγους «κοινωνικούς» και δεύτερον γιατί ο δικαστικός αγώνας είχε περισσότερο ενδιαφέρον καθώς ήταν αγώνας «κατά της μπουρζουαζίας». Την ημέρα της δίκης το πρωτοσέλιδο του Ριζοσπάστη κατήγγειλε τις απαγορεύσεις εις βάρος των λαϊκών ελευθεριών: *«Κάτω όλοι οι φασιστικοί νόμοι! Ελευθερία τύπου, οργάνωσης, συγκέντρωσης και απεργίας! Πάλη κατά της κυβέρνησης της κεφαλαιοκρατίας, της ληστείας, της διαφθοράς!»*¹⁰⁰⁷. Η εφημερίδα προτάσσει την επαναστατική ιδεολογία που την ωθεί σε σταθερή αδιαλλαξία απέναντι στο αστικό καθεστώς και σε όσους το στηρίζουν: *«Για μας οι αστικοί νόμοι είναι κουρελόχαρτα! Τους εκμεταλλευόμαστε όταν και εφόσον αυτό συμφέρει την εργατική τάξη. Γι' αυτό δεν πάσαμε ποτέ τις αποκαλύψεις για τον Αβραάμ, όπως οι αστικές εφημερίδες»*.

Η παραίτηση του Ν. Αβραάμ ήταν κοινό αίτημα του αντιπολιτευόμενου τύπου. Η Ακρόπολις ζητούσε από τον πρωθυπουργό να του υποδείξει να παραιτηθεί χάρη στο «καλώς εννοούμενον συμφέρον του» και προκειμένου να εκδικαστούν οι εκκρεμείς μηνύσεις¹⁰⁰⁸. Η Καθημερινή, αν και πείθεται στις διαβεβαιώσεις του υπουργού ότι συκοφαντήθηκε από τον τύπο και δεν θεωρεί ότι πρέπει να παραιτηθεί, του συνιστά να αποχωρήσει άμεσα από το υπουργικό αξίωμα. Στην επικείμενη δίκη ο πρόσφατος νόμος έδινε το δικαίωμα στους κατηγορούμενους να χρησιμοποιήσουν ό,τι στοιχεία και τρόπους είχαν προκειμένου να στηρίξουν την

¹⁰⁰⁵ Ακρόπολις, φ.890 (22.7.1931), σ. 1.

¹⁰⁰⁶ Ο.π., φ. 927 (29.8.1931), σ.1.

¹⁰⁰⁷ Ριζοσπάστης, φ.6936 (31.8.1931), σ.1.

¹⁰⁰⁸ Ακρόπολις, φ.926 (28.8.1931), σ.1.

αθωότητά τους. Ο Ν.Αβραάμ, σύμφωνα με τον Γ. Βλάχο, θα ήταν προτιμότερο να το πράξει ως πολίτης παρά ως υπουργός Δικαιοσύνης¹⁰⁰⁹. Η εφημερίδα Εσπερινή ενεπλάκη στην υπόθεση της μήνυσης προς τη Βραδυνή, όταν έγραψε ότι κατά τη διάρκεια της δίκης ο διευθυντής της, Δημ. Αραβαντινός, ικέτευσε ενώπιον του δικαστηρίου το Ν.Αβραάμ να αποσύρει τη μήνυση. Η Βραδυνή απάντησε δημοσιεύοντας επιστολή του υπουργού με την οποία αυτός διέψευδε τους ισχυρισμούς της Εσπερινής¹⁰¹⁰.

Οι συντάκτες της Βραδυνής καταδικάστηκαν σε χρηματικό πρόστιμο 7.000 δραχμών, ενώ οι συντάκτες του Ριζοσπάστη σε πενταετή φυλάκιση. Το περιστατικό ήταν αποκαλυπτικό πολλών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας και διαφορετικών παραμέτρων της νοοτροπίας που επικρατούσε. Σχέσεις δημοσιογράφων μεταξύ τους και πολιτικών με δημοσιογράφους, έλλειψη συνοχής στο κυβερνών κόμμα, προσωπικά δεδομένα είχαν γίνει βορά σε ένα βεβαρυμένο μικροαστικό κοινό που ασυνείδητα επιθυμούσε να αποστρέψει το βλέμμα από τα καθημερινά πρακτικά προβλήματα. Οι περιπέτειες τύπου και πολιτικών απαξίωναν – υποβάθμιζαν δύο παράγοντες εξουσίας που είχαν πλέον συνδεθεί άρρηκτα και ουσιαστικά μεταξύ τους.

Τον «θερμό» Αύγουστο του 1931 ένα ακόμα περιστατικό ενέτεινε την πόλωση. Στο θέατρο Περοκέ κατά τη διάρκεια της λαϊκής επιθεώρησης «Η κατεργάρα» (22.8.1931), οι ηθοποιοί δέχτηκαν ένοπλη επίθεση. Ο μηχανικός της σκηνής σκοτώθηκε και τραυματίστηκαν τρεις από τον θίασο και το κοινό. Η παράσταση παιζόταν από τεσσάρων μηνών, αλλά τα γεγονότα του καλοκαιριού είχαν ξεσηκώσει τους ακραίους βενιζελικούς. Το νούμερο που προκάλεσε την οργή των θερμόαιμων κυβερνητικών, των «γυπαραίων», όπως τους αποκαλούσε ο τύπος εκτελούσε ο ηθοποιός Β. Αυλωνίτης και αμφισβητούσε με έμμετρο στίχο την αξιοπιστία της κυβέρνησης. Η Καθημερινή, εκτός από το κύριο άρθρο της, δημοσίευε διαμαρτυρία του Π.Τσαλδάρη με την οποία ο αρχηγός των Λαϊκών διαπίστωνε την επάνοδο της «βενιζελικής τρομοκρατίας». Οι μνήμες της Καθημερινής επιστρατεύονταν συχνά ως επιβεβαίωση της τακτικής των αντιπάλων: *«Προ ένδεκα ετών: Η οργανωμένη Τρομοκρατία – Μπράβοι πυροβολούντες εις το θέατρον Κοτοπούλη»*. Αν και έγιναν συλλήψεις δύο ατόμων, η ευθύνη, σύμφωνα με τον κύριο αρθρογραφο της Καθημερινής, βάρυνε την

¹⁰⁰⁹ Η Καθημερινή, φ.3380 (15.8.1931), σ.1.

¹⁰¹⁰ Η Βραδυνή, φ.2378 (9.9.1931), σ.6.

κυβέρνηση, την Λέσχη Φιλελευθέρων και τον τύπο. Η μόνη λύση ήταν «ο κακός αυτός κόσμος να φύγει», γιατί η «Ελλάς δε διψά πλέον ούτε γρόνθους, ούτε πυγμάς, ούτε ρόπαλα, ούτε αίματα. Διψά χαράς και γαλήνης.»¹⁰¹¹. Το Ελεύθερον Βήμα άφησε για την έκτη σελίδα το θέμα καιενημέρωνε για τις ανακρίσεις¹⁰¹². Η «Λέσχη» καταδίκασε με επίσημο ανακοινωθέν της τα γεγονότα και αποκήρυξε τα παρακρατικά στοιχεία με τα οποία δεν είχε ποτέ επαφές¹⁰¹³. Η Ακρόπολις σε ανοιχτή επιστολή του προς τον Βενιζέλο, που είχε μόλις επιστρέψει από τις διακοπές του στη Bagnold της Γαλλίας, ζητούσε να συντονίσει την έρευνα για την ανακάλυψη των ηθικών αυτουργιών της επίθεσης. Η εφημερίδα τόνιζε ότι αν ο πρωθυπουργός δεν συμβάλλει με τον τρόπο του στις έρευνες, κάθε πολίτης θα μπορούσε να θεωρήσει την παθητική του στάση ως επιδοκιμασία της επίθεσης¹⁰¹⁴. Η «Ενωσις Συντακτών» δέχτηκε να συνεργαστεί με το υπουργείο Εσωτερικών για την παροχή άδειας στους θεατρικούς συγγραφείς πριν από την παρουσίαση νέων έργων, ώστε να αποφευχθούν στο μέλλον οι ακρότητες¹⁰¹⁵. Το επεισόδιο στο Περοκέ αναζωπύρωσε στον αντιπολιτευόμενο τύπο τις μνήμες του Εθνικού Διχασμού. Οι κυβερνητικοί παράγοντες όφειλαν να αποκηρύξουν τους ανήσυχους υποστηρικτές τους οι οποίοι, λόγω στρατιωτικών καταβολών, αντιλαμβάνονταν την αντιπαράθεση ως μάχη. Η κυβέρνηση και η αντιπολίτευση δεν μπορούσαν να υποκρίνονται ότι συνυπάρχουν, προσφέροντας στη δημοκρατία τις υπηρεσίες τους. Αν η δημοκρατία στοχεύει στην ομογνωμία μέσα από τη διαίρεση, στην ειρήνη μέσα από τα αντίθετα συμφέροντα, η ελληνική δημοκρατία είχε χάσει τους στόχους της.

Ο Βενιζέλος είχε υποσχεθεί ότι η Ελλάδα με το πέρας της τετραετίας θα γινόταν «αγνώριστη». Τα ιδεολογικά θεμέλια αυτού του προτάγματος ήταν διττής φύσης. Από τη μία, εννοούταν η αναδιαμόρφωση μέσα από τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και τη μεταβολή των υλικών όρων. Από την άλλη, τα εθνικά ιδεώδη έπρεπε να επαναπροσδιοριστούν και να αναδιατυπωθούν σε μία θετική οπτική, που θα απομόνωνε την υλιστική νοοτροπία και θα πρότασσε τα ιδανικά της εργασίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ειρήνης, της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης¹⁰¹⁶. Το

¹⁰¹¹ Η Καθημερινή, φ.3397 (24.8.1931), σ.1.

¹⁰¹² Ελεύθερον Βήμα, φ.3363 (24.8.1931), σ.6.

¹⁰¹³ Ο.π., φ. 3365 (26.8.1931), σ.6.

¹⁰¹⁴ Ακρόπολις, φ.924 (26.8.1931), σ.1.

¹⁰¹⁵ Ελεύθερον Βήμα, ό.π.

¹⁰¹⁶ Β. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, εκδόσεις «Ευρασία», Αθήνα 2012, σ. 193.

αναπτυξιακό έργο της κυβέρνησης δεν είχε διακοπεί παρά την ιδιαίτερα αρνητική διεθνή συγκυρία¹⁰¹⁷. Οι οικονομικές συμβάσεις στο εσωτερικό και οι νόμοι που προστάτευαν ως ένα βαθμό την εγχώρια παραγωγή, καθώς και οι συμφωνίες με άλλα κράτη, οι οποίες είχαν συναφθεί κατά τα προηγούμενα έτη, είχαν εξασφαλίσει ορισμένα οικονομικά οφέλη για την Ελλάδα. Οι πολεμικές επανορθώσεις απέφεραν – εκτός απροόπτου – ένα πάγιο ετήσιο ποσό. Ωστόσο, οι κοινωνικές συνέπειες του αστικού εκσυγχρονισμού δεν ήταν αμελητέες. Τα εξαιρετικά χαμηλά ημερομίσθια¹⁰¹⁸ και η ραγδαία υποτίμηση του νομίσματος ενίσχυσαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ναυτιλίας, αλλά εξαθλίωσαν τους εργαζόμενους, χωρίς οι παραγωγικοί τομείς να εγγυώνται τη μείωση της ανεργίας¹⁰¹⁹. Ο νόμος 4849 (6.3.1931) που περιόριζε τη συνδικαλιστική δράση των δημοσίων υπαλλήλων είχε συμπληρώσει μια χρονιά περιορισμού των δημοκρατικών ελευθεριών. Ο Βενιζέλος δήλωσε στον τύπο την ικανοποίησή του, όταν τα συντηρητικά στοιχεία επικρατήσαν στις αρχαιρεσίες του συνδικάτου των δημοσίων υπαλλήλων¹⁰²⁰.

Η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα στα τέλη του 1931 είχε επηρεαστεί καθοριστικά από τις εξελίξεις στην Ευρώπη. Από τον Ιούλιο η Γερμανία είχε παύσει τη λειτουργία των χρηματιστηριακών ιδρυμάτων επιβάλλοντας και έλεγχο του συναλλάγματος. Τα βρετανικά κεφάλαια που δεσμεύτηκαν δυσχέραιναν την κινητικότητα της λίρας, της οποίας η αξία έπεφτε ραγδαία. Η νέα εθνική κυβέρνηση της Βρετανίας επέβαλε την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης ή του χρυσού κανόνα, δηλαδή η λίρα έπαψε να μετατρέπεται σε χρυσό. Η Ελλάδα ήλθε σε δύσκολη θέση, γιατί η δραχμή ήταν συνδεδεμένη με την λίρα και άρα έπρεπε είτε να εγκαταλειφθεί ο κανόνας του χρυσού και από τη δραχμή, είτε η δραχμή να συνδεθεί με άλλο νόμισμα που να διατηρεί ακόμα τη μετατρεψιμότητά του¹⁰²¹. Προτιμήθηκε η δεύτερη λύση γιατί η πλήρης αποδέσμευση από τον χρυσό θα κλόνιζε απότομα τη νομισματική σταθερότητα και θα μείωνε τις ελπίδες για νέο δάνειο από το εξωτερικό.

¹⁰¹⁷ Ανδρ. Λύτρας, *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση. Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2016, σ. 150.

¹⁰¹⁸ Μ. Ρηγάτος, «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912- 1936», *Τα Ιστορικά*, 5 (Ιούνιος 1986), σσ. 151 -176.

¹⁰¹⁹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ.130.

¹⁰²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3172 (8.2.1931), σ. 6.

¹⁰²¹ Τ. Λιγνάδης, *Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του ελληνικού κράτους (1821-1945)*, Αθήνα 1975, σ. 167.

Με το νόμο περί προστασίας του εθνικού νομίσματος (5322/28.9.1931) ανακλήθηκε η σύνδεση με τη λίρα και εκκίνησε η σύνδεση με το δολάριο (1 δολάριο=77,05 δρχ). Οι συνέπειες ήταν άμεσες. Η δραχμή υποτιμήθηκε (31,2%) και το χρηματιστήριο έκλεισε έχοντας απωλέσει το 46% της αξίας του¹⁰²². Ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Αλέξ. Διομήδης παραιτήθηκε, γεγονός που θεωρήθηκε απώλεια από τον κυβερνητικό τύπο¹⁰²³. Ο τύπος δε συμεριζόταν την άποψη του Βενιζέλου για κακή διαχείριση της κρίσης του Σεπτεμβρίου από τον Διομήδη. Θεώρησε ότι η υποτίμηση της δραχμής ήταν αποτέλεσμα κυρίως της άστοχης πολιτικής της κυβέρνησης.¹⁰²⁴ Ο αντικαταστάτης του, Εμμ. Τσουδερός, άργησε να βρεθεί για τη θέση του επί κεφαλής του εθνικού εκδοτικού ιδρύματος λόγω των δυσκολιών που αυτή συνεπαγόταν στη δεδομένη στιγμή, αλλά και λόγω εσωκομματικών διαφωνιών των Φιλελευθέρων που σχολιάστηκαν δυσμενώς από τον τύπο¹⁰²⁵. Το θέμα απασχόλησε σημαντικά τον τύπο που διαμαρτυρόταν για την ελλιπή ενημέρωση από την κυβέρνηση και την Τράπεζα της Ελλάδος¹⁰²⁶. Έπρεπε ο τύπος να ενημερώσει το κοινό και ταυτόχρονα οποιαδήποτε είδηση μεταδιδόταν δεν θα έπρεπε να κλονίζει την αξιοπιστία του εθνικού νομίσματος σύμφωνα με το νόμο περί τύπου. Ένα άρθρο χωρίς αναφορές και σχόλια για τη νομισματική σταθερότητα ανέφερε ότι οι ειρηνιστικές κυβερνήσεις της Ευρώπης διεξάγουν «οικονομικόν πόλεμον κατά των λαών»¹⁰²⁷. Δεν έλειψαν και τίτλοι, όπως «πανικός έξω από το χρηματιστήριο!»¹⁰²⁸. Παράλληλα, τα στοιχεία που παρουσιάζονταν για την ανεργία και την κοινωνική ασφάλιση κάθε άλλο παρά ενθαρρυντικά ήταν¹⁰²⁹.

Για να περιορίσει την διαρροή συναλλάγματος προς το εξωτερικό η Τ. τ. Ε. μετέτρεψε όλες τις καταθέσεις όψεως σε καταθέσεις προθεσμίας. Επιπλέον, επιβλήθηκε η αγορά χρυσού και συναλλάγματος να γίνεται μόνον από την ίδια την Τ.τ.Ε. και απαγορεύτηκε η εξαγωγή δραχμών χωρίς την άδειά της. Παρά τα μέτρα, οι εμπορικές τράπεζες προωθούσαν το συνάλλαγμα στο εξωτερικό. Η ρευστότητα των ελληνικών τραπεζών έπεσε στο 17% το Σεπτέμβριο του 1931. Ο τώως διοικητής της

¹⁰²² Θ. Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα -1928-1932, Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, Ίαμβος, Αθήνα 2009, σ. 218.

¹⁰²³ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3412 (12.10.1931), σ.1.

¹⁰²⁴ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 209.

¹⁰²⁵ *Η Καθημερινή*, φ.3444 (10.10.1931), σ. 1 και *Ακρόπολις*, φ. 962 (12.10.1931), σ. 6.

¹⁰²⁶ *Ο.π.*, φ.3432 (28.9.1931), σ. 1.

¹⁰²⁷ *Ακρόπολις*, φ.957 (28.9.1931), σ.1.

¹⁰²⁸ *Η Βραδυνή*, φ.2387 (18.9.1931), σ.1.

¹⁰²⁹ *Η Καθημερινή*, φ.3526 (13.6.1931), σ.6.

Εθνικής Τράπεζας και οικονομικός σύμβουλος του Λαϊκού Κόμματος, Δημ. Μάξιμος, πρότεινε μέσα από άρθρο που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες Καθημερινή¹⁰³⁰ και Πρωία¹⁰³¹ τη συγχώνευση Τ.τ.Ε. και Εθνικής Τράπεζας. Με ένα τέτοιο μέτρο θα περιοριζόταν στο ελάχιστο δυνατό βαθμό η παράνομη εξαγωγή συναλλάγματος που γινόταν από τις τράπεζες με την πρόφαση ότι αγόραζαν ελληνικά χρεόγραφα. Υποστήριξε, επίσης, την αναστολή όλων των πληρωμών σε συνάλλαγμα. Το αποτέλεσμα αυτών των μέτρων ευελπιστούσε να είναι η ακλόνητη σταθερότητα της δραχμής. Τελικός στόχος «η Ελλάς δεν θα εισέλθει, βεβαίως, εις δρόμον ευημερίας, αλλά εις αναμονήν της τροπής που θα λάβει η παγκόσμια κρίση θα αποφύγει τους απειλούντας αυτήν αμέσους κινδύνους»¹⁰³². Η Καθημερινή σχολίασε θετικά το άρθρο του Μάξιμου και ζήτησε την απάντηση του Βενιζέλου σχετικά με τα προτεινόμενα μέτρα¹⁰³³. Η αύξηση του προεξοφλητικού τόκου, των εισαγωγικών δασμών και η περιστολή της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Τα εμβάσματα από τους μετανάστες του εξωτερικού είχαν μειωθεί δραματικά, όπως και τα έσοδα από τον τουρισμό¹⁰³⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες μία κυβέρνηση θα ήταν υποχρεωμένη να προβεί σε υποτίμηση της δραχμής, ώστε να μη διακόψει τις πληρωμές των χρεών προς το εξωτερικό και αναγκαστεί να δηλώσει χρεοκοπία¹⁰³⁵.

Ο Βενιζέλος επέμενε στη νομισματική σταθερότητα πιστεύοντας ότι ένα νέο δάνειο θα έφερνε ανάπτυξη. Η αισιοδοξία του θα έπρεπε να είχε κλονιστεί όταν οι πληροφορίες της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο ανέφεραν κατακόρυφη πτώση της τιμής των ελληνικών ομολογιών. Το γεγονός που τον είχε κλονίσει πραγματικά ήταν η βρετανική κρίση και τα όσα αυτή συνεπαγόταν για την ανατροπή των δεδομένων στην Ευρώπη και κατ' επέκτασιν στην Ελλάδα¹⁰³⁶. Οι αναποτελεσματικοί χειρισμοί της κυβέρνησης είχαν αρχίσει να επικρίνονται από τον τύπο και οι διαβεβαιώσεις για το βραχύβιον της κρίσης δε γίνονταν πλέον πιστευτές. Οι απόψεις που διατυπώθηκαν

¹⁰³⁰ Η Καθημερινή, φ.3438 (5.12.1931), σ.1.

¹⁰³¹ Η Πρωία, φ.2137 (5.12.1931), σ.1 και σ.7.

¹⁰³² Η Πρωία, ό.π.

¹⁰³³ Η Καθημερινή, φ.3439 (6.12.1931), σ.1.

¹⁰³⁴ Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο «νέος Φιλελευθερισμός» και η οικονομική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης, ιδεολογικές αφητηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 183.

¹⁰³⁵ Ν.Π. Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς επιτωχεύσαμεν, Οι στάσεις πληρωμών, 1827, 1893, 1932*, εκδόσεις «Παπαζήσης», Αθήνα 2012, σσ. 96-97.

¹⁰³⁶ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 208.

στον τύπο κρίθηκαν από την κυβέρνηση και τον Εμμ. Τσουδερό ότι υπονομεύουν τη σταθερότητα του νομίσματος¹⁰³⁷. Οι εκδότες έξι αντιπολιτευόμενων εφημερίδων και ο οικονομικός συντάκτης του Ελεύθερου Βήματος βρέθηκαν υπόδικοι. Η Καθημερινή, Η Πρωία, Η Ελληνική, Ο Ελεύθερος Άνθρωπος, Η Ημέρα και η Εσπερινή δικάζονταν για παράβαση του άρθρου 12 του ν.5060 περί τύπου. Η τριήμερη δίκη κυριάρχησε στα πρωτοσέλιδα. Μάρτυρες υπερασπίσεως εμφανίστηκαν και οι Αλέξ. Παπαναστασίου, Π. Ράλλης, Κ. Ζαβιτζιάνος και ο πρώην υπουργός και καθηγητής οικονομικού δικαίου Κ. Αγγελόπουλος¹⁰³⁸. Ο Π. Τσαλδάρης υποστήριζε με συνεχείς δηλώσεις του την αθωότητα των κατηγορούμενων, η οποία τελικά ήλθε μετά από μία τριήμερη δίκη¹⁰³⁹. Πλέον, η διαμάχη κυβέρνησης και τύπου είχε καταγραφεί στα δικαστικά πρακτικά και στην κοινή γνώμη.

Ο αντιπολιτευόμενος τύπος στο δεύτερο εξάμηνο του 1931 κατέκρινε πλέον οποιαδήποτε κίνηση του Βενιζέλου. Έτσι, η επίσκεψη του Ισμέτ Ινονού τον Οκτώβριο δεν είχε θεωρηθεί ως ζήτημα μείζονος σημασίας. Οι σχέσεις με την Τουρκία είχαν ξεκαθαρίσει το 1930 και τα περιθώρια σχολιασμού είχαν σχεδόν εξαντληθεί. Κάποιες σπάνιες αναφορές γίνονταν στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, στην Κύπρο και στα Δωδεκάνησα. Βέβαια, η κινητικότητα των Ελλήνων σε αυτούς τους χώρους και ιδιαίτερα στην Κύπρο δεν δικαιολογούσε την μετριοπάθεια του τύπου. Η Κύπρος, που είχε χαρακτηριστεί από το 1925 βρετανική αποικία, διεκδικούσε από 1929 δεδηλωμένα και επίσημα την ένωση με την Ελλάδα¹⁰⁴⁰. Τον Απρίλιο η Κυπριακή Βουλή είχε εκδώσει ψήφισμα για την Ένωση με την Ελλάδα¹⁰⁴¹. Οι αρνητικές απαντήσεις των Βρετανών και τα αντιλαϊκά μέτρα που επέβαλαν ενέτειναν την οργανωμένη αγωνιστική διάθεση των Κυπρίων¹⁰⁴². Η ελληνική κυβέρνηση ήταν, ασφαλώς, ενήμερη των προσδοκιών αυτών, αλλά δεν επικροτούσε επαναστατικές κινήσεις εις βάρος της βρετανικής κυριαρχίας¹⁰⁴³. Ο

¹⁰³⁷ Η Καθημερινή, φ.3494 (29.11.1931), σ.7. Άρθρο πρωθυπουργού για δίωξη εφημερίδων.

¹⁰³⁸ Ο.π., φ.3495 (30.11.1931), σ. 1.

¹⁰³⁹ Η Καθημερινή, ό.π., σ. 6 και φ.3496 (1.12.1931), σ.1 και Πρωία φ.2133 (1.12.1931), σ.1 και σσ. 5-8.

¹⁰⁴⁰ Π. Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», στο Συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. 7^{ος}, σσ. 325-329.

¹⁰⁴¹ Η Καθημερινή, φ.3294 (28.4.1931), σ.5.

¹⁰⁴² Κ. Σβολόπουλος, «Η στάσις της ελληνικής κυβερνήσεως κατά την κυπριακή κρίση του 1930», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα 1978, σ. 504.

¹⁰⁴³ Ο Α. Μιχαλακόπουλος ως υπουργός εξωτερικών είχε εκφραστεί σε εμπιστευτικό υπόμνημα υπέρ της Βρετανίας (27.3.1931) και ο Βενιζέλος με κρυπτογραφημένο μήνυμα προς τον Έλληνα Πρόξενο στη Λευκωσία είχε συστήσει μετριοπάθεια ώστε να μη δυσαρεστηθούν οι Βρετανοί και να υπάρχουν

Έλληνας πρόξενος, Αλ. Κύρου διαφωνούσε με αυτήν την προσέγγιση και ο Άγγλος κυβερνήτης της νήσου R. Storrs είχε ζητήσει από τον Βενιζέλο την αντικατάστασή του¹⁰⁴⁴. Μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα, ο Αλ. Κύρου επέστρεψε στο νησί το Σεπτέμβριο. Σύντομα η κατάσταση ξέφυγε από τον έλεγχο των εκεί αρχών. Ο επίσκοπος Κιτίου, Νικόδημος είχε παραιτηθεί από το Νομοθετικό Συμβούλιο της Κύπρου και τον ακολούθησαν τα υπόλοιπα μέλη που ήταν Ελληνοκύπριοι. Με προκήρυξη που εξέδωσαν στις 17 Οκτωβρίου διακήρυξαν την Ένωσιν της Κύπρου με την Ελλάδα και την κατάλυση των βρετανικών αρχών.

Στην Αθήνα η κοινή γνώμη τάχθηκε υπέρ του αγωνιζόμενου κυπριακού λαού. Βενιζελικοί υπό το ναύαρχο Π. Κουντουριώτη συγκρότησαν επιτροπή ενημέρωσης της παγκόσμιας κοινής γνώμης για τις δίκαιες αξιώσεις Ελλήνων και Κυπρίων. Ο τύπος υποστήριζε τον κυπριακό αγώνα τακτικά πλέον, είτε ένθερμα, είτε μετριοπαθώς. Η Καθημερινή δημοσίευε φωτογραφίες και πληροφορίες από την Κύπρο σχεδόν σε ημερήσια βάση. Με άρθρα υποστήριζε την ελληνικότητα του νησιού και το δικαίωμα των Κυπρίων στον ελεύθερο πολιτικό βίο¹⁰⁴⁵. Οι αγώνες των Κυπρίων συνδέονταν με αυτούς των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821 και μετά. Σύμφωνα με τα πρωτοσέλιδα, οι φοιτητές στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη διοργάνωσαν «διαδηλώσεις συμπαθείας» έξω από το υπουργείο Εξωτερικών και το βρετανικό προξενείο τις οποίες, αν και ειρηνικές, διέλυσε η αστυνομία. *«Άνεμος ισχυρός, επαναστατικότατος πνέει καθόλην την νήσον» και παράλληλα αναγνώριση των δυσκολιών της Αγγλίας να υποκύψει στα αιτήματα των Κυπρίων, γιατί θα δημιουργούταν «κακό προηγούμενο διά μία αποικιοκρατική αυτοκρατορία»*¹⁰⁴⁶.

Οι πληροφορίες των ανταποκριτών μιλούσαν για δεκαπέντε νεκρούς από επίθεση του βρετανικού στρατού σε χωριά του νησιού και για ακατάπαυστη αντίσταση. Η εντύπωση των ανταποκριτών ότι οι Βρετανοί υποστηρίζονται από τουρκικούς παράγοντες του νησιού τη στιγμή που οι Ελληνοκύπριοι πρόκριτοι είχαν συλληφθεί και κρατούνταν σε βρετανική φρεγάτα, οδήγησε τον Γ. Βλάχο σε ένα άρθρο που θα χαρακτηριζόταν, σήμερα, προφητικό γιατί προειδοποιούσε τους

ελπίδες σταδιακών παραχωρήσεων. Βλ. Γ.Πικρός, *Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 104.

¹⁰⁴⁴ Αλέξης Κύρου, *Όνειρα και Πραγματικότητας, Χρόνια διπλωματικής ζωής, (1923-1953)*, Αθήνα 1972, σ. 58.

¹⁰⁴⁵ *Η Καθημερινή*, φ.3959 (25.10.1931), σ.1.

¹⁰⁴⁶ *Ο.π.*, φ.3465 (31.10.1931), σ.1.

Βρετανούς για την απώλεια των αποικιών τους ανά τον κόσμο ¹⁰⁴⁷. Στο Ελεύθερο Βήμα ο κυπριακός αγώνας αποτέλεσε καθημερινό πρωτοσέλιδο για περίπου ένα μήνα. Οι συντάκτες της εφημερίδας δε δίστασαν να αποδώσουν ευθύνες στους Βρετανούς οι οποίοι με την πολιτική τους είχαν εξωθήσει τους Κύπριους σε εξέγερση. Το δημοσιογραφικό ύφος δεν ήταν καταγγελτικό: «*Και δεν πταίει η Μ. Βρετανία η οποία διά της διοικήσεώς της δεν έδωσε εις τον κυπριακόν λαόν ουδέ αυτό το ελάχιστον που διεκδικεί;*»¹⁰⁴⁸. Με θαυμασμό προβλήθηκε ο επίσκοπος Κιτίου για το θάρρος και την παρρησία του απέναντι στους Βρετανούς¹⁰⁴⁹. Πριν από τη διαδήλωση αυτοκινητιστών και φοιτητών προς τη βρετανική Πρεσβεία της Αθήνας, η εφημερίδα προέτρεπε για «*εθνική πειθαρχία*» και στην ίδια σελίδα δημοσίευε μεταφρασμένο άρθρο κατά της αποικιοκρατίας από το βρετανικό τύπο¹⁰⁵⁰.

Η θέση της συγκεκριμένης εφημερίδας θα ήταν δύσκολη, καθώς οι προθέσεις Βενιζέλου και Μιχαλακόπουλου ήταν γνωστές στους δημοσιογραφικούς κύκλους και γενικά στους χώρους των Φιλελευθέρων. Ωστόσο, πολλοί επιφανείς Φιλελεύθεροι είχαν ταχθεί υπέρ των Κυπρίων, γεγονός που ευνοούσε την υπεράσπιση του αγώνα τους και από τον κυβερνητικό τύπο. Ο Βενιζέλος που προστάτευε τις σχέσεις Ελλάδας και Βρετανίας, προσδοκώντας νέο δάνειο για το επόμενο έτος, είχε αναστατωθεί από τα γεγονότα στο νησί. Η υπόθεση της κυπριακής εξέγερσης θα μπορούσε να ανατρέψει τις κανονικότητες και γι' αυτό χρειαζόταν αποστασιοποίηση της ελληνικής κυβέρνησης. Απευθυνόμενος προς τους εκπροσώπους του τύπου, ο πρωθυπουργός δήλωσε τη δυσπιστία του προς αυτόν και συμβούλεψε: «*Εάν επρόκειτο να εισακουσθώ από τον ελληνικό τύπο, θα του συνιστούσα να καυτηριάσει τας παρεκτροπάς από τας οποίας κανέν καλόν δεν ημπορεί να προέλθει. Κανείς λογικός άνθρωπος δεν ημπορεί να φαντασθεί ότι διά τοιούτων παρεκτροπών ημπορεί να εξαναγκασθή η Μ. Βρετανία να πραγματοποιήση τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων της Κύπρου*»¹⁰⁵¹. Με την καταστολή του κυπριακού αγώνα οι Άγγλοι ήταν ευχαριστημένοι από την στάση της ελληνικής κυβέρνησης, ενώ το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είχε πληγεί σημαντικά από την κριτική της αντιπολίτευσης λόγω

¹⁰⁴⁷ Η Καθημερινή, φ. 3466 (1.11.1931), σ.1.

¹⁰⁴⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ.3422 (24.10.1931), σ.1.

¹⁰⁴⁹ Ο.π., φ. 3426 (26.10.1931), σ.1.

¹⁰⁵⁰ Ο.π., φ.3440 (11.11.1931), σ.1.

¹⁰⁵¹ Στ. Στεφάνου, *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα κείμενα (1909-1936)*, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981-1984, τ. 4, σ. 398.

της στάσης πολλών στελεχών του υπέρ των Κυπρίων. Μόνον σε αυτήν την περίπτωση, κυβέρνηση και τύπος δε βρέθηκαν πραγματικά αντιμέτωποι.

Μέσα στο 1931 η κυβέρνηση Βενιζέλου απώλεσε ευκαιρίες, αξιόλογους συνεργάτες και ερείσματα στη λαϊκή της βάση. Προσπάθησε να θέσει τους όρους της σύγκρουσης με τον τύπο με ένα νόμο τόσο περιοριστικό που στην πράξη αποδεικνυόταν ανεφάρμοστος. Δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις επιπτώσεις της βρετανικής κρίσης με αποτέλεσμα η εσωτερική νομισματική κρίση να δείχνει ότι θα οδηγήσει αναπόδραστα στη χρεοκοπία. Αν και δεν παρουσίαζε συσπείρωση, η αντιπολίτευση είχε διευρυνθεί με τη συνδρομή του τύπου. Οι κοινωνικές εντάσεις οξύνονταν όσο το εκσυγχρονιστικό κρατικό μοντέλο που επαγγελλόταν η κυβέρνηση περιορίζε τις δημοκρατικές ελευθερίες, χωρίς να έχει ακόμα θεμελιωθεί ως αντίποδας σε αυτήν την κατάσταση ένα κοινωνικό κράτος. Η ελληνική κοινωνία σπαρασσόταν από αντίθετα συμφέροντα και αναπόφευκτες εντάσεις. Δεν θα απαλλασσόταν εύκολα από τη βιαιότητα και τον φανατισμό των απόψεων. Η μεσσιανική μορφή πολιτικής δεν αντιπροσωπευόταν πλέον από τον Βενιζέλο που ο τίτλος του «χαρισματικού ηγέτη» δεν του προσέδιδε τίποτε από την παλιά του αίγλη. Η δυσφορία του αστικού τύπου δεν κατάφερνε να διατυπωθεί πάντοτε με σαφείς πολιτικούς διαχωρισμούς, παρά την ύπαρξη της κύριας ιδεολογικής διαφωνίας, το πολιτειακό. Σε αυτό το πλαίσιο η επιστροφή στο διάλογο και στις δημοκρατικές αρχές φαινόταν τόσο απαραίτητη όσο και ανεφάρμοστη.

2

Οικονομική κρίση : νέα επιχειρήματα στον αντιπολιτευόμενο τύπο και ανασφάλεια στην κυβέρνηση.

« Υπό τας δυσκόλους περιστάσεις καθ' ας η ευαισθησία της δημοσίας πίστεως είναι λεπτοτάτη, άνοιγμα εμφανιζόμενον εν τω προϋπολογισμώ δε θα ήταν άμοιρον κινδύνων διότι άλλη τις αύξησις δημοσίων εσόδων πλην της αυτομάτου μείζονος αποδόσεως αυτών δε φαίνεται δυνατή»¹⁰⁵², δήλωνε στην Καθημερινή ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Αλέξανδρος Διομήδης, αποτυπώνοντας την ανεπάρκεια της Ελλάδας να επωφεληθεί από το όποιο πλεόνασμα του προϋπολογισμού της για την επόμενη χρονιά. Αυτή η δήλωση δεν συμβάδιζε με την άποψη του πρωθυπουργού ότι «η Ελλάς ουδέποτε θα κηρύξει χρεωστάσιον»¹⁰⁵³. Η διεθνής οικονομική συγκυρία και η συχνά αναποτελεσματική διαχείριση του δημόσιου πλεονάσματος προηγούμενων ετών (1927-1931) είχε οδηγήσει την εθνική οικονομία σε ακραίο σημείο και τον Απρίλιο του 1932 ο Βενιζέλος θα αναγκαστεί να κηρύξει παύση πληρωμών.

Παρά τις προειδοποιήσεις των συνεργατών του για το επαπειλούμενο χρεωστάσιο, ο Βενιζέλος παρέμενε αισιόδοξος. Οι ελπίδες του εναπόκειντο κυρίως στην πιθανότητα σύναψης νέου εξωτερικού δανείου. Με αυτήν την προσδοκία αρνήθηκε να προβεί στην υποτίμηση του εθνικού νομίσματος, μία επιλογή που θα μπορούσε να παρατείνει τις δυνατότητες της εθνικής οικονομίας, όχι, βέβαια, χωρίς άμεσες αρνητικές συνέπειες για το ελληνικό δημόσιο και τις ελληνικές τράπεζες. Ωστόσο, υπήρχαν και κυβερνητικά στελέχη, όπως ο Γ. Μαρής, που δικαιολογούσαν την αισιοδοξία του πρωθυπουργού. Συγκεκριμένα, ο υπουργός Οικονομικών είχε κλείσει τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του έτους 1931-1932 με επίθεση κατά των «απαισιόδοξων πανταχόθεν προερχομένων»¹⁰⁵⁴. Αυτή η αισιόδοξη διάθεση του Βενιζέλου έγινε αντικείμενο ειρωνείας, ενίοτε και σαρκασμού από την εφημερίδα

¹⁰⁵² Η Καθημερινή, φ. (16.9.1931), σ.1.

¹⁰⁵³ Ο.π., φ. 4351 (9.1.1932), σ.5.

¹⁰⁵⁴ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, (27.3.1931), σ.1296.

Ελληνική ήδη από τις αρχές του έτους. Παρουσίασε τον πρωθυπουργό ως «αισιόδοξο θαυματουργό», ο οποίος επιλύει όλα τα ζητήματα με «μαγικές οινόποσιες», ενώ οι γελοιογραφίες που συνόδευαν τα σχετικά κείμενα ήταν ακόμα πιο δηκτικές¹⁰⁵⁵.

Η διεθνής οικονομική κρίση ματαίωσε τις προσδοκίες των ασθενέστερων κρατών για ανάπτυξη χάρη στην καταβολή των αποζημιώσεων. Παράλληλα, τραπεζικοί οργανισμοί κατέρρεαν, ενώ μεγάλες τράπεζες κινούσαν την οικονομία σε ένα κλίμα έλλειψης ρευστότητας¹⁰⁵⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, οι οικονομικές συνθήκες του 1932 διαφοροποιούνταν σημαντικά από τις συγκυρίες που οδήγησαν την Ελλάδα σε προγενέστερες χρεοκοπίες¹⁰⁵⁷. Η πτώχευση του 1932 δεν οφειλόταν τόσο στους επαχθείς όρους των εξωτερικών δανείων και στην αντιπαραγωγική χρήση των δανείων από το ελληνικό δημόσιο. Η τέταρτη πτώχευση του ελληνικού κράτους σχετιζόταν κυρίως με συναλλαγματικούς όρους¹⁰⁵⁸. Οι τράπεζες αποτελούσαν πλέον έναν καθοριστικό παράγοντα στη διακίνηση των κεφαλαίων ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη. Αυτές θα έθεταν τους όρους της δανειοδότησης στην Ελλάδα, ώστε να καλυφθούν τα χρέη των πολεμικών αποζημιώσεων προς Αγγλία, Η.Π.Α. και Γαλλία. Σε αυτά τα χρήματα βασιζόταν η υλοποίηση του αναπτυξιακού έργου που αποτελούσε προτεραιότητα της κυβέρνησης η οποία είχε προσπαθήσει αναποτελεσματικά να συγκρουστεί με τους τραπεζικούς μηχανισμούς και τις μονοπωλιακές τακτικές τους εις βάρος του ελληνικού δημοσίου¹⁰⁵⁹.

Η επίδραση της αμερικανικής τραπεζικής κρίσης στην ελληνική οικονομία άρχισε να καταγράφεται από το 1929, όταν είχαν μειωθεί σημαντικά οι λεγόμενοι «άδηλοι πόροι», όπως ήταν τα εμβάσματα που έστελναν οι Έλληνες μετανάστες και είχαν ως τότε καθορίσει το ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών. Η Εθνική Τράπεζα αδυνατούσε να συγκεντρώσει το όποιο συνάλλαγμα και η Τράπεζα της Ελλάδος είχε

¹⁰⁵⁵ *Η Ελληνική*, φ. 2376 (10.1.1932), σ.1.

¹⁰⁵⁶ Niall Ferguson, *Ο πόλεμος στον κόσμο, Ο αιώνας του μίσους, 1901-2000*, μτφρ. Σωτ. Αγάπιος, Ιωλκός, Αθήνα 2006, τ. Α', σ.354. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1929-1933 χρεοκόπησαν 10.000 τραπεζικοί οργανισμοί στις Η.Π.Α. , ενώ όλες οι ευρωπαϊκές χώρες αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας.

¹⁰⁵⁷ Ν.Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν, Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1932*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2012.

¹⁰⁵⁸ Σπ. Τζόκας, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 93.

¹⁰⁵⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 44 (13.2.1929), σσ. 1189-92.

περιορισμένο έλεγχο στην κίνηση του διαθέσιμου συναλλάγματος¹⁰⁶⁰ Η θεαματική κατάρρευση του νομισματικού συστήματος στην Ευρώπη, δεν θα άφηνε αλώβητη τη δραχμή, παρά τη σταθεροποίηση που είχε επιτευχθεί το 1927¹⁰⁶¹. Με τα νέα δεδομένα θα ματαιωνόταν η προοπτική μίας από τις επιδιώξεις του Βενιζέλου, όταν ανέλαβε την εξουσία: ο κρατικός παρεμβατισμός σε όλους τους τομείς της οικονομίας και εξ αυτού η όσο το δυνατόν περιορισμένη εισαγωγική δραστηριότητα.

Ο τύπος όλων των πολιτικών αποχρώσεων παρακολουθούσε με έντονο ενδιαφέρον τις οικονομικές εξελίξεις και τις αντιδράσεις σε αυτές. Ήδη από το 1930, όταν είχαν αρχίσει να φαίνονται τα πρώτα σημάδια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, κατέγραφε τα γεγονότα που επηρέαζαν την οικονομία. Η αντιπολιτευόμενη μερίδα του τύπου κατέκρινε την κυβέρνηση για αστοχία στο οικονομικό της πρόγραμμα, σπατάλες και έλλειψη κοινωνικής μέριμνας για τους οικονομικά ασθενέστερους. Αυτή η διάθεση του τύπου συνεχίστηκε το 1931, αλλά το 1932 κορυφώθηκε με σχεδόν καθημερινά άρθρα για τις οικονομικές εξελίξεις και τους σχετικούς χειρισμούς της κυβέρνησης. Με ενδιαφέρον παρακολούθησε ο τύπος και τις οικονομικές εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς ήταν σαφές πλέον ότι μετά τον πόλεμο είχαν διαμορφωθεί σχέσεις αλληλεξάρτησης στην οικονομία των ευρωπαϊκών κρατών¹⁰⁶².

Ο ελληνικός τύπος παρουσίαζε συχνά τα οικονομικά και πολιτικά δρώμενα στη Γερμανία από τις αρχές του έτους, καθώς διαφαινόταν η δυσχερής θέση της χώρας αυτής. Είχε προηγηθεί η διολίσθηση του εθνικού της νομίσματος και η κήρυξη πτώχευσης εκ μέρους της ήταν θέμα χρόνου¹⁰⁶³. Αυτή η περίπτωση αφορούσε άμεσα την Ελλάδα, καθώς η εισροή κεφαλαίων μέσω των γερμανικών αποζημιώσεων θα ματαιωνόταν. Η λεγόμενη «διάσκεψη των επανορθώσεων» είχε συγκληθεί στη Λοζάνη από τις πρώτες μέρες του 1932 για την αντιμετώπιση της κατάστασης¹⁰⁶⁴. Η παραμονή του Βενιζέλου στη Λοζάνη ερμηνεύτηκε διττά από τον τύπο. Η

¹⁰⁶⁰Μ. Mazower, *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ.198.

¹⁰⁶¹Ε. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο¹⁸, Αθήνα 2010, σ. 121.

¹⁰⁶² Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 202.

¹⁰⁶³ Ενδεικτικά: *Η Καθημερινή*, φ. 3452 (10.1.1932), σ.1 : «Η Γερμανία κηρύσσει οριστικώς στάσιν πληρωμών», *Μακεδονία*, φ. 6970 (11.1.1932), σ.1: «Η Γερμανία ενώπιον χάους, αθλιότης τελείως πρωτοφανής, το χρεωστάσιον ως σωτηρία» και *Ακρόπολις*, φ. 1074 (25.2.1932), σ.1 : «Η δυστυχία απλώθηκε εις ολόκληρον την Γερμανίαν, Η τραγωδία ενός άλλοτε ευτυχούντος λαού».

¹⁰⁶⁴ Ηλ. Βενέζης, *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1952*, Αθήναι 1955, σ. 100.

αντιπολίτευση είδε την παρουσία του πρωθυπουργού στην Ελβετία ως «χειμερινάς διακοπές», απαξιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις διαπραγματευτικές δυνατότητες του Βενιζέλου και προβάλλοντας μια εικόνα μεγαλοαστού, αδιάφορου για τις οικονομικές δυσκολίες του λαού του¹⁰⁶⁵. Σε άλλες περιπτώσεις (Η Ελληνική), η Λοζάνη χαρακτηριζόταν «μοιραία πόλις» για την πορεία του ελληνισμού και τον ίδιο τον πρωθυπουργό. Γινόταν ένας παραλληλισμός της Συνόδου στη Λοζάνη και της «αναποτελεσματικής παρουσίας», όπως έκρινε ο τύπος, του πρωθυπουργού εκεί με τη Σύνοδο της Λοζάνης το 1923, όταν υπέγραψε ο Βενιζέλος την ομώνυμη Συνθήκη¹⁰⁶⁶. Η Ακρόπολις συγκρίνοντάς τον με τους ηγέτες άλλων κρατών, θεωρούσε τον πρωθυπουργό αδρανή και «κοιμώμενον»¹⁰⁶⁷.

Το Ελεύθερον Βήμα απάντησε στον «ουδέν διδαχθέντα από το εγγύς παρελθόν κιτρινισμό», ότι η παρουσία του Βενιζέλου στο συνέδριο της Λοζάνης αποτέλεσε εγγύηση των συμφερόντων των μικρών κρατών¹⁰⁶⁸. Ο Βενιζέλος αναγνώρισε τη σημασία της ακύρωσης της είσπραξης των αποζημιώσεων για την ελληνική οικονομία. Ενημέρωσε τον τύπο ότι θα υπέβαλε υπόμνημα για τις αποζημιώσεις και τα οικονομικά προβλήματα που θα προέκυπταν στην Ελλάδα εξαιτίας της διακοπής της καταβολής τους¹⁰⁶⁹. Παράλληλα, με την πάγια πεποίθηση της εκτίμησης των Ευρωπαίων προς το πρόσωπό του επεδίωκε να επιτύχει έναν ευνοϊκό διακανονισμό για την καταβολή των δόσεων τις οποίες η Ελλάδα οφείλε από τα δάνεια που είχε λάβει κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά από αυτόν¹⁰⁷⁰.

Το Ελεύθερον Βήμα συνέθεσε ένα άρθρο σχετικά με την «κρίση και την θεραπεία της». Το άρθρο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς προσεγγίζει την κρίση ως απότοκο των τραπεζικών μηχανισμών που απομόνωσαν τα αποθέματα χρυσού από τη νομισματική πολιτική και όχι αποκλειστικά ως αποτέλεσμα του υπερδανεισμού των ασθενέστερων οικονομιών, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε. Έδινε έμφαση στη σημασία της διατήρησης της ειρήνης στην Ευρώπη με το επιχείρημα ότι μόνον υπό συνθήκες ειρήνης δε θα καταφύγουν οι ασθενέστεροι σε νέα δάνεια. Έθετε

¹⁰⁶⁵ Η Καθημερινή, φ. 3445 (3.1.1932), σ. 1.

¹⁰⁶⁶ Η Ελληνική, φ.2370 (4.1.1932), σ.1.

¹⁰⁶⁷ Ακρόπολις, φ. 1053 (4.1.1932), σ.1.

¹⁰⁶⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3492 (4.1.1932), σ. 1.

¹⁰⁶⁹ Ο.π., σ. 6.

¹⁰⁷⁰ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1989, σ.σ. 178-179.

και το ζήτημα του αφοπλισμού ως προϋπόθεση για να ισχύσουν οι όροι της ειρήνης και παράλληλα, να εξοικονομηθούν πόροι για την ανάπτυξη¹⁰⁷¹.

Η παραπάνω προσέγγιση αποτελεί μία καινοτόμο πρόταση για τα δεδομένα της εποχής. Ερχόταν, βέβαια, σε αντίθεση με ορισμένες τακτικές της κυβέρνησης, η οποία συνέχιζε να ενισχύει ανελλιπώς τις ένοπλες δυνάμεις με αποτέλεσμα ο εξοπλισμός να επιβαρύνει τον εθνικό προϋπολογισμό¹⁰⁷². Παράλληλα, ο Βενιζέλος είχε προβεί σε εξωτερικές διπλωματικές συμφωνίες οι οποίες, όπως είχε υποστηρίξει θα εξασφάλιζαν την ειρήνη. Στη συγκεκριμένη φάση ακόμα και συμπολιτευόμενες εφημερίδες, όπως το Ελεύθερον Βήμα και η Πατρίς, τηρούσαν συχνά πλέον στάση αναμονής απέναντι στην κυβέρνηση. Στηρίζαν αμέριστα τον πρωθυπουργό μόνον σε περιπτώσεις απροκάλυπτης προσωπικής επίθεσης από τον αντιπολιτευόμενο τύπο. Η τακτική αυτή υποδήλωνε τη διάχυτη ανασφάλεια και τη συναίσθηση της κατάστασης εκ μέρους των φιλοκυβερνητικών συντακτών, οι οποίοι δεν θα ήθελαν να εκτεθούν σε μία πιθανή χρεοκοπία.

Γενικά, η «*πρωινή βενιζελίς*» (Ελεύθερον Βήμα) προσπαθεί να ανανεώσει τη μορφή και το περιεχόμενό της με νέο αρχισυντάκτη, που δεν είχε σχετιστεί με το ακραίο βενιζελικό παρελθόν (Γ. Συριώτης). Στις καινοτομίες της εντάσσεται και η εκτεταμένη και σχεδόν καθημερινή πλέον χρήση των γελοιογραφιών του πρωτοσέλιδου, κάτι που ως τότε συνήθιζε μόνον η Πρωία. Ο δημόσιος διάλογος των εφημερίδων απέκτησε έναν σχηματικά εύθυμο και πιο άμεσο χαρακτήρα και εκλαϊκεύτηκε μέσω των γελοιογραφιών. Παρά τον περιοριστικό νόμο, σατίριζαν τα πολιτικά πρόσωπα ατιμωρητί και προσέδιδαν στην αντιπαράθεση ένταση. Στο στόχαστρο του Ελεύθερου Βήματος είναι πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Κ. Ζαβιτσιάνος και ο Παν. Τσαλδάρης, αλλά και ο Αλέξ. Παπαναστασίου. Οι τίτλοι που συνοδεύουν τις γελοιογραφίες είχαν συνήθως μία μεταφορική διατύπωση και ακολουθούσε η ερμηνεία της. Για παράδειγμα, «*ο δαλτωνισμός του κ. Ζαβιτσιάνου ή τι παθαίνει κανείς όταν βλέπει το άσπρο μαύρο και τανάπαλιν*»¹⁰⁷³. Η κριτική του

¹⁰⁷¹ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3495 (7.1.1932), σ.1.

¹⁰⁷² *Το έργο της κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932, Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, Εισαγωγή- Επιμέλεια: Π.Πετρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 384-392. Οι πιστώσεις για την κάλυψη των αναγκών του στρατού ξηράς κατά την τετραετία ανήλθαν στα 901,5 εκατομμύρια δραχμές, χωρίς να υπολογίζονται σε αυτά οι εξοπλισμοί και τα γενικά έξοδα του ναυτικού και της νεοσύστατης αεροπορίας.

¹⁰⁷³ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3498 (10.1.1932), σ. 1.

Ζαβιτσιάνου στις οικονομικές τακτικές της κυβέρνησης μεταγράφεται μέσω της γελοιογραφίας ως διαστρέβλωση των μετρήσιμων δεδομένων.

Το πρωτοσέλιδο άρθρο του Ελευθέρου Βήματος που είχε τον τίτλο «Οικονομολογικά Παράδοξα»¹⁰⁷⁴, συμπλήρωνε τις γελοιογραφίες της προμετωπίδας του φύλλου. Παράδοξη χαρακτηριζόταν η αντίληψη του Ζαβιτσιάνου σχετικά με τα οικονομικά δεδομένα: *«η δημοσιογραφούσα αλλά μη ασπαζομένη τας μαθηματικές μεθόδους αντιπολίτευσις»*. Ένα ακόμη παράδοξο είναι, κατά τη γνώμη του συντάκτη, η άποψη του Π.Τσαλδάρη ότι *«τα περισσεύματα θα έπρεπε να φυλάσσονται διά περιόδους κρίσεων ή να διατίθενται προς μείωσιν των φορολογικών βαρών του λαού»*. Είναι, εν πάσει περιπτώσει, μία άποψη που έρχεται σε αντίθεση με την τακτική της κυβέρνησης για επενδύσεις σε έργα ανάπτυξης και είναι αναμενόμενο να επικριθεί από μια φιλοκυβερνητική εφημερίδα. Η κριτική του Τσαλδάρη στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης αντιμετωπίζεται με ειρωνία και ενίοτε με την υπεροψία αυτών που θεωρούν τους αντιπάλους τους ακατάλληλους να λειτουργήσουν σε θέση ευθύνης. Έτσι, η «απρονοησία» και ο «αυτοσχεδιασμός» που απέδωσε ο Τσαλδάρης στην κυβέρνηση χαρακτηρίζεται *«οικονομική παραδοξολογία με ολέθρια αποτελέσματα»*. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, ως *«κυρ Παναγής»*, συνέχιζε να σατιρίζεται στις πρωτοσέλιδες γελοιογραφίες, όσο και ο ίδιος επέμενε να χαρακτηρίζει τον Ελευθέριο Βενιζέλο *«υπερεκτιμημένον και όχι αληθώς μεγάλον πολιτικόν»*¹⁰⁷⁵. Η Καθημερινή «αντιστάθηκε» στις γελοιογραφίες και τα εύλωτα μηνύματά τους, αλλά ενέταξε στην πρώτη σελίδα της μία μικρή στήλη πιο ανάλαφρου χαρακτήρα, όπου σατίριζε με λογοπαίγνια κυρίως τον πρωθυπουργό και τους συνεργάτες του¹⁰⁷⁶. Από την άλλη, για να ενισχύσει έμμεσα την κυβέρνηση και να δικαιολογήσει τη δυσχερή θέση της, το Ελεύθερον Βήμα παρέθεσε τις απόψεις ξένων πολιτικών και οικονομολόγων, σύμφωνα με τους οποίους η διεθνής οικονομική συγκυρία των τελευταίων ετών δεν άφηνε δυνατότητα ελπίδων ανάκαμψης για το 1932¹⁰⁷⁷.

Πιο άμεσα και δυναμικά υποστήριζε στις αρχές του 1932 την κυβέρνηση η εφημερίδα Μακεδονία της Θεσσαλονίκης. Κατηγόρησε τους πολιτικούς αρχηγούς

¹⁰⁷⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, ό.π.

¹⁰⁷⁵ *Ο.π.*, φ. 3526 (7.2.1932), σ.1.

¹⁰⁷⁶ *Η Καθημερινή*, φ. 3512 (9.2.1932), σ.1.

¹⁰⁷⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3498 (10.1.1932), σ. 1.

της αντιπολίτευσης ότι επικρίνουν την κυβέρνηση για την οικονομική πολιτική της χωρίς, ωστόσο, να προτείνουν ένα εναλλακτικό πρόγραμμα αντιμετώπισης της κρίσης. Η βενιζελική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης θεωρούσε ότι αν η Ελλάδα στη συγκεκριμένη χρονική φάση διοικείτο από αποιονδήποτε άλλον εκτός από τον Βενιζέλο, η κατάσταση θα είχε ήδη φτάσει στα άκρα¹⁰⁷⁸. Το άτυπο προεκλογικό κλίμα ήταν γεγονός αδιαμφισβήτητο για τον τύπο στις αρχές του 1932 και οι περισσότερες αναφορές και τα άρθρα συνέκλιναν προς τη διαμόρφωση της πώλωσης για τις επικείμενες εκλογές, που αναμένονταν πριν από το καλοκαίρι και άρα πριν από το πέρας της τετραετίας. Το εμφανώς προεκλογικό κλίματος ταξίδι του Π.Τσαλδάρη ανά την βόρεια Ελλάδα απασχόλησε και τον κυβερνητικό τύπο που θέλησε να απαντήσει στον ενθουσιασμό των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων: «Πόσον όμως οι τίτλοι και το περιεχόμενον απέχουν της πραγματικότητος!»¹⁰⁷⁹. Το Λαϊκό Κόμμα χαρακτηριζόταν «διχασμένο» και «καχεκτικό, μη δυνάμενον να επηρεάσει τους Μακεδόνες». Οι εφημερίδες που πρόσκεινταν στο Λαϊκό Κόμμα επιδίδονταν σε προσπάθειες εντυπωσιασμού προκειμένου να πείσουν τους αναγνώστες τους για την απήχηση του αρχηγού τους. Είναι προφανές ότι το Λαϊκό Κόμμα χρησιμοποιούσε την πληθώρα των έντυπων μέσων που το υποστήριζαν για να ανανεώσει την εικόνα του προς τους εκλογείς και για να προβάλει τη δυνατότητά του να διαχειριστεί την οικονομική κρίση καλύτερα από την κυβερνητική παράταξη. Η τακτική και το ύφος της πλειοψηφίας των εφημερίδων όλων των πολιτικών αποχρώσεων είναι απαντητικού χαρακτήρα, σαν να κινούν μόνες τους το δημόσιο διάλογο με κεντρικό άξονα το πρόσωπο του Βενιζέλου.

Η διαχείριση της οικονομικής κρίσης απασχολούσε έντονα και καθημερινά πλέον την κεντρική στήλη της Καθημερινής. Με ύφος δηκτικό προς τον ενθουσιασμό του Ελευθέρου Βήματος επικρίθηκαν τα μέτρα που πρότεινε ο Αλέξ. Διομήδης ως οικονομικός σύμβουλος της κυβέρνησης¹⁰⁸⁰. Η αντίδραση του «ορθόδοξου βενιζελικού τύπου» προκάλεσε κατάπληξη, όπως παραδέχεται ο συντάκτης, λόγω του «μωρόσοφου θαυμασμού και της αφελούς ελλείψεως αντιλήψεως». Η κυβέρνηση κατηγορήθηκε ότι διασπάθισε «μεγάλα περισσεύματα και υπέρογκα δάνεια διά της άφρονος και παράφρονος συγχρόνως ενάρξεως όλων ομού των δημοσίων έργων». Στην υλοποίηση των έργων εμπλέκονταν πολλοί παράγοντες

¹⁰⁷⁸ Μακεδονία, φ. 6967 (8.1.1932), σ. 1.

¹⁰⁷⁹ Ο.π., φ. 6972 (13.1.1932), σ.1.

¹⁰⁸⁰ Η Καθημερινή, φ.3493 (21.1.1932), σ.1.

εξωκυβερνητικοί τους οποίους η εφημερίδα μέμφεται για εξάντληση των εθνικών πόρων χωρίς αποτέλεσμα ανάλογο των εξόδων. Οι προτάσεις του Διομήδη για κάλυψη μέρους του ελλείμματος χάρη στην αποδοτικότητα των δημοσίων έργων φαίνονταν τη συγκεκριμένη στιγμή ανεδαφικές («*à fonds perdu*»), ενώ θιγόταν και η αξιοπιστία του ως οικονομικού συμβούλου λόγω των αποτελεσμάτων της θητείας του στη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας. Στο άρθρο με τίτλο «Τα χρήματα» ο Γ. Βλάχος συνέχιζε να απαντάει στους φιλοκυβερνητικούς συναδέλφους του που θεώρησαν επιτυχημένο το ταξίδι του Βενιζέλου στη Λοζάνη, καθώς, όπως έγραψαν, «απεκόμισε 2.500 εκατομμύρια λίρες, πέραν των διπλωματικών ωφελειών»¹⁰⁸¹. Καμία διπλωματική ωφέλεια δεν αναγνώρισε η Καθημερινή («*μη δυνάμεθα πλέον να ασκήσωμεν πολιτικήν έναντι των δανειστών μας*»), ενώ ταυτόχρονα το παραπάνω ποσόν φάνηκε ανεπαρκέστατο σε σύγκριση με τα όσα έπρεπε να καλυφθούν με αυτό («*αν όχι σταγόνα εν τω ωκεανώ της πτωχείας μας, πάντως όμως, μετάγγισιν αίματος πενιχράν εις τον ασθενή μας οργανισμόν*»).

Στις αρχές του έτους (Φεβρουάριος), η πτώχευση εμπορικών τραπεζών ήταν ήδη γεγονός. Ιδιαίτερα είχε απασχολήσει τον τύπο η περίπτωση της Τράπεζας Κοσμοδοπούλου. Η συγκεκριμένη Τράπεζα, συνδεδεμένη άμεσα με το εμπόριο των σιτηρών της Θεσσαλίας, φαινόταν ως τότε ακλόνητη. Στην υπόθεση είχε εμπλακεί έμμεσα ο βουλευτής Αθηνών των Φιλελευθέρων, Αλέξ. Κασσαβέτης, ως πρώην διευθύνων σύμβουλος της Τράπεζας¹⁰⁸². Η είδηση της κατάρρευσής της αναστάτωσε το κοινό και την αγορά. Το πρώτο πλήγμα της εμπιστοσύνης των Ελλήνων απέναντι στους τραπεζικούς οργανισμούς είχε ήδη σημειωθεί. Άμεσο επακόλουθο ήταν η εσπευσμένη απόσυρση των καταθέσεων γενικά και η εύλογη αδυναμία των Τραπεζών να ρευστοποιήσουν τις εμπορικές τους χορηγήσεις¹⁰⁸³. Η υπόθεση αυτή είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον του τύπου για σημαντικό διάστημα. Το θέμα είχε αναδειχθεί σε μείζονος σημασίας και τη δεδομένη χρονική στιγμή αφορούσε ταυτόχρονα το κοινό, την αγορά, την κυβέρνηση και τη Δημοσιονομική Επιτροπή Ελέγχου.

¹⁰⁸¹ Πβ. *Η Καθημερινή*, φ.3511 (8.2.1932), σ.1.

¹⁰⁸² *Ο.π.*, φ. 3549 (22.4.1932), σ.4.

¹⁰⁸³ M. Mazower, *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.221.

Η Ακρόπολις πρόβαλε τη χρεοκοπία της Τράπεζας Κοσμαδοπούλου σαν απάτη των ευνοούμενων της κυβέρνησης εις βάρος του λαού¹⁰⁸⁴. Η συγκεκριμένη εφημερίδα δε φαινόταν να φείδεται μαχητικότητας απέναντι στην κυβέρνηση παρά τις συνέπειες του νόμου περί τύπου τις οποίες είχε πρώτη υποστεί (Αύγουστος 1931). Οι περισσότερες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες είχαν αρχίσει να απαξιούν από τις αρχές του 1932 το νόμο περί τύπου και να προβαίνουν σε δηλώσεις και χαρακτηρισμούς για την κυβέρνηση και τους συνεργάτες της κατά παράβασιν αυτού. Η κυβέρνηση φαινόταν αδύναμη να ελέγχει όλες τις περιπτώσεις περιορισμού των έντυπων μέσων τις οποίες περιελάμβανε ο Ν.5060/1931. Οι δημοσιογράφοι που είχαν εναντιωθεί δυναμικά κατά του νόμου είχαν αντιληφθεί αυτή την αδυναμία και τη χρησιμοποιούσαν επ' ωφελεία της αντιπολίτευσης. Η Ελληνική, ενθουσιασμένη από την αθώωση των συντακτών της για μία παράβαση του νόμου περί τύπου, προέβη σε αποκαλύψεις σχετικές με την υπόθεση της Τράπεζας Κοσμαδοπούλου και τις μυστικές συμφωνίες υπουργών της κυβέρνησης. Σύμφωνα με τη δημοσίευση η Τράπεζα Κοσμαδοπούλου «*αποδεικνύεται δολίως χρεωκοπήσασα*»¹⁰⁸⁵.

Η περίπτωση της τράπεζας Κοσμαδοπούλου έδωσε αφορμή για ένα ενδιαφέρον άρθρο της Καθημερινής¹⁰⁸⁶. Ο συντάκτης του άρθρου πρότεινε ως λύση που θα αποτελούσε ανάχωμα στην κατάρρευση των ελληνικών εμπορικών τραπεζών την παρέμβαση του κράτους το οποίο θα συνένωνε υπό κοινό διοικητή της μικρές τράπεζες, γεγονός που, όπως υποστήριζε, θα βοηθούσε και την Εθνική Τράπεζα και την ελληνική οικονομία γενικότερα. Η αποτελεσματικότητα ενός τέτοιου μέτρου δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί και να προσδιοριστεί σήμερα. Ωστόσο, παρατηρείται η διάθεση των δημοσιογράφων της αντιπολίτευσης να παρουσιάσουν την κατάσταση διαχειρίσιμη και να αποδώσουν μέρος της γενικής δυσχέρειας στην αδυναμία της κυβέρνησης να επινοήσει λύσεις. Από την άλλη πλευρά, οι δημοσιογράφοι που ευνοούσαν την κυβέρνηση διεκτραγωδούσαν την κατάσταση, ώστε οι προσπάθειες της κυβέρνησης να φαίνονται ως οι καταλληλότερες δυνατές στη συγκυρία. Γεγονός ήταν ότι οι αρμόδιοι δεν είχαν σταθμίσει σωστά και έγκαιρα τα δεδομένα και καθυστέρησαν να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία

¹⁰⁸⁴ *Ακρόπολις*, φ. 1089 (9.2.1932), σ.1. «Μας κλέψανε! Φωνάζουν τα θύματα της Τραπεζής Κοσμαδοπούλου».

¹⁰⁸⁵ *Η Ελληνική*, φ. 2402 (5.2.1932), σ.3.

¹⁰⁸⁶ *Η Καθημερινή*, φ. 3512 (9.2.1932), σ.1. «Αι Τράπεζαι».

του εθνικού νομίσματος αμέσως μετά την αποδέσμευση αυτού από την αγγλική λίρα και τον «χρυσό κανόνα».

Στα τέλη του Ιανουαρίου του 1932 και ενώ η Αθήνα περίμενε την επιτροπή της ΚτΕ και την εισήγηση του επικεφαλής της Τράπεζας της Αγγλίας, Ο. Νιμάγκερ, ο Βενιζέλος είχε ήδη περιοδεύσει ανά την Ευρώπη (Ρώμη, Παρίσι, Λονδίνο) ελπίζοντας να αποσπάσει κάτι περισσότερο από την «ηθική συμπαράσταση» των Ευρωπαίων¹⁰⁸⁷. Η ανακοίνωση της περιοδείας προκάλεσε εύγλωττα αντιπολιτευτικά σχόλια στον τύπο: «*Ανεκάλυψαν ότι καταστρεφόμεθα! Ο κ.Βενιζέλος σπεύδει εις την Ευρώπην να ζητήσει βοήθειαν*»¹⁰⁸⁸. Με εμπεριστατωμένο υπόμνημα, ο Βενιζέλος εξέθετε προς τις κυβερνήσεις της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Μ.Βρετανίας την οικονομική δυσχέρεια της Ελλάδας, προτείνοντας την παροχή δανείου πενήντα εκατομμυρίων δολλαρίων και την αναστολή του χρεωλυσίου των εξωτερικών δανείων της χώρας για πέντε έτη. Στόχος της πρότασης ήταν να διατηρηθεί η νομισματική σταθερότητα μέσω της ενίσχυσης του συναλλαγματικού αποθέματος. Ο Βενιζέλος επιστρέφοντας στην Ελλάδα ενημέρωσε τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων για τις κινήσεις του στο εξωτερικό, ζητώντας τη συγκατάθεσή τους για κινήσεις υπέρ της νομισματικής σταθερότητας. Οι βενιζελογενείς αρχηγοί (Αλέξ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρης) συμφώνησαν καταρχάς με τις ενέργειές του. Ο Π.Τσαλδάρης, αν και αναγνώρισε την ανάγκη διατήρησης της νομισματικής σταθερότητας, επεσήμανε ότι δεν ήταν έργο της αντιπολίτευσης να επινοεί και να υποδεικνύει λύσεις¹⁰⁸⁹.

Ο τύπος άδραξε την ευκαιρία να αμφισβητήσει για άλλη μία φορά την πεποίθηση των Φιλελευθέρων ότι ο αρχηγός τους απολάμβανε του σεβασμού των Ευρωπαίων και ετύγχανε ισότιμης αντιμετώπισης από αυτούς¹⁰⁹⁰. Αν και το γεγονός της μη αποδοχής της πρότασης Βενιζέλου από τους Ευρωπαίους δε συνεπαγόταν υποχρεωτικά την απαξίωσή του εκ μέρους τους, ο αντιπολιτευόμενος τύπος είχε την ευκαιρία να σκιάσει την εικόνα του πρωθυπουργού. Οι δημοσιογράφοι της αντιπολίτευσης, εξάλλου, υποβάθμιζαν συχνά τους αρχηγούς των άλλων κομμάτων, παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους καταλληλότερους για άσκηση ελέγχου στην

¹⁰⁸⁷ Θ. Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932), Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, εκδ. «Ίαμβος», Αθήνα 2009, σσ. 224-226.

¹⁰⁸⁸ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 416 (20.1.1932), σ.1.

¹⁰⁸⁹ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος², Αθήνα 1997, σ.530.

¹⁰⁹⁰ *Ακρόπολις*, φ.1074 (25.1.1932), σ.1. «Χωριό που φαίνεται κολαούζο δεν θέλει» και *Βραδυνή*, φ. 2509 (26.1.1932), σ.1 «Το κατάντημα».

κυβέρνηση. Ενδεικτικά, η Ακρόπολις απαιτούσε από την αντιπολίτευση «να ξεκαθαρίσει την θέσιν της», να μην ξεχάσει την υποχρέωση που ανέλαβε ενώπιον του ελληνικού λαού και να μην εγκρίνει τα μέτρα που θα προτείνει η κυβέρνηση αβασάνιστα. Τέλος, χαρακτήριζε την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης «λογαριασμούς του Καραγκιόζη» υπονοώντας την προχειρότητα του προγράμματος διαχείρισης της κρίσης¹⁰⁹¹.

Τα πενιχρά αποτελέσματα της περιόδου του Βενιζέλου ανά την Ευρώπη δεν μπορούσαν να καλύψουν ανταποδοτικά το χρόνο που χάθηκε για την εξεύρεση λύσης και την εφαρμογή κάποιου προγράμματος αντιμετώπισης της ανεπάρκειας ρευστότητας και προστασίας της νομισματικής σταθερότητας. Οι συνέπειες αυτής της χρονοτριβής αποτυπώνονται και στο άρθρο της Καθημερινής με τίτλο «Τα μέτρα»¹⁰⁹². Επρόκειτο για μέτρα επιπλέον περιορισμού των συναλλαγών και των μετακινήσεων των πολιτών. Αυτή τη φορά η κυβέρνηση προέβλεψε και τον περιορισμό των εσωτερικών μετακινήσεων προκειμένου να μπορέσει να ελέγχεται επιμελέστερα η κίνηση των χρημάτων, εντοπίου νομίσματος και εισαχθέντος συναλλάγματος. Ο αρχισυντάκτης της Καθημερινής έκρινε ότι τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανεκτά για τον ελληνικό λαό μόνον στην περίπτωση που η κυβέρνηση εγγυηθεί την προσωρινότητά τους, καθώς οι άμεσες συνέπειές τους (στενός έλεγχος των συναλλαγών, ελεγχόμενες μετακινήσεις κλπ.) φαίνονταν ολέθριες για την καθημερινότητα του πολίτη. Με ένα άρθρο διαλογικής μορφής μεταξύ λαού και κυβέρνησης η εφημερίδα παρουσίασε την αγανάκτηση για τα νέα μέτρα με αποτέλεσμα να προσδώσει πιο εύθυμο χαρακτήρα στο κείμενο: «*Θα τρώτε υποχρεωτικώς αυγά, όσπρια και χόρτα τρεις ημέρας την εβδομάδα και θα τρώτε γενικώς σταφιδόψωμον*». Αν και αναγνώριζε την αδυναμία της κυβέρνησης να προσδιορίσει τη διάρκεια ισχύος των μέτρων, ο Γ.Βλάχος διατύπωνε ανησυχία για την απουσία αποτελεσματικού σχεδιασμού στην αντιμετώπιση της κρίσης («*ανησυχούμεν διότι δεν βλέπομεν τίποτε, ούτε σχέδιον, ούτε πρόγραμμα*»). Θεώρησε, τέλος, τις προτάσεις των οικονομολόγων της κυβέρνησης ασύμβατες προς την ελληνική πραγματικότητα, ως απλή μεταφορά ιδεών και σχεδίων που εφαρμόζονταν σε άλλες χώρες με διαφορετικές οικονομικές δομές. Εστίαζε στη σημασία που είχε η στήριξη του εμπορίου για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, ενός τομέα που

¹⁰⁹¹ Ακρόπολις, φ.1087 (7.2.1932), σ.1.

¹⁰⁹² Η Καθημερινή, φ. 3517 (14.2.1932), σ.1.

είχε πληγεί άμεσα και πολλαπλά από τα περιοριστικά μέτρα. Ευχόταν τη σύγκλιση απόψεων των οικονομολόγων προς μία κοινή τακτική, αφού καταρτιστεί «συμβουλευτικό σώμα» με αστούς οικονομολόγους και των δύο πολιτικών τάσεων που κυριαρχούσαν. Με την πρόταση αυτή υπονοούταν η συμμετοχή σε αυτό του οικονομικού συμβούλου του Λαϊκού Κόμματος, Δημ. Μάξιμου ο οποίος, είχε δηλώσει την πρόθεσή του να συνεργαστεί με την κυβέρνηση στην εξεύρεση λύσης, αν του ζητηθεί.

Την απελπιστική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας τους τρεις πρώτους μήνες του 1932 μαρτυρεί μεταξύ άλλων και η μείωση των εξαγωγών σε γεωργικά προϊόντα και μεταλλεύματα, τη στιγμή που το εξωτερικό χρέος προσέγγιζε το 150% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος¹⁰⁹³. Παράλληλα, η κερδοσκοπία εις βάρος της δραχμής αυξανόταν γεγονός που οφειλόταν εν μέρει στην παρελκυστική πολιτική της κυβέρνησης κατά τη λήψη περιοριστικών μέτρων μετά την αποδέσμευση της αγγλικής λίρας από τον χρυσό κανόνα. Η καχυποψία απέναντι στη δραχμή οξυνόταν. Όσοι είχαν κεφάλαια επεδίωκαν τη μετατροπή τους σε άλλο νόμισμα ή σε χρυσό, κάτι που κατέτεινε αναπόδραστα στην περαιτέρω υποτίμηση της δραχμής¹⁰⁹⁴. Οι συναλλαγματικοί περιορισμοί θα συντελούσαν καθοριστικά στην περαιτέρω μείωση των εισαγωγών και θα ενέτειναν τον ανταγωνισμό της Εθνικής Τράπεζας με την Τράπεζα της Ελλάδος γεγονός που αποδυνάμωνε την αξιοπιστία της ελληνικού τραπεζικού συστήματος απέναντι στους επενδυτές και τους ξένους δανειστές.

Ο τύπος κατήγγειλε την «προχειρότητα» των κυβερνητικών μέτρων για την προστασία του εθνικού νομίσματος. Με αυτήν την τακτική το κράτος φαινόταν, τουλάχιστον, μη υπερασπιστικό απέναντι στο ελεύθερο εμπόριο. Αυτή η καταγγελία δεν απείχε από την πραγματική κατάσταση της ελληνικής αγοράς το 1932. Οι νέοι δασμοί που επιβλήθηκαν για την εισαγωγική και εξαγωγική δραστηριότητα δυσαρεστούσαν τις επιχειρηματικές ομάδες¹⁰⁹⁵ που διαμαρτύρονταν μέσω του πάντα πρόθυμου αντιπολιτευόμενου τύπου αλλά και με διαβήματα προς την κυβέρνηση¹⁰⁹⁶. Μάλιστα, σε πρωτοσέλιδο άρθρο του Ελευθέρου Ανθρώπου συνδεόταν άμεσα η αδυναμία της κυβέρνησης να διαχειριστεί την κρίση με την κατάρρευση του

¹⁰⁹³ Ν. Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν...*, ό.π., σ. 145.

¹⁰⁹⁴ Κ. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία», στο : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, τ. ΙΕ', σ. 328.

¹⁰⁹⁵ *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών*, τ. Απριλίου – Μαΐου 1932, σ. 12.

¹⁰⁹⁶ *Ακρόπολις*, φ. 1052 (3.1.1932), σ.8. «Το χρεωστάσιον των εμπορών».

ελληνικού εμπορίου¹⁰⁹⁷. Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών απαιτούσε να βελτιωθεί άμεσα ο συντονισμός της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής, επισημαίνοντας ότι αυτή η απαίτηση δεν είναι «ούτε δημοκρατική, ούτε βασιλική, ούτε φιλελεύθερη, ούτε αντι-φιλελεύθερη»¹⁰⁹⁸. Η επισήμανση αυτή υποδήλωνε ότι ο Βενιζέλος ήταν καχύποπτος απέναντι στην κριτική που υφίσταται και ταυτόχρονα δήλωνε το επείγον της κατάστασης μίας επιχειρηματικής ομάδας που παραδοσιακά κυριαρχούσε στην ελληνική κοινωνία.

Ο περιορισμός στις εισαγωγές είχε σοβαρό αντίκτυπο στην κίνηση της ελληνικής αγοράς. Ο Βρετανός σύμβουλος της Τράπεζας Αθηνών απέστειλε στον Βενιζέλο οικονομικό απολογισμό (*bulletin économique*) με το σχόλιο ότι προκλήθηκε «στάσις εμπορίου».¹⁰⁹⁹ Από τον περιορισμό των εισαγωγών δεν επωφελήθηκε η εγχώρια παραγωγή και η βιομηχανία. Οι βιομηχανίες πρόβαλαν την επέκταση των πιστώσεων και τη μείωση των επιτοκίων ως προϋπόθεση για να αυξήσουν την παραγωγή τους και ως εκ τούτου να διανεμηθούν τα ελληνικά προϊόντα ισοσταθμίζοντας, όσο ήταν δυνατόν, τις ελλείψεις από τον περιορισμό των εισαγωγών. Ενδεικτικά, ο κλάδος της μεταλλουργίας σημείωσε μείωση της παραγωγής κατά 50% από το 1928 ως το 1932, ενώ σημαντικές μειώσεις σημείωσαν και οι τομείς της μηχανουργίας, των χημικών, του δέρματος, των ενδυμάτων, της ξυλείας και του καπνού¹¹⁰⁰. Υπήρχαν, βέβαια, και ορισμένοι τομείς της εγχώριας παραγωγής που απέδωσαν ακόμη και εκείνη τη δύσκολη χρονιά, όπως η βιομηχανία παραγωγής ενέργειας (+ 1,1 %) , η βιομηχανία χάρτου (+ 0,6 %) και η υφαντουργία (+3,4%), αλλά τα ποσοστά τους δεν επαρκούσαν και, επιπλέον, οι περιοριστικοί νόμοι δεν ευνοούσαν την επέκταση των επιχειρήσεων μέσω της διεύρυνσης του δικτύου διανομής.

Η πτώχευση τραπεζών, το κλείσιμο εργοστασίων, η σημαντική μείωση της εισαγωγικής και εξαγωγικής δραστηριότητας, η ραγδαία αύξηση της ανεργίας, η ανατίμηση όλων των ειδών¹¹⁰¹, η έλλειψη βασικών προϊόντων και τα περιοριστικά

¹⁰⁹⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.425 (29.1.1932), σ.1. «Κράτος υπό διάλυσιν: ενδιαφέροντες λόγοι εις το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών για την κατάστασιν του ελληνικού εμπορίου».

¹⁰⁹⁸ *Ακρόπολις*, φ.1052 (3.1.1932), σ.8.

¹⁰⁹⁹ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.219.

¹¹⁰⁰ Στ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, τ. 1, σ. 126.

¹¹⁰¹ *Ακρόπολις*, φ.1098 (18.2.1932), σ. 5.

μέτρα εδραίωσαν τη λαϊκή αγανάκτηση. Οι φτωχοί των πόλεων ασφυκτιούσαν πλέον. Οι διαδηλώσεις, κυρίως στη βόρεια Ελλάδα, ήταν τόσο συχνό φαινόμενο ώστε η χωροφυλακή περιπολούσε τη Θεσσαλονίκη καθημερινά, ενισχυμένη με ένα σύνταγμα πεζικού και ένα ιππικού για την αποτροπή νέων αντιδράσεων¹¹⁰². Ο υπουργός Εσωτερικών, Κ. Λιδωρίκης, απέδωσε την ευθύνη για την ένταση στις πόλεις της Μακεδονίας σε «*ορισμένους κομμουνιστάς*»¹¹⁰³. Αυτό το επιχείρημα θα μπορούσαν να επικαλεστούν και οι αντιπολιτευόμενοι αστοί δημοσιογράφοι που συνήθως απέδιδαν τις λαϊκές αντιδράσεις στην «*παρουσία ολίγων κομμουνιστών*». Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση, η δυναμική της αντιπαράθεσης που απαιτούσε η θέση τους δεν το επέτρεψε. Ακόμα και αν η οργάνωση των λαϊκών αντιδράσεων οφειλόταν αποκλειστικά στη δράση του ΚΚΕ, δεν μπορούσε κανείς να εθελουφλεί ενώπιον των συνεπειών της κρίσης στην ελληνική καθημερινότητα.

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης καταγράφονται συχνά στον τύπο όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Ακόμα και το Ελεύθερον Βήμα δεν παρέβλεπε την οικονομική δυσχέρεια του ελληνικού λαού δημοσιεύοντας τις αποφάσεις των εμπορικών συλλόγων¹¹⁰⁴ και τις διαμαρτυρίες των αγροτικών συνεταιρισμών¹¹⁰⁵. Ωστόσο, συνέτασσε επιθετικά άρθρα για τους «*ανευθυνολόγους*» επικριτές του «*κυβερνητικού αγώνος*»¹¹⁰⁶. Η, επίσης, φιλοκυβερνητική Μακεδονία στις αρχές του έτους ασχολείτο επιμελώς με θέματα γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος¹¹⁰⁷, αλλά η ένταση της κρίσης ανάγκασε σταδιακά τους συντάκτες να αφιερώνουν το πρωτοσέλιδο άρθρο τους στην «*Πενία του λαού*»¹¹⁰⁸, χωρίς να παραλείψει να επισημάνει το «*καθήκον του λαού*» να συντρέξει την κυβέρνηση στον αγώνα της να περιορίσει τη φτώχεια.

Η Ακρόπολις διατηρώντας τον ρόλο του έντυπου «*υπερασπιστού των φτωχών*» από την αρχή της επανέκδοσής της (1929), ενίσχυε τον έλεγχο προς την κυβέρνηση με άρθρα που αποτύπωναν την οικονομική εξαθλίωση. Συνήθως δημοσίευε στην ίδια σελίδα ένα άρθρο που κατήγγειλε την αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης και ένα άρθρο που περιέγραφε τη λαϊκή αγανάκτηση. Η τακτική

¹¹⁰² Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, (17.2.1932), σ.294-295.

¹¹⁰³ Ο.π., σ. 293.

¹¹⁰⁴ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3543 (24.2.1932), σ.1.

¹¹⁰⁵ Ο.π., φ. 3548 (29.2.1932), σ.4.

¹¹⁰⁶ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3548 (29.2.1932), σ.1.

¹¹⁰⁷ Μακεδονία, φ. 6965 (6.1.1932), σ.1 «Είναι έγκλημα η έκτρωσις».

¹¹⁰⁸ Ο.π., φ. 7023 (13.3.1932), σ.1.

αυτή είχε παγιωθεί από την αρχή του 1932. Διαμαρτυρίες αγροτών για το καπνικό ζήτημα, εμπορών, ελεύθερων επαγγελματιών, αυτοκινητιστών και συλλαλλητήρια ήταν θέματα της οκτασέλιδης έκδοσης¹¹⁰⁹. Οι συντάκτες της Ακροπόλεως υπενθύμιζαν συνεχώς στο αναγνωστικό κοινό την αδράνεια της κυβέρνησης: «*Όλα τα κράτη κινούνται και ημείς κοιμώμεθα*»¹¹¹⁰ και «*Όλοι βλέπουν καθαρά το δρόμο της σωτηρίας μας εκτός από την κυβέρνησιν*»¹¹¹¹. Μετά την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων, το ύφος της εφημερίδας γινόταν άλλοτε πιο δραματικό «*δυστυχίαν εις την Β. Ελλάδα από τον περιορισμό συναλλάγματος*»¹¹¹² κι άλλοτε απειλητικό προς την κυβέρνηση: «*Πρωτού ξεκινήσουν οι φάλαγγες των ανέργων...*»¹¹¹³. Με μία αναλυτική έρευνα αγοράς η εφημερίδα ενημέρωνε το κοινό για την «απροσδόκητον ανατιμήσιν όλων των ειδών των τροφίμων» και για την «υποχρεωτικήν δίαιταν» στην οποία υπέβαλε η κυβέρνηση τις λαϊκές τάξεις¹¹¹⁴. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Ακροπόλεως οι «κερδοσκόποι» εκμεταλλεύονταν την κατάσταση και πωλούσαν σε τιμές της αρεσκείας τους προϊόντα που βρίσκονταν σε έλλειψη στην ελληνική αγορά και τα οποία εισήγαγαν παράνομα.

Η πρωινή εφημερίδα Ελεύθερος Άνθρωπος επιχειρούσε να απαντά στο Ελεύθερον Βήμα και να εκμεταλλεύεται κάθε περίπτωση εσωτερικής αντιπαράθεσης των Φιλελευθέρων για να αποκαλύπτει τα τρωτά σημεία του Κόμματος, το οποίο γνώριζε καλά ο διευθυντής της, Κώστας Αθάνατος, ως πρώην βενιζελικός. Από την αρχή του 1932 έκανε λόγο για ανασφάλεια του Βενιζέλου και των επιτελών του, ενώ έθιγε και τους δημοσιογράφους του «συγκροτήματος» σε κάθε ευκαιρία: «*Η "Πορεία" των οικονομικών : ο κ. Ελ.Βενιζέλος και το συγκρότημά του τρέμουν*»¹¹¹⁵. «*Αναρχία, Απερισκεψία και Δημοκοπία*»¹¹¹⁶ χαρακτήριζε την κυβέρνηση και τους προσκείμενους σε αυτήν δημοσιογράφους. Χρίστηκε και αυτή η

¹¹⁰⁹ Ενδεικτικά, *Ακρόπολις*, φ.1052 (3.1.1932), σ.8 και φ. 1071 (22.1.1932), σ.1: «*Οι χωρικοί των Θηβών κατήλθον εις την πόλιν αξιούντες θορυβωδώς την επίλυσιν των ζητημάτων τους*». Η συγκεκριμένη εφημερίδα είχε καταφέρει να κυκλοφορεί με οκτώ σελίδες στα καθημερινά και δώδεκα στα επετειακά φύλλα της, ενώ άλλες επιτυχημένες εφημερίδες (Καθημερινή, Ελεύθερον Βήμα) συνήθιζαν την εξασέλιδη έκδοση. Ο νόμος που όριζε τα καθημερινά φύλλα να μην υπερβαίνουν τις τέσσερις σελίδες δεν είχε επηρεάσει την πλούσια έκδοση της Ακροπόλεως.

¹¹¹⁰ *Ακρόπολις*, φ. 1053 (4.1.1932), σ.1.

¹¹¹¹ *Ο.π.*, φ. 1071 (22.1.1932), σ.1.

¹¹¹² *Ο.π.*, φ. 1089 (9.2.1932), σ.5.

¹¹¹³ *Ο.π.*, φ. 1098 (18.2.1932), σ.6.

¹¹¹⁴ *Ο.π.*, σ.5. Οι αυξήσεις στις τιμές των τροφίμων είναι της τάξεως του 40 με 50 % και αφορούν όλες τις κατηγορίες τροφίμων από τον καφέ μέχρι το κρέας.

¹¹¹⁵ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 404 (8.1.1932), σ.1.

¹¹¹⁶ *Ο.π.*, φ. 406 (10.1.1932), σ.1.

εφημερίδα υποστηρικτής του λαού, κάτι που δήλωνε ανά πάσα στιγμή με εξόφθαλμο τρόπο: «Οι αυτοκινητισταί ευχαριστούν τον Ελεύθερον Άνθρωπον διά το στοργικόν ενδιαφέρον και τους αγώνας του υπέρ της τάξεώς των»¹¹¹⁷.

Η απεικόνιση της κρίσης από τον αντιπολιτευόμενο τύπο γινόταν συνήθως με επιλογή φορτισμένων λέξεων και γλαφυρών φράσεων: «Η τραγωδία των λιμοκτονούντων πληθυσμών της επαρχίας και των πόλεων»¹¹¹⁸. Τα ρεπορτάζ προσέδιδαν στην απόδοση της κρίσης αμεσότητα που θα μπορούσε να πείσει με την ενάργεια της περιγραφής: «Οι άνεργοι πεινασμένοι κατέρχονται εις τα πεζοδρόμια! Θα αρπάξουμε τα ψωμιά από τους φούρνους! φωνάζουν»¹¹¹⁹. Ανάλογο ύφος και αντιπολιτευτική τακτική ακολουθούσε και η Ελληνική που έκανε λόγο από την αρχή της χρονιάς και πριν από την επιβολή των περιοριστικών μέτρων για «επονείδιστη πολιτική του διοπτροφόρου»¹¹²⁰ και για «επιθανάτιο ρόγχο της υπαίθρου»¹¹²¹. Γενικά, ο τύπος επικεντρωνόταν συχνά σε περιστατικά από τη Β.Ελλάδα [« Η απονέκρωσις της Θεσσαλονίκης», «Δυστυχίαν απλώνεται εις την Βόρειαν Ελλάδα»¹¹²²] και την περιφέρεια, θέλοντας να τονίσει έμμεσα τις επιπτώσεις της κρίσης σε τομείς της ελληνικής παραγωγής (σταφίδα, οίνος, καπνοκαλλιέργειες κλπ.) που επλήγησαν και που, όπως ήταν αναμενόμενο, θα είχαν συνέπεια την μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών στις πόλεις. Το γεγονός αυτό θα αύξανε την εξαθλίωση των φτωχών των πόλεων με αποτέλεσμα – ολέθριο για τον αστικό Τύπο – τη στροφή αυτών των πληθυσμών προς τον κομμουνισμό.

Η Καθημερινή αντιμετώπιζε πάντα με λιγότερα ρητορικά σχήματα τα θέματα οικονομικής φύσεως. Με αυτή τη λογική προσεγγίζει τις επιπτώσεις της κρίσεως, περιγράφοντας τα περιστατικά, τις ενέργειες της κυβέρνησης και την καθημερινότητα του λαού. Προσέχει, ωστόσο, να τηρεί αποστάσεις από τους διοργανωτές των διαδηλώσεων. Η καταστολή των διαδηλώσεων στη Νιγρίτα Σερρών για το ζήτημα των καπνών είναι ένα θέμα χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο της ξεκίνησε με τον τίτλο «Φως εις τα αιματηρά γεγονότα της Νιγρίτης» και ακολούθησε σχόλιο – υπότιτλος «Η κυβέρνησις αποσπώσα τον άρτον

¹¹¹⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.415 (19.1.1932), σ.5.

¹¹¹⁸ *Ο.π.*, σ.6.

¹¹¹⁹ *Ο.π.*, φ.420 (24.1.1932), σ.1.

¹¹²⁰ *Η Ελληνική*, φ. 2368 (1.1.1932), σ.1

¹¹²¹ *Ο.π.*, φ.2376 (10.1.1932), σ.1.

¹¹²² *Ακρόπολις*, φ. 1119 (9.2.1932), σ.5.

από το στόμα του πεινώντος λαού»¹¹²³. Το συγκεκριμένο άρθρο υπέγραψε ο πρώην υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων της τελευταίας Οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη του 1926, Αθαν. Αργυρός¹¹²⁴, ο οποίος επεσήμανε την καθολική αντίδραση του λαού: «*ολόκληρος ο λαός της Νιγρίτης, όχι κομμουνισταί, όχι καπνεργάται, αλλά όλαι οι τάξεις της κοινωνίας*».

Ο αντιπολιτευόμενος τύπος εντόπισε μία ακόμα αφορμή για να παρουσιάσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων ως «σπείρα λοπωδυτών», όταν ανακαλύφθηκε ότι ο δήμαρχος του Πειραιά, Τ. Παναγιωτόπουλος είχε κάνει υπεξαίρεση εις βάρος του Δήμου. Ο έλεγχος που διενεργήθηκε στην Εθνική Τράπεζα έδωσε συγκλονιστικούς αριθμούς¹¹²⁵. Ο Τ. Παναγιωτόπουλος, επίλεκτο μέλος των Φιλελευθέρων, είχε επανεκλεγεί στις δημοτικές εκλογές του 1929. Η προφυλάκισή του ανάγκασε την κυβέρνηση να προκηρύξει εκλογές στο δήμο Πειραιά στις 28 Φεβρουαρίου 1932. Η Ακρόπολις συγκέντρωσε σε ένα άρθρο ανάλογες περιπτώσεις και έκανε μία αναδρομή προκειμένου να αποδείξει ότι η κυβέρνηση «*ασχημονεί αναιδέστατα*» εις βάρος του λαού ο οποίος, ωστόσο, γνωρίζει «*να εκτιμά και να επιβραβεύη τας υψίστας υπηρεσίας τας οποίας προσφέρει εις τον τόπον ο αμερόληπτος και δίκαιος δημοσιογραφικός έλεγχος επί των τελουμένων επί των ημερών της παρούσης κυβερνήσεως εκτρόπων*»¹¹²⁶. Το άρθρο εξέφραζε την αγανάκτηση των δημοσιογράφων για τους περιορισμούς που, όπως πίστευαν, υψίσταντο και την αποδοκιμασία προς την κυβέρνηση υπό τον τίτλο : «*Ας μάθη ότι οι ελέγχοντες τους φίλους του δεν είναι συκοφάντες*».

Η συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση στη δεδομένη στιγμή έλαβε διαστάσεις που ξεπερνούσαν πολιτικά το δήμο του Πειραιά. Αυτή η διόγκωση οφείλεται και στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Ο Βενιζέλος εντόπισε στην εκλογή αυτή μία ευκαιρία να μετρήσει τις δυνάμεις του πριν από τις γερουσιαστικές εκλογές, που θα έπρεπε να διενεργηθούν το Μάιο και πριν από τις βουλευτικές που αναμένονταν το καλοκαίρι, αν ολοκλήρωνε τη θητεία του. Με ανάλογη διάθεση προκριματικής αναμέτρησης αντιμετώπισαν το γεγονός και οι δημοσιογράφοι της αντιπολίτευσης. Μάλιστα, είχαν σχεδόν προδικάσει την ήττα του Φιλελεύθερου

¹¹²³ *Η Καθημερινή*, φ. 3521 (18.2.1932), σ.1.

¹¹²⁴ Αλκ. Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από το 1821 μέχρι το 1980, Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήναι 1980, σ. 470.

¹¹²⁵ *Η Ελληνική*, φ. 2396 (30.1.1932), σ.5.

¹¹²⁶ *Ακρόπολις*, φ.1082 (2.2.1932), σ.1.

υποψήφιου, Άγγελου Μεταξά, σχεδιάζοντας το μετεκλογικό πολιτικό τοπίο, όχι μόνον στο δήμο Πειραιά, αλλά σε ολόκληρη τη χώρα. Οι εφημερίδες, Ακρόπολις, πρωτίστως, και ακολούθως και η Ελληνική, έσπευσαν να διευκολύνουν τους ψηφοφόρους στην έκδοση των εκλογικών τους βιβλιαρίων, υποδηλώνοντας, όπως συνήθιζαν τον ρόλο του προστάτη του λαού.

Η Ακρόπολις με την ευκαιρία της εκλογής Πειραιώς έδινε συμβουλές συνετής διακυβέρνησης στο Λαϊκό Κόμμα «όχι απλώς διά να ανατρέψουν τον κ. Βενιζέλον, αλλά διά να κυβερνήσουν με σύμπνοιαν και φρόνησιν»¹¹²⁷. Πρότεινε την συνεργασία όλων των αντιπολιτευόμενων αστών *«καλέσασα τους κ.κ. αρχηγούς των κομμάτων να εγκαταλείψουν τα μικροκομματικά των τερτίπια και να θελήσουν να φανούν ωφέλιμοι εις την πατρίδα των, επανορθούντες διά κοινής προσπαθείας τα μεγάλα σφάλματα της σημερινής, της τόσον ξένης προς την ελληνικήν πραγματικότητα Κυβερνήσεως»*. Με την πρόταση συνεργασίας της αντιπολίτευσης, παραπέμποντας συνειρμικά στις εκλογές του 1920, συντάχθηκε και η Καθημερινή, η οποία χαρακτήρισε την περίπτωση Παναγιωτόπουλου «τορπίλλη». «Δευτέρα τορπίλη» εις βάρος της κυβέρνησης χαρακτήρισε τη διαχείριση του όλου θέματος από τον πρωθυπουργό, ο οποίος, σύμφωνα με τις πληροφορίες της εφημερίδας μηχανορραφούσε προκειμένου να διασκεδάσει τις ελπίδες της συνεργασίας και επεδίωκε να χρησιμοποιήσει τις δημοτικές εκλογές Πειραιώς για να επηρεάσει τους ψηφοφόρους πριν τις κάλπες, με το δημοσιογραφικό τίτλο «γνωσταί πρωθυπουργικά ραδιουργίαι»¹¹²⁸. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος έγραψε την ημέρα της αυτοδιοικητικής εκλογής ότι ο Βενιζέλος *«προσωπικώς αναζωπύρωσε τον εθνικόν διχασμόν εις το μεγαλύτερον επίνειον της χώρας χωρίζων τους ταλαίπωρους και φιλοτίμους κατοίκους του σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα και αποδίδοντας εις την σημερινήν εκλογήν σημασίαν κομματικής εμπαιθείας»*. Στη συνέχεια, παραδεχόταν ότι *«θα συγκρουσθώσιν οι δύο κόσμοι: τουτέστιν αφενός, οι όλιγοι θεσιθήραι και επιτήδιοι και αφετέρου οι πολλοί, οι πάσχοντες εκ της αθλίας καταστάσεως και πονούντες τον τόπον τους, οι ψηφίσαντες κατά συνείδησιν και όχι κατ' επιταγήν της Λέσχης»*¹¹²⁹.

Τα αποτελέσματα της αναμέτρησης στον Πειραιά δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά για το κυβερνών κόμμα. Ο κυβερνητικός υποψήφιος έλαβε περίπου τις

¹¹²⁷ Ακρόπολις, φ.1099 (19.2.1932), σ.1.

¹¹²⁸ Η Καθημερινή, φ. 3521 (18.2.1932), σ.1.

¹¹²⁹ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 455 (28.2.1932), σ.1.

μισές ψήφους από τον υποψήφιο του Λαϊκού Κόμματος, Σωτήριο Στρατήγη. Μία ανεξάρτητη βενιζελογενής υποψηφιότητα είχε σημειώσει επιτυχία εις βάρος του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο ανεξάρτητος υποψήφιος προσφυγικής καταγωγής (Β. Βαρδόπουλος) είχε ασκήσει κριτική στις πολιτικές επιλογές του Βενιζέλου και η υποψηφιότητά του πολεμήθηκε από την κυβέρνηση. Αν, μάλιστα, αθροίζονταν οι ψήφοι του ανεξάρτητου με τον επίσημο υποψήφιο των Φιλελευθέρων, το αποτέλεσμα θα υπερέβαινε αυτό του λαϊκού υποψηφίου. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες δεν προέβησαν σε συμψηφισμούς που θα αποδεικνύονταν θετικοί για την κυβέρνηση. Έγινε αμέσως λόγος για «καταπληκτική ήττα του κ. Βενιζέλου», καθώς «ο Πειραιεύς, η Ακρόπολις του βενιζελισμού έθαψεν υπό σωρούς μαύρων ψήφων τον κυβερνητικόν υποψήφιον, ενώ ο λαϊκός κ. Σωτ. Στρατήγης συνεκέντρωσε καταπληκτικήν πλειοψηφίαν». Οι Πειραιείς παρουσιάζονταν να «πανηγυρίζουν εν εξάλλω ενθουσιασμό την πρωτοφανή νίκη των»¹¹³⁰. Η Ελληνική, η οποία είχε ενταχθεί δυναμικά στην αντιπολίτευση έκαμπτε σταδιακά το φρόνημα των αντιπάλων και ενθάρρυνε τους οπαδούς του Λαϊκού Κόμματος με φράσεις όπως: «Είμεθα κύριοι της καταστάσεως»¹¹³¹. Ρητά παραδεχόταν ο Ελεύθερος Άνθρωπος την πεποίθηση ότι η εκλογή του Πειραιά ήταν καθοριστική για την πορεία του Κόμματος των Φιλελευθέρων στην εξουσία: «Σύσσωμος η πόλις του Πειραιώς και οι προσφυγικοί συνοικισμοί απεδοκίμασαν την πολιτικήν της κυβερνήσεως». Αξίωνε από την αντιπολίτευση να επιδιώξει την ταχύτερη διενέργεια βουλευτικών εκλογών «διότι ο κ. Βενιζέλος εστερήθη τελείως της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού». Εκλαμβάνοντας τον Πειραιά ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της γενικότερης βούλησης του ελληνικού λαού προέβη σκόπιμα σε μία γενίκευση προκειμένου να πιαστεί η κυβέρνηση ακόμη περισσότερο ώστε να προκηρύξει σε εθνικές εκλογές¹¹³².

Η εκλογή του Πειραιά θα έπρεπε τελικά να επαναληφθεί γιατί κανείς από τους υποψηφίους δε συγκέντρωσε το απαιτούμενο ποσοστό (40%) για να εκλεγεί δήμαρχος. Η μείωση της ισχύος της κυβερνητικής επιρροής στην πόλη αυτή κλόνησε τον Βενιζέλο, που σκέφτηκε την άμεση διενέργεια εκλογών και άρα την παραίτηση της κυβέρνησής του πριν την ολοκλήρωση της τετραετίας. Μέσα σε ένα κλίμα γενικότερων δυσκολιών και με την κήρυξη χρεοστασίου πλησιέστερη πλέον, ήταν εύλογο ο Βενιζέλος να επιθυμεί την ανανέωση της λαϊκής εμπιστοσύνης. Άλλωστε, η

¹¹³⁰ Ακρόπολις, φ.1109 (29.2.1932), σ.1.

¹¹³¹ Η Ελληνική, φ.2427 (1.3.1932), σ.1.

¹¹³² Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 456 (29.2.1932), σ.8.

λαϊκή αποδοκιμασία απογοήτευε πάντα τον Βενιζέλο. Η Καθημερινή δημοσίευσε τις δηλώσεις του : «*Το κύρος το οποίον αντλείται εκ των εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου του 1928 έπαψε να είναι αναμφισβήτητον. Η Κυβέρνησις ήτις θα αντιπροσωπεύσει την χώραν εις την κατά τον Ιούνιον διάσκεψιν των επανορθώσεων δέον να είναι απολαυούσα της αναμφισβήτητου εμπιστοσύνης της χώρας*»¹¹³³. Με αφορμή τη φράση ότι «η κυβέρνηση απώλεσε το κύρος της», ο αρχισυντάκτης και διευθυντής της Καθημερινής αναρωτιόταν κατά πόσον μία ανυπόληπτη κυβέρνηση είναι σε θέση να διενεργήσει εκλογές. Οι δηλώσεις του πρωθυπουργού κατέληγαν με την «ανακοίνωση» ότι οι εκλογές θα διενεργούνταν «ταχέως, προ του Μαΐου». Μετά από αυτή τη δήλωση ο Γ.Α.Βλάχος πρότεινε την ανασύνταξη της αντιπολίτευσης και τη συσπείρωσή της με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης, «επαιμώντας...», βέβαια, τον πρωθυπουργό που είτε από επιτηδειότητα, είτε από υστεροβουλία, είτε από «*ξαφνική ειλικρίνεια*» παραδέχθηκε ότι το αποτέλεσμα της εκλογής του Πειραιά σήμαινε αποδοκιμασία της κυβέρνησης. Ωστόσο, διατύπωνε τις επιφυλάξεις του για τη δυνατότητα που θα είχαν οι αρχηγοί των κομμάτων της αντιπολίτευσης να αποκαταστήσουν την οικονομική πίστη της χώρας και τη γενικότερη κατάσταση από την τετραετία Βενιζέλου, δηλώνοντας την πρόθεση να δείξει εμπιστοσύνη σε μία κυβέρνηση «*Ηνωμένης και πάλιν Αντιπολιτεύσεως*». Ο ειρωνικός τόνος και τα λεπτεπίλεπτα υπονοούμενα δεν έλειπαν ποτέ από το λόγο του Γ.Α.Βλάχου.

Το Ελεύθερον Βήμα απάντησε κάπως καθυστερημένα (6 Μαρτίου) αλλά εντυπωσιακά στην ειρωνεία και τους πανηγυρισμούς του τύπου της αντιπολίτευσης. Με τίτλο «*Τα επακόλουθα μίας...εκλογικής επιτυχίας*» συνόδευε μία ιδιαίτερα εύγλωττη τετράπτυχη γελοιογραφία, ικανή να περάσει το μήνυμά της ακόμα και σε αναγνώστες των περιπτέρων. Παρουσιαζόταν στην πρώτη εικόνα ο Τσαλδάρης να εκπλήσσεται από το αποτέλεσμα των εκλογών του Πειραιά, ενώ οι βουλευτές του από τον Πειραιά του σηκώναν τα χέρια για να πανηγυρίσει και του ψιθύριζαν «Μην το πεις ούτε του παπά, κυρ Παναγή». Στη δεύτερη εικόνα εμφανίζονταν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί οπλισμένοι με ρόπαλα και φέροντες τύμπανα με πρωτοστατούντα τον σημαιοφόρο Τσαλδάρη με τη λεζάντα «Εμπρός παιδιά, όλοι μαζί και τον φάγαμε!». Στην τρίτη εικόνα, ο Βενιζέλος τους παρουσίαζε την οικονομική κατάσταση και οι αντιπολιτευόμενοι τρέπονταν σε φυγή. Στην τελευταία, ο

¹¹³³ Η Καθημερινή, φ.3533 (1.3.1932), σ.1.

Τσαλδάρης υποδεχόταν τον υποψήφιο του Πειραιά με τη φράση «Αχ τι μας έκανες κύριε Στρατήγη!»¹¹³⁴. Έμμεσα ο γελοιογράφος του Ελευθέρου Βήματος επικροτούσε τις επιφυλάξεις και τις αμφιβολίες του Γ.Α.Βλάχου για την ικανότητα της αντιπολίτευσης να διαχειριστεί την οικονομική κρίση. Στο άρθρο που ακολουθούσε την εκτενή γελοιογραφία διατυπωνόταν η άποψη ότι «αντιπολιτευόμενη εφημερίς» ταυτιζόταν με τις θέσεις του Ελευθέρου Βήματος σχετικά με τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης και «*επιβεβαίωσε, κατά μίαν περίεργον σύμπτωσιν, όσα εν σχέσει με το οικονομικό πρόβλημα της χώρας εγράψαμεν ακριβώς και ημείς*»¹¹³⁵. Απέδιδε πανικό στους αντιπολιτευόμενους στην σκέψη ότι θα πρέπει να αντιμετωπίσουν την κατάσταση και θεωρούσε από δύσκολη έως αδύνατη την κυβερνητική συνύπαρξη του «συντηρητικού Τσαλδάρη» με τον «αριστερίζοντα Παπαναστασίου». Αντέτεινε στα «οικονομικά εγκλήματα» τα οποία απέδιδε ο αντιπολιτευόμενος τύπος στην κυβέρνηση τα παραγωγικά έργα της τετραετίας. Επιλογικά, το άρθρο αντιπαρέβαλε τον πανικό και τη δειλία των αντιπολιτευόμενων με τη δυναμική της κυβέρνησης η οποία «θα σταθεί όρθια και θα πολεμήσει ως το τέλος».

Οι συνεργάτες του Βενιζέλου τον έπεισαν σε σύντομο χρονικό διάστημα ότι η ήττα στον Πειραιά δεν συνεπαγόταν μεταστροφή των δημοτών αλλά έπρεπε να αποδοθεί κυρίως στην αντιπάθειά των δημοτών προς τον κυβερνητικό υποψήφιο. Ο Βενιζέλος αποφάσισε ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων έπρεπε να κατέλθει με νέο υποψήφιο. Ως νέος κυβερνητικός υποψήφιος προτάθηκε ο ε.α. ναύαρχος Αθ. Μιαούλης. Η επαναληπτική εκλογή ορίστηκε για τις 10 Απριλίου και συσπείρωσε το Κόμμα των Φιλελευθέρων που κινήθηκε δυναμικά για να επανακτήσει εκλογικά την πόλη του Πειραιά. Αν και ο Μιαούλης επικράτησε τελικά του Λαϊκού υποψηφίου και εξελέγη δήμαρχος Πειραιώς, το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε υποστεί πλήγμα στο κύρος του. Είχε χάσει περίπου 5.000 ψήφους συγκριτικά με την εκλογή του 1929.

Ένα ακόμη πλήγμα «εκ Πειραιώς» δέχθηκε εκείνη την περίοδο ο Βενιζέλος. Η εφημερίδα Ελληνική δημοσίευσε επιστολή υπεύθυνου γαλλικού εργοστασίου από την οποία μπορούσε να προκύψουν στοιχεία εις βάρος του υπουργού Αεροπορίας και γαμπρού των Δέλτα, Αλεξ. Ζάννα. Με λογικά άλματα η εφημερίδα συμπέρανε ότι ο Ζάννας είχε παραγγείλει μεγάλες ποσότητες βενζίνης που δεν προορίζονταν για την

¹¹³⁴ *Ελευθέρον Βήμα*, φ. 3554 (6.3.1932), σ.1.

¹¹³⁵ *Ο.π.*

αεροπορία, αλλά για να επωφεληθεί η εταιρεία καυσίμων που διατηρούσε στη Θεσσαλονίκη¹¹³⁶. Ως «νέον ΣΚΑΝΔΑΛΟΝ εις βάρος του λαού» προβλήθηκε το θέμα στον Ελεύθερο Άνθρωπο, ενώ ο Ζάννας παρουσιάστηκε ως «ομολογών τις ατασθαλείες του»¹¹³⁷. Ο Ζάννας κίνησε δίκη η οποία κατέληξε με απαλλακτική απόφαση για την εφημερίδα. Οι ένορκοι του Πειραιά απάλλαξαν των κατηγοριών για συκοφαντία και παράβαση του Νόμου περί τύπου την Ελληνική, αν και ο Ζάννας απέδειξε την ίση αναλογία των προμηθειών με τις ανάγκες της Αεροπορίας καθώς και την αποδέσμευσή του από την εταιρεία προμήθειας καυσίμων που διατηρούσε με τον άλλο γαμπρό της οικογένειας Δέλτα, Μ. Μαυρογορδάτο¹¹³⁸.

Η Ελληνική, την οποία αφορούσε το ζήτημα πιο άμεσα, παρουσίαζε τις εξελίξεις της δίκης ως «αγώνες διά τα συμφέροντα του λαού»¹¹³⁹ αναδημοσιεύοντας αναλυτικά πρακτικά, κάτι που απαγόρευε ο νόμος 5060 του 1931. Όσο για την επίθεση που της καταλόγιζε ο Ζάννας, ανέφερε ότι «δεν αποτελεί ύβριν η αναγραφή εξηκριβωμένων αληθειών, αλλά έλεγχο»¹¹⁴⁰. Η ανακοίνωση της απόφασης των ενόρκων της δίκης παρατέθηκε αυτολεξεί. Σύμφωνα με αυτήν ο διευθυντής της Ελληνικής, Ν.Ευστρατίου και ο αρχισυντάκτης, Αντ. Σβώκος «δεν είναι ένοχοι διότι απεκάλεσαν τον υπουργόν του αέρος κ. Αλέξ. Ζάνναν "εγκληματίαν υπουργόν" και "μιντζαδόρον", τόσον ως προς το αδίκημα της εξυβρίσεως, όσον και ως προς το αδίκημα της δυσφημήσεως»¹¹⁴¹. Η ομόφωνη αθωωτική απόφαση των ενόρκων του Πλημμελειοδικείου Πειραιώς θα έδινε επιπλέον χώρο στους δημοσιογράφους να «ελέγχουν» εφεξής την κυβέρνηση.

Οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης, καθώς και η Εστία¹¹⁴², ζήτησαν την παραίτηση του Ζάννα και ανέσυραν το ζήτημα της ελευθερίας του τύπου και του σχετικού νόμου του 1931. Αφορμή έδωσε και η ίδια η κυβέρνηση η οποία πρόσθεσε μία τροπολογία που αφορούσε στον αριθμό των σελίδων των εφημερίδων και τις όριζε αναγκαστικά μέχρι τέσσερις, ενώ απαγορευόταν ρητά η προσφορά κάθε είδους δώρων. Η Βραδυνή νοστάλγησε την εποχή της «αληθινής δημοκρατίας» του βασιλέως Γεωργίου Α΄, υποστηρίζοντας ότι η βασιλευόμενη δημοκρατία στην

¹¹³⁶ *Η Ελληνική*, φ. 2352 (16.2.1932), σ.1.

¹¹³⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.444 (17.2.1932), σ.7.

¹¹³⁸ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σσ. 532-533.

¹¹³⁹ *Η Ελληνική*, φ. 2395 (29.1.1932), σ.1 και σ. 5.

¹¹⁴⁰ *Ο.π.*, φ.2396 (30.1.1932), σ.1.

¹¹⁴¹ *Ο.π.*, φ. 2398 (1.2.32), σ.1, σ.5 και σ.6.

¹¹⁴² *Εστία*, φ. 7578 (11.3.1932), σ.1.

Ελλάδα ήταν «πράγμα και όχι σχήμα λόγου», όπως η αβασίλευτος. Οι νόμοι της κυβέρνησης παρέπεμπαν σε εποχές αγώνων για την ελευθεροτυπία, αλλά και δυναμικού ανταγωνισμού των δημοσιογράφων για να αναβαθμίσουν την ύλη των εντύπων και την ποιότητα των κειμένων τους¹¹⁴³.

Ο Ελεύθερος Άνθρωπος *κυκλοφόρησε με πρωτοσέλιδο σε έντονο πλαίσιο με τον τίτλο «Όταν οι νόμοι είναι παράνομοι»*¹¹⁴⁴. Τεκμηρίωνε αυτήν την άποψη με το επιχείρημα ότι η κυβέρνηση που τελούσε υπό παραίτηση και η Γερουσία που θα έπρεπε να είχε παραιτηθεί καθώς η θητεία της είχε λήξει, δε νομιμοποιούνταν να ψηφίζουν νόμους. Η συγκεκριμένη εφημερίδα εκλάμβανε τη δήλωση του Βενιζέλου μετά την εκλογή Πειραιώς ως αμετάκλητη παραίτηση που ήταν ζήτημα χρόνου η υλοποίησή της. Σε αυτήν την περίπτωση συγχεόταν η επιθυμία της αντιπολίτευσης με την πραγματικότητα και παράλληλα, ασκείτο και ένα είδος έμμεσης πίεσης προς την κυβέρνηση δημιουργώντας εντυπώσεις προς το αναγνωστικό κοινό. Το έντονο πλαίσιο ακολουθούσε άρθρο στο οποίο ο Κ.Αθάνατος, ο διευθυντής της εφημερίδας, εξέθετε αναλυτικά τη σχέση λαού και τύπου, ως μία σχέση αλληλεπίδρασης. Δηλαδή, ο τύπος παρείχε στον λαό πληροφορίες, απόψεις, βιβλία, δώρα κλπ. και ο λαός ενίσχυε με την επιλογή του την εφημερίδα που κάλυπτε περισσότερο τις ανάγκες του και συνέτεινε προς τις ιδέες του. Εξ ου και η πληθώρα εφημερίδων. Με το νέο όρο που έθετε η κυβέρνηση στον τύπο περιόριζε ουσιαστικά το δικαίωμα του λαού να επιλέγει ελεύθερα τον τρόπο πληροφόρησής του με ό,τι αυτό συμπαριμαρτούσε. Τα επιχειρήματα αυτά δεν ήταν τα πιο έγκυρα λογικά. Ωστόσο, είχαν απήχηση. Τα σχετικά άρθρα που μεγιστοποιούσαν το ζήτημα υποδήλωναν την επίδραση που ασκούσε στην κυβέρνηση η δράση του τύπου, ως κάτι που απαγορεύεται και λόγω αυτής της απαγόρευσης αποκτά μεγαλύτερη δύναμη.

Ο Βενιζέλος είχε υποστηρίξει με ένθερμο τρόπο στη Βουλή τον συνεργάτη του που βαλλόταν από τον τύπο. Δεν κράτησε αποστάσεις, ούτε έκανε υποδείξεις, ούτε τήρησε στάση αναμονής, όπως στην περίπτωση του Β.Καραπαναγιώτη το προηγούμενο έτος. Φρόντισε να συσταθεί επιτροπή έρευνας από την Βουλή ώστε να αποδειχθεί η αθωότητα του Ζάννα, εκφώνησε λόγο υπεράσπισης της τιμής των πολιτικών ανδρών και συγκρούστηκε φραστικά με τον Παν. Τσαλδάρη¹¹⁴⁵.

¹¹⁴³ *Η Βραδυνή*, φ. 2555 (11.3.1932), σ.1.

¹¹⁴⁴ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.470 (15.3.1932), σ.1.

¹¹⁴⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, (16.2.1932), σσ. 235-

Η Καθημερινή αυτήν τη φορά είχε διαφοροποιηθεί. Στο άρθρο «Εφημερίδες» διατύπωνε αρχικά την άποψη ότι η ελευθερία του τύπου και οι λειτουργίες του δεν αφορούν μόνον τους άμεσα εμπλεκόμενους με τις εφημερίδες αλλά ολόκληρο τον λαό και το κράτος¹¹⁴⁶. Το ελληνικό Σύνταγμα του 1927 προέβλεπε ανάμεσα στις ελευθερίες των πολιτών την ελεύθερη διακίνηση ιδεών και παρείχε, έτσι, τη δυνατότητα σε οποιονδήποτε να εκδώσει εφημερίδα ή περιοδικό. Ωστόσο, ο δημοσιογράφος αμφέβαλε για το αν εξυπηρετούνται οι ελευθερίες των πολιτών, όταν οι εφημερίδες παρείχαν μία πολυσέλιδη έκδοση μαζί με δώρα που υπερέβαιναν κατά πολύ την τιμή αγοράς του φύλλου της εφημερίδας. Υπό αυτήν τη μορφή, μία εφημερίδα δεν παρέπεμπε σε ιδεολογικό φορέα, αλλά σε επιχείρηση, σε «βιομηχανία εκδόσεων». Επιπλέον, ο Γ.Α. Βλάχος αμφέβαλε για τη δυνατότητα του κάθε εκδότη να προασπίζει τα οικονομικά του συμφέροντα συνοδεύοντας φύλλα αξίας μίας δραχμής με αυτά τα ακριβά για την εποχή δώρα, χωρίς την υποστήριξη κάποιου επιχειρηματία. Αν και επικροτούσε την «αθώωσιν της συναδέλφου», της Ελληνικής, η Καθημερινή δεν επιδοκίμαζε τις τακτικές της για τη διεύρυνση του αναγνωστικού της κοινού και δεν απέρριπτε την τροπολογία που πρότεινε η κυβέρνηση για τον περιορισμό των σελίδων των εφημερίδων και την απαγόρευση των δώρων.

Όλα τα παραπάνω επιβάρυναν το προεκλογικό κλίμα το οποίο εν μέσω οικονομικής κρίσης ήταν ήδη τεταμένο και ανησυχητικό για τους Φιλελεύθερους. Τα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης ενισχύθηκαν. Η διαμαρτυρία για την οικονομική κατάσταση και ο έλεγχος της κυβέρνησης ήταν θεμιτά, αλλά, εν προκειμένω, ο τύπος λειτουργούσε διαβρωτικά και η ίδια η κυβέρνηση αδυνατούσε να τον ελέγξει. Το έργο του συμπολιτευόμενου τύπου δεν ήταν εύκολο με δεδομένη την αντικειμενικά δύσκολη καθημερινότητα των Ελλήνων σε όλη την επικράτεια. Συνήθως προέτρεπε το κοινό για υπομονή και εμπιστοσύνη στην αξιοπιστία του Βενιζέλου. Η φιλοκυβερνητική Μακεδονία διατύπωνε την ελπίδα ότι «για το οικονομικόν πρόβλημα της χώρας θα δυνηθώμεν ασφαλώς να εξεύρωμεν έξωθεν την οικονομικήν ενίσχυσιν». Παρουσίαζε και τη δυνατότητα εναλλακτικών λύσεων : « Η γαλλική αγορά δεν φαίνεται ευνοϊκή, στρεφόμεθα και πάλιν εις το Λονδίνον»¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁶ Η Καθημερινή, φ. 3525 (22.2.1932), σ.1.

¹¹⁴⁷ Μακεδονία, φ.7026 (7.3.1932), σ.6 και φ.7023 (13.3.1932), σ.1.

Σε αυτό το κλίμα η Καθημερινή ανέσυρε και το «πολιτειακό ζήτημα», δημοσιεύοντας μία πρωτοσέλιδη συνέντευξη του Γεωργίου Β΄ με τίτλο : «*Το πολιτειακόν ενόπιον των εκλογών*»¹¹⁴⁸. Ως αφορμή για τη συνέντευξη και για την ανάδυση του «πολιτειακού» παρουσιάστηκε η δήλωση του Αλέξ. Παπαναστασίου σχετικά με την μη αναγνώριση της αβασίλευτης δημοκρατίας από το Λαϊκό Κόμμα. Πράγματι, ο Τσαλδάρης δεν είχε αναγνωρίσει την ανακήρυξη της αβασίλευτης από το 1924, προκειμένου να διατηρήσει τις ισορροπίες εντός της συντηρητικής παράταξης της οποίας πολιτικά προϊόντα. Η Καθημερινή προτιθέμενη να «βοηθήσει» το Εργατοαγροτικό Κόμμα και να λύσει τις απορίες του αρχηγού της, Αλέξ. Παπαναστασίου, σχετικά με τις προθέσεις των βασιλικών ζήτησε τη γνώμη του ίδιου του έκπτωτου μονάρχη που βρισκόταν στη Φλωρεντία. Ο Γεώργιος Γλύξμπουργκ εμφανίστηκε να γνωρίζει την οικονομική δυσχέρεια που αντιμετώπιζε η χώρα, αλλά ο ίδιος απέφυγε να δηλώσει ρητώς οποιαδήποτε πρόθεση επιστροφής στην Ελλάδα και στα άλλοτε καθήκοντά του. Δεν ήθελε, όπως δήλωσε, η επιστροφή του να ταυτιστεί με κάποιο πολιτικό κόμμα γιατί η πτώση αυτού του κόμματος θα επέφερε επαγωγικά και τη δική του πτώση. Σχολιάζοντας τη συνέντευξη ο Γ.Α.Βλάχος επεσήμανε την ανάγκη συνένωσης των αντιπολιτευόμενων κομμάτων.

Η δήλωση του πρωθυπουργού Βενιζέλου ότι, αν δεν λάβει το δάνειο που είχε ζητήσει από την Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, θα παραιτηθεί και θα ακολουθήσει άμεση διενέργεια εκλογών, δεν αιφνιδίασε τον τύπο. Οι αντιπολιτευόμενοι περίμεναν από τις αρχές του έτους μία παρόμοια κίνηση. Το Ελεύθερον Βήμα δημοσίευσε τις δηλώσεις του πρωθυπουργού και του Βρετανού απεσταλμένου, Όττο Νιμάγιερ, ως απάντηση στον τύπο: «Ο πρόεδρος της κυβερνήσεως κατόπιν συνεννοήσεως μετά του σερ Όττο Νιμάγιερ εξ αφορμής δημοσιευθέντων εις τας εφημερίδας...». Η κατακλείδα της πρωθυπουργικής ανακοίνωσης αφορούσε και αυτή στον τύπο: «Η κυβέρνησις θεωρεί καθήκον της να συστήση εις τον τύπον να αποφεύγη την δημοσίευσιν αβασίμων εικοτολογίων επί διαπραγματεύσεων αι οποίαι συνεχίζονται ακόμη »¹¹⁴⁹.

Εν αναμονή της απόφασης της δημοσιονομικής επιτροπής που είχε συγκληθεί στο Παρίσι για τις αποζημιώσεις και γενικά τις οικονομικές εκκρεμότητες των

¹¹⁴⁸ Η Καθημερινή, 3519 (16.2.1932), σ.1 .

¹¹⁴⁹ Ελεύθερον Βήμα, φ.3548 (29.2.1932), σ.1.

ευρωπαϊκών κρατών, ο τύπος αγωνιούσε και ταυτόχρονα πίεζε. Η Καθημερινή εξέφρασε αυτή την αγωνία με μετριοπάθεια και στάση αναμονής στο κύριο άρθρο της με ερωτήματα « Θα απαντήσει η Δημοσιονομική Επιτροπή; Θα δοθούν χρήματα; Θα πέσει η κυβέρνηση; Θα απομείνει ως μόνον πικρόν σωσίβιον η χρεωκοπία;». Το κύριο άρθρο έκλεινε με ένα υπονοούμενο για την απόδοση ευθυνών («...διά να γίνη πολεμική, διά να στηθούν ευθύναι, διά να στηθούν εδώλια και να κληθούν οι κατηγορούμενοι πάντα υπάρχει καιρός») αλλά και με μια διαπίστωση («αναμονή και ψυχραιμία θα βοηθήσουν αυτήν τη φοράν τον κ. Ε. Βενιζέλον εις το μην αντιληφθή αμέσως το μέγεθος της ευθύνης του, αλλά και την Ελλάδα, ίνα προς στιγμήν, μακράν παθών και μακράν οξυτήτων, σταθή, συνέλθη και λάβη εν ψυχρώ τας περί αυτής αποφάσεις.»)¹¹⁵⁰. Η πρόταση να διαλυθεί η Τράπεζα της Ελλάδος ή να απορροφηθεί από την Εθνική Τράπεζα έδειχνε την απαξίωση του τύπου απέναντι στον ίδιο τον οργανισμό κοπής του εθνικού νομίσματος.

Η Ελληνική αφιέρωσε όλη την πρώτη σελίδα της στην οικονομία και στις μομφές κατά του Βενιζέλου. Αποφάνθηκε ότι υπό τις δεδομένες συνθήκες «το χρεωστάσιο είναι η μόνη απομένουσα εθνική οικονομική πολιτική» και ότι στο Λαϊκό Κόμμα εναπόκειται να κρίνει «περί της σωτηρίας της χώρας». Η «χρεωκοπία» ήταν πλέον ζήτημα χρόνου για την εφημερίδα που απαιτούσε την ταυτόχρονη διάλυση της Τράπεζας της Ελλάδος¹¹⁵¹. Η έναρξη του εκλογικού αγώνα κηρυσσόταν επισήμως. Ανακοινώνονταν η ίδρυση των λαϊκών πολιτικών συλλόγων ως απάντηση στη Λέσχη Φιλελευθέρων και τα κατά τόπους παραρτήματά της. Στα θέατρα της Αθήνας είχαν αρχίσει οι προεκλογικές συγκεντρώσεις με κύριο ομιλητή τον Γ.Μερκούρη (στενό συνεργάτη του Γ. Κονδύλη) να διατυπώνει δριμύ κατηγορητήριο «κατά της ολιγαρχίας» με μία ιστορική αναδρομή που καθιστούσε τον Βενιζέλο υπαίτιο για τον Εθνικό Διχασμό. «Αρχηγός της ολιγαρχίας» ήταν το νέο προσωνύμιο που είχαν αρχίσει να αποδίδουν στον Βενιζέλο οι αντίπαλοί του, ενώ η προεκλογική υπόσχεσή του ότι με το πέρας της τετραετίας θα κάνει την Ελλάδα αγνώριστη είχε γίνει αφορμή χλεύης : «Η αγνωριστοποίησης της Ελλάδος και ο μοιραίος άνθρωπος»¹¹⁵².

Η ανακοίνωση της Επιτροπής Δημοσιονομικού Ελέγχου (9.3.1932) ότι θα χορηγηθεί στην Ελλάδα μία δόση του ζητούμενου δανείου ύψους 2.500.000 λιρών,

¹¹⁵⁰ Η Καθημερινή, φ. 3538 (6.3.1932), σ.1.

¹¹⁵¹ Η Ελληνική, φ. 2433 (7.3.1932), σ.1.

¹¹⁵² Ο.π., φ. 2433 (7.3.1932), σ.1.

χωρίς δέσμευση για τη συνέχιση των παροχών, εξείγει τον διευθυντή της εφημερίδας, Η Ελληνική, Ν.Ευστρατίου. Ανέλαβε να γράψει ο ίδιος το πρωτοσέλιδο άρθρο και να χαρακτηρίσει τους χειρισμούς της κυβέρνησης «*δολία χρεωκοπία, αντί πτωχεύσεως*»¹¹⁵³. Είναι προφανές ότι οι σκοποί του αντιπολιτευόμενου τύπου θα εξυπηρετούνταν, αν κηρυσσόταν πτωχέυση και επακολουθούσε η παραίτηση της κυβέρνησης. Άλλωστε, σε ένα ευρωπαϊκό οικονομικό πλαίσιο με χώρες που απαλλάσσονταν από την καταβολή αποζημιώσεων κηρύσσοντας χρεοστάσιο, η επιλογή αυτή δε φαινόταν ολέθρια. Οι παροτρύνσεις του τύπου να διαλυθεί η Τράπεζα της Ελλάδος εφόσον δεν είχε επιτελέσει το έργο της που ήταν η αποτελεσματική διαχείριση του νομισματικού συστήματος είχαν ανησυχήσει τον Εμμανουήλ Τσουδερό. Ως διευθυντής της Τράπεζας της Ελλάδος ζήτησε από τη Δημοσιονομική Επιτροπή Ελέγχου να ενσωματώσει στην έκθεσή της μία συνηγορία υπέρ των χειρισμών που έκανε μετά την εγκατάλειψη του «χρυσού κανόνα»¹¹⁵⁴. Παρά τη σχετική ενίσχυση της Δημοσιονομικής Επιτροπής προς την Ελλάδα, παρά τα περιοριστικά μέτρα και τις περικοπές, η έλλειψη συναλλάγματος παρέμενε προκαλώντας αδυναμία ισοσκελισμού στον προϋπολογισμό για το έτος 1932-33 (έλλειμμα 1.300.000 δρχ). Επιπλέον, λόγω της φύσεως των οικονομικών δυσχερειών, είχε βγει στην επιφάνεια η διαφωνία του υπουργού Οικονομικών Γ. Μαρή με τον Εμμ. Τσουδερό, γεγονός που ενίσχυε την εικόνα της πώλωσης στο Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Δεν ήταν η καταλληλότερη στιγμή για την πρόταση του Βενιζέλου να αναβληθούν οι γερουσιαστικές εκλογές. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, τον Απρίλιο του 1932 θα έληγε η θητεία ενός τρίτου των γερουσιαστών καθώς και των εκπροσώπων των επαγγελματικών οργανώσεων στη Γερουσία. Ο Βενιζέλος, όμως, επεδίωκε να διεξαχθούν ταυτόχρονα οι βουλευτικές και οι γερουσιαστικές εκλογές προκειμένου να αξιοποιήσει υπέρ αυτού την αναπόφευκτη πώλωση¹¹⁵⁵. Μία τέτοια εξέλιξη θα εξυπηρετούσε την ψήφιση και την εφαρμογή των νόμων από την επερχόμενη κυβέρνηση. Αν δεν προκηρύσσονταν άμεσα γερουσιαστικές εκλογές, η θητεία της Γερουσίας θα είχε λήξει και οι αποφάσεις του σώματος θα ήταν αντισυνταγματικές. Μετά την 21^η Απριλίου τα δύο σώματα δε θα μπορούσαν να συγκληθούν σε κοινή

¹¹⁵³ Ο.π., φ. 2436 (10.3.1932), σ.1.

¹¹⁵⁴ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 223.

¹¹⁵⁵ G.Hering, *Τα πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Θεόδ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1164.

συνεδρίαση για να αποφασίσουν για την παράταση της θητείας της Γερουσίας, όπως προέβλεπε το άρθρο 59 του Συντάγματος¹¹⁵⁶. Επιβεβαιωνόταν η άποψη ότι «απροκάλυπτα πλέον η φιλελεύθερη παράταξη εγκατέλειπε τους δημοκρατικούς θεσμούς»¹¹⁵⁷ επιδιώκοντας να προστατέψει το κοινωνικό καθεστώς μέσα από τον περιορισμό βασικών ελευθεριών.

Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες είχαν την κατάλληλη αφορμή και πρόφαση για να αμφισβητήσουν ακόμη μία φορά την αβασίλευτη δημοκρατία. Οι φιλοβασιλικοί μπορούσαν να συμπεριλαμβάνουν στους υπαίτιους για την οικονομική κατάρρευση της Ελλάδας και την αβασίλευτη δημοκρατία και να διαβλέπουν την επίλυση των προβλημάτων στη «θανάσιμη μεγαλοθυμία του τυράννου»¹¹⁵⁸. Είχε, κατά κάποιο τρόπο, λάβει μορφή «νομιμοποίησης» το να ονειρεύονται εκ νέου την έλευση του μονάρχη που θα συνέβαινε μετά από την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές και την άνοδο του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία. Η αβασίλευτος δημοκρατία παρομοιαζόταν με το ρωμαϊκό Καπιτώλιο και οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες με τις χήνες που «κρώζουν από των επάλξεων εντατικώς»¹¹⁵⁹ για να την προστατέψουν. Ο δημοσιογράφος αναρρωτιόταν πλέον αν αυτό το «Καπιτώλιον στέγαζε αληθώς δημοκρατικούς θεσμούς συνταγματικές και ατομικές ελευθερίες».

Ως «Νέα Βάρη» αντιμετώπισε την παροχή της δόσης του δανείου από τη Δημοσιονομική Επιτροπή, ο αρχισυντάκτης του Ελευθέρου Ανθρώπου. Σε αυτά τα βάρη που θα επωμιζόταν εν καιρώ αναπόδραστα ο λαός, η εφημερίδα ενέταξε και την αναβολή των γερουσιαστικών εκλογών ως ένα επιπλέον πλήγμα στη δημοκρατία, του οποίου τα αποτελέσματα θα φάνοιαν άμεσα και πολλαπλά¹¹⁶⁰. Για την Ελληνική η πρόταση του πρωθυπουργού για αναβολή των γερουσιαστικών εκλογών υπέκρυπτε δόλο και αναιρούσε τον ισχυρισμό των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων ότι η δημοκρατία ήταν απότοκο αποφάσεων και πρωτοβουλιών του ελληνικού λαού, γιατί οι ίδιοι οι «στασιασταί» (sic) που οδήγησαν σε αυτή την πολιτειακή μορφή προέρχονταν από την πολιτική παράταξη η οποία, αν και αποκαλείται δημοκρατική,

¹¹⁵⁶ Αλέξ. Σβώλος, *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος*, εκδόσεις «Πυρσός», Αθήνα 1928, σ. 26.

¹¹⁵⁷ Π. Πετρίδης, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεωργίου Παπανδρέου κατά στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις «Γκοβότση», Αθήνα 1993, σ. 141.

¹¹⁵⁸ P. Bruckner, *La mélancolie démocratique*, Editions du Seuil, Paris 1990, p. 73.

¹¹⁵⁹ *Η Βραδυνή*, φ. 2555 (11.3.1932), σ.1.

¹¹⁶⁰ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 447 (11.3.1932), σ.1.

είναι ακριβώς το αντίθετο¹¹⁶¹. Το Ελεύθερον Βήμα έκρινε απαραίτητο να δώσει μία απάντηση στις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες και κυρίως στην Ελληνική, την «φανατικωτέρα των εφημερίδων των συνδεομένων προς τας ιδέας και τους κύκλους του λαϊκού κόμματος»¹¹⁶². Προσπάθησε να αναιρέσει την κατηγορία ότι η κυβέρνηση συνδέεται άμεσα με παράγοντες της οικονομίας, βιομήχανους και μεγαλοαστούς γενικά, δηλαδή με την λεγόμενη «ολιγαρχία». Δημοσίευσε δηλώσεις με τις οποίες ο πρωθυπουργός αντέστρεφε ουσιαστικά την κατηγορία περί σύνδεσης με την πλουτοκρατία, υπονοώντας ότι υπήρχαν αρκετές εφημερίδες που υπηρετούσαν την αντιπολίτευση και ταυτόχρονα τα συμφέροντα επιχειρηματικών παραγόντων στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Το Ελεύθερον Βήμα υπέδειξε και την Πρωία ως αντιπολιτευόμενη εφημερίδα που υπηρετεί συμφέροντα και πίσω από την οποία «βρίσκεται η αυθάδεια αυτού που έχει πλούτον και τον θεωρεί ως το μέσον το οποίον του επιτρέπει και τον πτωχόν να καταδυναστεύει και το κράτος να πειφρονεί». Η Βραδύνη επέλεξε τον τίτλο «Ο επικήδειος» για ένα πρωτοσέλιδο άρθρο της όπου παρουσίαζε το Βενιζέλο «αγνώριστον, φέροντα τον σάκκο της μετανοίας και την τέφραν της ηθικής συντριβής του επί της κεφαλής του»¹¹⁶³. Με μακροπερίοδο λόγο, με σχήματα και αδολεσχία μετοχών ο συντάκτης ερμήνευε τη στάση του Βενιζέλου ως παραδοχή της ήττας του. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Βενιζέλος ήταν «*από χθες νεκρός*».

Ο Βενιζέλος ένιωθε την πίεση από την οικονομική κατάσταση και τον τύπο ασφυκτική. Συγκάλεσε σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών στις 25 Μαρτίου για την από κοινού προσπάθεια διαχείρισης των οικονομικών δυσκολιών. Παραβρέθηκαν εκ μέρους της κυβέρνησης ο ίδιος ο Βενιζέλος, ο Γ.Μαρής και ο Α.Μιχαλακόπουλος και εκ μέρους της αντιπολίτευσης ο Παν. Τσαλδάρης, ο Γ. Καφαντάρης, ο Αλέξ. Παπαναστασίου, ο Κ.Ζαβιτσιάνος και ο Γ. Κονδύλης. Ήταν η ευκαιρία για τον Βενιζέλο να προτείνει στους πολιτικούς αρχηγούς να μοιραστούν την εξουσία και την ευθύνη στο πλαίσιο μίας οικουμενικής κυβέρνησης. Ο Τσαλδάρης ήταν ο μόνος από τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης που αρνήθηκε την πρόταση του Βενιζέλου. Αιτιολόγησε τη στάση του λέγοντας ότι μια νέα κυβέρνηση που θα στηριζόταν αλλά και θα ήταν υπό τη βενιζελική πλειοψηφία που επικρατούσε στη Βουλή, δεν θα ήταν επί της ουσίας, οικουμενική. Πρόσθεσε με νόημα ότι ένας τέτοιος συνδυασμός θα

¹¹⁶¹ Η Ελληνική, φ. 2438 (12.3.1932), σ.1.

¹¹⁶² Ελεύθερον Βήμα, φ. 3560 (12.3.1932), σ.1.

¹¹⁶³ Η Βραδυνή, φ. 2550 (6.3.1932), σ.1.

έφθειρε όλους τους εμπλεκόμενους αστούς πολιτικούς «προς όφελος των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος» και υπενθύμισε ότι το «παρελθόν τον εμποδίζει» από μία τέτοια συνεργασία υπονοώντας την εκτέλεση των Έξι¹¹⁶⁴ και αντιπρότεινε την άμεση κήρυξη εκλογών. Ήταν εμφανής η έντονη επιθυμία της αντιπολίτευσης να παραιτηθεί ο Βενιζέλος. Όμως, ο Βενιζέλος ως προϋπόθεση για να παραιτηθεί πρότεινε τη δημιουργία οικουμενικής κυβέρνησης με τον Τσαλδάρη πρόεδρο. Όσον αφορά στις εκλογές που ζητούσε η αντιπολίτευση, ο Βενιζέλος τις θεωρούσε άκαιρες. Στήριζε την άποψή του στο γεγονός ότι το Λαϊκό Κόμμα δεν είχε ακόμη παρουσιάσει τον οικονομικό του σχεδιασμό για τη διαχείριση της κρίσης. Μάλιστα, χαριτολογώντας, δήλωσε ότι, χωρίς να γνωρίζει τις οικονομικές προτάσεις του Λαϊκού Κόμματος, ο λαός θα καλείτο να επιλέξει «αν προτιμά πρασινοκυανά (του Βενιζέλου) ή καστανά μάτια (του Τσαλδάρη)». Η δήλωση προκάλεσε τη σάτιρα των εφημερίδων και των θεατρικών επιθεωρήσεων.

Το χρεωστάσιο ήταν πλέον το πιθανότερο. Οι εκλογές ήταν ζήτημα χρόνου. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος είχε προετοιμάσει το κλίμα της πόλωσης. Η πιθανότητα της οικουμενικής ήταν μηδαμινή από τη στιγμή που το Λαϊκό Κόμμα διασαφήνισε τις προθέσεις του. Ο Βενιζέλος θα επεδίωκε στο εξής να αναζωπυρώσει τα «παλαιά πάθη» προκειμένου να διατηρήσει τη συσπείρωση των Φιλελευθέρων. Στις 30 Μαρτίου, στη Βουλή (Συνεδρίασις ΝΑ'), ο πρωθυπουργός επανέλαβε επισήμως την πρόταση για συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης χωρίς τη δική του συμμετοχή, κάτι που θα επαναδιαπραγματευόταν, εάν οι άλλοι αρχηγοί πίστευαν ότι η παρουσία του στον κυβερνητικό σχηματισμό μπορούσε να επηρεάσει τους δανειστές¹¹⁶⁵. Δήλωσε ότι για να επιτευχθεί η οικονομική ανασυγκρότηση ήταν απαραίτητη η συνένωση όλου του πολιτικού κόσμου. Η αιτιολόγηση έχει ενδιαφέρον: « Διότι τοιουτοτρόπως και τα προς αντιμετώπισιν της καταστάσεως αναγκαία μέτρα, τα οποία δεν είναι δυνατόν παρά να θίγουν τα συμφέροντα μεγάλου μέρους του πληθυσμού, θα γίνοντο προθυμότερον δεκτά υπό της κοινής γνώμης, και η ψυχολογική ατμόσφαιρα άνευ της οποίας τοιούτοι αγώνες είναι δύσκολον να ευδοκιμήσουν θα εδημιουργείτο, και η αντίδρασις του αντιπολιτευόμενου Τύπου, τουλάχιστον του φιλικού προς τα κόμματα, θα έπαυε και ο ξένος πάσης επαφής προς τα κόμματα Τύπος θα ηδύνατο

¹¹⁶⁴ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σσ. 536-537.

¹¹⁶⁵ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Τρεις αγορεύσεις*, πρόλογος Βύρ. Θεοδωρόπουλος, Εκδόσεις «Ευρασία», Αθήνα 2000, σσ. 17-18.

αποτελεσματικότερον να χαλιναγωγηθή»¹¹⁶⁶. Η αγωνία του Βενιζέλου να περιοριστεί ο τύπος μαρτυρεί τη σημασία που ο ίδιος απέδιδε στον τύπο και στην επιρροή που μπορούσε να ασκεί στο λαό.

Για να υπογραμμίσει την άρνηση του Τσαλδάρη να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση, ο Βενιζέλος επεσήμανε κατά την αγόρευσή του στη Βουλή την προθυμία των υπόλοιπων κομμάτων να συμμετάσχουν σε αυτήν. Ωστόσο, απέρριπτε και ο ίδιος και οι άλλοι δημοκρατικοί αρχηγοί την περίπτωση ενός κυβερνητικού σχηματισμού «ευρυτάτου δημοκρατικού συνασπισμού». Οι αντικειμενικά δύσκολες συνθήκες ενίσχυαν την πιθανότητα να φθαρούν σύσσωμες οι κοινοβουλευτικές δυνάμεις, αν επωμιζόνταν την ευθύνη και κατ'επέκτασιν και το ίδιο το πολίτευμα, καθώς ο τύπος θα ταύτιζε τα πρόσωπα με τους θεσμούς. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων θα έφερε «γενναίως» το βάρος των επικείμενων οικονομικών αποφάσεων και θα απάλλασσε τη χώρα από το «στίγμα της δολίας χρεωκοπίας». Επανήλθε στα οικονομικά ενημερώνοντας τη Βουλή για την απόφαση που είχε λάβει με τον υπουργό Οικονομικών Γ.Μαρή, η Ελλάδα να μην καταβάλει «άλλον τοκομερίδιον εκ του καλύμματος της Τραπεζίης», εάν οι αιτήσεις της για συνέχεια της χορήγησης των δόσεων του δανείου και η πενταετής αναβολή της καταβολής των χρεών δεν εξεταζόταν ευμενώς από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Η αναδρομή στο παρελθόν ήταν ο τρόπος για να αντιδράσει ο Τσαλδάρης που ως τότε άκουγε σιωπών την αγόρευση του πρωθυπουργού. Ο Βενιζέλος τον προκάλεσε λέγοντας ότι αν το Λαϊκό Κόμμα το 1920 δεν είχε επιμείνει για εκλογές και του είχε επιτρέψει να εφαρμόσει τη Συνθήκη των Σεβρών, η οικονομία της Ελλάδας θα βρισκόταν υπό ευνοϊκότερες συνθήκες. Ο Τσαλδάρης απάντησε αμέσως, αλλά με το ήπιο ύφος που τον διέκρινε ότι τότε *«ημείς ήμεθα όλοι εις την εξορίαν εις την οποίαν μας είχατε στείλει και επομένως ημείς δεν εκάμαμεν τοιαύτην ενέργειαν»*. Αντίστοιχα, απάντησε ο Βενιζέλος συμπεραίνοντας ότι η «σπουδή» του Λαϊκού Κόμματος να ανέλθει στην εξουσία οδήγησε στη μικρασιατική καταστροφή και αυτή την οικονομική κατάσταση. Συνέχισε απαριθμώντας όλα όσα θεώρησε σφάλματα των αντιπάλων κατά το παρελθόν και κατέληξε ότι το Λαϊκό Κόμμα *«διαπράττει κεφαλαιώδες σφάλμα αρνούμενον να μετάσχη εις την ηρωικήν προσπάθειαν για την αντιμετώπισιν της κρίσεως»*.

¹¹⁶⁶ Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΝΑ' (30.3.1932), σ. 1045.

Στη συνέχεια της αγόρευσής του ο Βενιζέλος κατηγόρησε το Λαϊκό Κόμμα ως αποκλειστικό υπεύθυνο για την καταστροφή του στρατού στη Μικρά Ασία και την τελική έξοδο των Ελλήνων. Ο Βενιζέλος παρουσίαζε επιστολές και στοιχεία από τα έτη 1921-1922. Ταυτόχρονα, είχε και την ρητορική υποστήριξη του Παπαναστασίου και του Παπανδρέου όταν αναφερόταν στο παρελθόν, αλλά και όλων των δημοκρατικών αρχηγών όταν αναφέρθηκε στην Επανάσταση του 1922. Όσον αφορά στη μνήμη των «Εξ τυφεκισθέντων» δεχόταν να γίνει επιμνημόσυνος δέησης παρουσία του, κάτι που είχε δηλώσει στο Δ. Μάξιμο και το οποίο ο Π.Τσαλδάρης αγνοούσε, όπως ο ίδιος δήλωσε. Ο Βενιζέλος πρόσθεσε ότι θεωρούσε την εκτέλεσή τους σφάλμα αλλά όχι έγκλημα και κατηγόρησε το Λαϊκό Κόμμα για άρνηση της λήθης του παρελθόντος και κατά την τετραετία της διακυβέρνησής του. Απέδωσε μεγάλο μέρος της ευθύνης για την οικονομική κατάσταση της χώρας στις αβλεπίες του Κωνσταντίνου κατά τον πόλεμο. Εξ αιτίας αυτών των ενεργειών η Ελλάδα χρεώθηκε τότε σημαντικά ποσά τα οποία έπρεπε να αποπληρώσει το 1932¹¹⁶⁷.

Την 1^η Απριλίου ο Βενιζέλος ξεκίνησε ακόμη μία σχετική αγόρευση, ευχαριστώντας τον Τσαλδάρη για την υπομονή που υπέδειξε ακούγοντάς τον προσεκτικά την προηγούμενη μέρα¹¹⁶⁸. Η αναδρομή στο παρελθόν συνεχίστηκε: «πώς εδόθη από τους Συμμάχους η εντολή καταλήψεως της Σμύρνης», «η προέλασις ως την Άγκυρα», «η αποτυχία του Σαγγάριου», «η ανταλλαγή των πληθυσμών». Ιδιαίτερη μνεία έγινε στον τύπο της εποχής ο οποίος, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, είχε εξαγριώσει την κοινή γνώμη της Γαλλίας εναντίον των Ελλήνων¹¹⁶⁹. Έκρινε απαραίτητο να υπενθυμίσει ότι οι όροι των πιστώσεων ήταν ευνοϊκοί για την Ελλάδα μέχρι την 1^η Νοεμβρίου του 1920. Έκλεισε την αγόρευση αποδίδοντας την ευθύνη για τον Εθνικό Διχασμό στον Κωνσταντίνο και εξήρε το ήθος των «Επαναστατών του 1922». Χάρη σε αυτούς και στον ίδιο, ο στρατός ήταν πλέον «στους στρατώνας του».

Το Ελεύθερον Βήμα παρουσίασε την κυβέρνηση ηρωικά, να διεκδικεί την τιμή να φθαρεί μένοντας, όμως, «εις την θέσιν της αντιμετωπίζουσα την παγκόσμιον κρίσιν»¹¹⁷⁰. Η γελοιογραφία του πρωτοσέλιδου σατίριζε τη στάση του Τσαλδάρη παρουσιάζοντάς τον να απέχει των δυσκολιών της «φουρτούνας» και να κρίνει τις επιλογές των άλλων από το «λιμάνι», ενώ ο Βενιζέλος ήταν ο «καλός

¹¹⁶⁷ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Τρεις αγορεύσεις*, ό.π. σσ. 59-78.

¹¹⁶⁸ *Ο.π.*, σ.81.

¹¹⁶⁹ *Ο.π.* σ. 89.

¹¹⁷⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3578 (31.3.1932), σ.1.

καπετάνιος»¹¹⁷¹. Η εφημερίδα Μακεδονία ανέλυε πολυδιάστατα τον λόγο του πρωθυπουργού και μετρούσε και αυτή τις «ευθύνες των λιποτακτών του τότε (1922) και του σήμερα (1932)»¹¹⁷². Η Ελληνική προκαλούσε τον πρωθυπουργό τον οποίο χαρακτήριζε «αιχμάλωτο της στρατοκρατίας» να παραιτηθεί, αν τολμά να απολογηθεί μετά στους «φίλους» του¹¹⁷³. Η Καθημερινή δημοσίευσε σε γενικές γραμμές τις αγορεύσεις του Βενιζέλου και απέφυγε αρχικά να σχολιάσει τα επιμέρους σημεία. Προτίμησε το κύριο άρθρο της να αφορά στη διεθνή οικονομική κρίση «*Δεν εχρεωκόπησεν ο καπιταλισμός*»¹¹⁷⁴. Η Βραδυνή διέκρινε στην πρόταση του Βενιζέλου για Οικουμενική ένα ακόμη από τα «*τεχνάσματά του*», ενώ η αγόρευσή του χαρακτηρίστηκε «*μία ακόμη σταγών*»¹¹⁷⁵. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος έκρινε την πρόταση για οικουμενική ως προσπάθεια του Βενιζέλου να διασώσει τον εαυτό του και το Κόμμα του: «*Ενώ πίπτει κατησχυμμένος και πανικόβλητος ζητεί να σωθεί*»¹¹⁷⁶. Απέδωσε στον Βενιζέλο επίθετα (π.χ. «*περιδεής δημαγωγός*») που δεν αντιστοιχούσαν στην εμφάνιση του τελευταίου στη Βουλή. Η Ακρόπολις χαρακτήρισε «ιστορική» τη συνεδρίαση της Βουλής και αφιέρωσε στο θέμα όλη την πρώτη σελίδα της¹¹⁷⁷. Περιέβαλε με έντονο πλαίσιο το συμπέρασμα των συντακτών της ότι «η σημερινή κυβέρνηση είναι ακαταλόγιστος και δικαιούμεθα ισορροπημένων εγκεφάλων». Τρεις ημέρες αργότερα η Ακρόπολις προέτρεψε τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης να ενωθούν για να πιάσουν την κυβέρνηση να παραιτηθεί («*Αρχηγοί, ενωθήτε!*») ¹¹⁷⁸. Απέφυγε να επικρίνει την πρόταση για οικουμενική. Τελικά, η τριήμερη συζήτηση στη Βουλή είχε επιτύχει το αποτέλεσμα που επιθυμούσαν και ο αρχηγός των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού εν όψει των εκλογών : την όξυνση των αντιθέσεων μέσω της αναζωπύρωσης του παρελθόντος.

Η εσωτερική ένταση και ο φανατισμός που επικρατούσαν πλέον δεν συνεπικουρούσαν στην προσπάθεια των Ελλήνων πρεσβευτών στην Ευρώπη να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την παροχή δανείου. Το Foreign Office προέτρεπε να εγκαταλείψει και η Ελλάδα τον «κανόνα του χρυσού», ενώ οι ομολογιούχοι απαιτούσαν την αποπληρωμή των τόκων σε χρυσό και όχι σε

¹¹⁷¹ Ο.π., φ.3574 (27.3.1932), σ.1.

¹¹⁷² Μακεδονία, φ. 7041 (1.4.1932), σ.1.

¹¹⁷³ Η Ελληνική, φ.2455 (29.3.1932), σ.1.

¹¹⁷⁴ Η Καθημερινή, φ. (1.4.1932), σ.1.

¹¹⁷⁵ Η Βραδυνή, φ. 2574 (31.3.1932), σ.1.

¹¹⁷⁶ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 474 (1.4.1932), σ.1.

¹¹⁷⁷ Ακρόπολις, φ.1140 (1.4.1932), σ.1.

¹¹⁷⁸ Ο.π., φ. 1113 (4.3.1932), σ.1.

στερλίνες¹¹⁷⁹. Όταν η Δημοσιονομική Επιτροπή Ελέγχου της ΚτΕ θέλησε να εισπράξει δόσεις των τοκοχρεολυσίων των ομολογιών του Σιδηρόδρομου Θεσσαλονίκης, η Τράπεζα της Ελλάδος απάντησε ότι με εντολή της κυβέρνησης δεν μεταβιβάζει ποσά στο εξωτερικό. Εν τω μεταξύ για να ενισχυθεί η εσωτερική ρευστότητα η Τράπεζα της Ελλάδος χορήγησε σε μικρότερες τράπεζες περίπου 733 εκατομμύρια δραχμές. Η κυκλοφορία του νομίσματος είχε μειωθεί κατά 2,5 % . Η ιστομμία δραχμής – λίρας είχε φτάσει στις 580 δρχ. προς μία λίρα, ενώ το 1928 ήταν στις 375 δρχ. Για να πληρώνει η Ελλάδα με συνέπεια τα δάνεια χρειαζόταν το 81% των ετήσιων συναλλαγματικών εισπράξεων από τις εισαγωγές, ποσόν πολύ υψηλό που δεν ίσχυε σε καμία άλλη χώρα. Η μαύρη αγορά χρυσού και συναλλάγματος δρούσε στο εσωτερικό και η Τράπεζα της Ελλάδος με την κυβέρνηση ήταν αδύναμες να ελέγξουν την κατάσταση¹¹⁸⁰. Στις 11 Απριλίου η ΚτΕ ενημέρωσε την Ελλάδα ότι δεν έκρινε αναγκαία τη χορήγηση δανείων. Η Ελλάδα θα λάμβανε ετήσια αναστολή για τις πληρωμές των εξωτερικών οφειλών αλλά δεν γινόταν λόγος για την προσωρινή αναστολή πληρωμής της δόσης του μισού εκατομμυρίου στερλινών που έληγε την πρώτη Μαΐου, ούτε για τη ληξιπρόθεσμη δόση του Απριλίου¹¹⁸¹. Η απόφαση αυτή θα καθόριζε τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Ο Βενιζέλος θεώρησε τα νέα αρκετά ενθαρρυντικά, αν και το κέρδος για την Ελλάδα ήταν ουσιαστικά μηδαμινό, και απέδωσε την ευθύνη στην αδιαλλαξία των ομολογιούχων που πίεζαν τις κυβερνήσεις τους.

Ο Βενιζέλος αποφάσισε να στραφεί και πάλι στην Αγγλία η οποία έθετε ως προϋπόθεση δανεισμού την εγκατάλειψη του «χρυσού κανόνα». Η άρση της σταθεροποίησης της δραχμής και η εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα ήταν οι επόμενες επιλογές της κυβέρνησης. Ο υπουργός Οικονομικών, Γ.Μαρής, διαφωνούσε με αυτές τις επιλογές και πρότεινε στον Βενιζέλο να προκηρυχθούν εκλογές άμεσα¹¹⁸². Στην περίπτωση που η Ελλάδα εγκατέλειπε τη «χρυσή βάση», θα έπρεπε να ληφθούν αυστηρά φορολογικά μέτρα που θα επιβάρυναν τους πολίτες αλλά και το ίδιο το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Η επιμονή του Βενιζέλου να θέτει τις εκλογές τον

¹¹⁷⁹ Θ.Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα*, ό.π., σ. 231. Οι απαιτήσεις των δανειστών από την Ελλάδα ήταν πολύ επιτακτικές λόγω των δυσμενών όρων των συμφωνιών. Ειδικά την περίοδο 1928-1932 η Ελλάδα είχε εισπράξει από δάνεια 10,323 δισεκατομμύρια δρχ. και είχε καταβάλει 13,927 δισεκατομμύρια (+35%).

¹¹⁸⁰ Γ.Γρηγοριάδης, *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας (1909-1940)*, Αθήνα 1975, σ.50.

¹¹⁸¹ *Ακρόπολις*, φ.1132 (24.3.1932), σ.1. Ο Γ.Μαρής είχε δηλώσει ότι εκκρεμούσε η δόση του Απριλίου.

¹¹⁸² Γ.Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σ.543.

Σεπτέμβριο προκάλεσε τη σύγκρουσή του με τον υπουργό Οικονομικών κατά τη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου. Ο Βενιζέλος οργισμένος εγκατέλειψε την αίθουσα και ο Μαρής την ίδια ημέρα υπέβαλε την παράτησή του¹¹⁸³. Ήταν μία παράτηση για πολιτικούς και όχι για οικονομικούς λόγους. Το γεγονός αναστάτωσε την κυβέρνηση, αλλά ο Βενιζέλος το αποδέχτηκε. Πρότεινε το υπουργείο Οικονομικών σε οικονομολόγους εκτός του κόμματός του. Πρώτα, στο Δ.Μάξιμο, ο οποίος αρνήθηκε και έπειτα στον καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας και σύμβουλο της Τράπεζας της Ελλάδος, Κυριάκο Βαρβαρέσσο. Με αυτήν την επιλογή δόθηκε η ευκαιρία στον τύπο να συνάγει το συμπέρασμα ότι κανείς από τους 189 βουλευτές τους αμιγώς Φιλελεύθερους, αλλά και από τον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο δεν θεωρήθηκε από τον πρωθυπουργό κατάλληλος για να αναλάβει το κρίσιμο Υπουργείο Οικονομικών. Από την άλλη, ο Βενιζέλος επιμέριζε την ευθύνη των κρίσιμων αποφάσεων ανάμεσα στην κυβέρνησή του και σε ένα διακεκριμένο οικονομολόγο, προσκείμενο στο Λαϊκό Κόμμα.

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσσο προχώρησε άμεσα σε δυναμικές ενέργειες: κήρυξη πτώχευσης, κατάργηση της ελεύθερης αγοράς συναλλάγματος και προώθηση του νόμου 5422/1932 για την αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής και εγκατάλειψη της σταθεροποίησεως και του «χρυσού κανόνα»¹¹⁸⁴. Οι ιθύνοντες της ελληνικής οικονομίας δεν είχαν πεισθεί για τα πλεονεκτήματα αυτής της πολιτικής. Είχαν, όμως, πιεστεί από εξωτερικούς παράγοντες και ήταν επιφυλακτικοί απέναντι σε εναλλακτικές λύσεις¹¹⁸⁵. Φοβούνταν, βέβαια, και τις επιπτώσεις που θα είχε μία πειραματική πολιτική αμείλικτου αποπληθωρισμού σε μια χρονιά εκλογών. Με ειδικό νόμο η Τράπεζα της Ελλάδος απαλλάχθηκε από την υποχρέωση να εξαργυρώνει τα χαρτονομίσματα που εξέδιδε σε χρυσό. Ζητήθηκε εκ νέου δάνειο από την ΚτΕ αλλά το αίτημα δεν βρήκε ανταπόκριση.

Οι εφημερίδες υποδέχτηκαν την είδηση των οικονομικών μεταβολών άλλες σχεδόν μοιρολατρικά, άλλες με οργή. Διατυπώθηκε η άποψη ότι η «χρυσή βάση» είχε ουσιαστικά εγκαταλειφθεί από καιρό και η τυπική εφαρμογή της «*δεν θα επιδεινώσει την παρούσαν οικονομικήν κατάστασιν, την άλλως και όλως δυσχερεστάτην*»¹¹⁸⁶. Η

¹¹⁸³ Το περιστατικό του υπουργικού συμβουλίου περιγράφεται αναλυτικά στον τύπο: Ενδεικτικά: *Μακεδονία*, φ. 7062 (22.4.1932), σ.4.

¹¹⁸⁴ Ν.Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν...*, ό.π., σ. 151.

¹¹⁸⁵ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.234.

¹¹⁸⁶ *Μακεδονία*, φ. 7063 (23.4.1932), σ.1.

προσδοκία εξομάλυνσης από τα νέα μέτρα και η προβολή της ηθικής επιλογής της κυβέρνησης εκφράστηκε από το Ελεύθερον Βήμα¹¹⁸⁷, ενώ η Ελληνική ζητούσε να τιμωρηθούν οι ένοχοι που ανάγκασαν τον έγκριτο οικονομολόγο, τον Κυρ. Βαρβαρέσο, να προβεί σε τέτοιες αποφάσεις εννοώντας τους Φιλελεύθερους και κυρίως τον αρχηγό τους¹¹⁸⁸. Η Καθημερινή κυκλοφόρησε με τον τίτλο «επτώχευσαν όλοι»¹¹⁸⁹. Στους πτωχέυσαντες περιελάμβανε πρώτα τον πρωθυπουργό, που «πίνει τον δημοκρατικό καφέ του εις το κυβερνείον και δεν εσκέφθη ότι έχει έναντι των απολαυόν του, καθήκοντα», έπειτα τους υπουργούς του, που τον υπάκουγαν άκριτα, τους αρχηγούς των κομμάτων, που δεν ξεσήκωσαν τις λαϊκές αντιδράσεις, τη Βουλή, που επικροτούσε το έργο τους.

Η δημοκρατία δεν ήταν ποτέ αυτονόητη. Είχε πάντοτε ανάγκη από ισχυρούς πολιτικούς θεσμούς και δραστική κοινή γνώμη. Δεν μπορεί, λοιπόν, να στερηθεί το ένα ή το άλλο χωρίς να υποστεί σοβαρό πλήγμα. Αυτό το έλλειμμα εντόπισε ο Γ.Α. Βλάχος, όταν την ημέρα της πτώχευσης έγραφε : «...επτώχευσεν η μνήμη διότι δεν συγκινεί κανέναν μας τίποτε, διότι δεν ενθυμούμεθα τίποτε, διότι δεν ενδιαφερόμεθα, δεν συζητούμε, δεν συμπλεκόμεθα, δε διαμαρτυρόμεθα καν. Πτωχοί, ανυπόληπτοι, ανόητοι, αδρανείς παρακολουθούμεν όλοι τώρα την εκφοράν του Κράτους μας ολοκλήρου, με τους αρχηγούς του, τους επιτελείς του, τους σπουδαίους του, την τύχην του και το μέλλον του μειδιώντας. Διότι δεν επτώχευσεν οικονομικώς η Ελλάς. Δυστυχώς. ΕΠΤΩΧΕΥΣΑΜΕΝ όλοι...»¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁷ Ελεύθερον Βήμα, φ.3600 (22.4.1932), σ.1.

¹¹⁸⁸ Ελληνική, φ. 2479 (22.4.1932), σ.1.

¹¹⁸⁹ Η Καθημερινή, φ.3549 (22.4.1932), σ.1.

¹¹⁹⁰ Η Καθημερινή, φ.3549 (22.4.1932), σ.1.

ΜΕΡΟΣ Δ΄:

Η ανατροπή: πολιτική αστάθεια και αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού

1

Η παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και ο ρόλος του τύπου.

«*Η Μεγάλη Εβδομάς των οικονομικών παθών δεν ετελείωσε ακόμη*»¹¹⁹¹ δήλωσε στο Ελεύθερον Βήμα ο Ελευθέριος Βενιζέλος όταν του ζητήθηκε να σχολιάσει τις οικονομικές εξελίξεις εν μέσω της Μ.Εβδομάδας του 1932 και μόλις είχε κηρυχθεί το χρεοστάσιο. Οι οικονομικές συνέπειες του χρεοστασίου καθόρισαν την πορεία της κυβέρνησης Βενιζέλου. Εξ ίσου καθοριστική ήταν και η εντεινόμενη πίεση την οποία υφίστατο από τον τύπο.

Από τη στιγμή που η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε χρεοστάσιο οι υποχρεώσεις της διαφοροποιήθηκαν στο εξωτερικό αλλά και στο εσωτερικό. Θα έπρεπε την πρώτη Μαΐου να καταβάλει τους τόκους του εξωτερικού χρέους για το έτος 1932 και μετά θα διέκοπτε επ' αόριστον την εξυπηρέτηση του υπολοίπου χρέους. Ωστόσο, η Ελλάδα είχε δηλώσει αδυναμία και για τη δόση του Μαΐου. Η εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα σήμαινε ότι η Ελλάδα καθόριζε την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας ανεξάρτητα από τις μεταβολές των συναλλαγματικών αποθεμάτων της. Η έκδοση πληθωριστικού νομίσματος θα ήταν αναπόφευκτη. Ο εκδοτικός χαρακτήρας της Τράπεζας της Ελλάδος θα ενισχυόταν από την εξέλιξη αυτή. Σύντομα ο εκδοτικός οργανισμός του εθνικού νομίσματος θα κατείχε τον πλήρη έλεγχο του συναλλάγματος και το δικαίωμα της αποκλειστικής κατοχής και διάθεσής του, ενώ θα αυξανόταν σημαντικά η κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων¹¹⁹². Η δραχμή υποτιμήθηκε αμέσως έναντι της αγγλικής λίρας.¹¹⁹³ Για να αντιμετωπιστεί ο πληθωρισμός και να μειωθεί η έμμεση φορολογική επιβάρυνση των λαϊκών στρωμάτων ήταν απαραίτητη η αύξηση των άμεσων φόρων, μέτρο που έπληξε τους

¹¹⁹¹ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3607 (1.5.1932), σ.1.

¹¹⁹² Γ.Μητροφάνης, «Η δημόσια οικονομία: Ανασυγκρότηση και Κρίση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ.- εις.: Β. Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ.7^{ος}, σσ. 155-156.

¹¹⁹³ Ν. Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς επτωχέυσαμεν, Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1932*, σκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ.153.

μικροϊδιοκτήτες, τους πρόσφυγες και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Ωστόσο, το δημοσιονομικό έλλειμμα συνέχισε να διευρύνεται.¹¹⁹⁴ Οι τιμές στα εισαγόμενα βασικά είδη διαβίωσης αυξήθηκαν σημαντικά, ενώ στα εγχώρια η αύξηση ήταν της τάξης του 13,4%¹¹⁹⁵. Η κυβέρνηση επέβαλε περικοπές στις αμοιβές των δημοσίων υπαλλήλων για να εξοικονομήσει οτιδήποτε προκειμένου να ανταποκριθεί στις πιέσεις των ομολογιούχων της κυριότερης πιστώτριας χώρας της Αγγλίας.

Γενικά, μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 1928 η ελληνική οικονομία είχε πληγεί πολλαπλά. Η αξία των εξαγωγών μειώθηκε κατά 26,5%. Το κόστος ζωής αυξήθηκε κατά 30% και 70.000 άνεργοι καταγράφηκαν μόνον στην περιοχή της Αθήνας. Τα εμβάσματα των μεταναστών ελεγχόμενα πλέον από την Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και περιορισμένα από την αμερικανική κρίση, δεν ξεπερνούσαν συνολικά τα 15.000.000 δολάρια. Τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας είχαν μειωθεί σε ένα τρίμηνο κατά 35% σύμφωνα με τις απολοιστικές εκθέσεις που λάμβανε η βρετανική πρεσβεία¹¹⁹⁶. Η κήρυξη του χρεοστασίου συνοδευόταν από το νόμο 5422(26 Απριλίου 1932). Σύμφωνα με αυτόν, η Τράπεζα της Ελλάδας δεν υποχρεωνόταν να εξαργυρώνει σε χρυσό τα χαρνομίσματα που εξέδιδε. Ταυτόχρονα, καταργούταν η ελεύθερη αγορά συναλλάγματος και επανερχόταν η αναγκαστική κυκλοφορία νομίσματος.¹¹⁹⁷ Μέσα σε αυτό το κλίμα η εξουσία των Φιλελευθέρων είχε αρχίσει να χάνει ερείσματα στη λαϊκή βάση και στους δημοσιογραφικούς κύκλους. Παράλληλα, η αντίδραση των ομολογιούχων του εξωτερικού που άρχισαν να ασκούν πιέσεις προς τις κυβερνήσεις τους να ληφθούν μέτρα εις βάρος της Ελλάδας επιβάρυνε το πολιτικό κλίμα,¹¹⁹⁸ προσφέροντας στις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες νέα επιχειρήματα. Η ενόχληση του Βενιζέλου από τις ενέργειες του τύπου κορυφώθηκε το 1932 και εκδηλώθηκε με την πρόταση νέου νομοσχεδίου για περιορισμό της ελευθεροτυπίας. Άλλωστε, ο Βενιζέλος έδινε πάντα ιδιαίτερη σημασία στον τύπο, καθώς διάβαζε με

¹¹⁹⁴ Στυλ. Πουλόπουλος, «Η Παγκόσμιος Οικονομία μεταξύ των δύο πολέμων. Συμβολή εις την εφαρμογήν της θεωρίας των οικονομικών διακυμάνσεων», *Επιθεώρηση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα 1952, σ.7.

¹¹⁹⁵ Γ. Μητροφάνης «Η κίνηση των τιμών», στο: *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους, Συγκρότηση της Εθνικής Οικονομίας, Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις, Τεκμήρια Ποσοστικής Ανάλυσης*, πρόλογος – επιμ: Σπ. Ασδραχάς, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, τ. Α', σ.428.

¹¹⁹⁶ Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, Φυτράκης- Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 1987, σσ. 55-57.

¹¹⁹⁷ Μαργ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ.600.

¹¹⁹⁸ Θ.Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932), Η διπλωματική πολιτική και η Οικονομία*, Ίαμβος, Αθήνα 2009, σσ. 241-243.

προσοχή τις εφημερίδες όλων των τάσεων και κρατούσε τα αποκόμματα που τον ενδιέφεραν.¹¹⁹⁹ Απολάμβανε να απασχολεί τον τύπο, αλλά δυσανασχετούσε με την αρνητική προβολή που γινόταν στο πρόσωπό του και τις προσωπικές επιθέσεις των αρθρογράφων.

Ο οικονομολόγος Κυρ. Βαρβαρέσος είχε εισηγηθεί τα οικονομικά μέτρα από τη θέση του υπουργού Οικονομικών δηλώνοντας στη Βουλή : *«Δεν πρόκειται περί μέτρων τα οποία απορρέουν εξ ελευθέρως κρίσεως της κυβερνήσεως. Είναι μέτρα επιβληθέντα εκ καταστάσεως ανάγκης αναποτρέπτου»*¹²⁰⁰. Ο Βαρβαρέσος τόνισε ότι με αυτήν την άποψη συμφωνούσε και ο Βενιζέλος. Ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Οικονομικών παραδέχονταν πλέον την οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας από άλλα κράτη και από ξένους τραπεζικούς οίκους. Στις 27 Απριλίου 1932 διεξήχθη στη Βουλή πολύωρη συζήτηση με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προσέγγιση της στάσης της αντιπολίτευσης στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, καθώς συμμετείχαν όλοι: ο πρωθυπουργός, τα στελέχη της κυβέρνησης, οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης και αρκετοί βουλευτές όλων των πολιτικών τάσεων. Προσωπική αντιπαράθεση για την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης είχε ο Βενιζέλος με όλους τους αρχηγούς των άλλων κομμάτων που εκπροσωπούνταν στη Βουλή. Όλοι επιθυμούσαν να καταθέσουν τις απόψεις τους για την οικονομία ενώπιον του πρωθυπουργού και των γεμάτων δημοσιογραφικών θεωρείων.

Η συνεδρίαση ξεκίνησε σε βαριά ατμόσφαιρα λόγω του πολιτικού μνημόσυνου του βουλευτή Κορινθίας των Φιλελευθέρων Παν. Αραβαντινού. Ο βουλευτής Κέρκυρας, Κ. Ζαβιτσιάνος ζήτησε το λόγο. Διατύπωσε την άποψη ότι η στάση της αντιπολίτευσης ως τότε ήταν μετριοπαθής και εφεκτική. Με τη θέση αυτή συντάσσονταν γενικά οι πολιτευτές που αντετίθεντο στην κυβέρνηση. Η δυναμική αντιπολίτευση ασκείτο, όπως πίστευαν, από τον τύπο, κάτι που πολλές εφημερίδες επεσήμαναν κατά καιρούς.¹²⁰¹ Ο Βενιζέλος βέβαια, γνώριζε ότι ο τύπος συνδεόταν έμμεσα με πολιτικούς παράγοντες. Ο Ζαβιτσιάνος επέκρινε την κυβέρνηση για

¹¹⁹⁹ *Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου – Έλενας*, επιμ. Ζ. Μητσοτάκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2017, παράρτημα, σ.296. Επιστολή του Βενιζέλου προς τη σύζυγό του, στην οποία επισυνάπτει τρία αποκόμματα τριών διαφορετικών εφημερίδων και τα οποία σχολιάζει εκτενώς στην κατά τα άλλα προσωπικού περιεχομένου επιστολή.

¹²⁰⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις Ξς' (26.4.1932), σ. 997.

¹²⁰¹ Ενδεικτικά: *Ελευθέρος Άνθρωπος*, φ.515 (29.4.1932), σ.1 και *Βραδυνή* φ.2602 (28.4.1932), σ.4. Οι πολιτικοί αρχηγοί παρουσιάζονται ως «πάσχοντες από την εγκαρτέρηση» προκειμένου να μην παρεμποδίσουν το κυβερνητικό έργο ασκώντας αντιπολίτευση.

ολιγωρία στη λήψη αποφάσεων για την αντιμετώπιση της κρίσης και για γενικότερη αδράνεια, αφού και τα μέτρα που τελικά ελήφθησαν δεν εφαρμόστηκαν ούτε άμεσα, ούτε απόλυτα¹²⁰². Κατηγόρησε την κυβέρνηση «επί δειλία πολιτική και μάλιστα πρωτοφανεί». Πρόσθεσε ότι η κυβέρνηση χάρη στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία της καταπιέζει την αντιπολίτευση. Η παραίτηση ήταν η τελευταία, κατά τη γνώμη του, υπηρεσία που θα μπορούσε η κυβέρνηση να προσφέρει στη χώρα.

Ο Βενιζέλος απάντησε εκτενώς εξηγώντας την πολυπλοκότητα των περιστάσεων και τους παράγοντες που οδήγησαν στην τακτική για την οποία τον κατηγόρησε ο Ζαβιτσιάνος. Επεδίωκε να παρουσιάσει κάθε κίνηση της κυβέρνησης και του υπουργείου Οικονομικών ως προσεκτικά μελετημένη και αποσκοπούσα στη «σωτηρία της πατρίδος». Κατηγόρησε τους πολιτικούς αρχηγούς για απροθυμία να συνεργαστούν στην εξεύρεση μιας από κοινού λύσης για την αποδέσμευση της δραχμής από τον «χρυσό κανόνα». Ουσιαστικά, ο Βενιζέλος μεμόταν την απροθυμία των υπολοίπων κομμάτων να συμμετάσχουν σε μία οικουμενική κυβέρνηση και άρα να αναλάβουν από κοινού την ευθύνη για το χρεοστάσιο.

Ο Παπαναστασίου αντέδρασε αμέσως, λέγοντας ότι οι αποφάσεις για τα μέτρα λαμβάνονταν χωρίς την έγκριση της Βουλής και αναφέρθηκε στη σταθεροποίηση της δραχμής επί Οικουμενικής Κυβέρνησης Ζαΐμη το 1927. Σε εκείνο κυβερνητικό σχήμα συμμετείχε και ο Παν. Τσαλδάρης ο οποίος έσπευσε να υπενθυμίσει τη διαφωνία του για τη διχοτόμηση της Εθνικής Τράπεζας και τις αρνητικές συνέπειές της. Ο Παπαναστασίου συνέχισε την αγόρευσή του παρουσιάζοντας στο κοινοβούλιο στοιχεία για τη δεδομένη οικονομική κατάσταση και τις επιπτώσεις της στην καθημερινότητα των πολιτών. Τόνισε ότι η κρίση ήταν προγενέστερη της βρετανικής εγκατάλειψης του «χρυσού κανόνα» και ότι «η κυβέρνηση εκώφευε εις οποιαδήποτε διαμαρτυρία».¹²⁰³

Παρά τις συνεχείς παρεμβάσεις του Βενιζέλου, ο Παπαναστασίου συνέχισε να επικρίνει την κυβέρνηση και τον ίδιο τον πρωθυπουργό για τις επιλογές του και να τον ονομάζει κύριο υπεύθυνο της κατάστασης. Η αγόρευση Παπαναστασίου είχε μετατραπεί σε έναν έντονο διάλογο με τον πρωθυπουργό με εκατέρωθεν ειρωνείες και υπονοούμενα. Η συζήτηση καθοδηγούταν από τον Παπαναστασίου. Ήταν

¹²⁰² Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΞΖ' (27.4.1932), σ. 1028.

¹²⁰³ Ο.π., σ. 1031.

αναμενόμενο το ζήτημα της αλλαγής του εκλογικού συστήματος από πλειοψηφικό «στενοευρείας περιφέρειας» σε απλή αναλογική να έλθει στο προσκήνιο δεδομένου ότι ο Παπαναστασίου είχε δηλώσει υπέρμαχος της απλής αναλογικής¹²⁰⁴ και ο Βενιζέλος είχε προαναγγείλει τη σχετική μεταβολή. Ο Παπαναστασίου ανάγκασε το Βενιζέλο να παραδεχτεί ότι δεν πιστεύει πραγματικά σε αυτό το εκλογικό σύστημα αλλά οι συνθήκες τον εξανάγκασαν σε αυτήν την μεταβολή¹²⁰⁵.

Για το ζήτημα του εξωτερικού χρέους και της εξάρτησης της Ελλάδας από ξένους τραπεζικούς οίκους ο Βενιζέλος κατηγορήθηκε για ομφαλοσκοπία, καθώς απαντούσε σε κάθε επιχείρημα που του αντέτασσε ο Παπαναστασίου επικαλούμενος το αδιέξοδο της κατάστασης. Ο Βενιζέλος πρότεινε στον Παπαναστασίου να είναι εκείνος που θα εκφωνήσει στο μέλλον τον επικήδειό του. Άρχισε, μάλιστα, να τον συνθέτει εκπλήσσοντας τους βουλευτές και τα θεωρεία. Αυτή η κίνηση μέσα στην αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής μετά από την κατηγορία για μοιρολατρία, ήταν δηλωτική της έντονης εσωτερικής φόρτισης που βίωνε, καθώς και για το πώς βίωνε την απαξίωση που εισέπραττε από τον τύπο της αντιπολίτευσης: «ο προκείμενος νεκρός ήταν ένας αληθινός άντρας, με μεγάλο θάρρος, με αυτοπεποίθησιν δι' αυτόν αλλά και διά τον λαόν τον οποίον εκλήθη να κυβερνήση. Ίσως έκαμε πολλά σφάλματα αλλά ποτέ δεν υπήρξε μοιρολάτρης...»¹²⁰⁶.

Πρόθεση του Βενιζέλου δεν ήταν να παρουσιαστεί στη Βουλή οικτήρων εαυτόν, κάτι που θα ήταν ξένο στην ιδιοσυγκρασία και την καταγωγή του¹²⁰⁷. Ωστόσο, χρησιμοποίησε μία εντυπωσιακή ρητορική φόρμα για να αντικρούσει την κατηγορία του Παπαναστασίου και να υποδηλώσει την απογοήτευσή του από τους αρχηγούς του δημοκρατικού χώρου. Ο Παπαναστασίου δεν απάντησε, ούτε πτοήθηκε και επανέλαβε την άποψή του ότι κανείς στο εσωτερικό δεν υποχρέωσε την κυβέρνηση να εγκαταλείψει το «χρυσό κανόνα», υπονοώντας ότι η ενέργεια αυτή υποκινήθηκε από την Αγγλία και τη διάθεση της κυβέρνησης να εξυπηρετεί αυτή τη χώρα. Πρόσθεσε ότι η στάση του πρωθυπουργού στο θέμα του εκλογικού

¹²⁰⁴ Γ. Αναστασιάδης, «Δημοκρατία και Εκλογικό Σύστημα: η επικαιρότητα της σκέψης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου», στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Π.Πετρίδης, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σσ. 173-204.

¹²⁰⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδριάσις ΞΖ' (27.4.1932), σ. 1033.

¹²⁰⁶ *Ο.π.*, σ. 1034.

¹²⁰⁷ Ελευ. Αλεξάκης, «Ελευθέριος Βενιζέλος: Η κρητική ταυτότητα/ προσωπικότητα. Ανθρωπολογική προσέγγιση και διερεύνηση κοινωνικών δικτύων.», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014, σσ. 130-131.

συστήματος ποτελεί παλινωδία και σύντομα ο Βενιζέλος θα ζητήσει να επανέλθει το εκλογικό σύστημα που τόσα χρόνια ευνοούσε το κόμμα των Φιλελευθέρων¹²⁰⁸.

Ο Παν. Τσαλδάρης επεσήμανε κυρίως τις ευθύνες της κυβέρνησης για την οικονομική και τη γενικότερη πολιτική κατάσταση, σημειώνοντας μία πιο δυναμική παρουσία και παρά τις πολλές διακοπές από τον ίδιο τον Βενιζέλο. Οι κατηγορίες του αφορούσαν κυρίως στο Βενιζέλο και λιγότερο στους συνεργάτες του: μεταβίβαση ευθυνών («ο κ. Πρόεδρος της κυβέρνησεως αποδίδει τας ευθύνas εις πλείστους άλλους λόγους εκτός κυβερνήσεως»), διαστρέβλωση της πραγματικότητας («το κατόντημα της σημερινής πολιτικής ο κ. Πρωθυπουργός θέλει να αποκαλεί θρίαμβον της κυβερνήσεως»). Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, αφού αποδέχτηκε την αρνητική επίδραση της αμερικανικής κρίσης στην ελληνική οικονομία, απαρίθμησε τις επιμέρους ευθύνες της κυβέρνησης. Σύμφωνα με τον Τσαλδάρη, αναποτελεσματική ήταν η διαχείριση της υπόθεσης των εξαγωγών (προσμείξεις γαλλικών οίνων, ελαιόλαδο κ.ά) και πολλών παραγωγικών έργων που δεν απέδωσαν το αναμενόμενο κέρδος. Η Εκδοτική Τράπεζα, όπως επέμενε να αποκαλεί την Τράπεζα της Ελλάδας, διαχειρίστηκε τα συναλλαγματικά αποθέματα με τρόπο μη επωφελή για την Ελλάδα. Αντίδραση πανικού χαρακτήρισε τη διαχείριση της εγκατάλειψης του χρυσού κανόνα από την Αγγλία, γεγονός για το οποίο η κυβέρνηση θα έπρεπε να είναι προετοιμασμένη, καθώς θεωρείτο απροσδόκητο μετά την αμερικανική κρίση και την απόσυρση των αμερικανικών κεφαλαίων από τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια. Συμπερασματικά, διαπίστωσε ότι η κυβέρνηση δεν είχε οικονομικό πρόγραμμα για την περίπτωση της κρίσης, αν και κατηγορούσε το Λαϊκό Κόμμα ότι εποφθαλμιά την εξουσία χωρίς να έχει ανακοινώσει δικό του οικονομικό πρόγραμμα. Προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του υπενθύμισε το άρθρο του Δημ. Μαξίμου, στενού συνεργάτη του Λαϊκού Κόμματος, στην εφημερίδα Πρωία¹²⁰⁹.

Η αναφορά του Τσαλδάρη σε εφημερίδα είχε διττή σημασία. Όλοι γνώριζαν ότι ο Βενιζέλος δεν έμενε ανεπηρέαστος σε αναφορές που είχαν σχέση με τον τύπο. Ακολούθησε μία στιχομυθία Τσαλδάρη – Βενιζέλου με παρέμβαση του βουλευτή των Λαϊκών, Μιλτ. Μαντά, σχετικά με τα γραφόμενα των εφημερίδων εκατέρωθεν. Ο Τσαλδάρης κατέληξε ότι δεν συμμερίζεται τις απόψεις του πρωθυπουργού περί περιορισμού του τύπου και δεν συνηθίζει να τον αποκαλεί «κίτρινον όταν εκφεύγει

¹²⁰⁸ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, ό.π., σ.1033.

¹²⁰⁹ Βλ. Κεφάλαιο Γ2.

του απαιτούμενου σεβασμού». Πρόσθεσε ότι ο τύπος με τον έλεγχο που ασκεί προσφέρει υπηρεσίες στον τόπο. Με τη δηκτική απάντηση του Βενιζέλου «*όταν ακούσετε, θα κύμπετε το κεφάλι*» άρχισε μεταξύ των δύο αρχηγών μία έντονη συζήτηση για τις ευθύνες της προπαγάνδας την περίοδο 1920-1922 και τις επιπτώσεις της στις εξελίξεις του τότε μετώπου. Με την παρέμβαση του Ζαβιτσιάνου, ότι, αν συνεχίσουν κατά τον ίδιο τρόπο οι αρχηγοί, «*οικονομική συντριβή απόλυτος θα επέλθη*», η συζήτηση επανήλθε στο παρόν της συνεδρίασης. Ο Τσαλδάρης τόνισε την ανάγκη να ληφθούν άμεσα μέτρα κατά των κερδοσκόπων, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να αυξηθούν κι άλλο οι τιμές των βασικών προϊόντων.

Η κρισιμότητα της κατάστασης μέσω της παράθεσης των οικονομικών δεικτών ήταν το επίκεντρο της αγόρευσης του Γ.Καφαντάρη. Θεώρησε την κρίση πρωτοφανή για την Ελλάδα και ξένη προς άλλες χώρες: «*ευρισκόμεθα ενώπιον κρίσεως την οποία αμφιβάλλω εάν άλλαι χώραι εδοκίμασαν ποτέ*»¹²¹⁰. Έκρινε ότι όφειλε να απαντήσει στις επικρίσεις του Τσαλδάρη για το παρελθόν και τις συνθήκες σταθεροποίησης της δραχμής και να άρει την αμφιβολία του για την επιτυχία του ίδιου ως υπουργού Οικονομικών το 1927. Προχώρησε σε μία αναλυτική παρουσίαση της διαχείρισης των δανείων και των εξωτερικών κεφαλαίων μέχρι το 1927 και συνέχισε με μία αντιπαράθεση με το Βενιζέλο για τις εισαγωγικές δραστηριότητες του τελευταίου έτους τις οποίες έκρινε άσκοπες και επιβαρυντικές. Ο Γ. Καφαντάρης κινήθηκε σε πιο χαμηλούς τόνους αλλά έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στο νομισματικό τομέα της οικονομικής κρίσης. Ο ίδιος θεωρούσε ότι η σταθεροποίηση της δραχμής ήταν σε σημαντικό βαθμό δικό του επίτευγμα λόγω της θέσης του ως υπουργού Οικονομικών το 1927.

Ο Γ. Κονδύλης ανέβηκε στο βήμα με ήπιο ύφος. Απαντώντας στην αυθόρμητη δυσφορία του Βενιζέλου, όταν έβλεπε στην αντιπολίτευση πρώην βενιζελικούς, υπογράμμισε ότι η αγόρευσή του δεν είχε αντιπολιτευτικούς σκοπούς. Με σύντομη αναφορά στο παρελθόν συμπέρανε ότι η αποκατάσταση των συνεπειών της μικρασιατικής καταστροφής δεν είχε εκτιμηθεί σωστά, παρά τις αγαθές προθέσεις των κυβερνήσεων. Επιπλέον επιβαρυντικό στοιχείο της οικονομίας θεώρησε την ανεπιτυχή αγροτική αποκατάσταση που συνδεόταν με τη μείωση της παραγωγής, ενώ, παράλληλα η προσδοκώμενη εκμετάλλευση των παραγωγικών έργων δεν

¹²¹⁰ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, ό.π., σ.1039.

πραγματοποιήθηκε ώστε να καλυφθεί το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο¹²¹¹. Ο Κονδύλης εκπροσωπώντας πάντα περιοχές με έντονο αγροτικό στοιχείο (ν. Τρικάλων, ν. Ροδόπης) έθετε συχνά στο επίκεντρο των ομολιών του τα αγροτικά ζητήματα. Η πρόταση του Κονδύλη ήταν να ενισχυθούν τα κρατικά μονοπώλια, να πωθηθεί η ανταλλαγή προϊόντων με τις άλλες χώρες και να χτυπηθεί η αισχροκέρδεια¹²¹².

Η κοινοβουλευτική εμφάνιση του πάντα δυναμικού Κονδύλη ήταν σύντομης διάρκειας και χαρακτηριζόταν από μετριοπαθές ύφος. Αντίθετα, ο, συνήθως μετριοπαθής, Τσαλδάρης παρουσιάστηκε πιο δυναμικός και ετοιμόλογος από ποτέ, υπενθυμίζοντας κατά τη λήξη της συνεδρίασης ότι το ζήτημα της νομισματικής πολιτικής δεν είχε εξαντληθεί και έχρηζε νέας συζήτησης. Οι υπόλοιποι κινήθηκαν ως συνήθως. Ο Παπαναστασίου τήρησε το οικείο προς τον Βενιζέλο επικριτικό ύφος και ο Καφαντάρης την τακτική της ήπιας πολεμικής εναντίον όλων : βενιζελικών, βενιζελογενών και αντιβενιζελικών αρχηγών. Το κλίμα στη συνεδρίαση της Βουλής στις 27 Απριλίου ήταν επηρεασμένο από τα έντονα γεγονότα και από την πολιτική πόλωση που κυριαρχούσε. Πολλοί βουλευτές από όλα τα κόμματα παρενέβαιναν κυρίως στην αντιπαράθεση του Βενιζέλου με τον Τσαλδάρη και τον Παπαναστασίου.

Οι εφημερίδες πρόβαλαν και σχολίασαν κυρίως τις τοποθετήσεις του πρωθυπουργού αλλά και των αρχηγών. Η Καθημερινή συνήθιζε να δημοσιεύει τις συνεδριάσεις της Βουλής στην τέταρτη σελίδα αυτολεξεί και ασχολίαστες. Σε αυτήν την περίπτωση, η κρισιμότητα της κατάστασης προσέφερε στον αντιπολιτευόμενο τύπο μία καλή ευκαιρία για σχολιασμό. Έτσι, η αγόρευση του Βενιζέλου ήταν στην πρώτη σελίδα με τίτλους – σχόλια: «*πάντοτε παταίνουν οι άλλοι*», «*ομιλεί περί άθλου*»¹²¹³. Στην τέταρτη σελίδα συνεχιζόταν η δημοσίευση με τα ειρωνικά σχόλια και τον τίτλο: «*Ο πρωθυπουργός ηθέλησε να γίνει ο Περικλής της Νέας Ελλάδας! Το μεγαλοπράγμον σχέδιό του*»¹²¹⁴. Η Ακρόπολις κάλυψε όλο το πρωτοσέλιδό της με σκίτσο του Εσταυρωμένου και λεζάντα «*Επί του Σταυρού*», άλλωστε ήταν

¹²¹¹ Δημ. Καπογιάννης, *Όψεις του κρατικού παρεμβατισμού στην κοινωνία και την αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου: ο θεσμικός εκφυλισμός του συλλογικού δανεισμού στην Ελλάδα (1919-1938)*, ΔΙΔ-ΔΙΑ, Αθήνα 2006, σσ. 309-312.

¹²¹² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ό.π., σ.1038.

¹²¹³ *Η Καθημερινή*, φ.3555 (29.4.1932), σ.1

¹²¹⁴ *Η Καθημερινή*, φ.3555 (29.4.1932), σ.4.

Μ.Παρασκευή¹²¹⁵. Στην τέταρτη και την πέμπτη σελίδα γινόταν λόγος για τη συνεδρίαση. Οι αγορεύσεις των πολιτικών αρχηγών δημοσιεύτηκαν συνοπτικά με τα σχόλια των συντακτών να υπερισχύουν: «*Δριμύτατο κατηγορητήριο των πολιτικών αρχηγών: η χώρα διατρέχει σοβαρότατους κινδύνους λόγω των κυβερνητικών σπαταλών και των δισεκατομμυρίων των δανείων*»¹²¹⁶. Η Βραδυνή παρουσίασε συνοπτικά τις αγορεύσεις των αρχηγών στη Βουλή. Συμπέρανε την αποδέσμευση του ελληνικού χρεοστασίου από την αγγλική κρίση της λίρας αποδίδοντας την κρίση στην «*ιλιγγιώδη σπατάλη και τη ρουσφετολογία*»¹²¹⁷.

Ο Ελεύθερος Άνθρωπος απαντούσε στο Ελεύθερον Βήμα που ζητούσε «*Να πειθαρχήσωμεν όλοι μέχρι τας εκλογάς*»¹²¹⁸. Πίσω από τις προτάσεις του πρωθυπουργού έβλεπε την υστεροβουλία «*ώστε να κλεπτόμεθα ημείς και εσείς να κλέπτετε!*»¹²¹⁹. Με έκτακτη έκδοση ενημέρωσε για τα περιστατικά στη Βουλή δίνοντας έμφαση στις συγκρούσεις του Βενιζέλου με τους πολιτικούς αρχηγούς. Στην επόμενη έκδοση έχοντας πλέον τα πλήρη κείμενα από τη συνεδρίαση της Βουλής συντάχθηκε ένα πρωτοσέλιδο που ήταν πραγματικά επιθετικό. Η κυβέρνηση χαρακτηριζόταν «*δικτατορία*», «*σκάνδαλο αυθαιρεσιών που κατέστρεψε την χώραν*»¹²²⁰. Η αρχισυνταξία της συγκεκριμένης εφημερίδας απαρτιζόταν από πρώην βενιζελικούς. Γινόταν μία αναλυτική αναφορά σε άλλους πρώην βενιζελικούς που είχαν εκτεθεί, όπως υποστήριζε, από τη στάση της κυβέρνησης και αναγκάστηκαν να αλλάξουν πολιτική κατεύθυνση: «*όλοι όσοι το 1928 κατήλθαν υπό τη σημαία της δυσανασχετούν: ο Παπαναστασίου, η μετριοπαθείς Εστία, ημείς οι ίδιοι*». Ακόμα και οι δεδηλωμένοι αντίπαλοι του Βενιζέλου, όπως ο Καφαντάρης και ο Τσαλδάρης, συμπεριλαμβάνονταν σε αυτούς που υπομονετικά ανέχτηκαν την κυβέρνηση για να μην εμποδίσουν την ολοκλήρωση του έργου της. Ο Καφαντάρης «*υπέστη τας ελεϊνοτέρας συκοφαντίας*» και ο Τσαλδάρης «*έγινε, μέχρι παρεξηγήσεως σιωπών, συμπαραστάτης του κατ' εξοχήν εχθρού του και των καταστροφικών έργων του*»¹²²¹.

Η Ελληνική κυκλοφόρησε με προμετωπίδα μία δήλωση που είχε κάνει στον τύπο ο Βενιζέλος το 1923: «*Γνωρίζω ότι η επανοδός μου στην πολιτική θα αποτελέσει*

¹²¹⁵ Ακρόπολις, φ.1168 (28.4.1932), σ.1.

¹²¹⁶ Ο.π., σ.5.

¹²¹⁷ Η Βραδυνή, φ.2602 (28.4.1932), σ.1.

¹²¹⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ.3606 (27.4.1932), σ.1.

¹²¹⁹ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.514 (29.4.1932), σ.1.

¹²²⁰ Ο.π., φ.515 (29.4.1932), σ.1.

¹²²¹ Ο.π.

το έναυσμα ενός νέου εμφυλίου πολέμου»¹²²². Το συμπέρασμα της εφημερίδας από τα διατρέξαντα στη Βουλή ήταν ότι «Αυτός και το συγκρότημά του είναι ένοχοι της μικρασιατικής καταστροφής». Σε αυτή τη φάση η Ελληνική απέφευγε να χρησιμοποιεί το όνομα του πρωθυπουργού, αντικαθιστώντας το με ανωνυμίες ή χαρακτηρισμούς. Ο Βενιζέλος ήταν «ο άρχων της ολιγαρχίας», «ο ολέθριος δικτάτωρ», «το αμαρτωλό γερόντιο», αυτός που απαγόρευσε στην αντιπολίτευση να ασκήσει κοινοβουλευτικό έλεγχο, που μεθόδευσε την καταστροφή. Ακολουθούσαν αναλυτικά οι αγορεύσεις των πολιτικών και οι σχολιασμοί ανάλογα με το περιεχόμενο της κάθε αγόρευσης και πάντα εις βάρος του πρωθυπουργού¹²²³.

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο απόηχος της μικρασιατικής ήττας παρέμενε επίκαιρο ζήτημα για τους πολιτικούς και τον τύπο, παρά τα δέκα χρόνια που είχαν παρέλθει και εν μέσω οικονομικής κατάρρευσης με σοβαρές εξωτερικές και εξωτερικές πιέσεις. Αυτή η διάθεση εξηγείται πολλαπλά. Η αποκατάσταση των προσφύγων δεν είχε ολοκληρωθεί παρά μόνο τύποις με τη λήξη της θητείας της Ε.Α.Π. και οι περιοχές εγκατάστασης πάντα χρειάζονταν ενίσχυση. Ο πολυετής πόλεμος είχε χρεώσει την Ελλάδα και η αποπληρωμή του χρέους αυτού δεν είχε ολοκληρωθεί. Εν μέρει η ήττα στη Μ.Ασία προκάλεσε οικονομικές υποχρεώσεις τις οποίες οι πολιτικοί όφειλαν, κατά κάποιον τρόπο να συζητούν, για να τις διαχειριστούν. Υπάρχει και μία παράμετρος που αφορά περισσότερο στον τύπο. Οι εφημερίδες του βενιζελισμού είχαν αποδώσει την ήττα αποκλειστικά στο Λαϊκό Κόμμα, ενώ μέσα από τη συνεχή δημοσίευση μαρτυριών των στρατιωτικών πρόβαλαν τις περιπέτειες του μετώπου. Οι αμιγώς «λαϊκές εφημερίδες», όπως η Ελληνική, άφηναν υπονοούμενα για την ευθύνη των βενιζελικών στρατιωτικών στην αποδιοργάνωση του μετώπου. Η ελληνική κοινωνία επαναπροσδιορίστηκε από την ήττα εκείνη και τις συνέπειές της. Το γεγονός σχετίστηκε τόσο με κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές μεταβολές, όσο άφησε και το ψυχολογικό του αποτύπωμα σε βάθος χρόνου¹²²⁴.

Τα ταυτόχρονα διαβήματα των πρεσβευτών της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας για την καταβολή των δόσεων, παρά το χρεοστάσιο που είχε κηρύξει η Ελλάδα είχε προκαλέσει επιπλέον πίεση στην κυβέρνηση. Ο Βαρβαρέσος

¹²²² Η Ελληνική, φ.2440 (28.4.1932), σ.1.

¹²²³ Ο.π.

¹²²⁴ Λ.Τ. Αρσέλ, *Με το διωγμό στην ψυχή, Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014, σσ. 20-29.

διαπραγματεύτηκε με τους ξένους ομολογιούχους καταλήγοντας σε συμφωνία που προέβλεπε τη σταδιακή αποπληρωμή των τόκων με αρχική δόση το 30% του οφειλόμενου ποσού¹²²⁵. Ο ελληνικός τύπος αντέδρασε στις πιέσεις των ξένων. Η Ακρόπολις θεωρούσε ότι η κυβέρνηση δεν έπρεπε να διαπραγματευτεί και έπρεπε να μη δώσει εξηγήσεις για τη διακοπή των πληρωμών, αλλά να «επωφεληθεί» από τα δικαιώματα που απέρρεαν από την κήρυξη του χρεοστασίου. Το άρθρο με τίτλο «*As το πάρον αποφασιν! Ωσπου να συνέλθωμεν οικονομικώς δεν θα τους πληρώσωμεν πεντάραν*» δεν ήταν μία δήλωση υποστήριξης της κυβέρνησης απέναντι στους ξένους σε αυτή τη δύσκολη στιγμή¹²²⁶. Ήταν κυρίως μία προτροπή στην κυβέρνηση να μεταβάλει τη διαπραγματευτική στάση της απέναντι στους ομολογιούχους και να εστιάσει στα εσωτερικά προβλήματα: «*Δεν θα εξαθλιώσωμεν τον λαόν μας διά να πληρώσωμεν χρέη των οποίων οι τόκοι υπερβαίνουν τους τόκους κάθε άλλης ευρωπαϊκής χώρας*». Με ένα ακόμη πρωτοσέλιδο άρθρο¹²²⁷ για τον Γερμανό πολιτικό αρχηγό τότε, Αδ. Χίτλερ, ο οποίος είχε ζητήσει την ολοσχερή ακύρωση των επανορθώσεων και την αναθεώρηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών, η Ακρόπολις προσδοκούσε να παραδειγματίσει την κυβέρνηση. Βέβαια, δεν παρέλειπε να παραθέσει αποσπάσματα από άρθρα ευρωπαϊκών εφημερίδων σχετικά με την απειλητική για την υπόλοιπη Ευρώπη εξέλιξη της Γερμανίας, στην περίπτωση που οι αποζημιώσεις διαγραφούν. Η Ακρόπολις είχε καταφέρει να αποτελεί ένα καθημερινό, πολυσέλιδο για την εποχή έντυπο (οκτώ σελίδες), με πλούσια ύλη και κυρίως καλή ποιότητα εκτύπωσης. Τα παραπάνω ενισχύουν την πιθανότητα να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα η προμετωπίδα που κυκλοφορούσε εκείνη την περίοδο ότι είναι πρώτη σε κυκλοφορία ανά την Ελλάδα. Με αυτό το δυναμικό προφίλ αντιπολιτευόταν αποτελεσματικά την κυβέρνηση.

Αντίστοιχα, η Βραδυνή προσδοκούσε να διευρύνει την ποιότητα και το αναφωστικό της κοινό και να αποστασιοποιηθεί από τον κιτρινισμό για τον οποίο είχε κατηγορηθεί. Δεδηλωμένη «λαϊκών αρχών», σε αντίθεση με την Ακρόπολη που δεν είχε εμφανώς χρωματιστεί πολιτικά, η Βραδυνή είχε αρχίσει να περιορίζει τις στήλες συναισθηματικού περιεχομένου και να δημοσιεύει άρθρα ακαδημαϊκών και

¹²²⁵ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι, Συμβολή στην Ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σ.71.

¹²²⁶ *Ακρόπολις*, φ.1169 (30.4.1932), σ.1.

¹²²⁷ *Ο.π.*

κείμενα διακεκριμένων πολιτών του λόγου και της τέχνης. Ενδεικτικά, σε ένα μόνο φύλλο περιλαμβάνονταν: μία συνέντευξη με τον καθηγητή Δημόσιας Οικονομίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και δασκάλου του Κυρ. Βαρβαρέσου, Κ.Ανδρεάδη για την οικονομική διαχείριση, ένα άρθρο του Κωστή Παλαμά και ένα διήγημα του Παντελή Χορν, ενώ εγκαινιάζονταν στήλη με ταξιδιωτικά ρεπορτάζ ανά την Ευρώπη¹²²⁸. Το κύριο άρθρο της εφημερίδας είχε γράψει ο ίδιος ο Παν. Τσαλδάρης και αποτελούταν από τις κρίσεις και τα συμπεράσματά του μετά την επίμαχη συνεδρίαση της Βουλής.

Αυτό το ενδιαφέρον πρωτοσέλιδο άρθρο του Τσαλδάρη χαρακτηρίζεται από μέτρο και διευρυμένη εποπτεία της κατάστασης, αν και στον τίτλο δηλώνεται διάθεση κατηγορητηρίου προς τον Βενιζέλο: «*Ο κ. Βενιζέλος πραγματικός και κύριος υπεύθυνος*». Αρχικά παρουσιάζονταν τα επιχειρήματα που θα μπορούσαν να στηρίξουν το περιεχόμενο της πρότασης του τίτλου. Αυτά αναφέρονταν στην απρονοησία της κυβέρνησης και στην κακή διαχείριση των ευκαιριών της τετραετίας, χωρίς ακρότητες ή *ad hominem* επιχειρηματολογία, χωρίς αναφορές στο πέραν της τετραετίας παρελθόν. Η πεποίθηση πολλών πολιτικών ότι η κρίση διαφαινόταν από το 1929 και η κυβέρνηση δεν είχε λάβει σοβαρά υπόψη της τις προειδοποιήσεις ήταν άποψη και του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, ενώ γινόταν αναφορά σε έγκριτο οικονομικό περιοδικό που διέβλεπε τις επιπτώσεις της αμερικανικής κρίσης στην Ελλάδα¹²²⁹. Ο Τσαλδάρης έκρινε θλιβερή την επιμονή του Βενιζέλου να επιμένει για τη δημοσιονομική πολιτική του κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της Βουλής. Αυτή η άποψη ήταν το μόνο συμπέρασμα με κάποια συναισθηματική χροιά, ενώ στο άρθρο υπήρχε και μία διάθεση γενικότερης θεώρησης της κρίσης: «*δεν είναι εύκολον να αναμένει τις οιαδήποτε αποτελεσματική θεραπεία του κακού. Και εις την ατυχήν αυτήν χώραν η χρεωκοπία δεν φαίνεται περιορισμένη μόνον επί του οικονομικού επιπέδου*».¹²³⁰ Ο Τσαλδάρης διατηρούσε το μέτρο της προσωπικής του γραφής και ιδιοσυγκρασίας, καθώς και μία επιφυλακτικότητα καθόλα ξένη προς τον παθιασμένο και εύληπτο λόγο του τύπου της μετά τον Διχασμό εποχής. Φάνταζε συχνά

¹²²⁸ *Η Βραδυνή*, φ.2606 (2.5.1932), σ.1 και σ.3.

¹²²⁹ Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το εβδομαδιαίο οικονομικό περιοδικό *Πλούτος* που, αν και καθησυχαστικό αρχικά, από το 1930 επεσήμανε την κρίση. Ενδεικτικά: *Πλούτος*, 29.12.1929, σ. 7: «Πώς θα αρθούν αι σημεριναί δυσχέρειαι» και 12.1.1932, σ. 16: «Περί υπερβολικής παραγωγής και της εξ αυτής κρίσεως».

¹²³⁰ *Η Βραδυνή*, φ.2606 (2.5.1932), σ.1.

αιθεροβάμων ή ακόμη και άτολμος σε μία εποχή πληθωρικών πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο Βενιζέλος, ο Παπαναστασίου κ.ά.¹²³¹

Ο Δημ. Μάξιμος, δυναμικό στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος και οικονομικός του σύμβουλος, είχε διατυπώσει τις ενστάσεις του για την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης από την αρχή της κρίσης. Οι επιστημονικές απόψεις του φιλοξενούνταν στον τύπο όλων των τάσεων αναβαθμίζοντας την ποιότητα της αντιπαράθεσης. Η πεποίθησή του για το άσκοπο της απόσπασης του Εκδοτικού Τμήματος της Εθνικής Τράπεζας ήταν γνωστή σε πολιτικούς και δημοσιογράφους. Δήλωσε ότι η επανένωση των δύο τραπεζών θα συνέβαλε στο ενδεχόμενο το δημόσιο να επιλύσει πιο ανώδυνα τα προβλήματα που είχαν πολλαπλασιασθεί μετά το χρεοστάσιο. Η υποβάθμιση της κυβέρνησης τη συγκεκριμένη στιγμή χρησιμοποιήθηκε από τις εφημερίδες της αντιπολίτευσης.

Η Ελληνική δημοσίευσε τις δηλώσεις του Μαξίμου στην έκτη σελίδα και τα συμπεράσματα των συντακτών της σχετικά με αυτές τις δηλώσεις στο πρωτοσέλιδο. Η αμφισβήτηση του Μαξίμου για την οικονομική διαχείριση της κυβέρνησης¹²³² σχολιάστηκε ως «παταγώδης διάψευσις των προβλέψεων του Πρωθυπουργού και του κυρίου Καθηγητού Υπουργού του (ενν. τον Βαρβαρέσσο)».¹²³³ Η πιθανότητα να αυξηθεί η τιμή του άρτου ως αποτέλεσμα της αύξησης του τιμαρίθμου μετατράπηκε σε «αύξησιν 100% εις όλα τα αναγκαία». Τα σχόλια επεκτείνονταν σε συναισθηματικού χαρακτήρα ρεπορτάζ σύμφωνα με το οποίο η αγορά ήταν «έντρομος» και επικρατούσε γενική «κατήφεια και απόγνωσις»¹²³⁴. Με μια ανάλογη τακτική διαχειρίστηκε τις δηλώσεις του Δημ. Μαξίμου και η εφημερίδα Ελεύθερος Άνθρωπος: στην πρώτη σελίδα «Άμεσος απειλή διπλασιασμού της τιμής του άρτου» και στην έκτη «Δηλώσεις Μαξίμου για την Εκδοτική: Να καταργηθεί!»¹²³⁵. Οι εντυπωσιακοί τίτλοι αποκάλυπταν ένα μέρος της αλήθειας.

Η Βραδυνή έδωσε μία πιο συνοπτική αλλά και πιο περιεκτική άποψη για τις δηλώσεις Μαξίμου σε ξεχωριστό πρωτοσέλιδο άρθρο και δημοσίευσε αυτούσιες τις δηλώσεις στην τέταρτη σελίδα. Η πρόταση συγχώνευσης της «Εθνικής και της

¹²³¹ Γ.Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014, σσ. 410-423.

¹²³² *Η Ελληνική*, φ.2446(5.5.1932), σ. 6.

¹²³³ *Ο.π.*, σ.1.

¹²³⁴ *Ο.π.*, φ.2447 (7.5.1932), σ. 1.

¹²³⁵ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ.519 (4.5.1932), σ. 1 και σ. 6.

Εκδοτικής» ερμηνεύτηκε επαρκώς συνοδευμένη από μία δήλωση του διοικητή της Εθνικής, Ιωάννη Δροσόπουλου για επαναφορά του εκδοτικού δικαιώματος της δραχμής στην Εθνική¹²³⁶. Ως αποτέλεσμα όλης αυτής της κακοδιαχείρισης της κρίσης παρουσιαζόταν η αύξηση της τιμής του άρτου και η μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων. Η Βραδυνή κατέκρινε άμεσα τον Βαρβαρέσσο (*«παιδαριώδης αφέλεια βασιλεύει εις το νουν των οικονομικών συμβούλων της κυβέρνησης»*) και αντιπρότεινε τον Μάξιμο για την ηγεσία του Υπουργείου Οικονομικών¹²³⁷. Μία τέτοια πρόταση είχε γίνει και είχε απορριφθεί αλλά οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης δεν ενδιαφέρονταν να επινοήσουν λύσεις για την κυβέρνηση αλλά να προετοιμάσουν τη διάδοχη κατάσταση που φαινόταν υπέρ του Λαϊκού Κόμματος. Η Εστία δημοσίευσε αναλυτικά και αυτολεξεί τις δηλώσεις του Μάξιμο, αλλά επεσήμανε τον «επιζήμιο θόρυβο» που προκάλεσαν οι άλλες εφημερίδες οι οποίες επιδιώκοντας να πλήξουν την κυβέρνηση, αναστάτωναν τον λαό και μείωναν την αξιοπιστία του εθνικού νομίσματος¹²³⁸. Η Πολιτεία υποστήριξε τις προτάσεις Μάξιμου και προέτρεψε την κυβέρνηση να λαμβάνει υπόψη και τους οικονομολόγους της αντιπολίτευσης αφού *«οι πειραματισμοί των ιδικών της απέτυχον»*¹²³⁹.

Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τη δύναμη του τύπου και τη συμβολή του στη διαρροή ψήφων είτε προς το Λαϊκό Κόμμα, είτε προς την αριστερά. Γενικά, η πολιτική ηγεσία δεν φαινόταν εστιασμένη στην επίλυση των παρόντων ζητημάτων. Τη στιγμή που ο ελληνικός λαός «λιμοκτονούσε», όπως οι εφημερίδες δήλωναν, οι πολιτικοί αναζητούσαν τις ευθύνες για τα λάθη της προηγούμενης δεκαετίας. Οι ίδιες οι εφημερίδες που παρουσίαζαν την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του λαού, ενίσχυαν την πόλωση και κινδυνολογούσαν άμετρα. Η κατάσταση είχε εκτραχυνθεί και η ομαλοποίησή της δεν ήταν εντός του πλαισίου των δυνατοτήτων της κυβέρνησης που είχε φθαρεί σε μία τατραετία σκανδάλων και ανασχηματισμών, αλλά και πολλών παραγωγικών έργων, των οποίων η απόδοση δεν είχε ακόμη φανεί πλήρως.

¹²³⁶ Η διαμάχη της Εθνικής Τράπεζας με την Τράπεζα της Ελλάδος είχε πράγματι προκαλέσει δυσχέρειες στην εφαρμογή της νομισματικής πολιτικής της κυβέρνησης. Το ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών μετά το χρεοστάσιο αύξησε τα προβλήματα. Ο τύπος αντιμετώπισε τη διαμάχη των δύο τραπεζικών οργανισμών με το δημόσιο ως μεσολαβητή σαν μία ακόμη αστοχία της κυβέρνησης.

¹²³⁷ *Η Βραδυνή*, φ.2607 (4.5.1932), σ.1 και σ. 4.

¹²³⁸ *Εστία*, φ.13526 (4.5.1932), σ. 1.

¹²³⁹ *Πολιτεία*, φ.4057 (5.5.1932), σ.1.

Σε μία τατραετία το συνολικό δημόσιο χρέος είχε αυξηθεί από 38 σε 44 δισεκατομμύρια δραχμές. Από το 1929 η κάλυψη των χρεών απαιτούσε το 35% των τακτικών εσόδων του δημοσίου, αντί του 25% που απαιτούσε μέχρι και το 1928. Έτσι, το ελληνικό δημόσιο κατέβαλε μόνον για τοκοχρεολύσια των δανείων 4,8 δισεκατομμύρια σε λιγότερο από τέσσερα χρόνια¹²⁴⁰. Το υπερβολικό δημόσιο χρέος επέφερε αύξηση της φορολογίας. Τα περισσότερα εισαγόμενα προϊόντα είχαν ήδη υψηλή έμμεση φορολογία με αποτέλεσμα την αύξηση σε βάθος χρόνου του πληθωρισμού και τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών, καθώς ο φόρος προσετίθετο στην τελική τιμή των προϊόντων. Ενδεικτικά, η αγοραστική δύναμη του καθαρού μέσου ανδρικού ημερομισθίου στα κυριότερα είδη διατροφής είχε μειωθεί κατά 20% μέσα στην τελευταία δεκαετία¹²⁴¹. Η προσπάθεια της κυβέρνησης να περιορίσει τους έμμεσους και να αυξήσει τους άμεσους φόρους δεν ήταν ιδιαίτερα επιτυχής με αποτέλεσμα άνω του 60% της συνολικής φορολογίας να προέρχεται από τους έμμεσους φόρους. Τελικά, οι φόροι που πλήρωνε ο μέσος Έλληνας ήταν σε κατά κεφαλήν αναλογία τριπλάσιοι από τους φόρους που πλήρωναν οι υπόλοιποι βαλκανικοί λαοί¹²⁴². Οι κοινωνικές παροχές ήταν χαμηλές. Ήταν αναμενόμενο οι εργαζόμενοι να επιδιώξουν να επανακτήσουν μέρος της αγοραστικής δύναμης που είχαν απωλέσει.

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής ανασφάλειας της κυβέρνησης είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητές στην καθημερινότητα των Ελλήνων. Η μύριη αγορά συναλλάγματος και η διαφυγή κεφαλαίων στο εξωτερικό ήταν ανεξέλεγκτες. Η έλλειψη βασικών ειδών διαβίωσης ή η υπερτίμησή τους ήταν πλέον γεγονός. Ακόμα και τα τρόφιμα που κυκλοφορούσαν είχαν αρχίσει να νοθεύονται και κυρίως ο καφές που ήταν ένα προϊόν με υψηλή έμμεση φορολογία. Σε μια προσπάθεια να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό, η κυβέρνηση άρχισε τις περικοπές των μισθών ξεκινώντας από τους δημόσιους υπαλλήλους. Η αντίδραση των συλλογικών οργάνων ήταν άμεση και η στήριξη του τύπου σημαντική.

¹²⁴⁰ Ζ.Δεμαθάς, Θ.Καλαφάτης, Θ.Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική τους διαχείριση στην Ελλάδα, 1830-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σσ. 13-16.

¹²⁴¹ Μ.Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987, σσ. 230, 245.

¹²⁴² Θ.Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932), Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, ό.π., σ. 182.

Οι δημοσιογράφοι άρχισαν να δομούν μία εικόνα δικαιολογημένης αντίδρασης και λαϊκής αγανάκτησης για την καθημερινότητα του Μαΐου του 1932 με παράλληλη αποδόμηση της εικόνας του Βενιζέλου. Με πρωτοσέλιδα άρθρα συναισθηματικής φόρτωσης, όπως «*Η τραγωδία των δημοσίων υπαλλήλων*»¹²⁴³ και «*Το συναλλαγματικό χάος*»¹²⁴⁴, η Ακρόπολις σχολίαζε τα κυβερνητικά μέτρα. Η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* επεδίωκε και αυτή να προσεγγίσει την «*Τραγωδία των εργαζομένων*», διαπιστώνοντας ότι οι «*οι μισθοί εκμηδενίζονται και οι εργαζόμενοι αδυνατούν να επιβιώσουν ανθρωπίνως*»¹²⁴⁵. Ταυτόσημοι τίτλοι για κοινή αντιπολιτευτική γραμμή προδίδουν την ταύτιση απόψεων δύο εφημερίδων που επιμένουν να διαφοροποιούνται από την κομματικοποίηση και να δηλώνουν «ανεξάρτητες». Από τον φόβο μην χαρακτηριστεί «φιλοκομμουνιστική» η εφημερίδα που υποστήριζε την αντίδραση των εργαζομένων και τη συλλογική κινητοποίησή τους, όφειλε να τονίσει ότι οι «*λιμοκτονούντες εργαζόμενοι δεν είναι κομμουνιστάι*»¹²⁴⁶. Το *Ελεύθερον Βήμα* απαντούσε αναλύοντας την «*ψυχολογία του πανικού που δημιουργούν σκοπίμως οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι*» διαμορφώνοντας έτσι μία περιρρέουσα ατμόσφαιρα επικείμενης καταστροφής και ενισχύοντας την πολιτική πόλωση εν μέσω κρίσης¹²⁴⁷.

Μία άλλη τακτική φθοράς της κυβέρνησης ήταν η προσωπική επίθεση στον Βενιζέλο με κάθε αφορμή. Οι επεξηγήσεις που παρέθετε η Ακρόπολις στα άρθρα της εμπεριείχε συνήθως χαρακτηρισμούς για τον Βενιζέλο: «*εις όλα τα εμπορικά κέντρα της χώρας φρενιτιά ο νομισματικός πανικός, δημιουργηθείς από την αμέθοδο και ηλίθια συναλλαγματικήν πολιτικήν του παραπαίοντος κυβερνήτου*». Σε ένα άρθρο ο Βενιζέλος χαρακτηριζόταν «*Γελοιογραφία Δικτάτορος*», ένας «*καχέκτυπος Μουσολίνι, χωρίς πυγμή, χωρίς θέλησιν, ρυμουλκούμενος από τους κόλακάς του, περιστοιχισμένος από τύπους υπόπτους της δημοσιογραφίας και της πολιτικής*», ένας «*λέων της πολιτικής με ψυχή λαγού, που θέλει να ασκεί δικτατορίαν εκ του ασφαλούς*», ενώ διατυπωνόταν η πρόκληση «*να αναλάβει δικτατορίαν, αν δεν του λείπει το θάρρος*».¹²⁴⁸

¹²⁴³ Ακρόπολις, φ.1170 (3.5.1932), σ. 1.

¹²⁴⁴ Ο.π., φ. 1173 (6.5.1932), σ. 1.

¹²⁴⁵ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 521 (6.5.1932), σ. 1.

¹²⁴⁶ Ο.π.

¹²⁴⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3614 (7.5.1932), σ. 1.

¹²⁴⁸ Ακρόπολις, φ. 1174 (7.5.1932), σ. 1.

Αν και η Καθημερινή, αποφεύγοντας τους χαρακτηρισμούς, προτιμούσε τη διαπιστωτική περιγραφή των ενεργειών του Βενιζέλου, σε αυτήν την περίπτωση τον παρομοίασε με «*Δον Κιχώτη*» θέλοντας να ειρωνευτεί την αισιοδοξία του: «*ο Πρωθυπουργός μη θέλων να πεισθεί εις την γλώσσαν των αριθμών εξακολουθεί τον κατ'ανεμομύλων αγώνα του*». ¹²⁴⁹ Η εμπάθεια του τύπου ήταν τέτοια ώστε η ετήσια λουτροθεραπεία του Βενιζέλου στην Υπάτη ¹²⁵⁰ να αποτελέσει αφορμή για να καταγγείλουν την αναληψία του «*...βασιλέως*», ο οποίος «*διασκεδάζει αμέριμνος εις Υπάτη ενώ ο λαός πεινά*» και ο οποίος «*ηδονίζεται με τας συμφοράς μας*». ¹²⁵¹ Η ταύτιση της λουτροθεραπείας με την πολυτελή διαβίωση ενός «βασιλέως» ήταν πράγματι μία υπερβολή του τύπου, καθώς όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί, αλλά και οι περισσότεροι αστοί τη συνήθιζαν εκείνην την εποχή, ιδιαίτερα μετά την προώθηση του ελληνικού ιαματικού τουρισμού από τον ΕΟΤ μετά το 1930 ¹²⁵².

Τα εσωτερικά του Κόμματος των Φιλελευθέρων ενδιέφεραν τον αντιπολιτευόμενο τύπο όσο και η αποκάλυψη σκανδάλων εις βάρος των κυβερνητικών στελεχών. Μία ευκαιρία που συνδύαζε εσωκομματικές διαφωνίες και αστοχίες στη διαχείριση των οικονομικών ζητημάτων «προσέφεραν» στον τύπο τρία επιφανή στελέχη των Φιλελευθέρων: τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, τον υπουργό Οικονομίας Παν. Βουρλούμη και τον Φωκίωνα Ζαΐμη υφυπουργό Οικονομικών και ανηψιό του Προέδρου της Δημοκρατίας. Οι τρεις πολιτευτές από την Αχαΐα ¹²⁵³ ενεπλάκησαν στο διακανονισμό της εισαγωγής καφέ από τη Βραζιλία. Για να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, ο Μιχαλακόπουλος πρότεινε να αυξηθεί σημαντικά η δασμολογία των εισαγόμενων.

¹²⁴⁹ *Η Καθημερινή*, φ.3565 (11.5.1932), σ. 1.

¹²⁵⁰ Η οργάνωση και ο εκσυγχρονισμός των υδροθεραπευτηρίων συγκαταλέγονταν στα παραγωγικά έργα από τα οποία η κυβέρνηση προσδοκούσε την προώθηση του ελληνικού τουρισμού. *Αρχείο Γεωργίου Παπανδρέου, Το έργο της κυβέρνησως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932*, εισαγωγή –επιμέλεια: Π.Πετρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 127.

¹²⁵¹ *Η Βραδυνή*, φ. 2609 (6.5.1932), σ. 1.

¹²⁵² Από προσωπικές επιστολές προκύπτει ότι ο Βενιζέλος προτιμούσε τις ελληνικές λουτροπόλεις (Υπάτη, Αιδηψός, Λουτράκι) έναντι των γαλλικών που προτιμούσε η σύζυγός του, ενώ την προέτρεπε στη χρήση ελληνικών προϊόντων και υφασμάτων για την ίδια και τον κύκλο της. *Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου –Έλενας*, ό.π., παράρτημα, επιστολή 1.11.1931, σσ. 307-308.

¹²⁵³ Ο Φωκίων Ζαΐμης είχε εκλεγεί ως ανεξάρτητος στην εκλογική περιφέρεια Καλαβρύτων. Ο Παναγής Βουρλούμης είχε εκλεγεί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων στην περιφέρεια Αθηνών, αλλά καταγόταν από το Αίγιο, όπου και διατηρούσε επιχειρήσεις και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος είχε εκλεγεί στην περιφέρεια Αχαΐας ως αρχηγός των Δημοκρατικών Συντηρητικών. Πηγή: *Μητρώο Πληρεξουσίων –Βουλευτών –Γερουσιαστών 1822-1935*, Βουλή των Ελλήνων /Διεύθυνση Διοικητικού, Αθήνα 1986, σ. 2005.

Βέβαια, υπήρχαν προϊόντα για τα οποία η εντόπια παραγωγή δεν ήταν εφικτή, όπως ο καφές, που, ωστόσο, σημείωνε υψηλή ζήτηση. Η συμφωνία εισαγωγής είχε διακρατικό χαρακτήρα και η άστοχη συνεννόηση Βουρλούμη και Ζαΐμη εξέθετε το Μιχαλακόπουλο. Αν και κανείς δεν επωφελήθηκε οικονομικά, ούτε υπήρχαν ενδείξεις δόλου για κάποιο από τα κυβερνητικά στελέχη, ο τύπος μίλησε για σκάνδαλο εις βάρος του λαού¹²⁵⁴. Μάλιστα, η σκηνή της διαφωνίας των δύο υπουργών με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης έτυχε να εκτυλιχτεί ενώπιον δημοσιογράφων, γεγονός που χρησιμοποιήθηκε από τον τύπο για να εμφανιστεί η κυβέρνηση ως διχασμένη: «*Η κυβέρνησις υπό διάλυσιν. Άγρια συμπλοκή μεταξύ υπουργών έξωθεν του υπουργείου*»¹²⁵⁵.

Το περιστατικό είχε ως αποτέλεσμα ο Φ.Ζαΐμης και ο Π. Βουρλούμης να αποχωρήσουν από την κυβέρνηση. Η απώλεια στελεχών σε τόσο κρίσιμες στιγμές έφθειρε ακόμη περισσότερο την κυβέρνηση δίνοντας κι άλλες αφορμές στον τύπο. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος βρήκε και δημοσίευσε μία επιστολή του Φ. Ζαΐμη στην οποία εκφράζονταν αρνητικές απόψεις του παραιτηθέντος για τον πρωθυπουργό και τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης και εξαγόταν το συμπέρασμα ότι «*ο ανεπιός του Προέδρου της Δημοκρατίας συμμερίζεται την εξέγερσιν του λαού διά την αποσύνθεσιν του κράτους*»¹²⁵⁶. Η Ακρόπολις θέλησε να παρουσιάσει κι άλλο «σκάνδαλο». Με αφορμή τις δηλώσεις του Π.Θηβαίου, υφυπουργού Δικαιοσύνης και νομικού συμβούλου της Τράπεζας της Ελλάδος, κατά του Π.Βουρλούμη, ζήτησε την παραίτηση του πρώτου, αφού τον χαρακτήρησε : «*ο αργόμισθος της Τραπεζής, ο αργόμισθος του Αστικού Κώδικος, ο Αντισυνταγματικός Υπουργός*»¹²⁵⁷. Η διπλή ιδιότητα του Θηβαίου αντιτίθετο στο άρθρο 92 του Συντάγματος που όριζε το ασυμβίβαστο του υπουργικού αξιώματος με οποιαδήποτε άλλη κρατική θέση¹²⁵⁸.

Αν και ο Π.Θηβαίος εξήγησε ότι είχε λάβει άδεια αορίστου χρόνου από το υπουργείο Δικαιοσύνης και ελάμβανε ένα μισθό μόνον –από την Τράπεζα της Ελλάδος –η Ακρόπολις συνέχισε το ρεπορτάζ. Ζήτησε τη γνώμη του

¹²⁵⁴ Ακρόπολις, φ. 1171 (5.5.1932), σ. 1 και Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 521 (6.5.1932), σ. 4.

¹²⁵⁵ Η Ελληνική, φ. 2450 (9.5.1932), σ. 1.

¹²⁵⁶ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.522 (7.5.1932), σ. 1.

¹²⁵⁷ Ακρόπολις, φ.1183 (17.5.1932), σ. 6.

¹²⁵⁸ Αλέξ. Σβώλος, *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήναι 1928, Εκδ.Αντ.Ν. Σάκκουλα –Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα –Κομοτηνή, 2008, τ.46, σς. 321.

Παπαναστασίου για το περιστατικό, αναζήτησε άσκοπα το Θηβαίο και στο κτήριο του υπουργείου και στις Τράπεζας της Ελλάδος, όπου επεδίωξε συνάντηση με το διοικητή Αλέξ. Διομήδη. Όλες οι παραπάνω «αναζητήσεις» περιγράφονταν λεπτομερώς με ύφος αστυνομικής αφήγησης. Ένα περιστατικό ελάσσονος μάλλον σημασίας είχε λάβει από τον τύπο διαστάσεις σκανδάλου.

Ο Βενιζέλος είχε απογοητευτεί¹²⁵⁹. Μέσα στις επιδιώξεις του ήταν η υποστήριξη των παλιών και πιστών στελεχών, όπως ο Μιχαλακόπουλος, και η προώθηση νέων και δυναμικών από οικογένειες με πολιτική παράδοση, όπως ο Φ. Ζαΐμης¹²⁶⁰. Το γεγονός ότι ο Φ. Ζαΐμης αποτελούσε προσωπική επιλογή του πρωθυπουργού προκάλεσε αντίδραση του Μιχαλακόπουλου και ακολούθησαν τα ανάλογα σχόλια του τύπου¹²⁶¹. Η Ελληνική έκανε λόγο για «κατάντημα υπουργών οικτρώς γελοιοποιημένων» και από το άρθρο της προέκυπτε ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε υποκινήσει την παρεξήγηση των συνεργατών του προκειμένου να απαλλαγεί από κάποιους εξ αυτών, τους θεωρούμενους ως λιγότερο δημοφιλείς¹²⁶².

Είναι γεγονός ότι οι πανταχόθεν πιέσεις δεν άφηναν στους Φιλελεύθερους πολλά περιθώρια ψύχραιμης διαχείρισης των εσωτερικών ζητημάτων και αποτελεσματικής συνδιαλλαγής με το εξωτερικό. Ωστόσο, σε αυτήν τη φάση ο τύπος εκμεταλλευόταν κάθε αστοχία για να παρουσιάσει την κυβέρνηση ως «σπείρα κακοποιών» και να προετοιμάσει την «πτώση». Ζητούμενο των περισσότερων αντιπολιτευόμενων εφημερίδων ήταν τα κυβερνητικά ατοπήματα να εμφανίζονται ως κινήσεις μεθοδευμένης καταστροφής και τα ίδια τα στελέχη της κυβέρνησης ως επωφελούμενα από την καταστροφή.

Μέσα σε αυτό το κλίμα πόλωσης και λαϊκής αγανάκτησης, ο Βενιζέλος παρακολουθώντας πάντα τις καταγγέλουσες εφημερίδες, έκανε μία κίνηση καθοριστική. Με το πρόσχημα της προστασίας της δραχμής πρότεινε το νομοσχέδιο «περί προσκαιρού αντικαταστάσεως διατάξεων τινών του Ν.5060/1931 περί τύπου και συμπληρώσεως αυτού». Επίσημη άποψη της κυβέρνησης ήταν ότι ο τύπος έβλαπτε με τα αντικυβερνητικά δημοσιεύματα την αξιοπιστία της Ελλάδας και καλλιεργούσε πανικό για την πορεία του εθνικού νομίσματος. Αν και είχε την κοινοβουλευτική

¹²⁵⁹ Στ Στεφάνου, *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα*, τ. Β', σ.372.

¹²⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3616 (10.5.1932), σ. 1.

¹²⁶¹ *Ακρόπολις*, φ.1175 (9.5.1932), σ. 6.

¹²⁶² *Η Ελληνική*, φ.2454 (13.5.1932), σ. 6.

πλειοψηφία ώστε να υπερψηφιστεί η πρότασή του, ο Βενιζέλος ζήτησε την έγκριση όλων των πολιτικών αρχηγών για τις προσθήκες και τις αλλαγές στο νόμο περί τύπου¹²⁶³. Το αναμενόμενο ήταν η άρνηση των υπόλοιπων αρχηγών και η παραίτηση της κυβέρνησης σε κλίμα πόλωσης, ώστε, πριν από τις εκλογές, να εξασφαλιστεί για το Κόμμα των Φιλελευθέρων η μεγαλύτερη δυνατή συσπείρωση.

Η αντιπαράθεση τύπου και κυβέρνησης είχε κορυφωθεί. Ο τύπος ήταν έτοιμος να απαντήσει στην πρόκληση και η κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει την αντίδραση. Η Καθημερινή κυκλοφορήθηκε με πρωτοσέλιδο: «*Νέον Πραξικόπημα ο κατατεθείς νόμος περί τύπου. Προς την δικτατορίαν*»¹²⁶⁴. Ο νόμος θα απαγόρευε «*πάσαν αντιπολίτευσιν*», θα καταργούσε την ελευθεροτυπία, θα αποτελούσε «*σοβαρόν πολιτικόν ολίσθημα*». Η κριτική για το νομοσχέδιο και τον εισηγητή του συνεχιζόταν στην έκτη σελίδα όπου η Καθημερινή συνήθιζε να δημοσιεύει εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές ειδήσεις ασχολίαστες: «*Παραβιάζει το Σύνταγμα και τους νόμους με μοναδικόν σκοπόν να παρατείνει τον βίον της κυβερνήσεως μέχρι τον Σεπτέμβριο*»¹²⁶⁵. Απαντώντας στα επιχειρήματα του Βενιζέλου για την υποστήριξη του νομοσχεδίου ότι, δηλαδή, θα αποτελέσει αρωγή στον «*πόλεμον υπέρ της Ελλάδος*» τον οποίον ο ίδιος διεξήγαγε, η Ακρόπολις αντέτασσε ότι «*όχι η κυβέρνηση αλλά ο τύπος διεξάγει πόλεμον υπέρ της Ελλάδος*»¹²⁶⁶. Η Βραδυνή απαιτούσε από την αντιπολίτευση –εννοώντας κυρίως το Λαϊκό Κόμμα – περισσότερο δυναμισμό: «*Το καθήκον της αντιπολιτεύσεως είναι να υπερασπιστεί το Σύνταγμα και τον τύπο*»¹²⁶⁷. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος παρουσίασε την πρόταση της κυβέρνησης ως «*κίνηση πανικού*» και τον Βενιζέλο «*ζώντα με εφιάλτες ακυβερνησίας*»¹²⁶⁸.

Η Ελληνική είχε εξαντλήσει τους βαρείς χαρακτηρισμούς για τον πρωθυπουργό. Απέμενε να εισηγηθεί τη θανατική του καταδίκη: «*Εις θάνατον όσοι ψηφίσουν το νόμο κατά της ελευθεροτυπίας*»¹²⁶⁹. Ακόμη πιο ακραία εμφανίστηκε η Εσπερινή, παλιά βασιλική εφημερίδα, ταυτισμένη με το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά: «*Μόνο λαιμητόμος για τη βενιζελική δικτατορία:*

¹²⁶³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (12.5.1932), σ. 804.

¹²⁶⁴ *Η Καθημερινή*, φ.3566 (12.5.1932), σ. 1.

¹²⁶⁵ *Ο.π.*, φ. 3566 (12.5.1932), σ. 6.

¹²⁶⁶ *Ακρόπολις*, φ. 1178 (12.5.1932), σ. 1.

¹²⁶⁷ *Η Βραδυνή*, φ.2616 (14.5.1932), σ. 1.

¹²⁶⁸ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 530 (16.5.1932), σ. 1.

¹²⁶⁹ *Η Ελληνική*, φ.2454 (13.5.1932), σ. 6.

νέος στραγγαλισμός των ελευθεριών του τύπου για να σωθεί το εθνικό νόμισμα»¹²⁷⁰. Η Πρωία αμφισβήτησε τις κυβερνητικές απόψεις για την απειλή της δραχμής από τα δημοσιεύματα του τύπου και απέδωσε τις ευθύνες στην κυβέρνηση, καθώς ο τύπος περιοριζόταν στην περιγραφή των δικών της έργων: «Ο μόνος πραγματικός κίνδυνος είναι ο Βενιζέλος που απειλεί την ελευθερία του τύπου»¹²⁷¹. Το νέο περιοριστικό νομοσχέδιο κυριάρχησε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων μέχρι την πτώση της κυβέρνησης. Η αγανάκτηση των δημοσιογράφων αποτυπώθηκε όταν η Ακρόπολις κήρυξε «επανάστασιν του Τύπου εναντίον του αχρείου Νόμου του ψευδοδικτάτορος»¹²⁷² και συμπέρανε ότι «ο παραπαίων εγκατέστησε απολυταρχίαν και κατάστησε τον ελληνικόν λαόν τον δυστυχέστερον και πενέστερον της Ευρώπης»¹²⁷³.

Η πρόταση του Βενιζέλου έκρυβε πολιτικές σκοπιμότητες. Η αντιπολίτευση έπρεπε να διαλέξει ανάμεσα σε δύο εξίσου επισφαλείς επιλογές: είτε να συντρέξει την κυβέρνηση στον περιορισμό του τύπου και να υποστεί μετά και αυτή την αδυσώπητη κριτική του τύπου, είτε να απόσχει από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες ώστε να μην ψηφίσει το νομοσχέδιο και τελικά η κυβέρνηση να οδηγηθεί σε παραίτηση. Η δεύτερη επιλογή θα έφερνε αναπόδραστα το δίλημμα της επόμενης ημέρας της παραίτησης, γιατί κάποιος θα έπρεπε να αναλάβει την εξουσία μέχρι τις εκλογές του Σεπτεμβρίου και να επωμιστεί την ευθύνη για τις οικονομικές εξελίξεις. Μόνον ο Τσαλδάρης είχε αποκλείσει την περίπτωση να αναλάβει την προεδρία μιας οικονομικώς κυβέρνησης. Οι αρχηγοί των μικρών δημοκρατικών κομμάτων φαίνονταν διαθέσιμοι για αυτήν την πρόσκαιρη λύση. Άλλωστε, ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν ότι ο αντιπολιτευόμενος τύπος είχε διατυπώσει ορθά την άποψη ότι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων δεν αντανάκλούσε πλέον τη λαϊκή βούληση. Η παραίτηση με κάποιο σοβαρό πρόσχημα θα έδινε τη δυνατότητα στο Κόμμα των Φιλελευθέρων να ανασυνταχθεί και να συσπειρωθεί μέχρι τις εκλογές. Με αυτό το σκεπτικό μεθοδευόταν η παραίτηση. Ο τύπος εξυπηρέτησε έμμεσα αυτόν τον σκοπό και προβλήθηκε ως αιτία.

Μετά από κοινή σύσκεψη, οι πολιτικοί αρχηγοί συμφώνησαν με την πρόταση του Καφαντάρη και του Παπαναστασίου σχετικά με την αποχή όλων των κομμάτων από τις εργασίες της Βουλής λόγω του νομοσχεδίου κατά του τύπου. Η

¹²⁷⁰ *Εσπερινή*, φ. 10516 (12.5.1932), σ. 1.

¹²⁷¹ *Η Πρωία*, φ. 2288 (17.5.1932), σ. 1.

¹²⁷² *Ακρόπολις*, φ.1181 (15.5.1932), σ. 1.

¹²⁷³ *Ο.π.*, φ. 1182 (16.5.1932), σ. 1.

Καθημερινή είχε τη δημοσιογραφική αποκλειστικότητα τω δηλώσεων των αρχηγών. Ο Καφαντάρης πίστευε ότι με την αποχή η κυβέρνηση θα είχε τη δυνατότητα να αντιληφθεί και «να αναγνωρίσει ότι επιβάλλεται να αποσύρει το νομοσχέδιον, το εντελώς αδικαιολόγητον». Ο Παπαναστασίου εξέφρασε την ελπίδα ότι η κυβέρνηση θα αναγνωρίσει ότι η εμμονή της «εις το νομοσχέδιον αποτελεί ολίσθημα επικίνδυνον διότι εκθέτει αυτό τοότον το δημοκρατικόν πολίτευμα». Ο Κονδύλης είπε ότι το νομοσχέδιο αποτελούσε «κατάργησιν των λαϊκών ελευθεριών» και ότι η κυβέρνηση όφειλε να το αποσύρει, αν σεβόταν τον εαυτό της και το πολίτευμα¹²⁷⁴. Ο Τσαλδάρης δήλωσε λιτά αλλά με νόημα ότι αδυνατεί να μετέχει μιας Βουλής που «αντισυνταγματικώς λειτουργούσα εισάγει αντισυνταγματικά μέτρα». Η δήλωση του Τσαλδάρη ήταν μία σαφής απάντηση στην πρόσκληση που του είχε απευθύνει ο Βενιζέλος να αναγνωρίσει επισήμως την αβασίλευτο δημοκρατία. Για το ζήτημα αυτό ο Τσαλδάρης διατηρούσε επιφυλάξεις από το 1923. Σε μία συζήτηση ιδιαίτερα επικριτική για τον ίδιο, ο Βενιζέλος υπενθύμισε αυτήν τη στάση του Λαϊκού Κόμματος προκειμένου να φέρει στην επικαιρότητα το πολιτειακό εν αναμονή των εκλογών και ζήτησε από τον Τσαλδάρη να αποδεχτεί ρητά το πολίτευμα.¹²⁷⁵ Χάρη στην τακτική του Βενιζέλου το πολιτειακό θα αναδεικνυόταν σε βασικό θέμα στις εκλογές του Σεπτεμβρίου.¹²⁷⁶

Οι εφημερίδες συνόδευαν τις δηλώσεις με σχόλια και προβλέψεις για την πορεία της κυβέρνησης και τις λαϊκές αντιδράσεις. Η Καθημερινή είχε συγκεντρώσει τον σχολιασμό στην τέταρτη σελίδα : «Αναπόδραστος η ανάγκη της ταχύτατης προκηρύξεως εκλογών», «οι παραγωγικές τάξεις θα ζητήσουν από την κυβέρνηση να υποβάλη την παραίτησίν της»¹²⁷⁷. Η Ακρόπολις καλούσε «Να κατέβουν στους δρόμους: οι αρχηγοί των κομμάτων, οι δικασταί, οι δημοσιογράφοι και ο λαός για να αποδοκιμάσουν το νέον τερατώδες νομοθέτημα»¹²⁷⁸. Με εντυπωσιακή γραμματοσειρά δημιούργησε στο επόμενο φύλλο ένα πρωτοσέλιδο αφιερωμένο στο ζήτημα του νομοσχεδίου περί τύπου. Το κεντρικό άρθρο είχε τίτλο «Ο Τύπος πενθεί ένεκα του αχρείου Νόμου. Οι δημοσιογράφοι καλείσθε να τον αγνοήσετε. Οι δικαστές οφείλετε να μην τον εφαρμόσετε». Ο Βενιζέλος ονομαζόταν «τυποκτόνος

¹²⁷⁴ Η Καθημερινή, φ.3567 (13.5.1932), σ. 1.

¹²⁷⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (15.5.1932), σ. 960.

¹²⁷⁶ Γ.Μαυροκορδάτος, «Μεταξύ των δύο πολέμων, Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο : Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό.π., σ. 21.

¹²⁷⁷ Η Καθημερινή, φ. 3567 (13.5.1932), σ. 4.

¹²⁷⁸ Ακρόπολις, φ.1179 (13.5.1932), σ.1 και σ.6.

πρωθυπουργός». Ο αρχηγός των Αγροτικών Ι. Σοφιανόπουλος είχε παραχωρήσει συνέντευξη για το «ανήθικον και αντισυνταγματικόν μέτρον». Ο Ι. Ρέντης, πρώην βενιζελικός πολιτευτής, δήλωσε ότι με το νέο νόμο οι Έλληνες υποβιβάζονταν σε δούλους. Οι συντάκτες της εφημερίδας παρατήρησαν ότι καθιερώνεται η προληπτική λογοκρισία¹²⁷⁹. Ο δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών και άλλες επαγγελματικές ομάδες κατήγγειλαν την αντισυνταγματικότητα του νέου νόμου και η τέταρτη σελίδα της Ακροπόλεως φιλοξένησε κάθε διαμαρτυρία.

Η εφημερίδα Ελεύθερος Άνθρωπος απέδωσε την αποχή των αρχηγών από τις κοινοβουλευτικές εργασίες στους «σατραπισμούς του κ. Πρωθυπουργού»¹²⁸⁰. Η Βραδυνή διακήρυττε ότι το Λαϊκό Κόμμα σεβόταν το πολίτευμα σε αντίθεση με τον Βενιζέλο που επιθυμούσε να καταργήσει τις ελευθερίες των πολιτών.¹²⁸¹ Η Εσπερινή ζήτησε από τους αρχηγούς «να τον εξοντώσουν!» γιατί πρότεινε να τον βοηθήσουν «να διαμελήσει τα μάτια του Τύπου». ¹²⁸² Σε ορισμένες περιπτώσεις η διαμαρτυρία του Βενιζέλου ότι ερχόταν καθημερινά αντιμέτωπος με το μίσος του τύπου δεν ήταν αβάσιμη.¹²⁸³

Η αλλαγή του εκλογικού συστήματος ήταν κάτι που ανέμεναν οι δημοσιογράφοι.¹²⁸⁴ Σχολιάστηκε σαν ένα ακόμη τέχνασμα της κυβέρνησης: «η αναλογική θα χρησιμοποιηθεί όχι διά τους ιδεολογικούς σκοπούς του κ. Παπαναστασίου, αλλά διά τους ιδιοτελείς σκοπούς του κ. Βενιζέλου»¹²⁸⁵. Το Ελεύθερον Βήμα είχε ουσιαστικά ανακοινώσει τη μεταβολή του εκλογικού νόμου, προβάλλοντας τα θετικά του συστήματος για τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών¹²⁸⁶. Το ζήτημα είχε συζητηθεί στη Βουλή στη θυελλώδη συνεδρίαση της 27^{ης} Απριλίου. Ο νόμος 5493/1932 «περί εκλογής βουλευτών» ψηφίστηκε στις 19 Μαΐου¹²⁸⁷. Το Λαϊκό Κόμμα αποχώρησε από την αίθουσα του κοινοβουλίου την ώρα της ψηφοφορίας. Εκδήλωσε έτσι, τη δυσαρέσκειά του, καθώς γνώριζε ότι η κυβέρνηση προσπαθούσε να αποκλείσει την περίπτωση η εύνοια του εκλογικού σώματος να χαρίσει στον κυριότερο αστικό αντίπαλο απόλυτη πλειοψηφία.

¹²⁷⁹ Ο.π., φ.1180 (14.5.1932), σ.1.

¹²⁸⁰ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.530 (16.5.1932), σ. 4.

¹²⁸¹ Η Βραδυνή, φ.2617 (15.5.1932), σ. 1.

¹²⁸² Εσπερινή, φ.10517 (12.5.1932), σ.1.

¹²⁸³ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (21.5.1932), σ. 1190.

¹²⁸⁴ Ακρόπολις, φ.1180 (14.5.1932), σ.3.

¹²⁸⁵ Η Βραδυνή, φ. 2617 (15.5.1932), σ. 1.

¹²⁸⁶ Ελεύθερον Βήμα, φ.3620 (14.5.1932), σ.1. «Επάνοδος εις την Αναλογικήν».

¹²⁸⁷ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσις ΟΔ' (19.5.1932), σ.1133.

Πράγματι, η κυβέρνηση σε μία λογική τακτικών ελιγμών προσπαθούσε να διασφαλίσει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα για το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Η συγκυρία ήταν τόσο δυσχερής που τα παραγωγικά έργα της τετραετίας και οι εκλογικές επιτυχίες του 1928 (βουλευτικές εκλογές) και του 1929 (γερουσιαστικές και δημοτικές) δεν διασφάλιζαν για το Κόμμα των Φιλελευθέρων μία ακόμη νίκη για τις επικείμενες εκλογές. Ο ίδιος ο Βενιζέλος προέβη σε μία δήλωση με την οποία παραδεχόταν απροκάλυπτα ως αιτία της αλλαγής του εκλογικού συστήματος την πολιτική σκοπιμότητα: «*Μετέβαλα γνώμην διότι αν αι εκλογαί εγίνοντο σήμερον επί τη βάσει του πλειοψηφικού συστήματος και αν τα άλλα δημοκρατικά κόμματα ήθελαν να καταρτίσουν κοινούς συνδυασμούς μετά του Λαϊκού Κόμματος υπήρχε μεγάλη πιθανότης ότι αυτοί οι συνδυασμοί θα ελάμβαναν την πλειοψηφίαν της χώρας*»¹²⁸⁸. Η Ακρόπολις την ονόμασε «ομολογία ενοχής» και προέτρεπε τους δικαστές να την λάβουν υπόψη. Η ψήφιση της αναλογικής χαρακτηρίστηκε «*Νέα ασχημοσύνη*» και ο Βενιζέλος «*άφρων και αλλοπρόσαλλος με κακοζήλους εμπνεύσεις ρητόρων τσίρκων*»¹²⁸⁹.

Ο τύπος είχε επιδοθεί σε μία προπαγάνδα τόσο δριμεία που αποτελούσε τον κυριότερο αντίπαλο της κυβέρνησης. Τρεις εφημερίδες είχαν δημοσιεύσει ανοιχτές επιστολές διαμαρτυρίας προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας προκειμένου να αναλάβει την πρωτοβουλία της κήρυξης εκλογών και της διάλυσης της Βουλής. Η Ακρόπολις με ενημερωτικό ύφος έθετε ευθείες ερωτήσεις στον Αλέξανδρο Ζαΐμη: «*Γνωρίζατε κύριε Πρόεδρε ότι ο Πρωθυπουργός σύρει την χώραν εις την καταστροφήν;*». Η επιστολή κατέληγε με απειλητικό τόνο: «*Αν θέλετε να εγκαινιάσετε την τυραννίδα του Πρωθυπουργού σας, κυρώσατε τον τυποκτόνο νόμο, κυρώσατε την κατάλυσιν των φιλελεύθερων θεσμών και της Δημοκρατίας της οποίας προεδρεύετε*»¹²⁹⁰. Η Ελληνική ζητούσε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να εκδιώξει από την αρχή τον Βενιζέλο και να προκηρύξει άμεσα εκλογές. Παρουσίαζε, μάλιστα, αυτήν την πρωτοβουλία ως ύωιστη υπηρεσία καθήκοντος: «*Η πατρίς θα σας ευγνωμονεί*»¹²⁹¹. Και η Βραδυνή ζητούσε από τον Αλέξ. Ζαΐμη να «*σώσει*» την Ελλάδα¹²⁹².

¹²⁸⁸ Ακρόπολις, φ.1184 (18.5.1932), σ. 1.

¹²⁸⁹ Η Πρωία, φ.2291 (20.5.1932), σ. 1.

¹²⁹⁰ Ακρόπολις, φ.1185 (19.5.1932), σ. 1.

¹²⁹¹ Η Ελληνική, φ. 2459 (18.5.1932), σ. 1.

¹²⁹² Η Βραδυνή, φ. 2624 (22.5.1932), σ. 1.

Παράλληλα, οι λαϊκές αντιδράσεις είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους. Οι εργαζόμενοι στα Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεία –Τηλεφωνεία –Τηλεγραφεία) ήταν από τους πρώτους δημόσιους υπάλληλους που έχασαν τα επιδόματά τους, για την εργασία τους σε ημέρες επίσημης αργίας. Η περικοπή των επιδομάτων συνεπαγόταν την αμισθί εργασία τους για κάποιες μέρες του χρόνου. Επιπλέον, οι λεγόμενοι «τριατατικοί» είχαν τα μέσα να οργανώσουν την απεργία των σωματείων τους σε όλη την Ελλάδα και γνώριζαν ότι η αποχή τους λειτουργούσε ιδιαίτερα πειστικά για την κυβέρνηση. Ως τις 20 Μαΐου η απεργία είχε γενικευτεί στους κλάδους του δημοσίου: εφοριακοί, τελωνειακοί, υπάλληλοι δημόσιων ταμείων και υπουργείων διαμαρτύρονταν εγκαταλείποντας πλήρως τις θέσεις τους. Η απεργία είχε παγιδεύσει την κυβέρνηση και ολόκληρη τη χώρα.

Η κυβέρνηση αντέδρασε με συλλήψεις και απολύσεις απεργών και στρατιωτικά μέτρα, ενώ διατάχθηκε η περιφρούρηση του κτηρίου των ΤΤΤ και του τελωνείου Πειραιώς. Οι πολιτικοί αρχηγοί της αντιπολίτευσης δεν υποστήριζαν την απεργία. Δεν την αντιμετώπισαν ως μία ακόμη διαμαρτυρία κατά της κυβέρνησης. Δεν είδαν στους απεργούς μία κοινωνική ομάδα που θα συνέβαλε στην ανατροπή της κυβέρνησης, αλλά τον «κίνδυνο της κοινωνικής ανατροπής». Ήταν η μοναδική στιγμή συναίνεσης όλων των κομμάτων που συμμετείχαν στο κοινοβούλιο.

Οι δηλώσεις των αρχηγών στον τύπο αποκαλύπτουν το διαρκή φόβο των αστών πολιτικών για την παρείσφρηση των κομμουνιστών στις κρατικές δομές. Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων ήταν «καθαρά επανάσταση» και απέκλεισε την πρόταση πολλών βουλευτών – και Φιλελευθέρων – να γίνει επίσημη έκκληση προς τους απεργούς. Ο Ζαβιτσιάνος απέδωσε αντιλαϊκό χαρακτήρα στην απεργία και προέτρεπε την κυβέρνηση να λάβει αυστηρά μέτρα κατά των απεργών. Ο Καφαντάρης την χαρακτήρισε «έκθεσμο και αντικοινωνική» και πρόσθεσε την αλληλεγγύη του προς «το περιοριστικόν μέτρον που συντελεί εις την αναστήλωσιν της κοινωνίας». Ο Κονδύλης απαίτησε αποκατάσταση της τάξης απέναντι στην «αντιπατριωτική ενέργεια». Ο Παπαναστασίου δήλωσε ότι το κόμμα του δεν εγκρίνει την ομαδική αποχώρηση των δημοσίων υπαλλήλων από τις υπηρεσίες τους. Επεσήμανε, ωστόσο, τη διάστασή του προς την κυβέρνηση, αλλά θεώρησε την απεργία «απαλλοτρίωση των δικαιωμάτων της Βουλής»¹²⁹³. Μόνον οι

¹²⁹³ Ακρόπολις, φ.1187 (21.5.1932), σ. 3.

δηλώσεις των «Αγροτικών» ήταν σχετικά υποστηρικτικές προς τους απεργούς αλλά και αυτοί τηρούσαν μία επιφύλαξη «*διότι η χώρα διέρχεται κρίσιμους στιγμές*». Το Αγροτικόν Κόμμα αναφνώριζε στους υπαλλήλους των ΓΤΤ ότι είχαν προσφέρει μεγάλες εθνικές υπηρεσίες και ήταν άδικο να αντιμετωπίζονται ως ανατροπείς.

Οι απεργοί βρήκαν αρωγό τον τύπο. «Φαρισαϊσμό» χαρακτήρισε η Ακρόπολις τη στάση της κυβέρνησης απέναντι στην απεργία και πρόσθεσε ότι η κυβέρνηση απαιτούσε να εργάζονται δίχως αμοιβή και δίχως ανάπαυση. Αποκάλυπτε, μάλιστα, ότι η κυβέρνηση γνώριζε τις δηλώσεις των υπαλληλικών οργανώσεων και δεν φρόντισε να διαπραγματευτεί μαζί τους νωρίτερα¹²⁹⁴. Στη Βραδυνή ο ευθυμογράφος Πωλ Νωρ συνέθετε σε έμμετρο λόγο τις επικρίσεις του για τον υφυπουργό Συγκοινωνίας, Χρ. Λαδά, που ήταν υπεύθυνος για τη λειτουργία των τηλεπικοινωνιών¹²⁹⁵. Ο Ελευθέρος Άνθρωπος παρουσίαζε την απεργία ως τη μοναδική επιτυχία της χρονιάς¹²⁹⁶. Η Ελληνική προτίμησε στο πρωτοσέλιδο να τυπώσει μία φωτογραφία του έφιππου Βενιζέλου από πρόσφατη περιοδεία στην ορεινή Κορινθία με τη λεζάντα «*ποιός από τους δύο είναι ο γάιδαρος;*», ενώ η έκτη σελίδα ήταν αφιερωμένη στην απεργία¹²⁹⁷. Η απεργία έληξε με τις συλλήψεις των απεργών, αλλά η φθορά που είχε επιφέρει στην κυβέρνηση ήταν ανεπανόρθωτη.

Η παραίτηση της κυβέρνησης είχε προκληθεί από τον τύπο, την αντιπολίτευση, την οικονομική πίεση. Αλλά και ο ίδιος ο Βενιζέλος αφουγκραζόμενος το κοινό αίσθημα και αδύναμος να αντιμετωπίσει την κατάσταση που είχε ενώπιόν του, προετοίμασε, κατά κάποιον τρόπο, τέτοιο προεκλογικό κλίμα ώστε το Κόμμα των Φιλελευθέρων να έχει τις μικρότερες δυνατές απώλειες. Ανακοίνωσε την απόφαση της παραίτησής στην κατάμεστη Βουλή και απαρίθμησε τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση: την αντίδραση της αντιπολίτευσης για το νομοσχέδιο περί τύπου, την εκστρατεία του τύπου εναντίον του, τα απαξιωτικά σχόλια των πολιτικών αρχηγών στη Βουλή¹²⁹⁸. Τόνισε ότι για να σχηματίσει εκ νέου κυβέρνηση θα έπρεπε να αναθεωρηθεί το Σύνταγμα με βάση το Σύνταγμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης σύμφωνα με το οποίο ο Πρόεδρος της

¹²⁹⁴ Ο.π., φ. 1186 (

¹²⁹⁵ Η Βραδυνή, φ. 2622 (20.5.1932), σ. 1. «*Να'χα έναν ταχυδρόμο, να τον στείλω στο Λαδά, να του παεί ένα γράμμα και να του τα πει γερά...*».

¹²⁹⁶ Ελευθέρος Άνθρωπος, φ. 530 (20.5.1932), σ. 1.

¹²⁹⁷ Η Ελληνική, φ. 2460 (19.5.1932), σ. 6.

¹²⁹⁸ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (21.5.1932), σ. 966.

Δημοκρατίας μπορούσε να αναστείλει την ισχύ συνταγματικών διατάξεων σε περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης¹²⁹⁹. Στο λόγο του Βενιζέλου που συνόδευε την παραίτηση της κυβέρνησης κυριαρχούσε η αναφορά στην ισχύ του τύπου. Παρουσιαζόταν ως ανώτερος όλων των εξουσιών, σαν να ήταν η δύναμη του λόγου αυτή που θα διασφάλιζε ή θα κατέλυε τη δημοκρατία: «*Η χώραν φέρεται εις όλεθρον εάν συνεχιστεί κατά την αντίληψιν η οποία επικρατεί σήμερον η λεγόμενη ελευθερία του τύπου*». Διάβασε αποσπάσματα από τις εφημερίδες Ελληνική και Εσπερινή, ενώ υπονόησε ότι κυκλοφορούσαν κι άλλες που υπονόμευαν το πολίτευμα εντατικά. Το Ελεύθερον Βήμα δημοσίευσε την ομιλία της παραίτησης «*διά να ακουσθή εις ολόκληρον το Έθνος*»¹³⁰⁰.

Οι εφημερίδες είχαν ανακοινώσει σε έκτακτη έκδοση, οι πρωινές ή σε παράρτημα, οι απογευματινές, το γεγονός της παραίτησης. Η Καθημερινή είχε συνδέσει το αναμενόμενο γεγονός με τη γενίκευση των απεργιών σε όλους τους κλάδους ως τρόπο που εξέφραζε τη γενική δυσαρέσκεια προς την κυβέρνηση¹³⁰¹. Η Εστία μίλησε για «*τραγική λύσιν του πολιτικού δράματος*». ¹³⁰² Η Ακρόπολις έκανε λόγο για «*άδοξον και θλιβεράν πώσιν*». Έμμεσα υποβίβαζε τον ρόλο της αντιπολίτευσης και αναδείκνυε την καθοριστική σημασία του τύπου: «*εις τοιαύτην σκιώδη αντιπολίτευσιν, ανίσχυρην εις ψήφους και υποχωρητική εις διαθέσεις, μόνον ο Τύπος είχε δύναμιν*». ¹³⁰³ Η Πρωία ζητούσε από τον Αλέξ. Ζαΐμη να αναλάβει την ευθύνη να ρυθμίσει τη διάδοχη κατάσταση¹³⁰⁴. Η Πολιτεία παραδεχόταν ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος ακόμη και κατά την παραίτηση ήταν ένας «*δύσκολος αντίπαλος*» που υποχώρησε με «*στρατηγικό σχέδιο*» όταν έκρινε «*όποιος ανέλθη εις την εξουσίαν θα αναγνωρίση τις δυσκολίες της θέσεως*»¹³⁰⁵. Η αντικυβερνητική εκστρατεία του τύπου δεν ήταν παρά η πρόφαση που αναζητούσε ο τύπος.

Η Βραδυνή δήλωσε ανακούφιση που η Ελλάδα απαλλάχθηκε από τον Βενιζέλο και γενίκευσε αυτήν την άποψη: «*ολόκληρος η κοινή γνώμη ανέπνευσεν μετ' ανακουφίσεως πληροφορηθείσα την απόφασιν του Πρωθυπουργού να εγκαταλείψει*

¹²⁹⁹ G.Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεοδ. Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1165.

¹³⁰⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3628 (22.5.1932), σ. 1.

¹³⁰¹ *Η Καθημερινή*, φ. 3576 (21.5.1932), σ. 1.

¹³⁰² *Εστία*, φ. 13542 (21.5.1932), σ. 1.

¹³⁰³ *Ακρόπολις*, φ. 1188 (22.5.1932), σ. 1.

¹³⁰⁴ *Πρωία*, φ. 2293 (22.5.1932), σ. 1.

¹³⁰⁵ *Πολιτεία*, φ. 4073 (21.5.1932), σ. 1.

οικειοθελώς την αρχήν». Έθετε προβληματισμούς για το μέλλον : « Μήπως παρητήθη γιατί οι φίλοι του (ενν. τους στρατιωτικούς) ετοιμάζουν πραξικόπημα και ήθελε να τους διευκολύνει;»¹³⁰⁶. Οι υποψίες για τη βίαιη ανατροπή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος από τους στρατιωτικούς είχαν αρχίσει να αναδύονται σαν ένα ακόμη χαρακτηριστικό μίας νοοτροπίας που ήθελε την ένταση και τις δυσκολίες να επιλύονται με τη βία. Μάλιστα, ο Ελεύθερος Άνθρωπος παρουσίασε και προειδοποιητικό διάβημα της φρουράς Αθηνών προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Όσον αφορά στην παραίτηση, ήταν «Προς τιμήν του ελληνικού Τύπου», η «επιτυχία της πτώσεως»¹³⁰⁷.

Ανάλογες υποψίες διατύπωσε και η Ελληνική, που συσχέτισε την άφιξη του Αλέξ. Οθωναίου και του Στυλ. Γονατά στην Αθήνα με την προετοιμασία πραξικοπήματος¹³⁰⁸. Στο φύλλο της επόμενης ημέρας ήταν σίγουρο ότι ο «ο Βενιζέλος βαίνει προς δικτατορίαν»¹³⁰⁹. Στα πρωτοσέλιδα δήλωνε ότι συμεριζόταν την τιμή όλου του τύπου για την προετοιμασία της πτώσης του «λαογδάρτη», ενώ με εντυπωσιακή γραμματοσειρά ζητούσε την τιμωρία του Βενιζέλου: «Εις το ικρίωμα ο εγκληματίας!». Η Εσπερινή καλούσε όλους «στους δρόμους» κατά των Φιλελευθέρων και των εφημερίδων του Κόμματος αυτού προκειμένου «να τελειώνουμε άπαξ και διά παντός με το βενιζελικό συγκρότημα». Ο ίδιος ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν σε σκίτσο απαγχονισμένος και αποκαλούνταν «Λερναία Ύδρα» και «γεροσατανάς»¹³¹⁰.

Σε γενικές γραμμές ο αντιπολιτευόμενος τύπος θριαμβολογούσε για την πτώση της κυβέρνησης και ταυτόχρονα ανησυχούσε για την επαύριον. Αυτό που παρουσιαζόταν ως επιτυχία έχανε την αίγλη του μπροστά στην έκφραση ανασφάλειας για τις κινήσεις των στρατιωτικών. Η ψύχραιμη προσέγγιση των συντακτών της Εστίας εξαρτούσε την εξεύρεση της καταλληλότερης λύσης από τρεις παράγοντες: τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τους πολιτικούς αρχηγούς και τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο¹³¹¹. Η εμπειρία όλων των παραπάνω στους πολιτικούς χειρισμούς θεωρείτο

¹³⁰⁶ Η Βραδυνή, φ. 2623 (21.5.1932), σ. 1.

¹³⁰⁷ Ελεύθερος Άνθρωπος φ. 536 (22.5.1932), σ. 6.

¹³⁰⁸ Η Ελληνική, φ. 2462 (21.5.1932), σ. 6.

¹³⁰⁹ Ο.π., φ.2463 (22.5.1932), σ. 6.

¹³¹⁰ Εσπερινή, φ.10526 (22.5.1932), σ. 1.

¹³¹¹ Εστία, φ. 13543 (22.5.1932), σ. 1.

δεδομένη. Η υλοποίηση μίας ενδεδειγμένης λύσης επαφιόταν στην αλληλεγγύη, το δυναμισμό και τις αγαθές τους προθέσεις.

Αντίστροφη πορεία :

Κυβερνητικοί σχηματισμοί και πολιτική αποσταθεροποίηση.

Μετά από την παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου πριν από το πέρας της τετραετίας, παρατηρήθηκε κινητικότητα και ανησυχία στη βενιζελική και στην αντιβενιζελική παράταξη. Η Βουλή που είχε προκύψει από τις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου του 1928 δεν είχε διαλυθεί. Η ιδέα για σύνθεση Οικουμενικής Κυβέρνησης ή κυβέρνησης ευρέος συνασπισμού δεν ευοδώθηκε. Ο τύπος απέδωσε την αποτυχία αυτή εν μέρει στη διαφωνία των τεσσάρων αρχηγών της αντιπολίτευσης¹³¹², αλλά και στην αδράνεια του Προέδρου της Δημοκρατίας ο οποίος δέχτηκε την παραίτηση Βενιζέλου χωρίς να θέσει τον όρο της διάλυσης Βουλής. Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, οι πολιτικοί αρχηγοί να αρνηθούν τη συνεργασία με την «παράνομο Βουλή»¹³¹³. Μόνον ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου φάνηκε πιο διαλλακτικός ελπίζοντας στη στήριξη του Βενιζέλου.

Ο Πρόεδρος Αλέξ. Ζαΐμης έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου στις 26 Μαΐου του 1932. Το κυβερνητικό σχήμα αποτελείτο κυρίως από στενούς συνεργάτες και στελέχη του Εργατικού και Αγροτικού Κόμματος. Σημαντικά υπουργεία, όπως το Υπουργείο Εξωτερικών, Στρατιωτικών και Ναυτικών και το υφυπουργείο Αεροπορίας ανέλαβε ο ίδιος ο Παπαναστασίου με την υποστήριξη του αμιγώς βενιζελικού στρατηγού Γ.Κατεχάκη¹³¹⁴. Στο υπουργείο Οικονομικών παρέμεινε ο Κυριάκος Βαρβαρέσσος. Οι προοπτικές αυτής της κυβέρνησης ήταν περιορισμένες. Είχε ένα μεταβατικό και προεκλογικό χαρακτήρα τον οποίο είχαν διακρίνει οι εκπρόσωποι του τύπου. Όσο θα διαρκούσε η κυβέρνηση αυτή θα μεθοδευόταν οι λόγοι της παραίτησής της κυρίως

¹³¹² Η Καθημερινή, φ. 3580 (26.5.1932), σ. 5.

¹³¹³ Ακρόπολις, φ. 1192 (26.5.1932), σ. 1.

¹³¹⁴ Αλκ. Προβατάς, Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από το 1821 μέχρι 1980 – Νομοθετικά και Εκτελεστικά όργανα, Αθήναι, 1980, σ. 496.

από τους Φιλελεύθερους. Οι πιο αισιόδοξοι δημοσιογράφοι βενιζελικής προέλευσης έδιναν στην πρωθυπουργία Παπαναστασίου προθεσμία ως το φθινόπωρο και αναγνώριζαν τη γενναιότητα της ανάληψης αυτού του καθήκοντος τη δεδομένη στιγμή¹³¹⁵. Ωστόσο, ο πυρήνας των Φιλελευθέρων αντιμετώπιζε με καχυποψία τον Παπαναστασίου. Φιλελεύθεροι βουλευτές είχαν καταθέσει στον Βενιζέλο ένα διάβημα κατά της στήριξης της κυβέρνησης Παπαναστασίου. Το έγγραφο διέρρευσε στον τύπο και βγήκαν συμπεράσματα για τη διάρκεια του βίου του νέου κυβερνητικού σχηματισμού¹³¹⁶.

Πιο υποστηρικτικοί στη νέα κυβέρνηση ήταν οι συντάκτες της εφημερίδας Μακεδονικά Νέα της Θεσσαλονίκης. Θεώρησαν την προσπάθεια του Παπαναστασίου «για το καλύτερο δυνατόν σχήμα εγγύησιν της τάξεως»¹³¹⁷. Το Ελεύθερον Βήμα υποδέχτηκε το κυβερνητικό σχήμα υπό τον Παπαναστασίου με προτροπές για σεβασμό των δυσχερειών της εποχής και των δικαιωμάτων όλων των εργαζομένων¹³¹⁸. Η Καθημερινή απέφυγε τις κρίσεις θεωρώντας την «κατάστασιν τόσον ρευστήν» και την κυβέρνηση Παπαναστασίου «μία, πλην της χειρίστης»¹³¹⁹. Η φράση αυτή υπονοούσε ανοχή σε οποιονδήποτε πρωθυπουργό εκτός από τον Βενιζέλο, χωρίς αυτή η αλλαγή να προκαλεί ενθουσιασμό. Μία κυβέρνηση «ανάγκης», σύμφωνα με την Καθημερινή, δεν ήταν δυνατόν να προκαλέσει «ούτε συμπαθείας, ούτε εχθρότητας»¹³²⁰. Η Ελληνική απέφυγε να χαρακτηρίσει τον Παπαναστασίου και παρέμεινε σταθερή στην πολεμική κατά του Βενιζέλου τον οποίο διέβλεπε πίσω από κάθε κίνηση βενιζελογενών κομμάτων. Κατέκρινε ανοιχτά τον Ζαΐμη γιατί δεν προχώρησε ο ίδιος στη διάλυση της Βουλής¹³²¹. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος ζητούσε επίμονα σε συνεχόμενα φύλλα τη διάλυση της Βουλής και δεν έπαυσε να διακηρύσσει ότι κανείς δε δικαιούταν τον τίτλο του εκπροσώπου του λαού αφού δεν είχαν διενεργηθεί εκλογές¹³²².

¹³¹⁵ Αθηναϊκά Νέα, φ.359 (26.5.1932), σ. 1.

¹³¹⁶ Η Καθημερινή, φ. 3580 (26.5.1932), σ. 6: «Προβλέπεται μικρός ο βίος της κυβερνήσεως Παπαναστασίου – Διάβημα Φιλελευθέρων βουλευτών κατά της στηρίξεως της νέας κυβερνήσεως».

¹³¹⁷ Μακεδονικά Νέα, φ. 2659 (27.5.1932), σ. 1.

¹³¹⁸ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3633 (27.6.1932), σ. 1.

¹³¹⁹ Η Καθημερινή, φ. 3580 (26.5.1932), σ. 1.

¹³²⁰ Ο.π., φ. 3581 (27.5.1932), σ. 1.

¹³²¹ Η Ελληνική, φ. 2465 (24.5.1932), σ.1. Κεντρικό άρθρο: «Το Σύνταγμα, κύριε Ζαΐμη, σας επιτρέπει να διαλύσετε την Βουλή».

¹³²² Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 538, 539, 540 (24-26.5.1932), σ.1.

Γενικότερα ο αστικός τύπος έδειξε ανοχή προς το πρόσωπο του Παπαναστασίου, πάντα, όμως, με την επιφύλαξη ότι ήταν εντεταλμένος του Βενιζέλου. Η Ακρόπολις είχε ελπίδες ότι η νέα κυβέρνηση θα φαινόταν αντάξια των περιστάσεων αν ο νέος πρωθυπουργός δε λειτουργούσε υπό την πίεση των Φιλελευθέρων, ενώ δεν φειδόταν χαρακτηρισμών για τον «*απελθόντα θαλασσοποιόν των οικονομικών*»¹³²³, τον Βενιζέλο που «*χρησιμοποιεί τον Παπαναστασίου ως απλόν διεκπεραιωτήν των σκαιών και καταστρεπτικών θελήσεών του*»¹³²⁴. Η Βραδυνή δημοσίευσε μία γελοιογραφία με τον Βενιζέλο να φοράει την προσωπίδα του Παπαναστασίου. Το σκίτσο συνοδευόταν από το αποκαλυπτικό σχόλιο «*Νέος Πρωθυπουργός*»¹³²⁵. Στο κεντρικό άρθρο ο Βενιζέλος χαρακτηριζόταν «*ο Καλλιγούλας της νεωτέρας Ελλάδος διωρίζων τους θυρωρούς του*». Η «αυτοκρατορική συμπεριφορά» δεν έπρεπε να εκπλήσσει κανέναν και λιγότερο τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Σοβαρό σφάλμα θεωρήθηκε η ανοχή του Ζαΐμη στην απόφαση του Βενιζέλου να μη διαλύσει τη Βουλή βασιζόμενος σε μία παρερμηνεία του Συντάγματος σχετικά με τη θητεία της Γερουσίας και της Βουλής. Με τη δεδομένη κατάσταση ο συντάκτης συμπέρανε ότι το ισχύον πολίτευμα δεν είναι δημοκρατία, αλλά «*ένα περίεργον πολίτευμα το οποίον επεβλήθη υπό τριών σπαθοφόρων και τεσσάρων ρυπαρών αλητών μίαν βροχερά ημέραν του Νοεμβρίου του 1922*». Ήταν αναμενόμενο μία εφημερίδα κομματικών «*λαϊκών αρχών*» όπως αυτοπροσδιοριζόταν η Βραδυνή, να μην έχει λησμονήσει τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1922 και να συσχετίζει περισσότερο τη θεμελίωση της δημοκρατίας με την καθοριστική εκείνη περίοδο για το Λαϊκό Κόμμα και λιγότερο με την ανακήρυξη του πολιτεύματος το 1924.

Ο Νέος Ριζοσπάστης κυκλοφόρησε το 1932. Όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Νέος Ριζοσπάστης ακολουθούσε το ύφος και τις τακτικές του Ριζοσπάστη του οποίου η κυκλοφορία είχε διακοπεί από τον Αύγουστο του 1931 βάσει του νόμου 5060. Παράλληλα με την αντιπαράθεση των κομμουνιστών με τους αρχαιομαρξιστές, η παραιτηθείσα κυβέρνηση Βενιζέλου, «*οι σιχαμεροί λακέδες του κεφαλαίου*»,¹³²⁶ ήταν στο επίκεντρο της δριμείας κριτικής του Νέου Ριζοσπάστη. Η φωτογραφία της νέας κυβέρνησης συνοδευόταν από τη λεζάντα

¹³²³ Ακρόπολις, φ. 1195 (29.5.1932), σ. 1.

¹³²⁴ Ο.π., φ. 1193 (27.5.1932), σ. 1.

¹³²⁵ Η Βραδυνή, φ. 2628 (26.5.1932), σ.1.

¹³²⁶ Νέος Ριζοσπάστης, φ. 265 (25.5.1932), σ. 1.

«κυβέρνηση εκμεταλλευτών». ¹³²⁷ Τα σχόλια εμπεριείχαν χαρακτηρισμούς για τον Παπαναστασίου («*δόλοφόνος του εργάτη*»), καθώς και την πεποίθηση ότι η κυβέρνηση αυτή θα συνέχιζε το έργο της προηγούμενης, δηλαδή «*το φόρτωμα όλων των βαρών της κρίσης πάνω στις πλάτες των εργαζόμενων μαζών*».

Ένα νέο αριστερό έντυπο μηνιαίας κυκλοφορίας ήταν η Κοινωνική Έρευνα. Άρθρα Ελλήνων και ξένων πολιτικών και δημοσιογράφων που σχετιζόνταν άμεσα ή και έμμεσα με την σοσιαλιστική αριστερά γέμιζαν την πολυσέλιδη έκδοση που πρωτοκυκλοφορήθηκε το Μάρτιο του 1932 για να καταγγείλει τον ξένο έλεγχο στην Ελλάδα και την επιβολή σε διεθνές επίπεδο της «*τραπεζικής κεφαλαιοκρατίας υπό το πρόσχημα της κρίσης*»¹³²⁸. Δημοσιεύονταν μεταφρασμένα άρθρα του Λ. Μπλούμ για την πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών και τη διαχείριση της διεθνούς κρίσης¹³²⁹, αλλά και του Μιχ. Παπαμαύρου για την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης¹³³⁰, ενώ είχε πάρει θέση στην αντιπαράθεση κομμουνιστών και αρχαιομαρξιστών. Η έκδοση αυτή φιλοξενούσε και τη γραφίδα δημοσιογράφων και πολιτικών της ευρύτερης δημοκρατικής παράταξης, όπως ο Κ. Ρέντης, πολιτικός που είχε συμμετοχή στην κυβέρνηση των ετών 1922-1923 και ο Κ. Αθάνατος, δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας Ελεύθερος Άνθρωπος. Η διάθεση κριτικής απέναντι στην κυβέρνηση μπορούσε να συνδέσει αντίπαλες ιδεολογικά τάσεις στη δημοσιογραφία.

Η Κοινωνική Έρευνα αναζήτησε με ένα τετρασέλιδο άρθρο του αρχισυντάκτη της Δ. Πράσινου, τον ρόλο του Παπαναστασίου. Αρχικά, παραδέχτηκε ότι δεν είχε αρνητική προδιάθεση εναντίον της «*Δημοκρατικής Ένωσης*», όπως συνέχιζαν να αποκαλούν οι δημοσιογράφοι όλων των τάσεων το μετονομασθέν σε Εργατοαγροτικό Κόμμα του Παπαναστασίου. Επιπλέον, αναγνώριζε ιδεολογική συγγένεια του συγκεκριμένου κόμματος με την αριστερά και παραδεχόταν ότι επ'αρκετόν διάστημα μερίδα της κοινής γνώμης το θεωρούσε ως «*το μόνον αριστερίζον, σοσιαλίζον, δυνάμενον να συγκεντρώσει την εμπιστοσύνη των εργαζομένων*»¹³³¹. «*Σιωπηρή ενοχή*» ενός μορφώματος που κυμαίνεται «*μεταξύ ρίζοσπαστισμού και μικροαστικής νωθρότητας*» διέκρινε ο συντάκτης στη στάση του

¹³²⁷ Ο.π., φ. 268 (27.5.1932), σ. 1.

¹³²⁸ Κοινωνική Έρευνα, τ. 1 (Μάρτιος 1932), σ. 11.

¹³²⁹ Ο.π., τ. 3 (Μάιος 1932), σ. 30-31. «*Πώς καταρρέουν οι μεγιστάνες της κεφαλαιοκρατίας;*»

¹³³⁰ Ο.π., σ. 34-37. «*Ο μέγας παιδαγωγός Πεταλότσι ως κοινωνιολόγος*».

¹³³¹ Κοινωνική Έρευνα, τ. 4 (Ιούνιος 1932), σ. 1-4.

Παπαναστασίου. Στο ίδιο τεύχος αρθρογράφησε ο Τ.Τσιάρας, πρόεδρος της Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Λαγκαδά, επικρίνοντας ακόμη πιο έντονα τη νέα κυβέρνηση ως «υπηρέτες της πλουτοκρατίας». Η ανάληψη της εξουσίας από τη «Δημοκρατική Ένωση» αποτελούσε, κατά τον αρθρογράφο, τα «αποκαλυπτήρια» του νέου πρωθυπουργού που ήταν τόσο αρχομανής ώστε να λησμονεί τις αρχές του. Κατέληγε ότι ο Παπαναστασίου αποτελούσε «έναν ακόμη γνήσιο βενιζελικό»¹³³². Το συμπέρασμα του συγκεκριμένου άρθρου δεν απείχε σημαντικά από την πραγματικότητα, καθώς ο Παπαναστασίου δεν τάχθηκε ποτέ με την «άκρα αριστερά», αλλά αντιπροσώπευε την αριστερή πτέρυγα του βενιζελισμού εκφράζοντας μία πιο προοδευτική διάθεση από αυτήν που εξέφραζε ο Καφαντάρης. Ο Παπαναστασίου κινήθηκε πάντοτε μέσα στα όρια του συστήματος, ενώ η πολιτική του αποκάλυπτε το εύρος του βενιζελισμού και καθιστούσε κατανοητό τον αυτοπροσδιορισμό «*ευρύτερη δημοκρατική παράταξη*»¹³³³.

Μία από τις σημαντικές κινήσεις της βραχύβιας κυβέρνησης Παπαναστασίου ήταν η προώθηση του ήδη υπάρχοντος νομοσχεδίου για τη θεσμοθέτηση των κοινωνικών ασφαλίσεων υπό την κρατική μέριμνα. Το ζήτημα είχε μελετηθεί κατ' αρχάς από το 1923 και ιδιαίτερα το 1928, όμως η οικονομική κρίση ήταν η καταλληλότερη συγκυρία για να υλοποιηθεί¹³³⁴. Αναμενόμενες ήταν ισχυρές αντιδράσεις ιδεολογικού, οικονομικού και συντεχνιακού χαρακτήρα¹³³⁵. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη στιγμή, αναδείχθηκαν και αντιδράσεις πολιτικής σκοπιμότητας, καθώς πολλοί Φιλελευθεροί βουλευτές θεώρησαν ότι ο Παπαναστασίου είχε πολιτικό όφελος από την ψήφιση του νόμου για την κοινωνική ασφάλιση¹³³⁶. Και μόνον η πρωτοβουλία του Παπαναστασίου ήταν αρκετή για να προκαλέσει ποικίλες εντυπώσεις στον τύπο που ασχολήθηκε εκτενώς. Η Ελληνική διέβλεπε παραίτηση Παπαναστασίου και έκανε λόγο για νέα κυβερνητική κρίση λόγω «γενικής εξεγέρσεως των Φιλελευθέρων»¹³³⁷. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος έδωσε έμφαση στο γεγονός της αντίδρασης των Φιλελευθέρων στο νομοσχέδιο, ενώ σε ξεχωριστά άρθρα

¹³³² Ο.π., σ. 21.

¹³³³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδριάσις Ι' (17.12.1932), σ. 137.

¹³³⁴ Αρχείον της Βουλής, Διατάγματα έτους 1928, τ. Β', σ. 1816. («Περί τροποποιήσεως νομοθετικού διατάγματος»).

¹³³⁵ Αναλυτικά στο : Αντ. Λιάκος, «Ο Ελ. Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο : Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 245.

¹³³⁶ Γρ. Δαφνής, Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940, Κάκτος², Αθήνα 1997, σ. 555.

¹³³⁷ Η Ελληνική, φ. 2468 (27.5.1932), σ.1.

τόνιζε την άμεση ανάγκη θέσπισης της κοινωνικής ασφάλισης¹³³⁸. Η Ακρόπολις εκτιμούσε ότι πίσω από τις διαφωνίες και τη διάθεση φιλολαϊκής πολιτικής του Παπαναστασίου και των Φιλελευθέρων υπήρχαν εκλογικές σκοπιμότητες και αντιπαραθέσεις¹³³⁹. Η Καθημερινή θεωρούσε ότι το νομοσχέδιο δεν ήταν ακόμη ολοκληρωμένο και ότι η προβαλλόμενη κοινωνική ευαισθησία του Παπαναστασίου ήταν «επικίνδυνος δημοκοπία»¹³⁴⁰. Τα Μακεδονικά Νέα υποστηρίζοντας την πολιτική του Παπαναστασίου τη χαρακτήριζαν ως «τη μόνη, την καλύτερα λύσιν». Οι αντιδράσεις των Φιλελευθέρων αποδίδονταν στην ανησυχία τους ότι μία επιτυχημένη θητεία Παπαναστασίου - έστω και υπηρεσιακή – θα αποσπούσε αρκετές ψήφους από το δικό τους κόμμα¹³⁴¹. Πράγματι, μετά από μία δύσκολη τετραετία η διαρροή ψήφων των Φιλελευθέρων προς άλλα δημοκρατικά κόμματα ήταν πολύ πιθανή. Ο Βενιζέλος ζήτησε να αναβληθεί η ψήφιση του νομοσχεδίου το οποίο η κυβέρνησή του είχε διαμορφώσει με η δικαιολογία ότι απαιτείται περαιτέρω επεξεργασία¹³⁴².

Η Ακρόπολις θέλησε να προεσεγγίσει διεξοδικά το ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων. Συγκέντρωσε σε ένα άρθρο τις πιθανές ενστάσεις και τις επωφελείς συνέπειες της πραγματοποίησης του νομοσχεδίου και ξεκίνησε μία έρευνα –ρεπορτάζ για τις απόψεις των εργαζομένων σχετικά με το νομοσχέδιο. Ξεκινώντας από τον Πειραιά, το «δικό μας Μάντζεστερ», ζήτησε τη γνώμη σωματείων, μελών της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών και του Εργατικού Κέντρου. Οι επισημάνσεις των συντακτών έχουν ενδιαφέρον καθώς δυνάμει περιγράφουν τι θα συμβεί, αν ο θεσμός των κοινωνικών ασφαλίσεων δεν σχεδιαστεί κατάλληλα προσαρμοσμένος στις ελληνικές ανάγκες και δεν λειτουργήσει σύμφωνα με τον σχεδιασμό αυτό. Ο θεσμός θα δημιουργήσει οκνηρούς εργάτες και «ταυτοχρόνως εκμεταλλευτάς εργοδότης». Θα διαφθείρει τους ιατρούς. Θα βαραθρώσει τη δημόσια οικονομία. Θα θεμελιώσει έναν γραφειοκρατικό οργανισμό «σύνθετο και πολυτελή». Η αμφιβολία για τη δυνατότητα

¹³³⁸ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 541 (27.5.1932), σ.1 και σ. 4.

¹³³⁹ Ακρόπολις, φ. 1194 (28.5.1932), σ.1.

¹³⁴⁰ *Η Καθημερινή*, φ. 3583 (29.5.1932), σ. 1.

¹³⁴¹ *Μακεδονικά Νέα*, φ. 2659 (27.5.1932), σ. 1.

¹³⁴² *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίασις ΟΖ' (3.6.1932), σ. 1209 -1212. Τελικά το νομοσχέδιο για την ίδρυση του Συμβουλίου Κοινωνικών Ασφαλίσεων θα ψηφιστεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου στις 14 Αυγούστου 1932 σε μία Βουλή από την οποία απείχαν όλα τα άλλα κομμάτα σε ένδειξη διαμαρτυρίας.

του κράτους να ελέγξει την ορθή λειτουργία του οργανισμού ασφαλίσεων παρέμενε¹³⁴³.

Ο Παπαναστασίου προσπάθησε να προβεί σε ενέργειες για την ανακούφιση των μαζών από την φορολογία, όπως η απαλλαγή των αγροτών από τον έγγειο φόρο¹³⁴⁴. Η απόφαση να καταργηθούν τα κρατικά αυτοκίνητα που εξυπηρετούσαν πολιτικούς και στρατιωτικούς ήταν μία ακόμη προσπάθεια της κυβέρνησης να δείξει ότι αντιλαμβάνεται την κατάσταση του λαού και προτίθεται να επιβάλει περικοπές και στους πολιτικούς. Όμως, αυτή η κίνηση εξοικονόμησης δαπανών αποτέλεσε αφορμή αντιδράσεων που χρησιμοποιήθηκαν μεθοδευμένα από τους βουλευτές του Κόμματος των Φιλελεύθερων, εμπλέκοντας στρατιωτικούς παράγοντες. Ο αντιστράτηγος και άλλοτε πρόεδρος του έκτακτου στρατοδικείου του 1922, Αλέξ. Οθωναίος, υπέβαλε σε έντονο ύφος αναφορά αντιπειθαρχικώς συντεταγμένη στον προϊστάμενό του υπουργό Στρατιωτικών, δηλαδή, τον Παπαναστασίου, καθώς αρνείτο να παραδώσει το υπηρεσιακό αυτοκίνητο που χρησιμοποιούσε ως Γενικός Επιθεωρητής Στρατού¹³⁴⁵. Ο Οθωναίος μίλησε υποτιμητικά για τον Παπαναστασίου: «Ο κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως μπορεί να θέλει να κάνει επίδειξη δημαγωγίας. Αλλά ένας εν ενεργεία αντιστράτηγος δεν μπορεί να κυκλοφορεί με το τραμ!»¹³⁴⁶. Ο Παπαναστασίου, ορθώς κινούμενος, τον έθεσε σε διαθεσιμότητα.

Ο αντιπολιτευόμενος τύπος είχε νέο υλικό για σχόλια και μάλιστα, για έναν αξιωματικό που είχε ταυτιστεί με τους εχθρούς του Λαϊκού Κόμματος λόγω της εκτέλεσης των Έξι. Επιπλέον, επιβαρύντικό στοιχείο για τον Οθωναίο ήταν ότι είχε χαρακτηριστεί από τον τύπο επίδοξος κινηματίας κατά τα γεγονότα του Μαΐου του 1927. Η Ακρόπολις συνεχάρη τον Παπαναστασίου για την αποπομπή του Οθωναίου αλλά διατύπωσε αμφιβολίες για το οριστικό της απόφασης σε περίπτωση που επέμβουν οι Φιλελεύθεροι¹³⁴⁷. Η Καθημερινή δεν εκδηλώθηκε για την υπόθεση Οθωναίου. Αρκέστηκε στη δημοσίευση ενός άρθρου από γαλλική εφημερίδα που μιλούσε για την «αλληλεγγύη ενοχής» που είχε αναπτυχθεί στο βενιζελικό

¹³⁴³ Ακρόπολις, φ. 1200 (3.6.1932), σ. 1.

¹³⁴⁴ Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο : *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιστ. επιμ.: Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β', σ. 192-198.

¹³⁴⁵ Στ. Χαρατσής, *1023 αξιωματικοί και 22 κινήματα*, Εκδόσεις LIBRO, Αθήνα 1983, τ. Α', σ. 158.

¹³⁴⁶ Γ. Ρούσσοσ, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975, τ. 6, σ. 486.

¹³⁴⁷ Ακρόπολις, φ. 1196 (29.5.1932), σ. 1.

στρατόπεδο μετά την εκτέλεση των Έξι¹³⁴⁸. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος αναγνώρισε έμμεσα την κυριαρχία του στρατού επί των κυβερνητικών σχηματισμών: «*Αν ο κ. Παπαναστασίου διανοηθή να επαναφέρει τον στρατόν εις τα νόμιμα έργα του, ο κ. Πλαστήρας θα τον στερήσει της πατρωνείας του...*»¹³⁴⁹. Ο Νέος Ριζοσπάστης, με αφορμή το γεγονός αυτό και εν γνώσει της γενικότερης απειθαρχίας των στρατιωτικών, εγκαινίασε τη στήλη «*Η ζωή του φαντάρου και του ναύτη*». Σε αυτήν περιγράφονταν τα «*ξεθεωτικά γυμνάσια*» και η εκμετάλλευση των νεαρών στρατιωτών από τους ανώτερους αξιωματικούς¹³⁵⁰. Η διαθεσιμότητα του Οθωναίου ήταν πρόσκαιρη. Όταν ο Βενιζέλος επανήλθε στην πρωθυπουργία, αναίρεσε την απόφαση Παπαναστασίου υπό την πίεση παραγόντων του κόμματός του.

Από το καλοκαίρι του 1932 ο στρατός επανέρχεται στο προσκήνιο των πολιτικών εξελίξεων. Το περιστατικό Οθωναίου με την οξύτητα που έλαβε καταδείκνυε τις σχέσεις εξάρτησης πολιτικών και στρατιωτικών. Πελατειακές σχέσεις με αμοιβαίες εξυπηρετήσεις και προσδοκίες ανταμοιβών υφίσταντο εκατέρωθεν. Οι επιφανείς αξιωματικοί του βενιζελισμού – απόστρατοι και εν ενεργεία – είχαν δημιουργήσει φατρίες και αμοιβαίες αντιπαλότητες. Η κινητικότητα των στρατιωτικών σε κάθε ευκαιρία πρόδιδε τις ασταθείς βάσεις της αβασίλευτης δημοκρατίας και ανησυχούσε την αντιπολίτευση και τον τύπο που την εξέφραζε. Όσοι μέχρι τότε εφυσύχαζαν από την παρουσία του Βενιζέλου στην κυβέρνηση είχαν αρχίσει εκ νέου να κινητοποιούνται με το πρόσχημα της ακυβερνησίας, της αναρχίας, του φόβου του κομμουνισμού. Όλοι αντιλαμβάνονταν τη ρευστότητα της κατάστασης για την οποία είχε κάνει λόγο η Καθημερινή¹³⁵¹. Τα περιστατικά δεν έλειπαν. Η σύλληψη του Θ. Πάγκαλου και άλλων απόστρατων αλλά και εν ενεργεία αξιωματικών στην έπαυλη Θων ενεργοποίησε τη συνωμοσιολογία για τις κινήσεις στο στράτευμα¹³⁵² παρά τις διαβεβαιώσεις του Παπαναστασίου ότι «*η υπόθεση αυτή δεν έχει καμία σοβαρότητα*»¹³⁵³.

Μία εβδομάδα μετά από την ανάληψη της πρωθυπουργίας ο Παπαναστασίου δεν είχε εκόμη ζητήσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής. Το γεγονός αυτό είχε

¹³⁴⁸ *Η Καθημερινή*, φ. 3585 (1.6.1932), σ.1.

¹³⁴⁹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 542 (28.5.1932), σ.1.

¹³⁵⁰ *Νέος Ριζοσπάστης*, φ. 270 (29.5.1932), σ. 4.

¹³⁵¹ *Η Καθημερινή*, φ. 3580 (26.5.1932), σ. 1.

¹³⁵² *Ακρόπολις*, φ. 1197 (31.5.1932), σ.1. «*Αι Αθήναι υπό τον τρόπο μίας νυχτερινής συνωμοσίας*».

¹³⁵³ *Ο.π.*, σ. 6, Βραδυνή, φ. 2632 (31.5.1932), σ. 1.

ενοχλήσει τους Φιλελεύθερους, αν και το Σύνταγμα έδινε στη νέα κυβέρνηση μία δεκαπενθήμερη διωρία. Η μη διάλυση της Βουλής μετά την παραίτηση Βενιζέλου είχε ενοχλήσει ακόμη περισσότερο τα λοιπά αντιπολιτευόμενα κόμματα με αποτέλεσμα να απέχουν από τις κοινοβουλευτικές εργασίες. Η Καθημερινή προσπάθησε να εξηγήσει τη στάση αυτή, δηλώνοντας κατ' αρχάς ότι η αποχή από τις εργασίες του κοινοβουλίου θεωρείται «πράξις άνευ νοήματος και αποτελέσματος» και την οποία δεν αντιμετώπιζε «μετ' ευχαριστήσεως»¹³⁵⁴. Αποτέλεσμα της αποχής, σύμφωνα με τον Γ. Βλάχο, θα ήταν είτε η εκτός κοινοβουλίου επαναστατική δράση των κομμάτων αυτών, είτε η επί της ουσίας τους αποχώρησή τους από τα κοινά. Ο κοινοβουλευτισμός ήταν απαραίτητος για να λειτουργήσουν τα κόμματα. Η αντιπολίτευση όφειλε να ασκεί έλεγχο ακατάπαυστα στη Βουλή και να ηγείται του λαού «στους δρόμους»¹³⁵⁵. Η Ελληνική προσπάθησε να δικαιολογήσει την αγανάκτηση του Λαϊκού Κόμματος και των υπολοίπων αρχηγών και σε αυτήν να αποδώσει την αποχή¹³⁵⁶. Η Καθημερινή υποστήριζε μεν το Λαϊκό, αλλά δεν επικροτούσε κάθε του απόφαση και συχνά υποδείκνυε λύσεις ή προέτρεπε την ηγεσία του να αναλάβει πιο δυναμική δράση.

Στη Συνεδρίαση της 3^{ης} Ιουνίου 1932 ο Παπαναστασίου έφερε ενώπιον των βουλευτών – συνεργατών του και Φιλελεύθερων - τις προτάσεις του¹³⁵⁷. Πρώτα, ανήγγειλε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε ήδη υπογράψει (27.5.1932) το διορισμό του Στυλιανού Γονατά ως Γενικού Διοικητού Μακεδονίας. Η θέση ισοδυναμούσε με υπουργική και είχε χαρακτήρα στρατιωτικού τοποτηρητή. Ο Παπαναστασίου είχε μία ελπίδα ότι, ανακοινώνοντας τη σημαντική ανάθεση σε έναν παραδοσιακό και μετριοπαθή βενιζελικό απόστρατο που διατηρούσε πελατεία θα επιτύγχανε να εξευμενίσει ως ένα βαθμό τους Φιλελεύθερους βουλευτές και να δηλώσει έμμεσα τη «νομιμοφροσύνη» του στις πολιτικές του καταβολές, αλλά ματαιοπονούσε. Οι φατρίες των βενιζελικών αξιωματικών είχαν καλλιεργήσει τις μεταξύ τους αντιπαλότητες, ώστε η εύνοια του ενός από έναν πολιτικό να μη συνεπάγεται την ικανοποίηση των άλλων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Γονατάς σχετιζόταν με τον Πλαστήρα που ασκούσε επιρροή στον Βενιζέλο και τον είχε επηρεάσει για την προώθηση του Παπαναστασίου στην πρωθυπουργία εις βάρος του

¹³⁵⁴ Η Καθημερινή, φ. 3584 (30.5.1932), σ. 1.

¹³⁵⁵ Ο.π.

¹³⁵⁶ Η Ελληνική, φ. (30.5.1932), σ.1.

¹³⁵⁷ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΟΖ', (3.6.1932) σ. 1209.

Κονδύλη. Επίσης, ο Παπαναστασίου έπρεπε να γνωρίζει τον λανθάνοντα ανταγωνισμό μεταξύ Πλαστήρα και Οθωναίου και τις συνέπειές του¹³⁵⁸.

Μετά από την ανακοίνωση του διορισμού Γονατά, ο Παπαναστασίου ζήτησε συγγνώμη από τη Βουλή για την επταήμερη καθυστέρησή του, καθώς και την στήριξή της με ψήφο εμπιστοσύνης μέχρι να αναδειχθεί με εκλογές η επόμενη κυβέρνηση. Ανέλυσε τα οικονομικά δεδομένα, την εκκρεμότητα του νομοσχεδίου περί κοινωνικής ασφάλισης, την αναίρεση αγροτικών φόρων. Ο Βενιζέλος ήταν έτοιμος να απαντήσει σε όλα εμμένοντας στην υπόθεση των κοινωνικών ασφαλίσεων. Δήλωσε ότι οι Φιλελεύθεροι θα στηρίζουν την κυβέρνηση υπό όρους και πρόσθεσε ότι η ψήφος ανοχής ήταν πιθανότερη από την ψήφο εμπιστοσύνης. Ψήφος ανοχής σήμαινε οριακή πλειοψηφία και κατά συνέπεια εύκολη ανατροπή. Η αντιπροσώπευση της Ελλάδας στην επικείμενη σύσκεψη των διαπραγματεύσεων για τα χρέη των ευρωπαϊκών κρατών θα δυσχέραινε μία αβέβαιη κυβέρνηση¹³⁵⁹. Ήταν, όμως και ζήτημα τιμής. Ο Παπαναστασίου άκουσε υπομονετικά μία σύνθετη και μακροπερίοδου λόγου αγόρευση του Βενιζέλου αλλά δεν ανέχτηκε να ακούει τον Μιχαλακόπουλο να του επιρρίπτει ευθύνες για αναστάτωση της κοινής γνώμης και πρόκληση αναρχίας εξ αιτίας των δηλώσεών του στον τύπο¹³⁶⁰. Όταν ο Μιχαλακόπουλος τον αποκάλεσε δημοκόπο λόγω «υπέρμετρης κοινωνικής ευαισθησίας», υπονοώντας την προώθηση του νομοσχεδίου των κοινωνικών ασφαλίσεων, ο Παπαναστασίου ξαναζήτησε να ανεβεί στο βήμα. Εξήγησε ότι ανέλαβε την πρωθυπουργία γιατί δέχτηκε πιέσεις από το Κόμμα των Φιλελευθέρων εκ του οποίου κανείς δεν ήθελε να αναλάβει την ηγεσία μίας υπηρεσιακής κυβέρνησης και δήλωσε ότι δεν θα συζητήσει περαιτέρω το ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων (6 Ιουνίου 1932). Κατέληξε καταθέτοντας στον Πρόεδρο της Βουλής, Θεμ. Σοφούλη την παραίτησή του και αναχώρησε από την αίθουσα εν μέσω επευφημιών από τα λαϊκά θεωρεία¹³⁶¹.

¹³⁵⁸ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική (1916-1936)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σ. 160-161.

¹³⁵⁹ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2009, σ. 258-260.

¹³⁶⁰ *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις ΟΖ'*, σ. 1215.

¹³⁶¹ *Ο.π.*, σ. 1222.

Η παραίτηση της κυβέρνησης Παπαναστασίου δεν αιφνιδίασε. Ο τύπος την περίμενε¹³⁶² και οι Φιλελεύθεροι τη μεθόδευσαν. Το Ελεύθερον Βήμα σχολίασε την παραίτηση με ειρωνεία και επικρίσεις για τον Παπαναστασίου¹³⁶³. Χαρακτήρισε «ολιγοήμερο παράστασιν» τη θητεία του και την παραίτησή του «εντελώς περίεργόν και απολύτως πρωτότυπον». Απόρησε με την «αύθαστον δεξιοτεχνίαν του περί το δημαγωγείν» και ειρωνεύτηκε τη μετονομασία του κόμματος από Δημοκρατική Ένωσιν σε Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα. Απέδωσε σε δημαγωγικούς λόγους αυτή τη μετονομασία. Συμπέρανε ότι ο Παπαναστασίου με τη θητεία επεδίωξε να υπηρετήσει το κόμμα του και όχι την χώρα του. Η Καθημερινή προσέγγισε διαφορετικά το ζήτημα επικρίνοντας συνολικά την εικόνα των πολιτευτών και τις συνέπειες των λόγων και των έργων τους. Στο κύριο άρθρο με τίτλο «Οι κ.κ. βουλευταί...» ο Γ. Βλάχος έκανε λόγο για κατάντημα των βουλευτών οι οποίοι ακόμη κι αν ήταν δικτάτορες δε θα διαχειρίζονταν τόσο επιζημίως την πολιτική ζωή. Άρα, χειρότεροι κι από τους δικτατορες οι «κ.κ.βουλευταί»¹³⁶⁴.

Η Ακρόπολις μεμφόταν κυρίως τον Βενιζέλο και «τα κοινοβουλευτικά του νευρόσπαστα» για τη νέα κυβερνητική κρίση, καθώς και για «θλιβεράν και εκπληκτικήν αρρυθμία σκέψεως»¹³⁶⁵. Αφορμές για την παραίτηση ήταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, η διαθεσιμότητα Οθωναίου, το νομοσχέδιο για την ασφάλιση και η επίθεση του Βενιζέλου στον Παπαναστασίου κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης. Η Ακρόπολις τόνισε το γεγονός των επευφημιών του κοινού των θεωρειών προς τον Παπαναστασίου κατά την αποχώρησή του από την αίθουσα του κοινοβουλίου¹³⁶⁶. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος θεώρησε την πτώση του Παπαναστασίου αποτέλεσμα «μίας ψευδούς καταστάσεως» την οποία θεμελίωσαν οι Φιλελεύθεροι την τελευταία δεκαετία¹³⁶⁷. Εννοούσε ότι οι Φιλελεύθεροι κατείχαν σε τέτοιο βαθμό τον έλεγχο της πολιτικής κατάστασης και του πολιτεύματος ώστε να μην επιτρέπουν ούτε μία υπηρεσιακή κυβέρνηση χωρίς την απόλυτη έγκρισή τους. Η Ελληνική προβαίνοντας σε ένα λογικό άλμα, έθεσε το ενδεχόμενο κηρύξεως δικτατορίας από τους βενιζελικούς αξιωματικούς. Υπέθεσε ότι οι Φιλελεύθεροι εξανάγκασαν τον

¹³⁶² Η Καθημερινή, φ. 3588 (3.6.1932), σ.1. «Προβλέπεται εντός της ημέρας η παραίτησις της κυβέρνησης Παπαναστασίου» και *Μακεδονικά Νέα*, φ.2666 (3.6.1932), σ. 4 «Προς παραίτησιν λόγω των κοινωνικών ασφαλίσεων».

¹³⁶³ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3641 (4.6.1932), σ.1.

¹³⁶⁴ *Η Καθημερινή*, φ.3589 (4.6.1932), σ.1.

¹³⁶⁵ *Ακρόπολις*, φ.1201 (4.6.1932), σ.1.

¹³⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 4.

¹³⁶⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 548 (3.6.1932), σ.1.

Παπαναστασίου σε παραίτηση προκειμένου να ικανοποιήσουν τους φιλικούς αξιωματικούς που επιθυμούσαν δικτατορία, προσφέροντάς τους, έτσι, τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία μίας νέας κυβερνητικής κρίσης¹³⁶⁸. Ο Νέος Ριζοσπάστης, που αντιμετώπιζε όλα τα άλλα κόμματα ως ταξικό αντίπαλο, ενθάρρυνε τους αναγνώστες («*Πιο ψηλά τη σημαία της πάλης!*») με την ευκαιρία της κυβερνητικής κρίσης και προέτρεπε να ετοιμαστούν δυναμικά για τις εκλογές¹³⁶⁹. Εξίσωσε τον Βενιζέλο με τον «*Παπαναστάση*» ως κοινούς εχθρούς του λαού. Υποβίβασε τον Παπαναστασίου σε υποτακτικό του Βενιζέλου και «*των αδρείκελών του που του έδωσαν τα παπούτσια στο χέρι*».

Η βραχύβια κυβέρνηση Παπαναστασίου δεν αποφόρτισε το κλίμα που είχε δημιουργηθεί εις βάρος των Φιλελευθέρων. Ο ίδιος ο Παπαναστασίου και το κόμμα του δεν επωφελήθηκαν από την κυβερνητική εβδομάδα. Αντιθέτως, η θεωρούμενη συνεργασία με τους Φιλελεύθερους έστρεψε εναντίον του και τους σοσιαλιστές¹³⁷⁰. Η παραίτηση προκάλεσε εντάσεις και ανησυχίες στον τύπο. Το ζήτημα της διαδοχής ήταν στο επικέντρο της επικαιρότητας. Μετά την άρνηση του Μιχαλακόπουλου και την απόσυρση της πρότασης προς τον Κονδύλη¹³⁷¹, ο Βενιζέλος ανέλαβε να πρωθυπουργοποιηθεί στις 5 Ιουνίου. Τα Αθηναϊκά Νέα εγκωμίασαν τη νέα κυβέρνηση απαντώντας στην «*ομοβροντία των γνωστών φύλλων κατά των νέων υπουργών*»¹³⁷². Το Ελεύθερον Βήμα διευκρίνισε τον περιορισμένο χαρακτήρα αυτής της κυβέρνησης και προσδιόρισε τον ρόλο του Βενιζέλου, να διενεργήσει εκλογές¹³⁷³. Η Ακρόπολις κάλεσε σε συναγερμό όλες τις λαϊκές οργανώσεις προκειμένου να υποδείξουν νέους πολιτευτές που θα απαρτίσουν τη νέα Βουλή. Η εφημερίδα, που ήθελε να πρωτοτυπεί, πρότεινε να γίνουν προτάσεις υποψηφίων από τα λαϊκά σωματεία και τις τοπικές κοινότητες χωρίς τη διαμεσολάβηση των ήδη υπάρχοντων κομμάτων. Δεν παρέλειψε να στηλιτεύσει τον αυταρχισμό των Φιλελευθέρων και κυρίως του αρχηγού τους που επεδίωκαν να ελέγχουν τις διενεργούμενες εκλογές¹³⁷⁴. Η Βραδυνή διακήρυξε το τέλος του βενιζελισμού και

¹³⁶⁸ *Ελληνική*, φ.2476 (4.6.1932), σ.1.

¹³⁶⁹ *Νέος Ριζοσπάστης*, φ.276 (5.6.1932), σ. 1.

¹³⁷⁰ Βλ. *Κοινωνική Έρευνα*, τ. 6 (Αύγουστος 1932), σ. 2-5. «*Ο Παπαναστασίου είναι έμπιστος της βενιζελικής μαφίας παρά τας αντιβενιζελικές εξάρσεις του...με βαθειά εχθρότητα προς τον σοσιαλισμόν και τον αγροτισμόν*».

¹³⁷¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων*, ό.π., σ. 557.

¹³⁷² *Αθηναϊκά Νέα*, φ. 370 (6.6.1932), σ.1.

¹³⁷³ *Ελεύθερον Βήμα*, φ.3643 (6.6.1932), σ.1.

¹³⁷⁴ *Ακρόπολις*, φ.1203 (6.6.1932), σ.1.

προσδοκούσε τα βέλτιστα αποτελέσματα για το Λαϊκό Κόμμα στις εκλογές¹³⁷⁵. Και η Ελληνική προετοίμαζε το αναγνωστικό της κοινό για τις εκλογές. Διατύπωνε με βεβαιότητα την άποψη ότι «η βενιζελική συμμορία θα σαρωθεί υπό του λαού». Όσον αφορά στο περιστατικό Οθωναίου ζητούσε την αμείλικτη τιμωρία του γιατί με την στάση του είχε διαπράξει «*ύβριν κατά του λαού*»¹³⁷⁶. Ο Νέος Ριζοσπάστης κατήγγειλε νέο κλίμα τρομοκρατίας και εφαρμογή του Ιδιώνυμου με την επάνοδο του Βενιζέλου στην κυβέρνηση¹³⁷⁷. Συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος χαρακτηρίστηκε «τύραννος» και «δολοφόνος της εργατικής τάξης και του λαού». Η εφαρμογή του Ιδιώνυμου διαπιστωνόταν κυρίως σε πόλεις της Βόρειας Ελλάδας με βιομηχανική ανάπτυξη (Θεσσαλονίκη, Καβάλα), στην Πάτρα και τον Πειραιά.

Ο Βενιζέλος εκτός από την προεδρία της κυβέρνησης ανέλαβε και το υπουργείο Δικαιοσύνης. Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών οριζόταν ο Μιχαλακόπουλος, ενώ ο Κυριάκος Βαρβαρέσος διατηρούσε το υπουργείο Οικονομικών. Ο Στυλιανός Γονατάς παρέμενε Γενικός Διοικητής Μακεδονίας. Παρά την τετράμηνη θητεία της, αυτή η κυβέρνηση είχε πολλές ανακατάξεις, αναθέσεις, παραιτήσεις κυρίως στα υφυπουργεία. Ο ίδιος ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από το υπουργείο Δικαιοσύνης στις 6 Σεπτεμβρίου. Αλλά αξιοσημείωτες ήταν οι αναθέσεις στο πρόσωπο του Στυλιανού Γονατά. Στις 10 Ιουνίου ο αντιστράτηγος και Γενικός Διοικητής Μακεδονίας ανέλαβε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης. Στις 16 Ιουλίου ανέλαβε προσωρινά τη Διεύθυνση του υπουργείου Γεωργίας και στις 23 Ιουλίου προστέθηκε στα καθήκοντά του και η διεύθυνση του υπουργείου Στρατιωτικών, ενώ στις 11 Αυγούστου προστέθηκε και το υπουργείο Ναυτικών και Αεροπορίας¹³⁷⁸. Μάλιστα, στη συνεδρίαση της Βουλής στις 17 Αυγούστου, ενώ ο Βενιζέλος έλειπε στη γαλλική λουτρόπολη Μπανιόλ, ο Γονατάς υπέγραψε ως Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου¹³⁷⁹. Ο Γονατάς είχε αποστρατευτεί εκουσίως από τον Ιανουάριο του 1924 και δεν συμπεριλαμβανόταν στους επίδοξους κινηματίες, αλλά στους μετριοπαθείς αξιωματικούς που δεν εμπλέκονταν στους φατριασμούς και

¹³⁷⁵ *Η Βραδυνή*, φ. 2638 (5.6.1932), σ. 1.

¹³⁷⁶ *Η Ελληνική*, φ.2478 (6.6.1932), σ. 1.

¹³⁷⁷ *Νέος Ριζοσπάστης*, φ.277 (6.6.1932), σ. 1. Στο πρωτοσέλιδο δημοσιεύονταν και το «Δελτίον Τρομοκρατίας», μία δεκαμενθήμερη αναφορά για την αντι-εργατική δράση της κυβέρνησης. (Συλλήψεις: 604, Τραυματισμοί: 8, Διαλύσεις Συγκεντρώσεων : 6).

¹³⁷⁸ *Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης* – <http://www.ggk.gov.gr>, ανακτημένο από το διαδίκτυο.

¹³⁷⁹ *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις Δ΄*, (17.8.1932), σ. 1514.

τηρούσαν ίσες αποστάσεις. Όμως, το γεγονός ήταν ότι οι στρατιωτικοί είχαν αρχίσει να επανέρχονται σταδιακά σε πολιτικές θέσεις.

Η νέα κυβέρνηση ξεκίνησε τη θητεία της σε μία συνεδρίαση χωρίς ψηφοφορία εμπιστοσύνης και με άδεια βουλευτικά έδρανα, όπως παρατήρησε ο παρών Παπαναστασίου¹³⁸⁰. Δεν απουσίαζαν μόνον οι εκπρόσωποι των κομμάτων που είχαν δηλώσει αποχή αλλά και αρκετοί Φιλελεύθεροι βουλευτές. Ακόμη και ο ίδιος ο Βενιζέλος που εκπροσωπήθηκε από τον Μιχαλακόπουλο. Πριν ακόμη παραιτηθεί, στις 21 Μαΐου 1932, ο Βενιζέλος είχε δηλώσει στη Βουλή ότι θεωρούσε απαραίτητη την αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη διατάξεων, σύμφωνα με το άρθρο 48 του συντάγματος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης¹³⁸¹. Αυτή η τροποποίηση θα συνέτεινε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας που αποτελούσε μία ιδεολογική αρχή του Βενιζέλου και είχε φανεί κατά την τετραετία κάθε φορά που ο ίδιος απειλούσε με παραίτηση (13.12.1928 και 21.2.1930) όταν οι βουλευτές δεν επικροτούσαν απόλυτα τις προτάσεις του. Η Μεσοπολεμική δημοκρατία περνούσε μία συνταγματική κρίση στην οποία είχαν συντελέσει πολλοί παράγοντες και κυρίως η ίδια η δημοκρατική παράταξη¹³⁸².

Η επιμονή του Μιχαλακόπουλου να γίνει άμεσα αποδεκτό το άρθρο 48 της Βαϊμάρης προκάλεσε ένταση στην ομάδα Παπαναστασίου¹³⁸³. Η αντιπαράθεση έφτασε σε προσωπική διένεξη μεταξύ Μιχαλακόπουλου και Παπαναστασίου. Η συνεδρίαση έληξε ατελέσφορα. Στην επόμενη συνεδρίαση (8.6.1932) η κοινοβουλευτική ομάδα του Παπαναστασίου αρνήθηκε να ψηφίσει την προσθήκη του άρθρου 48. Ο Παπαναστασίου κατήγγειλε το γεγονός ως πολιτική καπηλεία και εκμετάλλευση των περιστάσεων και δήλωσε ότι θα απείχε στο εξής από τις εργασίες της Βουλής¹³⁸⁴. Στον εκπρόσωπο της Ακροπόλεως αιτιολόγησε συνοπτικά την τοποθέτησή του για την αναθεώρηση του Συντάγματος: «Δεν πταίει το Σύνταγμα εάν εχρεωκόπησε η κυβέρνηση! Αποχωρούμε διότι η σημερινή Βουλή είναι ακατάλληλος διά τιαύτην σοβαράν εργασία»¹³⁸⁵. Τα δημοσιογραφικά θεωρεία επιδοκίμασαν την

¹³⁸⁰ Ο.π., Συνεδριάσεις ΟΗ', (6.6.1932), σ. 1234.

¹³⁸¹ G.Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεοδ. Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1165.

¹³⁸² Ν.Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, 1821-1941, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων*, εκδόσεις «Α.Ν. Σάκκουλας», Αθήνα – Κομοτηνή 1981, τ. Α'. σ. 152.

¹³⁸³ *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδριάσεις ΟΗ', (6.6.1932)*, σ. 1234

¹³⁸⁴ Ο.π., Συνεδριάσεις Π', (8.6.1932), σ. 1267.

¹³⁸⁵ *Ακρόπολις*, φ. 1206 (9.6.1932), σ. 6.

απόφαση. Πλέον ο αντιπολιτευόμενος τύπος θα μπορούσε να επικρίνει συλλήβδην τη Βουλή χωρίς να θίγεται κανένας από τους εχθρούς του Βενιζέλου. Με αυτή την κοινοβουλευτική σύνθεση ήταν εύλογο ο τύπος να απαιτεί πιο πειστικά άμεσες εκλογές¹³⁸⁶.

Το Σύνταγμα και το πολίτευμα παρουσιάστηκαν ως απειλούμενα από τον τύπο. Ως «*απειλή κατά του Συντάγματος*» ερμήνευσε ο Ελεύθερος Άνθρωπος την παρούσα Βουλή, ενώ δημοσιεύτηκε και δήλωση του Παπαναστασίου με χαρακτηρισμούς για τον Μιχαλακόπουλο («*δειλός, θρασύς, μικρός και ψευδολόγος*»)¹³⁸⁷. Η Ελληνική θεώρησε την αναθεώρηση του Συντάγματος ως «*προσβολή κατά του δεινοπαθόντος λαού*» και παρουσίαζε τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης να καταγγέλουν «*την ανευλαβή επιβολή του Βενιζέλου κατά των λαϊκών ελευθεριών*»¹³⁸⁸. Η Βραδυνή θα ασχολείτο παρατεταμένα με την πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος προκειμένου να αποδείξει ότι ο Βενιζέλος, ο «Μονάρχης», όπως είχε αρχίσει να τον αποκαλεί, επεδίωκε τη συγκέντρωση εξουσιών εις βάρος της δημοκρατίας¹³⁸⁹. Ως «*οικογενειακό καβγά ανάμεσα στα κεφαλαιοκρατικά κόμματα*» είδε ο Νέος Ριζοσπάστης την αντίθεση Παπαναστασίου –Μιχαλακόπουλου για την αναθεώρηση του Συντάγματος¹³⁹⁰. Το Ελεύθερον Βήμα που είχε άλλοτε φιλοξενήσει τη γραφίδα του Παπαναστασίου εξεπέλυσε μία δριμύτατη επίθεση εναντίον του αποδίδοντάς του «*επίβουλες σκέψεις και ανομολόγητους σκοπούς*». Ο Παπαναστασίου χαρακτηριζόταν «*ο μικροπολιτικότερος όλων των Ελλήνων αρχηγών*», αυτός που ευνοούσε την αναρχία και υπονόμεινε τη δημοκρατία, ο καιροσκόπος που εκμεταλλευόταν εξίσου επιδέξια την κυβέρνηση και την αντιπολίτευση για να «*ψαρεύη την αναλογικήν από την πρώτη και να διασπά την ενότητα της δευτέρας*»¹³⁹¹. Η συγκεκριμένη εφημερίδα ένιωθε υποχρεωμένη να στηρίζει τον Βενιζέλο σε αυτή την πολύπλοκη συγκυρία. Ωστόσο, το επιχείρημα ότι η αναλογική ήταν αποτέλεσμα πιέσεων του Παπαναστασίου δεν είχε λογική εγκυρότητα. Άλλωστε, οι Φιλελεύθεροι θα επωφελούνταν από το συγκεκριμένο σύστημα περισσότερο από το Εργατοαγροτικό Κόμμα.

¹³⁸⁶ Ακρόπολις, φ.1208 (11.6.1932), σ.1, Η Βραδυνή, φ.2644 (11.6.1932), σ.1., Η Καθημερινή, φ. 3595 (11.6.1932), σ.1, Μακεδονικά Νέα, φ.2665 (11.6.1932), σ.1, Νέος Ριζοσπάστης, φ.733 (13.6.1932), σ.1.

¹³⁸⁷ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 555 (10.6.1932), σ. 4.

¹³⁸⁸ Η Ελληνική, φ. 2479 (9.6.1932), σ. 4.

¹³⁸⁹ Η Βραδυνή, φ. 2682 (19.7.1932), σ. 1.

¹³⁹⁰ Νέος Ριζοσπάστης, φ. 733 (13.6.1932), σ. 1.

¹³⁹¹ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3647 (10.6.1932), σ.1.

Με την αναθεώρηση του Συντάγματος ο Βενιζέλος προσδοκούσε να περιορίσει έμμεσα και τον τύπο. Ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε στη Βουλή τη φράση «η ασυδοσία του τύπου». Η Ακρόπολις απάντησε μέσα από ένα άρθρο για την «εμπαθή μονομανία του Βενιζέλου κατά του τύπου και του λαού». Κήρυξε τον Βενιζέλο εχθρό του τύπου. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εφημερίδα, ο Βενιζέλος είχε επί της ουσίας αυτοχριστεί εχθρός του τύπου, γιατί κάθε φορά που ο τύπος έκανε το καθήκον του υπενθυμίζοντας τις υποσχέσεις προ των εκλογών του 1928 και αποκαλύπτοντας τα ψεύδη της κυβέρνησης, ο Βενιζέλος αναζητούσε τρόπους να τον περιορίσει¹³⁹². Σε αυτή τη φάση οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης ταυτίζουν τον περιορισμό της ελευθερίας του τύπου με την καταπάτηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του λαού.

Η άρση της διαθεσιμότητας Οθωναίου εξόργισε τον τύπο: «Ο γαλαζοαίματος στρατηγός που διεμέλησε με το αυτοκίνητό του κάθε έννοια κράτους, πειθαρχίας και κοινωνικής αλληλεγγύης»¹³⁹³, «Ο ασύδοτος πρόεδρος του φονικού στρατοδικείου θα μας επιβληθεί;»¹³⁹⁴, «Είμεθα κάφροι ή Πολίται ελεύθεροι;»¹³⁹⁵. Ήταν μία ακόμη αφορμή για να ενταθεί η προεκλογική δράση αλλά και να επανέλθουν τα σενάρια περί δικτατορίας και οι φήμες για καθημερινά κινήματα. Όσο, μάλιστα, ο Γονατάς συγκέντρωνε εξουσίες τόσο η συνωμοσιολογία οξυνόταν. Ακόμη και η Καθημερινή η οποία απέφευγε να διαδίδει αδιασταύρωτες πληροφορίες εξανέστη όταν κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Γονατάς θα γινόταν πρόεδρος της κυβέρνησης: «Ανάθεσις σε Γονατά; Αίσχος!»¹³⁹⁶. Οι εφημερίδες που πρόσκειντο στο Λαϊκό Κόμμα αποστρέφονταν την ιδέα της θέας της υπογραφής του Γονατά ως προέδρου του υπουργικού συμβουλίου. Οι δημοσιογράφοι υποψιάζονταν ότι αυτό ήταν πολύ πιθανόν καθώς γνώριζαν τις καλοκαιρινές συνήθειες του Βενιζέλου.

Στις 19 Ιουνίου ο Παπαναστασίου κατήγγειλε μέσα από άρθρο του στην εφημερίδα Δημοκρατία την ανασύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου με σκοπό να παρεμποδίσει τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών μετά τις εκλογές¹³⁹⁷. Στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο κυριαρχούσαν στελέχη από το βενιζελικό στρατόπεδο, όπως

¹³⁹² Ακρόπολις, φ.1206 (9.6.1932), σ. 1.

¹³⁹³ Ο.π., φ. 1208 (11.6.1932), σ.1.

¹³⁹⁴ Η Βραδυνή, φ. 2647 (14.6.1932), σ.1.

¹³⁹⁵ Η Ελληνική, φ.2488 (16.6.1932), σ.1.

¹³⁹⁶ Η Καθημερινή, φ. 3597 (15.6.1932), σ.1.

¹³⁹⁷ Δημοκρατία, φ. (19.6.1932), σ.1. «Κάτω τας χείρας!».

ο αντιστράτηγος Αλέξ. Οθωναίος. Στόχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν πράγματι να εμποδίσει το Λαϊκό Κόμμα να αναλάβει τη διακυβέρνηση σε περίπτωση εκλογικής νίκης. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, ήδη από την άνοιξη του 1932, είχε αρχίσει να προβάλλει την πιθανότητα της παλινόρθωσης της μοναρχίας, ώστε η κοινή απειλή να συνενώσει τις πτέρυγες των Φιλελευθέρων και στο στρατό¹³⁹⁸. Ωστόσο, η κίνηση αυτή αποτελούσε προεκλογική τακτική. Το 1932 ούτε ο Γεώργιος Γλύξμπουργκ είχε ικανά πολιτικά ερείσματα, ούτε τα δημοσιεύματα του αντιβενιζελικού τύπου ήταν απαραίτητα φιλοβασιλικά, ούτε η βρετανική πολιτική είχε δείξει ενδιαφέρον για την επάνοδο της μοναρχίας στην Ελλάδα¹³⁹⁹.

Πολλοί ήταν οι επίδοξοι πραξικοπιματίες: ο Πάγκαλος, ο Κονδύλης, ο Οθωναίος, ο Πλαστήρας. Όλοι με κοινό παρελθόν στο βενιζελικό στρατόπεδο εμπλέκονταν πολλαπλά με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο χωρίς να είναι εφικτό να συνεργαστούν στο μέλλον μεταξύ τους. Μάλιστα, ο Κονδύλης, όπως και ο Χατζηκυριάκος και ο Πάγκαλος, είχαν αποστασιοποιηθεί από τους βενιζελικούς και προσέβλεπαν σε αντιβενιζελική δικτατορία ή ακόμη και σε ανατροπή της προεδρικής δημοκρατίας¹⁴⁰⁰. Ο Παπαναστασίου, παρά τη γνωριμία του με τους παραπάνω στρατιωτικούς παράγοντες από το καθεστώς του 1922-1923, δεν είχε τη δυνατότητα να τους ελέγξει ή έστω να τους καθησυχάσει. Αντίθετα, ο Βενιζέλος γινόταν σεβαστός από τους περισσότερους αξιωματικούς και μπορούσε να ασκήσει επιρροή ως ένα βαθμό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των φατριασμών και της αντιπαλότητας των βενιζελικών αξιωματικών ήταν αυτό του Οθωναίου και του Πλαστήρα. Ο Πλαστήρας, αν και παραδέχτηκε σε επιστολή του ότι προέτρεψε φίλους του να προσχωρήσουν στο Σύνδεσμο, στην ίδια επιστολή τον καταδίκασε ως *«το ηλιθιώτερον και πλέον άσκοπον πράγμα»*. Όσο για τον Οθωναίο, ο Πλαστήρας ενημέρωνε τον Αλέξ. Ζάννα ότι σκόπευε να περιορίσει τη *«στενοκεφαλιά αυτού του κυρίου»* και τη διάθεσή του να οδηγήσει το στράτευμα σε *«επικίνδυνες περιπέτειες»*¹⁴⁰¹. Οι εφημερίδες όλων των τάσεων είχαν αρχίσει να ασχολούνται καθημερινά με τις ενδεχόμενες κινήσεις για δικτατορία και με τον ρόλο του στρατού. Ο Νέος

¹³⁹⁸ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις «Πατάκη», Αθήνα 2017, σ. 60.

¹³⁹⁹ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική (1916-1936)*, ό.π., σ. 161. Οι πηγές από τη βρετανική πρεσβεία δεν αποδεικνύουν την στιγμή εκείνη τακτικές ή διάθεση της βρετανικής πολιτικής προς την παλινόρθωση των Γλύξμπουργκ.

¹⁴⁰⁰ Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, Φυτράκης/Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 1987, σ. 59.

¹⁴⁰¹ Θ. Βερέμης, ό.π., σ. 306.

Ριζοσπάστης ταύτισε τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο με την απειλή φασιστικής δικτατορίας και απαίτησε την άμεση διάλυση της Βουλής και την κήρυξη εκλογών προκειμένου να πάψει η κινητικότητα στο στράτευμα. Άλλωστε το Ενιαίο Μέτωπο, ο κοινοβουλευτικός σχηματισμός του Κ.Κ.Ε., φιλοδοξούσε στις επικείμενες εκλογές μία δυναμική είσοδο στη Βουλή ¹⁴⁰².

Τα Αθηναϊκά Νέα, υποστηρίζοντας την κυβέρνηση, δήλωναν εμπιστοσύνη στην πειθαρχία του στρατεύματος το οποίο χαρακτήριζαν «*φρουρό του πολιτεύματος*» και του υπενθύμιζαν στον Παπαναστασίου τις σχέσεις με στρατιωτικούς παράγοντες του βενιζελισμού κατά το παρελθόν¹⁴⁰³. Στην ίδια γραμμή, το Ελεύθερον Βήμα επιτίθετο στον Παπαναστασίου για συνωμοσιολογία εις βάρος του στρατού. Ο δημοσιογράφος δήλωσε την αγανάκτηση του στρατού για τις φήμες περί κινημάτων. Πρότεινε, μάλιστα, στις εφημερίδες που πρόσκειντο φιλικά στο Λαϊκό Κόμμα να πείσουν τον Τσαλδάρη να αποδεχτεί ανεπιφύλακτα την αβασίλευτη προκειμένου να «*ησυχάσει ο στρατός, ο τύπος και ο τόπος*»¹⁴⁰⁴. Η κυβέρνηση μέσω των φιλικών της εφημερίδων είχε επιστρέψει στις μομφές κατά της ασυδοσίας του τύπου. Τα Μακεδονικά Νέα είχαν στραφεί αποκλειστικά στην υποστήριξη των αμιγώς βενιζελικών πολιτικών. Κατηγορούσαν τον Παπαναστασίου για «*προκλητική και κακοήθη λιβελλογραφία εναντίον του εθνικού στρατού*». Το άρθρο έκλεινε με την φράση «*Ο στρατός πάντοτε επιτελέσας το καθήκον του θα το επιτελέση και τώρα!*». Φράση αμφίσημη, καθώς η συγκεκριμένη εφημερίδα δεν είχε διευκρινίσει με σαφήνεια το πώς αντιλαμβάνεται τα καθήκοντα του στρατού.¹⁴⁰⁵

Ο διευθυντής της Καθημερινής στο άρθρο «*Οι στρατώνες κι ο στρατός*» σχολίασε πρώτα τα γραφόμενα του Παπαναστασίου για τον έλεγχο της κυβέρνησης στο στρατό και μέσω αυτού στη δημοκρατία και μετά διαπίστωσε ότι ο στρατός είναι από το 1922 παρών στην πολιτική ζωή. Ούτε η παρουσία του Βενιζέλου στην κυβέρνηση είχε πραγματικά πειθαρχήσει τον στρατό, τον καθησύχαζε μόνον.¹⁴⁰⁶ Η Ελληνική θεώρησε τα τελευταία γεγονότα «*κόλαφον κατά του γοήτρου και της αξιοπρεπείας του εθνικού στρατού*»¹⁴⁰⁷. Ο τύπος παρακολουθούσε τη δράση των

¹⁴⁰² *Νέος Ριζοσπάστης*, φ.292 (21.6.1932), σ. 1.

¹⁴⁰³ *Αθηναϊκά Νέα*, φ.384 (20.6.1932), σ.1.

¹⁴⁰⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3657 (20.6.1932), σ.1.

¹⁴⁰⁵ *Μακεδονικά Νέα*, φ. 2687 (23.6.1932), σ. 1.

¹⁴⁰⁶ *Η Καθημερινή*, φ.3602 (20.6.1932), σ.1.

¹⁴⁰⁷ *Η Ελληνική*, φ. 2497 (25.6.1932), σ. 1.

αξιωματικών όλο το καλοκαίρι του 1932. Ακόμη κι αν δεν υπήρχαν συγκεκριμένα γεγονότα, η σπουδή των δημοσιογράφων είχε προσφέρει αποκαλύψεις για τις σχέσεις των αξιωματικών και τη δράση τους στο παρελθόν. Χαρακτηριστικό είναι ένα εκτενές άρθρο της Ελληνικής στο οποίο αναλύονται οι «*συμπλοκαί πρώην συντρόφων*». Πρόκειται για τις συναλλαγές Πλαστήρα, Κονδύλη και Πάγκαλου πριν από το 1922 και όλη την επόμενη δεκαετία. Η εφημερίδα αποκάλυψε ότι οι συγκεκριμένοι απόστρατοι είχαν κινηθεί αρκετές φορές εις βάρος του πολιτεύματος, είχαν επωφεληθεί από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις και πλέον ετοίμαζαν «*νέαν υποδούλωσιν του λαού*»¹⁴⁰⁸. Ως κατακλείδα η εφημερίδα έθετε ένα ρητορικό ερώτημα : «*Για όλους αυτούς τους λόγους και, επιπλέον για την υπόθεσιν Οθωναίου, μήπως θα έπρεπε ο Βενιζέλος να κρεμαστεί αύριον εις το Γουδί;*»¹⁴⁰⁹.

Η Ακρόπολις έφερε στη δημοσιότητα το κείμενο της ίδρυσης του Στρατιωτικού Συνδέσμου¹⁴¹⁰. Το έγγραφο δεν αμφισβητήθηκε από κάποιο βενιζελικό παράγοντα, ούτε διαψεύστηκε. Σκοπός της οργάνωσης ήταν ρητά να δράσει σε περίπτωση κινδύνου του δημοκρατικού πολιτεύματος και σε περιπτώσεις ακυβερνησίας ή αναρχίας. Η διοίκηση αποτελείτο από κεντρική επιτροπή με συμμετοχή αξιωματικών από «τα τρία όπλα», στρατό, ναυτικό, αεροπορία. Οι πόροι βασίζονταν στις συνδρομές των μελών, επίσημα τουλάχιστον. Αναφέρονταν δύο στάδια μύησης και προβλέπονταν αυστηρές κυρώσεις κατά την κρίση της διοικούσας επιτροπής σε περιπτώσεις παράβασης των όρκων. Μετά από αυτό το έγγραφο, η εφημερίδα αναρρωτιόταν στο ίδιο πρωτοσέλιδο αν το πολίτευμα ήταν αληθής δημοκρατία. Η ελληνική δημοκρατία του Μεσοπολέμου στερούνταν πολλών απαραίτητων χαρακτηριστικών και ο τύπος το υπενθύμιζε συχνά. Το συμπέρασμα της Ακροπόλεως ήταν ότι η Ελλάδα θα γνωρίσει αληθινή δημοκρατία «*μόνον αφού απαλλαγώμεν οριστικώς της βλαβεράς και επικινδύνου παρουσίας του παραπαίοντος σατράπου*».

Μία ρεαλιστική προσέγγιση για τους σκοπούς των κινημάτων προέκυψε από ένα άρθρο της μηνιαίας επιθεώρησης Κοινωνική Έρευνα¹⁴¹¹. Ο νέος διευθυντής του έντυπου, Δημ. Πουρναράς, επιχείρησε να προσεγγίσει το ιδεολογικό περιεχόμενο

¹⁴⁰⁸ Ο.π., φ. 2497 (25.6.1932), σ. 1.

¹⁴⁰⁹ Ο.π., φ. 2527 (1.8.1932), σ. 1.

¹⁴¹⁰ Ακρόπολις, φ. 1220 (23.6.1932), σ.1.

¹⁴¹¹ Κοινωνική Έρευνα, τ. 7 (Αύγουστος 1932), σ. 7.

του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Αρχικά επέκριναν τον Τσαλδάρη, καθώς οι επιφυλάξεις του για την αβασίλευτο στηρίζονταν αποκλειστικά στην ανάγκη να μη δυσαρεστήσει τους φιλοβασιλικούς ψηφοφόρους και να διατηρήσει τη συνοχή του κόμματός του. Έπειτα, θεώρησαν κύριους υπεύθυνους για τη δημιουργία του Συνδέσμου «τους φυγόμαχους στηλοβάτας της Δημοκρατίας της βασιλείας των νοθειών». Σε αυτή τη φράση είχαν συμπεριλάβει στρατιωτικούς και πολιτικούς της βενιζελικής παράταξης. Επιπλέον, ουσιαστικοί υπεύθυνοι για την έκπτωση του πολιτεύματος και την κινηματολογία ήταν οι παράγοντες του κεφαλαίου που δεν έχουν άλλη ιδεολογία παρά μόνον το ίδιο το κεφάλαιο και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Δεν τους αφορούσε τόσο το πολίτευμα όσο οι διευκολύνσεις που θα τους παρασχεθούν από την εκάστοτε κυβέρνηση. Όλα τα κινήματα αποσκοπούσαν στην εδραίωση της ολιγαρχίας όποιο ιδεολογικό επικάλυμμα και αν παρουσιάζουν. Η μόνη λύση για να περιορίσουν οι στρατιωτικοί ήταν η αντίδραση του λαού. Τα πολιτειακά διλήμματα που παρουσίαζαν τα αστικά κόμματα θεωρούνταν προεκλογικά τεχνάσματα.

Πρωταρχικό μέλημα του Βενιζέλου ήταν πράγματι να εξασφαλίσει τις καλύτερες δυνατές προϋποθέσεις για το κόμμα του. Η αναζωπύρωση των εντάσεων μπορούσε να επιτευχθεί αν επανερχόταν στο πολιτικό προσκήνιο το πολιτειακό. Σε μία άλλη χώρα κάτι τέτοιο θα φαινόταν υπερβολή μετά από οκτώ χρόνια δημοκρατίας. Ωστόσο, ο Βενιζέλος το χρησιμοποίησε με επιτυχία. Ανέσυρε το γεγονός ότι ο Παναγής Τσαλδάρης διατηρούσε επιφυλάξεις σχετικά με την πλήρη παραδοχή του πολιτεύματος και το πρόβαλε πολλαπλά. Δήλωσε στο Ελεύθερον Βήμα: «Δεν θα επιτραπεί εις το Λαϊκόν Κόμμα να αναλάβει μόνον του την αρχήν εφόσον δεν εγκαταλείπει επισήμως τας επί του καθεστωτικού ζητήματος επιφυλάξεις.»¹⁴¹². Σχολίασε τις φήμες περί προπαρασκευής κινήματων: «όσοι τας διαδίδουν είναι είτε ένοχοι νοσηράς καχυποψίας είτε κοινοί συκοφάνται». Το σχόλιο αφορούσε κυρίως στον Παπαναστασίου και τον αντιπολιτευόμενο τύπο. Έτσι, τροφοδότησε αφειδώς τον τύπο με νέα επιχειρήματα αντιπαράθεσης για μια έντονη προεκλογική περίοδο η οποία είχε επί της ουσίας αρχίσει πολύ πριν την επίσημη εκκίνησή της από την κυβέρνηση.

¹⁴¹² Ελεύθερον Βήμα, φ. 3659 (22.6.1932), σ.1.

Η Ακρόπολις σε ένα άρθρο με ύφος φορτισμένο επεσήμανε την τακτική του Βενιζέλου. Το μεγαλύτερο «από όλα του τα εγκλήματα» θεωρήθηκε η προσπάθειά του όλο το καλοκαίρι του 1932 να επαναφέρει τον Εθνικό Διχασμό ώστε το Κόμμα των Φιλελευθέρων να ευνοηθεί στις εκλογές από την πόλωση. Σύμφωνα με τον συντάκτη της εφημερίδας, οι σχέσεις λαού και στρατού επλήγησαν ανεπανόρθωτα, καθώς ποτέ στο εξής ο λαός δεν θα μπορέσει να εμπιστευτεί την νομιμοφροσύνη του στρατού¹⁴¹³. Η Καθημερινή ξεκίνησε σειρά άρθρων για το πολιτειακό και τις προεκλογικές τακτικές του Βενιζέλου. Οι δηλώσεις του Βενιζέλου χαρακτηρίστηκαν «αφελείς απειλές». Σύμφωνα με τον Γ. Βλάχο, το Λαϊκό Κόμμα είχε αποδείξει τη νομιμοφροσύνη του. Οι Φιλελεύθεροι και οι στρατιωτικοί τους δεν παρείχαν επαρκείς αποδείξεις για το αν η δημοκρατία έγινε νόμιμα¹⁴¹⁴. Ο Γ. Βλάχος προέτρεπε τον Βενιζέλο να διατηρεί περισσότερες επιφυλάξεις για τη νομιμοφροσύνη των φίλων του αξιωματικών παρά για την ανατροπή του πολιτεύματος από το Λαϊκό Κόμμα¹⁴¹⁵. Η Ελληνική χαρακτήρισε «Εσχάτη Προδοσία του κακούργου!» την ανακίνηση του πολιτειακού και την αναθεώρηση του Συντάγματος¹⁴¹⁶.

Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες δέχτηκαν την πρόκληση και ξεκίνησε ένας διάλογος. Το Ελεύθερον Βήμα ενέπλεξε και τους άλλους αρχηγούς, ζητώντας τη γνώμη τους για το πολιτειακό¹⁴¹⁷. Ο Καφαντάρης είπε ότι «κανείς κίνδυνος δεν απειλεί το πολίτευμα ακόμη κι αν το Λαϊκό επεκράτει απολύτως εις τας προσεχείς εκλογάς». Η πληροφορία κρίθηκε ως «ανεύθυνη» και σχολιάστηκε αναλόγως. Το Ελεύθερον Βήμα κατήγγειλε τον αντιπολιτευόμενο τύπο στο σύνολό του για προχειρότητα στην επιχειρηματολογία του¹⁴¹⁸ και τον Παπαναστασίου για διασπορά ψευδών ειδήσεων στον τύπο¹⁴¹⁹. Τα Μακεδονικά Νέα υποστήριξαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο παρά τον Βενιζέλο στην υπόθεση του πολιτειακού. Έγραψαν ότι ο Σύνδεσμος έγινε για να περιορίσει τη φαυλότητα των κομμάτων κι όχι για να ανατρέψει το πολίτευμα¹⁴²⁰. Το Έθνος ξανακυκλοφόρησε το καλοκαίρι του 1932 για να εξυπηρετήσει τις προεκλογικές ανάγκες του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Διατηρούσε πληροφοριακό χαρακτήρα στις μεσαίες σελίδες αλλά το πρωτοσέλιδο και

¹⁴¹³ Ακρόπολις, φ. 1210 (13.6.1932), σ.1.

¹⁴¹⁴ Η Καθημερινή, φ. 3603 (21.6.1932), σ.1.

¹⁴¹⁵ Η Καθημερινή, φ. 3609 (27.6.1932), σ. 1.

¹⁴¹⁶ Η Ελληνική, φ.2536 (11.8.1932), σ.1.

¹⁴¹⁷ Ελεύθερον Βήμα, φ.3662 (25.6.1932), σ.1.

¹⁴¹⁸ Ο.π., φ. 3668 (2.7.1932), σ.1.

¹⁴¹⁹ Ελεύθερον Βήμα, φ. 3665 (28.6.1932), σ.1.

¹⁴²⁰ Μακεδονικά Νέα, φ.2728 (9.8.1932), σ.1.

η τελευταία σελίδα καλύπτονταν από προπαγανδιστικά άρθρα με αναδρομή στην τετραετία που «ήτο γαλήνια, χωρίς υποψία στρατιωτικής κίνησης και η χώρα εκυβέρνητο υπευθύνως, σοβαρώς και ευστόχως»¹⁴²¹.

Στις 4 Ιουλίου του 1932 ο Βενιζέλος έφυγε για τη Γαλλία όπου θα διέμενε για ένα μήνα λουτροθεραπείας. Ο Γονατάς υπέγραφε ως αντιπρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου στη Βουλή. Εκλογές δεν είχαν ακόμη προκηρυχθεί. Σημαντικά ζητήματα που έπρεπε να είχαν διεκπεραιωθεί ως τον Σεπτέμβριο είχαν καθυστερήσει λόγω των κυβερνητικών κρίσεων. Οι συνεδριάσεις διεξάγονταν σχεδόν καθημερινά μέχρι τις 19 Αυγούστου. Συζητήθηκε ο προϋπολογισμός για το 1932-33¹⁴²², το πλαίσιο εκπαίδευσης του ειδικού γυμναστικού προσωπικού και η οργάνωση της Γυμναστικής Ακαδημίας¹⁴²³, η ίδρυση του Συμβουλίου Κοινωνικών Ασφαλίσεων¹⁴²⁴. Στην τελευταία συνεδρίαση στις 18 Αυγούστου ο Βενιζέλος ήταν παρών. Αφού έκανε μία σύντομη σύνοψη της τετραετίας, ανακοίνωσε τη διάλυση της Βουλής και όρισε ημερομηνία εκλογών στις 25 Σεπτεμβρίου¹⁴²⁵.

Η προεκλογική περίοδος είχε ξεκινήσει για τα κόμματα και κυρίως για τον τύπο από τις αρχές του καλοκαιριού. Όσο οι εκλογές πλησίαζαν το κλίμα της πόλωσης εντεινόταν. Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες διαβεβαίωσαν για την ασφάλεια και το αδιάβλητο της επικείμενης εκλογικής αναμέτρησης¹⁴²⁶. Όλες οι καθημερινές εφημερίδες είχαν να αναγγείλουν «μεγαλειώδεις προεκλογικές συγκεντρώσεις» υπέρ των κομμάτων που υποστήριζαν, ενώ έκριναν μειωμένη την προσέλευση στις συγκεντρώσεις των αντιπάλων. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αντιμετώπιση της περιοδείας του Βενιζέλου στη Μακεδονία. Τα Αθηναϊκά Νέα είδαν «άνευ προηγουμένου πολυπληθέστατη υποδοχή εις Θεσσαλονίκη»¹⁴²⁷. Το Ελεύθερον Βήμα συνόδευε κάθε πρωτοσέλιδο με φωτογραφίες από την περιοδεία και τα ανάλογα σχόλια («αναγνώρισις του έργου της τετραετίας από τον λαό της δυτικής Μακεδονίας», «Συγκινητική υποδοχή»). Το συμπέρασμα από την περιοδεία καταγραφόταν σε άρθρο με τίτλο «Τίποτε δεν έμεινε όρθιο από τας καταγγελίας της

¹⁴²¹ Έθνος, φ. 6552 (18.8.1932), σ.1.

¹⁴²² Πρακτικά της Βουλής, Συνεδριάσεις Σ' (12.8.1932), σ. 1380.

¹⁴²³ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδριάσεις ςΑ' (13.8.1932), σ. 1428.

¹⁴²⁴ Ο.π., Συνεδριάσεις ςΒ' (14.8.1932), σ. 1448.

¹⁴²⁵ Ο.π., Συνεδριάσεις ςΕ' (18.8.1932), σσ. 1538 - 9.

¹⁴²⁶ Αθηναϊκά Νέα, φ.438 (13.8.1932), σ. 1. «Βαίνομεν προς εκλογάς εν πλήρη ασφαλεία».

¹⁴²⁷ Αθηναϊκά Νέα, φ.451 (28.8.1932), σ.1.

αντιπολιτεύσεως κατά του Βενιζέλου»¹⁴²⁸. Η Καθημερινή απάντησε σε ειρωνικό τόνο με το οποίο θεωρούσε τον «εν Θεσσαλονίκη θρίαμβο» κατασκευασμένο από τον τύπο και τη Λέσχη Φιλελευθέρων στην πόλη¹⁴²⁹. Η Ελληνική με το πέρας της περιοδείας στη Μακεδονία συμπέρανε ότι «ξεκουμπίζεται ο μοιραίος γέρων»¹⁴³⁰, ενώ έκρινε «πενιχρά» και την υποδοχή του Βενιζέλου στην Κρήτη¹⁴³¹. Το Ελληνικό Μέλλον, συντηρητική εφημερίδα που είχε κυκλοφορήσει πρώτη φορά τον Ιούλιο του 1932, παρουσίασε με ακραίο τρόπο τη δυσαρέσκεια του λαού κατά του Βενιζέλου στις περιοδείες: «Εγιουχαίσθη αγριώς από τον καταγανακτισμένο λαόν»¹⁴³².

Μία κίνηση που είχε απομονώσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων από τα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα ήταν το κοινό διάγγελμα των αρχηγών της αντιπολίτευσης «προς τον λαόν». Στις 11 Αυγούστου οι Τσαλδάρης, Παπαναστασίου, Καφαντάρης, Ζαβιτσιάνος είχαν εκδώσει ένα κείμενο δεσμευτικού χαρακτήρα για το πολιτειακό. Η Καθημερινή δημοσίευσε πρώτη όλο το διάγγελμα το οποίο στα κύρια σημεία του έκρινε τον Βενιζέλο για την ανεύθυνη στάση του να διασπείρει φήμες εις βάρος των άλλων αρχηγών για υπονόμευση της δημοκρατίας και ανέφερε με κεφαλαία γράμματα ότι «Το πολίτευμα δε διατρέχει κανέναν κίνδυνον. Διότι δεν υπάρχει κόμμα άξιον του ονόματός του που να αποβλέπη εις ανατροπήν του πολιτεύματος. Μοναδικός κίνδυνος είναι ο ίδιος ο κ. Βενιζέλος»¹⁴³³. Οι πολιτικοί αρχηγοί δεσμεύονταν ότι θα αντιταχθούν σε κάθε ανατρεπτική κίνηση εις βάρος της δημοκρατίας και του Συντάγματος. Η Καθημερινή συνόδευε το διάγγελμα με ένα άρθρο που αποδείκνυε μέσω και ιστορικής αναδρομής διάθεση της αντιπολίτευσης να σεβαστεί ό,τι θεωρείται νόμιμο και εν προκειμένω την αβασίλευτη δημοκρατία. Με τον ειρωνικό τίτλο «Παράξενα Πράγματα» εξέφραζε σε άρθρο απορία για την ανάγκη των πολιτικών που υπέγραφαν το διάγγελμα να δηλώσουν τα αυτονόητα, δηλαδή τη νομιμοφροσύνη τους. Πρόσθεσε ότι ήταν πιο απαραίτητο να δηλώσει η παράταξη των Φιλελευθέρων τη νομιμοφροσύνη της. Άλλωστε, την τελευταία βάραιναν σχέσεις με κινήματα κατά το παρελθόν. Αντίθετα, κανείς από τους υπογράφοντες πολιτικούς δεν είχε συμμετάσχει σε ανάλογες ανατρεπτικές κινήσεις.

¹⁴²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3726 (29.8.1932), σ.1.

¹⁴²⁹ *Η Καθημερινή*, φ. 3670 (29.8.1932), σ.1.

¹⁴³⁰ *Η Ελληνική*, φ.2557 (5.9.1932), σ.1.

¹⁴³¹ *Ο.π.*, σ. 6.

¹⁴³² *Ελληνικό Μέλλον*, φ.1 (15.9.1932), σ.8.

¹⁴³³ *Η Καθημερινή*, φ. 3652 (11.8.1932), σ.1 «Προ τοιαύτης ανιέρου τακτικής θα αντιταχθώμεν με όλας μας τας δυνάμεις, πεπεισμένοι ότι, ανεξαρτήτως των διαφορών που μας χωρίζουν, ό,τι προέχει είναι η εξασφάλις των λαϊκών ελευθεριών και η πλήρης πολιτική ομαλότης.».

Οι εφημερίδες που δεν είχαν εξασφαλίσει το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος παρουσίαζαν σχολιασμένα αποσπάσματα. Η Ακρόπολις διεμήνυε προς τους Φιλελεύθερους ότι «*Ούτε ο στρατός, ούτε ο στόλος θα γίνουν δούλοι σας!*», ώστε να μην βασίζονται στο στρατό και το στόλο για την ανατροπή της λαϊκής βούλησης σε περίπτωση που αυτή τους δυσαρεστήσει¹⁴³⁴. Η Βραδυνή τόνισε το γεγονός ότι οι υπογράφωντες το διάγγελμα δεν είχαν ποτέ κινηθεί αντισυνταγματικά ή ανατρεπτικά. Όσον αφορά στον Παπαναστασίου, ο Βενιζέλος, «*τελών εν αλλοφροσύνη*», δεν θα έπρεπε να ανησυχεί για πιθανές ανατρεπτικές τάσεις του καθώς ήταν αυτός που «*έκανε τη δημοκρατία όταν ο Πρωθυπουργός δεν την ήθελε*»¹⁴³⁵. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος ζητούσε να διατάξει ο Βενιζέλος τη διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου για να αποδείξει κι αυτός τη νομιμοφροσύνη του¹⁴³⁶. Η Ελληνική αναδιατύπωσε το κείμενο του διαγγέλματος και διαπίστωσε ότι ο μόνος κίνδυνος του πολιτεύματος ήταν ο Βενιζέλος¹⁴³⁷. Επαναλάμβανε πλέον τα μοτίβα της πολιτικής επίθεσης.

Διαφοροποιημένη ήταν η στάση του Νέου Ριζοσπάστη. Η αριστερή εφημερίδα διαχώρισε την αντιπολίτευση και τους Φιλελεύθερους από τον εργαζόμενο λαό που θα πρέπει να αντιμετωπίζει πάντοτε με καχυποψία τα αστικά κόμματα και να αμφιβάλει για τις όποιες διαβεβαιώσεις τους¹⁴³⁸. Καθόλη την προεκλογική περίοδο ο Νέος Ριζοσπάστης κατήγγειλε την κυβέρνηση για συλλήψεις μελών του Ενιαίου Μετώπου και παρεμπόδιση της προεκλογικής εκστρατείας αλλά και της κυκλοφορίας της εφημερίδας παρά την επιμελημένη πλέον έκφραση της νέας έκδοσης¹⁴³⁹. Μέχρι και για φήμες ότι στρατιωτικοί και παρακρατικοί παράγοντες ετοίμαζαν δολοφονίες μελών της Κεντρικής Επιτροπής έκανε λόγο¹⁴⁴⁰. Ο αντίλογος σε αυτές τις θέσεις δεν υπήρχε καθώς με τη συγκεκριμένη εφημερίδα δεν συνδιαλέγονταν τα αστικά έντυπα. Ωστόσο, οι διώξεις των δεδηλωμένων αριστερών συνεχίζονταν.

Οι συμπολιτεύομενες εφημερίδες ερμήνευσαν αντίστροφα την κοινή δήλωση των αρχηγών. Το Ελεύθερον Βήμα διέκρινε την προστασία του πολιτεύματος από τις πολιτικές επεμβάσεις δικαιολογώντας τη σχέση του Βενιζέλου με το στρατό κατά

¹⁴³⁴ Ακρόπολις, φ. 1269 (11.8.1932), σ.1.

¹⁴³⁵ Η Βραδυνή, φ.2706 (11.8.1932), σ.1.

¹⁴³⁶ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ. 617 (11.8.1932), σ.1.

¹⁴³⁷ Η Ελληνική, φ. 2536(11.8.1932), σ.1.

¹⁴³⁸ Νέος Ριζοσπάστης, φ. 332 (12.8.1932), σ.1

¹⁴³⁹ Γ.Δ. Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα*, Αθήνα 1983, σ. 403.

¹⁴⁴⁰ Νέος Ριζοσπάστης, φ. 304 (18.7.1932), σ.1.

το παρελθόν¹⁴⁴¹. Τα Αθηναϊκά Νέα αντιμετώπισαν το διάγγελμα ως «τα ψέματα του Τσαλδάρη». Καταλόγισαν στην Καθημερινή και στο Λαϊκό Κόμμα έλλειψη νομιμοφροσύνης προς το πολίτευμα. Στην Καθημερινή, γιατί συνέχιζε να χρησιμοποιεί τον τίτλο «βασιλεύς» για τον Γεώργιο Γλύξμπουργκ και στο Λαϊκό Κόμμα, γιατί κατά τις προεκλογικές του συγκεντρώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη οι οπαδοί του χρησιμοποιούσαν εικόνες των έκπτωτων μοναρχών¹⁴⁴². Το Έθνος επανέλαβε ουσιαστικά την επίσημη άποψη των Φιλελεύθερων ότι καμία διαβεβαίωση δεν είναι επαρκής, αν ο Τσαλδάρης δεν αποφασίσει να άρει επισήμως τις επιφυλάξεις του για το πολίτευμα¹⁴⁴³.

Καθώς πλησίαζαν οι εκλογές, ο Τσαλδάρης στις 5 Σεπτεμβρίου 1932 με τη σύμφωνη γνώμη των άλλων αρχηγών ζήτησε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να απομακρύνει τον Βενιζέλο από την εξουσία και να αναθέσει την ευθύνη της διενέργειας εκλογών σε άλλο πολιτικό ευρύτερα αποδεκτό¹⁴⁴⁴. Ο Ζαΐμης αρνήθηκε την πρόταση υποστηρίζοντας ότι ενδεχόμενη αλλαγή πρωθυπουργού θα σήμαινε άμεση κινητοποίηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ακόμη και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έδειχνε ανασφάλεια για το πολίτευμα και φαινόταν να αντιμετωπίζει τον Βενιζέλο με την επιφυλακτικότητα.

Τις παραμονές των εκλογών κύριο μέλημα του τύπου όλων των πολιτικών αποχρώσεων ήταν η προτροπή για συμμετοχή. Ο Νέος Ριζοσπάστης με το σύνθημα «Όλοι στις κάλπες!» ζητούσε λαϊκή συσπείρωση και εκλογική καταδίκη των κομμάτων του κεφαλαίου και κυρίως «Μαύρο στον αρχικεμεταλλευτή Βενιζέλο»¹⁴⁴⁵. Τα Αθηναϊκά Νέα παρουσίασαν το πιο πλούσιο φωτογραφικό ρεπορτάζ εκείνων των εκλογών. Επεσήμαναν «την απόλυτον ησυχίαν και την παραδειγματικήν τάξιν» με την οποία διεξαγόταν η διαδικασία και εξέφρασαν την πεποίθηση ότι οι δύο πόλεις ψήφισαν Βενιζέλο¹⁴⁴⁶. Το Έθνος, επίσης, προέτρεπε σε συμμετοχή τους εκλογείς και τηρούσε χαμηλούς τόνους την ημέρα των εκλογών¹⁴⁴⁷. Το Ελεύθερον Βήμα επέμεινε στα προεκλογικά όπλα της παράταξης που υποστήριζε. Ταύτισε τη δημοκρατία με την επικράτηση των Φιλελεύθερων και τους Λαϊκούς με την

¹⁴⁴¹ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3706 (11.8.1932), σ.1.

¹⁴⁴² *Αθηναϊκά Νέα*, φ.436 (11.8.1932), σ.1

¹⁴⁴³ *Έθνος*, φ.6447 (11.8.1932),σ. 1.

¹⁴⁴⁴ Γ.Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 62.

¹⁴⁴⁵ *Νέος Ριζοσπάστης*, φ. 374 (25.9.1932), σ.1.

¹⁴⁴⁶ *Αθηναϊκά Νέα*, φ. 480 (25.9.1932), σ.1.

¹⁴⁴⁷ *Έθνος*, φ.6491 (25.9.1932), σ.1.

καταστροφή. Ο λόγος των συντακτών πρόδιδε την λανθάνουσα αγωνία για την επικράτηση των αντιπάλων¹⁴⁴⁸. Η εβδομαδιαία επιθεώρηση Εργασία σε ένα άρθρο της δεν εξέφρασε αισιοδοξία για τα αποτελέσματα. Προειδοποιούσε, όμως τους αναγνώστες ότι στην περίπτωση που θα επικρατήσουν οι Λαϊκοί, ο ελληνικός λαός θα περάσει δύσκολες δοκιμασίες, ανάλογες με εκείνες που πέρασε το 1922: «*Η 25^η Σεπτεμβρίου θα γίνει μία νέα αποφράς ημέρα για το έθνος*»¹⁴⁴⁹.

Οι αντιπολιτεύομενες διέβλεπαν το τέλος της βενιζελικής κυριαρχίας. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος δήλωσε απερίφραστα ότι για τον Βενιζέλο «*Όλα ΤΩΡΑ ετελείωσαν*»¹⁴⁵⁰. Η Ελληνική είχε γεμίσει τα πρωτοσέλιδα των τελευταίων ημερών πριν τις εκλογές με φωτογραφίες των υποψηφίων του Λαϊκού Κόμματος. Την ημέρα των εκλογών δημοσίευσε στο πρωτοσέλιδο τις φωτογραφίες του Δημητρίου Γούναρη και του Νικόλαου Στράτου με τη λεζάντα «*Αι σκιαί των μας οδηγούν*»¹⁴⁵¹. Η αναδρομή στο παρελθόν ήταν ένα μέσο συσπείρωσης που χρησιμοποιούσε συχνά ο τύπος του Λαϊκού Κόμματος σε αντίθεση με τις βενιζελικές εφημερίδες. Το Ελληνικό Μέλλον αρκέστηκε σε όλοσέλιδη φωτογραφία του Τσαλδάρη με τη λεζάντα «*Ο Νικητής!*»¹⁴⁵². Η Βραδυνή θριαμβολογούσε με εντυπωσιακούς τίτλους¹⁴⁵³. Βέβαια, η ώρα έκδοσης της συγκεκριμένης εφημερίδας μπορούσε να δικαιολογήσει αισιόδοξες δηλώσεις, καθώς ήταν πιθανό να υπήρχαν κάποια πρώτα ενδεικτικά αποτελέσματα. Η Ακρόπολις θέλησε να διασκεδάσει τις υπόνοιες της αντιδημοκρατικής ανατροπής. Παρουσίασε, λοιπόν, τις εκδηλώσεις στο εκλογικό κέντρο των Λαϊκών στην Αθήνα όπου ο Σπυρίδων Μερκούρης και οι οπαδοί του «*εζητοκραύγαζαν υπέρ της δημοκρατίας*»¹⁴⁵⁴. Η Καθημερινή δημοσίευσε φωτογραφίες του Τσαλδάρη και άλλων υποψηφίων τις οποίες περιέβαλε με την προτροπή «*Εκλογείς! Ψηφίσατε όλοι το Λαϊκό Κόμμα!*»¹⁴⁵⁵. Τα Μακεδονικά Νέα υποστήριζαν πλέον το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του οποίου ηγείτο ο Κονδύλης, ως υποψήφιος στη Θεσσαλονίκη. Ένας από τους δύο διευθυντές της εφημερίδας, ο Π.Λούβαρης, ήταν επίσης υποψήφιος στη Θεσσαλονίκη. Καθώς η έκδοση ήταν

¹⁴⁴⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3752 (25.9.1932), σ.1.

¹⁴⁴⁹ *Εργασία*, φ. 143 (25.9.1932), σ. 1199-1200.

¹⁴⁵⁰ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, φ. 631 (25.9.1932), σ.1.

¹⁴⁵¹ *Η Ελληνική*, φ. 2579 (25.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁵² *Ελληνικό Μέλλον*, φ. 41 (25.9.1932), σ.1.

¹⁴⁵³ *Η Βραδυνή*, φ. 2749 (25.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁵⁴ *Ακρόπολις*, φ. 1311 (24.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁵⁵ *Η Καθημερινή*, φ. 3697 (25.9.1932), σ. 1.

απογευματινή, είχαν την πληροφορία ότι στην πόλη αυτή ο «αγών εκρίθη ήδη υπέρ του Ε.Ρ.Κ.» και ευελπιστούσαν στα ευνοϊκότερα αποτελέσματα ¹⁴⁵⁶.

Στις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932 συμμετείχαν, τελικά, δέκα κόμματα: το Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Συντηρητικό Δημοκρατικό (Ανδρέας Μιχαλακόπουλος), το Προοδευτικόν Κόμμα ή Τρίτη Κατάστασις (Γ. Καφαντάρης – Κ. Ζαβιτσιάνος), το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα (Α.Παπαναστασίου), το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα (Γ.Κονδύλης), το Ενιαίο Μέτωπο (Κ.Κ.Ε.), το Αγροτικό Κόμμα (Διοικούσα Επιτροπή), το Σοσιαλιστικό Κόμμα (Μέλος της Σοσιαλιστικής και Εργατικής Διεθνούς) και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων (Ι.Μεταξάς).¹⁴⁵⁷ Επί του συνόλου του πληθυσμού (6.199.826) ψήφισαν 1.175.983. Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα των εκλογών του Σεπτεμβρίου του 1932 με αυτά του Αυγούστου του 1928, συμπεραίνουμε ότι τα μικρότερα δημοκρατικά κόμματα αύξησαν τη δύναμή τους, καθώς και το Ενιαίο Μέτωπο το οποίο σχεδόν τετραπλασίασε τις ψήφους του (από 14.325 σε 58.223). Εντυπωσιακή ήταν η άνοδος των Αγροτικών (από 17.042 σε 72.311) και των Προοδευτικών (από 39.181 σε 97.836). Το κόμμα του Παπαναστασίου σημείωσε μόλις οριακή αύξηση. Με μειωμένη δύναμη συγκριτικά με το 1928 εμφανίστηκε το κόμμα του Μιχαλακόπουλου. Οι Φιλελεύθεροι είχαν τις σημαντικότερες απώλειες μειώνοντας το ποσοστό τους από 46,94% σε 33,21%¹⁴⁵⁸ (από 477.502 ψήφους σε 391.521). Σημαντική βελτίωση της προτίμησης των ψηφοφόρων σημείωσε το Λαϊκό Κόμμα από 243.543 ψήφους (23,9%) σε 395.974 ψήφους και ποσοστό 33,58%¹⁴⁵⁹.

Ο κύριος φόβος του Βενιζέλου για εκείνες τις εκλογές ήταν η διαρροή ψήφων από τους Φιλελεύθερους προς τα δημοκρατικά κόμματα και το Ενιαίο Μέτωπο. Τα αποτελέσματα τον επιβεβαίωσαν. Είναι πιθανόν και ένα ποσοστό των ψηφοφόρων των Φιλελευθέρων του 1928 να προσανατολίστηκε στο Λαϊκό Κόμμα. Άλλωστε η ιδεολογική γεινίαση των αστικών κομμάτων γινόταν σαφέστερη όταν το πολιτειακό απουσίαζε από την αντιπαράθεση. Η διαφορά των δύο πρώτων κομμάτων ήταν μικρή (0,37%) ώστε να προσφέρει στο Λαϊκό Κόμμα αυτοδυναμία. Είναι, βέβαια, πιθανόν

¹⁴⁵⁶ *Μακεδονικά Νέα*, φ.2768 (24.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁵⁷ *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1933, σ. 10.

¹⁴⁵⁸ Ν.Οικονόμου, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα, Πολιτικές συμπεριφορές την περίοδο 1923-1936», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σσ. 37-38.

¹⁴⁵⁹ Βουλή των Ελλήνων, Αναλυτικά εκλογικά αποτελέσματα επικράτειας : Βλ. *Ό.π.*, σ. κζ' (πρόλογος).

αυτή η διαφορά να μην έδινε βιώσιμη κυβέρνηση ακόμη κι αν εφαρμοζόταν άλλο εκλογικό σύστημα. Θα έδινε όμως, μία ενδιαφέρουσα πολυκομματική κοινοβουλευτική σύνθεση με μία καινοτόμο για την εποχή της ροπή προς τον πολυκομματισμό και κατά του κακώς εννοούμενου διπολισμού¹⁴⁶⁰.

Οι εφημερίδες των Φιλελευθέρων θέλησαν να ερμηνεύσουν τη λαϊκή βούληση. Τα Αθηναϊκά Νέα παρατηρώντας το συνολικό ποσοστό των δημοκρατικών κομμάτων διαπίστωσαν ότι ο θριαμβευτής των εκλογών ήταν η δημοκρατία. Θεώρησαν ότι η βούληση του λαού «έλυσε» επί της ουσίας το πολιτειακό. Το Λαϊκό Κόμμα ήταν υποχρεωμένο να αναγνωρίσει ανεπιφύλακτα την αβασίλευτο¹⁴⁶¹. Θέλοντας να πείσει για τη νομιμοφροσύνη των Φιλελευθέρων, το Ελεύθερον Βήμα, χωρίς να αναφέρεται λεπτομερώς σε αποτελέσματα, διαβεβαίωνε τους αναγνώστες ότι «η απόφασις του λαού θα εκτελεσθή»¹⁴⁶². Η εφημερίδα θέλησε να πείσει για τη νομιμοφροσύνη των Φιλελευθέρων χωρίς να αναφέρεται σε αποτελέσματα λεπτομερώς. Το Έθνος μίλησε για «νίκη του ελληνικού λαού». Δεδομένου ότι η συγκυρία ήταν εξαιρετικά αρνητική για τους Φιλελεύθερους που είχαν υποστεί τα πυρά του πολυπληθούς αντιπολιτευόμενου τύπου, θεώρησε το εκλογικό αποτέλεσμα μία επιβεβαίωση της εμπιστοσύνης του λαού προς το Κόμμα των Φιλελευθέρων¹⁴⁶³.

Οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης αντελήφθησαν σύντομα ότι τα αποτελέσματα δεν επιδεχόταν θριαμβολογίες. Η Καθημερινή δε βρήκε ιδιαίτερο λόγο πανηγυρισμού έναντι των Φιλελευθέρων. Το κόμμα που έμεινε στην εξουσία για μία τετραετία έπρεπε να είχε αποδοκιμασθεί σαφέστερα¹⁴⁶⁴. Το Ελληνικό Μέλλον κατήγγειλε το Υπουργείο Εσωτερικών ότι καθυστέρησε επίτηδες την έκδοση των αποτελεσμάτων¹⁴⁶⁵. Πρόβαλε την επίσημη άποψη του Λαϊκού Κόμματος για τα αποτελέσματα η οποία συνοψίζεται σε τρία σημεία: ο λαός είχε αποδοκιμάσει την κυβέρνηση, η κοινή γνώμη έπρεπε να πεισθεί για τη νίκη των Λαϊκών και οι

¹⁴⁶⁰ Πβ. Ν.Παπαχρήστος, Βενιζέλος, Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς, University Studio Press/ Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 101.

¹⁴⁶¹ Αθηναϊκά Νέα, φ.481 (26.9.1932), σ.1.

¹⁴⁶² Ελεύθερον Βήμα, φ.3754 (27.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁶³ Έθνος, φ.6494 (26.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁶⁴ Η Καθημερινή, φ. 3877 (27.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁶⁵ Ελληνικό Μέλλον, φ.12(26.9.1932), σ.1.

Φιλελεύθεροι και μόνον αυτοί είναι απειλή για τη «γαλήνη του τόπου»¹⁴⁶⁶. Η Ακρόπολις υπέδειξε στους Φιλελεύθερους να παρατηρήσουν τους αριθμούς και να συνειδητοποιήσουν την ήττα τους. Διαπίστωσε μετεκλογικό πολιτικό αδιέξοδο και κάλεσε τους αρχηγούς των κομμάτων να συνεργαστούν για έναν κοινό κυβερνητικό σχηματισμό προς χάρη του λαού¹⁴⁶⁷. Η Βραδυνή διαμόρφωσε ένα χιουμοριστικό πρωτοσέλιδο στο οποίο ανακοίνωνε τη νίκη του Λαϊκού Κόμματος και ταυτόχρονα προειδοποιούσε για πραξικόπημα των Φιλελευθέρων «*Το κίνημα εξερράγη. Οι νόμοι κατελύθησαν. Η στρατιωτική εξουσία ανέλαβε. Όσο για τα δικαιώματα του τύπου...δεν υφίσταται ζήτημα τύπου διά τον Αυθέντη*»¹⁴⁶⁸. Η Ελληνική αναζητούσε τα ακριβή ποσοστά για να τα μετατρέψει σε έδρες και να εξάγει το νικηφόρο αποτέλεσμα. Κατηγορούσε τη «βενιζελική φατρία» για απόκρυψη των αποτελεσμάτων¹⁴⁶⁹. Ο Ελεύθερος Άνθρωπος διαπίστωνε την σχεδόν ισοψηφία των δύο πρώτων κομμάτων, επεσήμανε την ανάγκη ενός άλλου αρχηγού με σημαντική προσωπικότητα και είχε τη βάσιμη πληροφορία ότι ο Βενιζέλος θα παρέμενε για ένα μήνα τουλάχιστον στην εξουσία. Αφιέρωσε ένα άρθρο στην εντυπωσιακή άνοδο του Ενιαίου Μετώπου και διαπίστωσε ότι ο Βενιζέλος ήταν τυχερός γιατί οι οπαδοί του στράφηκαν κυρίως προς το Ενιαίο Μέτωπο και όχι προς το Λαϊκό Κόμμα. Ασχολούμενη η συγκεκριμένη εφημερίδα με όλα τα εκλογικά σχήματα, έβλεπε ενθαρρυντικό το μέλλον του Αγροτικού Κόμματος¹⁴⁷⁰.

Με τις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου έκλεισε μία τετραετία πολλών προσδοκιών και ανατροπών. Ο Βενιζέλος είχε επανέλθει στην πολιτική με πλήρη αισιοδοξία και την αυτοπεποίθηση της ισχυρής κοινοβουλευτικής στήριξης για να υλοποιήσει ένα φιλόδοξο έργο εκσυγχρονισμού. Τα δεδομένα, οι αρνητικές συγκυρίες και σε κάποιες περιπτώσεις οι συνεργάτες του και οι δικές του αβλεπίες δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ο ρόλος του αντιπολιτευόμενου τύπου ήταν καθοριστικός σε αυτήν την εξέλιξη.

Μετά τις εκλογές ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τον Πλαστήρα στο σπίτι της Πηνελόπης Δέλτα. Μαζί με τον Πλαστήρα διαμορφώσανε το «σχέδιο των πεντακοσίων», σύμφωνα με το οποίο πεντακόσιοι πολιτικοί και δημοσιογράφοι από

¹⁴⁶⁶ Ο.π., φ. 13 (27.9.1932), σ.1.

¹⁴⁶⁷ Ακρόπολις, φ. 1314 (27.9.1932), σ. 1.

¹⁴⁶⁸ Η Βραδυνή, φ. 2750 (26.9.1932), σ.1.

¹⁴⁶⁹ Ελληνική, φ.2572 (27.9.1932), σ.1.

¹⁴⁷⁰ Ελεύθερος Άνθρωπος, φ.663 (27.9.1932), σ. 1.

το Λαϊκό Κόμμα θα εξορίζονταν για να μην επέμβουν έμμεσα ή άμεσα στο πολιτειακό. Η συζήτηση του αρχηγού των Φιλελευθέρων με τον αντιστράτηγο που ήταν από τους κύριους παράγοντες των Φιλελευθέρων είναι ενδεικτική της έντασης των ημερών αλλά και της διάθεσης του Βενιζέλου για βίαιες ενέργειες ανά πάσα στιγμή¹⁴⁷¹. Η στάση του Βενιζέλου επιβεβαίωσε κατά κάποιον τρόπο τη φιλοβασιλική εφημερίδα Ελληνικό Μέλλον η οποία πριν τις εκλογές είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο με τον τίτλο «*Προγραφαί*» και εκφόβιζε για διώξεις οπαδών και μελών των Λαϊκών σε περίπτωση επανεκλογής του Βενιζέλου¹⁴⁷².

Μετά τα αποτελέσματα των εκλογών, ακολούθησε ένας μήνας διαπραγματεύσεων. Ο Βενιζέλος δεν πρότεινε κυβερνητική λύση, ούτε παραιτήθηκε, αλλά άρχισε μία σειρά πιέσεων προς τον Τσαλδάρη προκειμένου ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος να άρει ρητά τις επιφυλάξεις του σε σχέση με την αβασίλευτη δημοκρατία, γεγονός που θα προκαλούσε εσωτερικές αντιδράσεις στο Λαϊκό Κόμμα. Η εκμαιευμένη δήλωση πραγματοποιήθηκε στις 3 Οκτωβρίου. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε πάραυτα αφού πρώτα απαίτησε οποιαδήποτε κυβέρνηση να δώσει σημαντικές θέσεις σε στελέχη της εμπιστοσύνης του¹⁴⁷³. Η περίοδος αμφισβήτησης του καθεστώτος τυπικά είχε λήξει. Τότε ο Βενιζέλος πρότεινε να δώσει ψήφο εμπιστοσύνης σε ένα κυβερνητικό σχήμα με συμμετοχή όλων των κομμάτων εκτός του δικού του. Η άρνηση συμμετοχής του Καφαντάρη και του Παπαναστασίου ανέτρεψε αυτό το σχέδιο¹⁴⁷⁴.

Στις 4 Νοεμβρίου, ενώπιον πολιτικού αδιεξόδου ο Βενιζέλος έδωσε ψήφο ανοχής σε ένα συνασπισμό της δεξιάς υπό τον Τσαλδάρη με τον όρο να μην επέλθει καμία ουσιαστική αλλαγή στη διοίκηση του στρατού. Τοποθετώντας υπουργό Στρατιωτικών τον Κονδύλη, ο Τσαλδάρης είχε ήδη παραβιάσει αυτόν τον όρο. Οι σκληροπυρηνικοί των Φιλελευθέρων στο Κόμμα και στο στρατό άσκησαν έντονες πιέσεις στο Βενιζέλο καθώς διαπίστωναν τη σταδιακή παρείσφρηση των Λαϊκών στο στρατό. Το «προεδρικό κατεστημένο» διατηρούσε την εξουσία όσο διατηρούσε τον έλεγχο του στρατού. Στις 11 Ιανουαρίου ο Βενιζέλος παρουσιάστηκε στη Βουλή

¹⁴⁷¹ Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Κ.Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, επιμέλεια: Αλέξ. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 179. Ο Βενιζέλος «με τα μάτια κόκκινα, άυπνος» δήλωσε στην ομήγουρη: «*Με λυπεί, είπα δείχνοντας τα άσπρα του μαλλιά, στην ηλικία μου να έχω να προστρέξω σε τέτοια βίαια μέτρα. Αλλά η ανάγκη το επιβάλλει*».

¹⁴⁷² *Ελληνικό Μέλλον*, φ. 6 (20.9.1932), σ.1.

¹⁴⁷³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ', σ. 318-320.

¹⁴⁷⁴ Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, ό.π., σσ. 64-65.

επικρίνοντας έντονα τους στρατιωτικούς υπουργούς (Κονδύλη, Χατζηκυριάκο)¹⁴⁷⁵. Η τελική ψηφοφρία αφαίρεσε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη την εμπιστοσύνη της Βουλής¹⁴⁷⁶. Στις 16 Ιανουαρίου, ο Βενιζέλος ορκίστηκε στην τελευταία του κυβέρνηση η οποία δεν εμφανίστηκε ποτέ στη Βουλή¹⁴⁷⁷. Με τη σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κήρυξε εκλογές για τις 5 Μαρτίου 1933 με εκλογικό σύστημα το πλειοψηφικό με στενοευρεία περιφέρεια, αυτό που είχε ευνοήσει τη σημαντική νίκη των Φιλελευθέρων του 1928.

Η τετραετία που είχε ξεκινήσει με την απόλυτη κοινοβουλευτική κυριαρχία του Βενιζέλου είχε λήξει με την αρχή της πτώσης της παράταξής του, καθώς οι Φιλελεύθεροι είχαν απωλέσει σημαντικά ερείσματα στον λαό και στον τύπο. Οι σχέσεις της παράταξης με το στρατό και τα ανεπιτυχή κινήματα που ακολούθησαν κατά τα έτη 1933-1935 ήταν αποκαλυπτικά. Η διαρκής παρουσία του στρατού στη δημοκρατία προσέδωσε στην πολιτική αντιπαράθεση των Φιλελευθέρων και Λαϊκών έναν εξοντωτικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα την αποδόμηση των Φιλελευθέρων και την ανατροπή της αβασίλευτης δημοκρατίας (1935) και του κοινοβουλευτισμού (4.8.1932) στον Μεσοπόλεμο.

---

¹⁴⁷⁵ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίασις Ζ' (11.1.1933), σσ. 60-69.

¹⁴⁷⁶ Ο.π., Συνεδρίασις Η' (12.1.1933), σσ. 92-95.

¹⁴⁷⁷ ΙΕΕ, ό.π., σ. 321.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η προσέγγιση της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και η κριτική του τύπου όσον αφορά στην τετραετία 1928-1932. Αντιπροσωπευτικά φύλλα της εποχής, όπως η Καθημερινή, το Ελεύθερον Βήμα, η Ακρόπολις, ο Ριζοσπάστης, η Βραδυνή μελετήθηκαν κυρίως βάσει των άρθρων γνώμης που δημοσίευαν. Οι τοποθετήσεις των εφημερίδων και ο σχολιασμός των κοινοβουλευτικών συζητήσεων και των κυβερνητικών αποφάσεων φανερώνουν το έντονο ενδιαφέρον των αρθρογράφων και του αναγνωστικού κοινού για τις οικονομικές εξελίξεις, την εξωτερική πολιτική και γενικότερα για την πορεία του κυβερνητικού έργου και της πολιτικής στην Ελλάδα.

Χαρακτηριστικά της τετραετίας είναι οι αντιφάσεις, οι υπαναχωρήσεις, η αλλαγή των κοινωνικών προσανατολισμών συγκριτικά με τις κυβερνήσεις Βενιζέλου της δεκαετίας του 1910. Παρά το μετρήσιμο έργο της τετραετίας, παρατηρείται σοβαρή αντιστροφή της κοινής γνώμης σημαντικά διαμορφωμένη από τον τύπο. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων αποστερήθηκε σταδιακά των παραδοσιακών του ερεισμάτων στον λαό, στο στρατό και στους πρόσφυγες. Μια ακόμη αντίφαση της τετραετίας σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο ο Βενιζέλος διαχειρίστηκε τις σχέσεις με τα άλλα κόμματα, είτε αυτά προέρχονταν από τον λεγόμενο δημοκρατικό χώρο και την αριστερά είτε σχετιζόνταν με συντηρητικότερες τάσεις. Στην αρχή της τετραετίας ο Βενιζέλος επεδίωκε ήπιο πολιτικό κλίμα. Οι εξελίξεις και η διαρκής παρέμβαση του τύπου οδηγούν το 1932 την κυβέρνηση σε κινήσεις αναζωπύρωσης του Εθνικού Διχασμού.

Μέσα από τις τάσεις που διαμορφώνονται στον τύπο, αποτυπώνονται και οι κινήσεις της αντιπολίτευσης η οποία διευρύνεται σημαντικά αυτήν την περίοδο και απομακρύνεται από τον δικομματισμό. Οι αμιγώς αντιβενιζελικοί επέκριναν οποιαδήποτε απόφαση της κυβέρνησης εμπνεόταν (ή υποστήριζαν ότι εμπνεόταν) από τον Εθνικό Διχασμό τον οποίο συνέχιζαν να προπαγανδίζουν μέσω του φίλα

προσκειμένου τύπου και ταύτιζαν υπεραπλουστευτικά τους βενιζελικούς με τους κομμουνιστές. Οι πολιτικοί με τη δυναμικότερη παρουσία στη συγκυρία, είτε προέρχονται από τα βενιζελογενή κόμματα είτε είχαν εμπλακεί με κάποιον τρόπο με τον βενιζελισμό. Όσον αφορά στο Λαϊκό Κόμμα, αυτό αντιλαμβανόταν τη δημοκρατία ως ένα αστικό μόρφωμα με συντηρητικά χαρακτηριστικά υπό την εγγύηση του «εθνοποιητικού ρόλου» του μονάρχη. Εξακολουθούσε να εκφράζει τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδος, συσπειρώνοντας τις αντιδράσεις και τις αντιστάσεις στο υπό εκσυγχρονισμό αστικό κράτος. Η βενιζελογενής αντιπολίτευση είχε προκύψει από πρώην συνεργάτες του Κόμματος των Φιλελευθέρων, όπως ο Γεώργιος Καφαντάρης και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, από τα πιο προοδευτικά στοιχεία, και αρκετές φορές από βουλευτές του Κόμματος που διαφωνούσαν σε επιμέρους ζητήματα. Πάντως, η πληθώρα αυτών των τάσεων απέδιδε το εύρος του λεγόμενου κεντρώου δημοκρατικού χώρου. Οι αμιγώς αριστεροί δεν αντιπροσωπεύονταν στη Βουλή του 1928. Η αριστερά αντιπολιτευόταν σταθερά και ασυμβίβαστα την βενιζελική κυβέρνηση μέσω του τύπου. Αποτελείτο από το Κ.Κ.Ε., τους τροτσκιστές και τους σοσιαλιστές.

Μέχρι τις εκλογές του 1928 ο τύπος εξέφραζε συχνά τις επιφυλάξεις του για την ασφάλεια και τη βιωσιμότητα της αβασίλευτης δημοκρατίας λόγω της κινητικότητας στο στράτευμα. Στο σύνολό του, κατέκρινε τις παρεμβατικές διαθέσεις των στρατιωτικών και αντιμετώπιζε με καχυποψία τις επαφές τους με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο αντιβενιζελικός τύπος δεν παρουσίαζε ενιαία στάση όσον αφορά στην προοπτική της επανόδου του Βενιζέλου. Παράλληλα, δεν έδειχνε επί της ουσίας εμπιστοσύνη στις οικουμενικές κυβερνήσεις της περιόδου 1926-1928 ασκώντας αυστηρή, συνήθως, κριτική τόσο στο έργο και στις αποφάσεις των κυβερνήσεων όσο και στη διαχείριση του κοινοβουλευτισμού από αυτές. Με την ανακοίνωση της επανόδου του Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική ο αντιβενιζελικός τύπος επανέφερε εκφραστικούς τρόπους της εποχής του Εθνικού Διχασμού. Κατά την προεκλογική, μάλιστα, περίοδο, επιδόθηκε σε μια έντονη δυσφημιστική εκστρατεία κατά του ίδιου του Βενιζέλου. Η χρήση δημοσιογραφικής ιστορικής αναδρομής ήταν ιδιαίτερα συνήθης, ως τρόπος απόδειξης του *«καταστροφικού παρελθόντος της αιματηράς παρατάξεως»* και του αρχηγού της ως *«πρωτεργάτου του διχασμού του έθνους»*. Με την υπερψήφιση και νίκη του συνασπισμού των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1928

η θριαμβολογία των βενιζελικών εφημερίδων ήλθε σε αντίθεση με την αμήχανη σιωπή ή τον καταγγελτικό τόνο του αντιβενιζελικού τύπου.

Στην αρχή της τετραετίας, η αντιπολίτευση και ο τύπος που την αντιπροσώπευε παρουσιάστηκαν διστακτικοί κάτι που σε μεγάλο βαθμό αποδίδεται στο μέγεθος της νίκης των Φιλελεύθερων στις εκλογές. Μέχρι και το 1929 η κυβέρνηση απόλαυσε μια περίοδο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ασυλίας» από δριμυείς επιθέσεις του τύπου. Το πολιτικό διακύβευμα της λεγόμενης «δημοκρατικής παράταξης» (Φιλελεύθερων, Αγροτικού Εργατικού Κόμματος, Προοδευτικού, Αγροτικών) κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο οργανώνεται στον άξονα απλοποιητικών σχηματοποιήσεων των εννοιών και των στόχων της. Ο τύπος προσεγγίζει τη δράση της και την ιστορική πραγματικότητα συχνά με τρόπο ελλιπή, παρακάμπτοντας την πολυσημία των πολιτικών και ιδεολογικών τοποθετήσεων που εκφράστηκαν στον πολιτικό λόγο. Οι νέοι ταξικοί συσχετισμοί που πραγματοποιούνταν στην πορεία του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας σε ένα ευρωπαϊκό αστικό κράτος, δεν έγιναν αντιληπτοί παρά ως ένα συμφυρμός ιδεολογικών σχημάτων και δράσεων που προκαλούσαν αμηχανία και αντιπαλότητες. Η πολιτική διελκυστίνδα δεν επέτρεψε στους «δημοκρατικούς» να διαχειριστούν ιδεολογικά την κοινοβουλευτική εμπειρία του παρόντος και την παρακαταθήκη του συγκρουσιακού παρελθόντος. Αν ο βενιζελικός τύπος αισιοδοξούσε και ευαγγελιζόταν στην εκπνοή της τετραετίας «*μια άλλη Ελλάδα*» – όπου οι αναφορές στο πρόσφατο επαχθές παρελθόν θα λειτουργούσαν ως αποδείξεις για το έργο της κυβέρνησης - , ο αντιβενιζελικός τύπος διχογνωμούσε. Προετοιμαζόταν για την αντεπίθεση.

Από τις αρχές του 1930 παρατηρείται έντονη αντίδραση από όλες τις τάσεις της αντιπολίτευσης και του τύπου. Το αποκορύφωμα των συγκρούσεων σημειώθηκε κατά τα έτη 1931 – 1932. Σκάνδαλα έλαβαν τεράστιες διαστάσεις στον τύπο, τα δάνεια φαίνονταν να μην έχουν επενδυθεί ορθά και τα παραγωγικά έργα δεν είχαν αποδώσει ακόμη. Ο τύπος επιδόθηκε στη σκανδαλοθηρία και σε αρθρογραφία με αμετροπέπεια και φανατισμό, καλλιεργώντας έτσι κλίμα καχυποψίας και υπονομεύοντας σταδιακά τις αρχές της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, όσο και η κυβέρνηση την οποία κατηγορούσε για αυτήν την υπονόμηση. Ο Βενιζέλος χρησιμοποιούσε τον φιλικό τύπο για να απαντήσει στις επικρίσεις αλλά και για να κοινολογήσει απόψεις του. Οι αντιδράσεις, εκ των πραγμάτων, προέρχονταν

πρωτίστως από τον τύπο ο οποίος είχε εγκαινιάσει ένα δημόσιο διάλογο κυβερνητικών και αντικυβερνητικών και δευτερευόντως από την Βουλή.

Ο τύπος ασχολήθηκε με όλα τα θέματα της επεισοδιακής καθημερινότητας και της πολιτικής ζωής του Μεσοπολέμου. Τα κυριότερα ήταν η ολοκλήρωση του έργου της προσφυγικής αποκατάστασης, η θεμελίωση μιας νέας εξωτερικής πολιτικής, η θεσμοθέτηση της κοινωνικής πρόνοιας, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η φορολογία, η οικονομία, οι σχέσεις της κυβέρνησης με ξένους τραπεζικούς οίκους, τα πιθανά στρατιωτικά κινήματα, το πολιτειακό ζήτημα, οι εκλογικές διαδικασίες, οι συμβάσεις του ελληνικού κράτους με ξένες εταιρίες, τα σκάνδαλα και τα εσωκομματικά των βενιζελικών. Οι εφημερίδες προσπάθησαν να αποδώσουν την καθημερινότητα του μέσου Έλληνα, να αναδείξουν προβλήματα των τοπικών κοινωνιών, να διεγείρουν τον μικροαστικό πουριτανισμό και ταυτόχρονα να τέρψουν το αναγνωστικό κοινό.

Ο διαχωρισμός των εφημερίδων σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές συνιστά ένα πρακτικό και εύχρηστο, συμβατικό ίσως, σχήμα για την ανίχνευση των ιδεολογικών τάσεων και των πολιτικών νοοτροπιών. Δεν αποτυπώνει πλήρως την ευρύτητα του ιδεολογικού φάσματος της δημοκρατικής παράταξης, ιδιαίτερα μετά την διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Δεν περιλαμβάνει όλες τις αντιπολιτευτικές διαθέσεις οι οποίες μπορεί να ασκούσαν έλεγχο στην κυβέρνηση αλλά δεν ταυτίζονταν απαραίτητα με τον αντιβενιζελισμό. Κυρίαρχη εφημερίδα στον αντιβενιζελικό τύπο ήταν η Καθημερινή. Αν και τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου κάθε εφημερίδας συναρθρώνονταν με τις συγκυριακές εξελίξεις της περιόδου, η Καθημερινή, σταθερά αντιβενιζελική αλλά με φιλελεύθερες τάσεις από την ίδρυσή της (1919), δεν εξέφραζε μόνον το Λαϊκό Κόμμα αλλά και τον ευρύτερο συντηρητικό χώρο, ενώ, αντίθετα με τις άλλες αστικές εφημερίδες του αντιβενιζελισμού (Η Βραδυνή, Η Ελληνική), σπάνια κατέφευγε σε τακτικές λαϊκισμού ή κιτρινισμού. Διατηρούσε το λόγιο ύφος της και υπερέβη τις αρχές της μόνον στην περίπτωση που έπρεπε να αντιδράσει κατά του νόμου που περιόριζε τον τύπο. Η Ακρόπολις εμφανίστηκε ως δυναμική αντιπολίτευση χωρίς να ταυτιστεί εμφανώς με το Λαϊκό Κόμμα. Ακολούθησε πολλές φορές λαϊκίστικες τακτικές κυρίως όσον αφορά την αύξηση της κυκλοφορίας της (προσφορά δώρων, προικοδοτήσεις κ.ά) αλλά παρουσίαζε στον αναγνώστη της ένα πλούσιο υλικό πληροφόρησης, απόψεων και ψυχαγωγίας.

Ο αριστερός τύπος εκπροσωπείτο κυρίως από τον Ριζοσπάστη του οποίου η έκδοση διεκόπτετο κατά καιρούς από τα εκτελεστικά όργανα της κυβέρνησης. Σημειώνεται και κυκλοφορία διαφόρων αριστερών εφημερίδων που πρόσκεινται σε σοσιαλιστικές ή αρχαιομαρξιστικές ομάδες (Σοσιαλιστική Σημαία, Πάλη των Τάξεων). Ο Ριζοσπάστης τηρούσε μια σταθερή ερμηνεία της πολιτικής που πήγαζε από τις ιδεολογικές αρχές του μαρξισμού-λενινισμού. Είχε εντοπίσει το κλίμα της αντιπαράθεσης και τις βλέψεις των κυριάρχων παρατάξεων, την αγωνία των βενιζελικών να διατηρήσουν τα στρατιωτικά τους ερείσματα και την προσδοκία των μοναρχικών να περιορίσουν τους αντιπάλους τους και να επικρατήσουν στο στράτευμα. Οι συλλήψεις εργατών και τα περιοριστικά μέτρα κατά των εργατικών συνδικάτων ήταν μια πραγματικότητα αντιδημοκρατισμού, την οποία μόνο ο Ριζοσπάστης κατήγγειλε απροκάλυπτα. Πάντοτε επιθετικός προς την κυβέρνηση σε όποιο θέμα αφορούσε λαϊκές κινητοποιήσεις, ο Ριζοσπάστης υποστήριξε κάθε απεργία. Ωστόσο, παρά την αντικομμουνιστική δράση που οργάνωσαν βενιζελογενείς παράγοντες από το 1924, ο αντιβενιζελικός τύπος κατηγορούσε ευθέως τους Φιλελεύθερους για υπόθαλψη των κομμουνιστών. Η παρουσία των ξένων εταιριών στα έργα του ελληνικού δημοσίου ερμηνεύονταν ως μια ακόμα δικτατορία του κεφαλαίου με την κυβερνητική αρωγή. Ιδιαίτερες αναφορές δεν παρατηρούνται σε ζητήματα όπως η ψήφος των γυναικών. Αυτό δεν αποτελεί αντίφαση προς τις ιδεολογικές αρχές του κόμματος που εκπροσωπούσε η συγκεκριμένη εφημερίδα, γιατί την εποχή εκείνη το ΚΚΕ είχε υπαγάγει τους γυναικείους αγώνες στους ευρύτερους κοινωνικούς αγώνες. Οι πρόσφυγες αντιμετώπιζονταν ως ένα μέρος του προλεταριάτου των πόλεων, αποτέλεσμα του ιμπεριαλισμού της Αντάντ.

Ιδιαίτερα έντονη ήταν η κριτική του Ριζοσπάστη προς την κυβέρνηση όταν αφορούσε σε νομοθετήματα, όπως το «Ιδιώνυμο αδίκημα». Η απρόσκοπτη δυνατότητα της πολιτικής επιλογής κρίθηκε απαραίτητη προϋπόθεση σε μια δημοκρατική πολιτεία, την ίδια στιγμή που η κορωνίδα του συντηρητικού αστικού τύπου, η Καθημερινή θεωρούσε ανεπαρκή αυτόν το νόμο για τον περιορισμό της «αντεθνικής και αντικαθεστωτικής» δράσης των κομμουνιστών. Τον Αύγουστο του 1931 η πίεση που είχε υποστεί η συγκεκριμένη αριστερή εφημερίδα την οδήγησε σε τακτικές που ομοίαζαν με αυτές του αστικού τύπου, καθώς πρόβαλε και εκμεταλλεύθηκε, για να καταγγείλει την αστική ηθική, ένα περιστατικό ιδιωτικού βίου Φιλελεύθερου πολιτευτή και μάλιστα μετά την ψήφιση νόμου για την προστασία

της προσωπικής ζωής. Πάνω από ένα μήνα τα πρωτοσέλιδα με τους λαϊκούς αγώνες και τις προκηρύξεις αντικατέστησε ένα σκανδαλολογικό υλικό, ασυνήθιστο για τον Ριζοσπάστη.

Αστοί και αριστεροί δημοσιογράφοι αντιμετώπισαν την κυβέρνηση ως «τυρρανίδα», ονομάζοντάς την είτε *καπιταλιστική τυρρανίδα*, είτε *βενιζελική*. Σε αυτήν την άσκηση εξουσίας είχαν να αντιτάξουν μόνον τη γραφή τους. Ο τύπος λειτουργούσε με τόση αυτοπεποίθηση ώστε να απαξιώνονται συχνά οι πολιτικοί αντίπαλοι της κυβέρνησης, θεωρούμενοι ως αδύναμοι να υπερασπιστούν τη δημοκρατία και τους εκλογείς που τους ανέδειξαν.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο αστικός τύπος είχε πλέον εδραιωθεί ως οικονομική επιχείρηση. Οι εκδότες-επιχειρηματίες, βελτιώνοντας τυπογραφικά τις εκδόσεις, προσδοκούσαν μεγάλη κυκλοφορία και ανάλογα κέρδη, καταφεύγοντας συχνά στον αθέμιτο ανταγωνισμό. Η μείωση ενίοτε της ποιότητας της πληροφόρησης δεν επηρέασε το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού και οι πωλήσεις αυξάνονταν. Αυτό το στοιχείο οικονομικής φιλελευθεροποίησης μετέτρεψε την εφημερίδα από ιδεολογικό φορέα της νεωτερικότητας και σε επιχειρηματικό προϊόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας τακτικής ήταν η Ακρόπολις.

Από το 1930 η αντιπαράθεση με τον τύπο φαινόταν άνιση για τον Βενιζέλο. Τα φύλλα που ήλεγχε η αντιπολίτευση υπερτερούσαν αριθμητικά. Δημοσιογράφοι που κατείχαν αποτελεσματικά την πειστική γραφή είχαν ενταχθεί στην αντιπολίτευση. Ο Βενιζέλος είχε ξεκινήσει έναν ακήρυχτο πόλεμο με τον τύπο ο οποίος εξέφραζε τη διάθεση να προσδιορίσει την σχέση του με αυτόν προσωπικά και λιγότερο με την παράταξη των Φιλελευθέρων γενικότερα. Αν και ο πρωθυπουργός ήταν σε όλη του την πορεία ένας πολιτικός που τον «έτρεφε» η πολεμική, σαν να είχε «ανάγκη» από έναν αντίπαλο για να μάχεται κατά τινος, στη συγκεκριμένη φάση, ο αντίπαλος αυτός, με τη μορφή του τύπου, έδειχνε ισχυρότερος, καθώς «ενισχυόταν» από την ίδια την ανάγκη του Βενιζέλου να μελετά επισταμένως όλα σχεδόν τα έντυπα και να επηρεάζεται από τα γραφόμενα. Σε αντίθεση με προηγούμενες κυβερνήσεις του, η αδυναμία του Βενιζέλου, να ελέγχει τα στελέχη του κόμματος, αλλά κυρίως να ελέγχει τους εκδότες, ήταν κάτι που τον ανησυχούσε πολύ. Από την αρχή του 1929 αναζητούσε έναν τρόπο να ελέγχει όχι μόνον το ύφος και τη γλώσσα των δημοσιογράφων, αλλά και το περιεχόμενο των άρθρων τους. Με αυτό το σκεπτικό

προτάθηκε ο «περί τύπου και εξυβρίσεως νόμος», ένα νομοθέτημα κατά της ελευθεροτυπίας. Οι περιορισμοί αφορούσαν όλα τα έντυπα μέσα και οι αντιδράσεις ήταν έντονες και συντονισμένες. Ακόμα και οι πιο συντηρηρητικές εφημερίδες προέτρεπαν όλους τους εργαζόμενους στα έντυπα σε κήρυξη απεργιών. Η δυσφορία του τύπου ήταν ανάλογη της δυσφορίας της κυβέρνησης απέναντί του. Η πόλωση είχε κορυφωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η επιστροφή στις δημοκρατικές αρχές και στον διάλογο να φαίνεται ανεφάρμοστη. Ο αστικός τύπος είχε ζητήσει επανειλημμένα τον περιορισμό του Ριζοσπάστη, αλλά τα κυβερνητικά νομοσχέδια έθιγαν πλέον και το δικό του βήμα.

Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες του 1931 έχοντας επίγνωση της ισχύος τους και της επίδρασης που είχαν τα δημοσιεύματα και στον ίδιο τον πρωθυπουργό, επικρίνουν, ειρωνεύονται, καταγγέλλουν. Εμφανίζονται ενίοτε ως η μόνη αντιπολίτευση του αστικού χώρου, υποσκελίζοντας το Λαϊκό Κόμμα και τους βενιζελογενείς αρχηγούς. Η ευθύνη για το αρνητικό κλίμα εις βάρος της κυβέρνησης αποδίδεται κυρίως σε αυτό που οι δημοσιογράφοι της αντιπολίτευσης αντιλαμβάνονταν πάντοτε ως εγωκεντρική διάθεση του Βενιζέλου. Την εποχή που η Ελλάδα, στην αρνητική συγκυρία μιας διεθνούς κρίσης, μαστιζόταν από πάσης φύσεως σοβαρά προβλήματα, ο δημόσιος βίος κυριαρχείτο από τις διαθέσεις του τύπου. Η τακτική και το ύφος της πλειοψηφίας των εφημερίδων όλων των πολιτικών αποχρώσεων είχε απαντητικό χαρακτήρα, σαν να κινούσαν έναν δημόσιο διάλογο με κεντρικό άξονα το πρόσωπο του Βενιζέλου.

Το Λαϊκό Κόμμα απέκτησε κατά τη διάρκεια της τετραετίας απροσδόκητα δημοσιογραφικά ερείσματα. Οι φιλικές του εφημερίδες πολλαπλασιάστηκαν σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και περιφέρεια. Νέες εκδόσεις (Η Ελληνική, Ελευθερος Άνθρωπος) ή επανεκδόσεις παλιότερων εντύπων (Ακρόπολις) υποστήριζαν ένθερμα την ανατροπή της κυβέρνησης Βενιζέλου. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες επεδίωκαν να εκμαιεύουν επιθετικές δηλώσεις των παλιών βενιζελικών στελεχών εναντίον της κυβέρνησης. Δημοσίευαν τις απόψεις τους και ταυτίζονταν με αυτές ή τις προσάρμοζαν στη δική τους αντιπολιτευτική γραμμή, ώστε να τις σχολιάσουν κατά το δοκούν. Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής αποδείκνυαν στους αναγνώστες τους την αποδόμηση του βενιζελισμού και συνέβαλαν σε αυτήν. Οι επικρίσεις μερίδας του αντιβενιζελικού τύπου είχαν στραφεί αρχικά και κατά του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, του Παναγή Τσαλδάρη, τον οποίο μέμφονταν για

πολιτική ανυπαρξία και θεωρούσαν την μετριοπάθεια με την οποία εκφραζόταν ο συγκεκριμένος πολιτικός αδυναμία αντιμετώπισης του Βενιζέλου. Μετά το 1930, οι εφημερίδες που πρόσκεινταν στο Λαϊκό Κόμμα επιδίδονταν σε προσπάθειες εντυπωσιασμού προκειμένου να πείσουν τους αναγνώστες τους για την απήχηση του Παναγή Τσαλδάρη. Είναι προφανές ότι το Λαϊκό Κόμμα χρησιμοποιούσε την πληθώρα των έντυπων μέσων που το υποστήριζαν ή αντιμάχονταν τον Βενιζέλο χωρίς να καταδικάζουν συλλήβδην τον αστικό πολιτικό κόσμο, για να ανανεώσει, σε αντίστιξη με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον αρχηγό του, την εικόνα του προς τους εκλογείς και για να προβάλει τη δυνατότητά του να διαχειριστεί εκείνο τα προβλήματα αποτελεσματικότερα. Πάντως, οι αντιπολιτευτικές απόψεις που εκφράστηκαν μέσω του τύπου και συνέκλιναν με τις θέσεις του Λαϊκού Κόμματος δεν συνεπάγονταν τον έλεγχο όλων των αντιπολιτευτικών τάσεων από το Λαϊκό Κόμμα.

Η κριτική του αντιπολιτευόμενου τύπου γινόταν εντονότερη, έως και ακραία, όταν τα αποτήματα και οι αστοχίες της κυβέρνησης έφταναν στο σημείο να παρελκύουν το αναπτυξιακό πρόγραμμα. Η υποστήριξη των διεκδικήσεων των μεσαίων επαγγελματικών τάξεων και των αγροτών συναντάται συχνά στα καθημερινά φύλλα, χωρίς να συνεπάγεται διάθεση ανατροπής του αστικού καθεστώτος. Ζητήματα, όπως η ηλεκτροδότηση και η υδροδότηση της πρωτεύουσας που είχαν αναλάβει ξένες εταιρίες προβάλλονταν τακτικά προκειμένου να καταγγελθούν οι ασύμφορες συμβάσεις του ελληνικού δημοσίου με ξένους οικονομικούς παράγοντες. Η Καθημερινή, η Ακρόπολις, ο Ελευθερος Άνθρωπος είναι τρεις από τις αρκετές εκδόσεις που ασχολούνταν καθημερινά με τις «επάρατες εταιρίες». Το θέμα είχε, επιπλέον, ενδιαφέρον καθώς έδινε δυνατότητες αποκάλυψης σκανδάλων σχετικών με τη διαχείριση της δημόσιας περιουσίας. Οι εφημερίδες επιζητούσαν περισσότερο να γίνουν μέρος της καθημερινότητας του μεσοαστού και μικροαστού Έλληνα, του οποίου απειλείτο η υλική βάση, παρά να τον προτρέψουν σε πολιτικές ανατροπές. Αυτό που πραγματικά απειλούσε η δράση του τύπου ήταν η εύθραυστη αβασίλευτη δημοκρατία.

Το πρωθυπουργικό περιβάλλον αποτέλεσε έναν ακόμη στόχο επίθεσης της έντυπης αντιπολίτευσης, καθώς είχε θεωρηθεί ότι συγκεκριμένες ομάδες πολιτικών και στρατιωτικών επενεργούσαν στις αποφάσεις και τις τακτικές του πρωθυπουργού. Υπευθυνότητα, όμως, καταλογιζόταν πάντοτε στον Βενιζέλο. Με αφορμή

συναλλαγές δανειακού χαρακτήρα του ελληνικού δημοσίου με ξένους τραπεζικούς οίκους, ο αντικυβερνητικός τύπος ξεκίνησε αποκαλύψεις για τις αντιθέσεις εντός της βενιζελικής παράταξης θεμελιώνοντας ένα ακόμη επιχείρημα για τη διαφθορά των Φιλελευθέρων. Οι εσωκομματικές διενέξεις των Φιλελευθέρων ενδιέφεραν τον αντιπολιτευόμενο τύπο όσο και η αποκάλυψη σκανδάλων. Είναι γεγονός ότι οι πανταχόθεν πιέσεις δεν άφηναν στους Φιλελεύθερους πολλά περιθώρια ψύχραιμης διαχείρισης. Ζητούμενο των περισσότερων αντιπολιτευόμενων εφημερίδων ήταν τα κυβερνητικά ατοπήματα να εμφανίζονται ως κινήσεις μεθοδευμένης καταστροφής και τα ίδια τα στελέχη της κυβέρνησης ως επωφελούμενα από την καταστροφή. Η δριμεία αντιπολίτευση του τύπου προκαλούσε σπασμωδικές αντιδράσεις στο βενιζελικό στρατόπεδο.

Η αναβάθμιση ακόμη και των, συγκριτικά, ασήμαντων ή ελάχιστων σημασίας θεμάτων σε μείζονα εξελίχθηκε σε πάγια τακτική του αντιπολιτευόμενου τύπου. Σε αυτό το πλαίσιο ακόμη και λογιστικά λάθη μετατρέπονταν σε καταχρήσεις, ενώ η παραίτηση του Π. Κοντουριώτη από το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα πίεσης του Βενιζέλου για να ανέλθει ο ίδιος στο ύπατο αξίωμα. Ιδιαίτερα για ό,τι σχετιζόταν με την κινητικότητα των στρατιωτικών, ο αντιπολιτευόμενος τύπος τηρούσε σε μεγάλο βαθμό επικριτική στάση απέναντί τους, ενώ ο βενιζελικός πρόβαλλε τακτικά «τα στρατιωτικά επιτεύγματά τους» κατά το παρελθόν. Μάλιστα, δημοσιεύονταν πληροφορίες για επίδοξους κινηματίες και κινήματα, τα οποία αποσοβήθηκαν την τελευταία στιγμή. Σε μια ευρωπαϊκή πραγματικότητα όπου ολοκληρωτικά καθεστώτα έτειναν να κυριαρχούν, η ελληνική δημοκρατία αντιπροσωπευόταν και από πολιτικούς και πολιτευτές οι οποίοι δήλωναν απερίφραστα την αγωνία τους για την δυνατότητα του κοινοβουλευτισμού να επικρατήσει έναντι της στρατοκρατίας. Μερίδα του ελληνικού τύπου των αστικών κομμάτων (π.χ. Η Βραδυνή) πρόβαλλε τα «επιτεύγματα» του φασιστικού καθεστώτος της Ιταλίας, καθώς παραγωγικοί τομείς και η φαινομενική «ευρυθμία» τέτοιων καθεστώτων κολάκευαν τον ατομισμό της μικροαστικής κουλτούρας του μέσου αναγνώστη.

Ο τύπος είχε ακόμη περισσότερη ισχύ μετά το 1930. Προέβαινε σε πολιτικές και κοινωνικές κριτικές, ήλεγχε το έργο της εκτελεστικής εξουσίας, διατύπωνε γνώμες για τις αποφάσεις της νομοθετικής εξουσίας. Κατέστη εν τοις

πράγμασι «τέταρτη εξουσία». Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, ως σημαντικοί φορείς της διαδικασίας διαμόρφωσης αξιών και προτύπων υποδαυλίζουν συστηματικά την επικράτηση ενός κλίματος «ηθικού ελέγχου» στην κοινωνία. Διατηρώντας μια αμφίδρομη σχέση με το αναγνωστικό κοινό, ο τύπος ενημέρωνε, επέβαλε απόψεις, το ευαρεστούσε και ενίοτε το προβλημάτιζε. Ο πολιτικός διαχωρισμός των εφημερίδων διαμόρφωσε ομάδες αναγνωστών με βάση την προτίμηση σε μία εφημερίδα και την απόρριψη της αντίπαλης. Έτσι, για παράδειγμα, ο τακτικός αναγνώστης του Ελευθέρου Βήματος δεν θα αγόραζε την Καθημερινή και το αντίστροφο.

Η στάση που θα διαμόρφωνε η κοινή γνώμη σχετικά με ένα γεγονός που αναπαριστούσαν τα δημοσιογραφικά φύλλα βασιζόταν σημαντικά στο βαθμό της επιφανόμενης πληρότητας, της εγκυρότητας και της σαφήνειας των σχετικών πληροφοριών. Οι περισσότερες εφημερίδες του Μεσοπολέμου, καλλιεργώντας έναν ανταγωνισμό εμπορικού προϊόντος, είχαν προσθέσει στην αντιπαράθεσή τους και το στοιχείο της ταχύτητας της μετάδοσης της είδησης. Η είδηση, ανάλογα με τη σημασία που ήθελε να της αποδώσει ο αρχισυντάκτης, εμφανιζόταν είτε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, είτε στην έκτη σελίδα. Και στις δύο περιπτώσεις ήταν εύκολα προσβάσιμη χωρίς να αγοραστεί το έντυπο. Ωστόσο, οι λεπτομέρειες ενός εντυπωσιακού γεγονότος, κοινωνικού ή πολιτικού, τοποθετούνταν συνήθως στις έσω σελίδες. Άλλες ειδήσεις τονίζονταν περισσότερο και άλλες λιγότερο. Η τακτική αυτή οφειλόταν στην πολιτική τάση που ακολουθούσε η κάθε εφημερίδα και είχε ως αποτέλεσμα την ταύτιση ή την σύμπλευση με συγκεκριμένη πολιτική παράταξη. Ο ελληνικός τύπος ο οποίος είχε άλλοτε συντελέσει στην ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και στην επίτευξη της κοινωνικής ισορροπίας, στη συγκεκριμένη περίοδο συνετέλεσε σταδιακά και, ίσως, ενίοτε ασύνειδα ή αντανάκλαστικά στην υποβάθμιση της δημοκρατίας και καθόρισε σημαντικά την ποιότητα των θεσμών. Λειτούργησε εν τέλει ως καθοριστικός παράγοντας της πολιτικής ζωής.

Ταυτόχρονα, ο τύπος υπέστη περιορισμούς και αντιμετώπισε δυναμικά τις πρώτες προσπάθειες ελέγχου του από την εκτελεστική εξουσία. Ο έλεγχος του τύπου εν μέσω κοινοβουλευτισμού και αβασίλευτης δημοκρατίας φαίνεται κατ'

αρχάς παράδοξο γεγονός. Πρέπει, όμως να συνυπολογιστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας για να ερμηνευθεί αυτή η στάση της εκτελεστικής εξουσίας απέναντι στην ελευθερία της έκφρασης. Ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε παραδεχτεί στη Βουλή των Ελλήνων ότι σχεδόν από την αρχή της συγκεκριμένης πρωθυπουργικής του θητείας προβληματιζόταν σχετικά με την λειτουργία του τύπου και αναζητούσε τρόπους για τον «εκσυγχρονισμό» των νομοθετημάτων για τον τύπο.

Το πολιτικό διακύβευμα της τετραετίας 1928-1932 συνοψίζεται στον αστικό μετασχηματισμό του υπάρχοντος κράτους προς τα δυτικά πρότυπα. Το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού εφαρμόζεται στο ελληνικό κράτος για πρώτη φορά χωρίς τις δεσμεύσεις του αλυτρωτισμού. Το φιλόδοξο έργο της κυβέρνησης προσέκρουσε στη διεθνή οικονομική κρίση. Οι επιπτώσεις της έγιναν αισθητές στην Ελλάδα από τον Σεπτέμβριο του 1930, ιδιαίτερα μετά την εγκατάλειψη του «χρυσού κανόνα» από την Αγγλία, γεγονός που επηρέασε άμεσα το ελληνικό εθνικό νόμισμα και τη ρευστότητα της ελληνικής αγοράς. Η αναπόδραστη πτώχευση προήλθε κυρίως από την υπερεπένδυση σε παραγωγικές δομές και έργα που δεν είχαν προλάβει να αποδώσουν.

Ωστόσο, ο τύπος δεν υπολόγισε αυτό το δεδομένο και είχε ήδη από τις αρχές του 1930 αρχίσει μία εκστρατεία προσωπικής σπίλωσης του Βενιζέλου και αποδόμησης της κυβερνητικής του πρότασης. Η οικονομική κρίση ενίσχυσε την αντιπολιτευτική διάθεση του τύπου, ενώ, παράλληλα, έφερε την κυβέρνηση αντιμέτωπη με τη δυσαρέσκεια των εργαζομένων. Αν και η κυβέρνηση διέθετε έντυπη υποστήριξη από το λεγόμενο «συγκρότημα Λαμπράκη», η πληθώρα των εφημερίδων που την κατέκριναν καθημερινά ήταν ασυναγώνιστη. Η σφοδρή αντιπολιτευτική τακτική (κατ' άλλους δημαγωγία) ενισχύθηκε ιδιαίτερα από την μεγιστοποίηση προβολής ορισμένων κρατικών οικονομικών ατασθαλιών. Η έκρηξη της σκανδαλοθηρίας ταλαιπώρησε το δημόσιο βίο σε μία εποχή κατά την οποία η αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων προϋπέθετε ένα κλίμα συναίνεσης και δημιουργικών αντιθέσεων. Ο τύπος, περισσότερο πλέον ως οικονομική επιχείρηση και λιγότερο ως ιδεολογικός φορέας, καθόριζε τα πολιτικά δρώμενα, κάτι που είχε γίνει αντιληπτό από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το νομοσχέδιο «περί τύπου» προτάθηκε ως χρυσή τομή ανάμεσα στην ελευθεροτυπία και τις

ποικιλόμορφες καταχρήσεις του που συναντώνται στις στήλες των καθημερινών εφημερίδων της περιόδου. Οι σφοδρές αντιδράσεις ήταν αναμενόμενες και η οξύτητά τους μεταφέρθηκε αρκετές φορές στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Μέσα σε αυτήν την τετραετία ο αδρανοποιημένος αντιβενιζελισμός ανανεώθηκε. Όσον αφορά στις βενιζελογενείς ομάδες, ο έλεγχος του κυβερνητικού έργου τους έδωσε τη δυνατότητα να αυτοπροσδιοριστούν. Όσον αφορά στο Λαϊκό Κόμμα ανασυγκροτήθηκε με την επικουρία του τύπου, ασκώντας συνεχή προπαγάνδα αλλά χωρίς να αρθρώνεται απαραίτητα ένας συνεκτικός και συγκροτημένος πολιτικός λόγος. Ο τύπος που πρόσκειται στον αντιβενιζελισμό διαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό αυτόν τον πολιτικό λόγο. Μέσα από τις εφημερίδες επιβεβαιώνεται συχνά η άποψη ότι ο αντιβενιζελισμός αντιπροσωπεύει την αρχή της άρνησης και υπάρχει *«για να αποκρίνεται όχι, κάθε φορά που ο βενιζελισμός θέτει κάποιο ναι»*. Οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας αντανακλώνται αναπόφευκτα στον τύπο που αποτελεί εργαλείο παρατήρησης και σύνθεσης στην αφήγηση του παρελθόντος.

Η ήττα του 1922 και οι συνέπειές της είχαν επαναπροσδιορίσει την ελληνική κοινωνία αφήνοντας το αποτύπωμά τους σε βάθος χρόνου. Αποτέλεσαν όμως και την αφετηρία νέων εθνικών επιδιώξεων στην εξωτερική πολιτική. Η κυβέρνηση οργάνωσε μια στρατηγική κατοχύρωσης της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας και τελικά της παγίωσης της θέσης της στη διεθνή νομιμότητα και την επισφαλή παγκόσμια ειρήνη. Η νέα πραγματικότητα της Ευρώπης αντιμετωπίστηκε με διαλλακτικότητα κατά τον βενιζελικό τύπο, με ενδοτισμό κατά τον αντιπολιτευόμενο. Οι διακρατικές συμφωνίες του Βενιζέλου δεν έγιναν δεκτές με ενθουσιασμό από τον τύπο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που θίγονταν ζητήματα «αλύτρωτων αδελφών», όπως το Δωδεκανησιακό και το Κυπριακό. Ο φιλοκυβερνητικός τύπος προετοίμαζε το έδαφος για τις συμφωνίες διακήρυσσοντας ως επιτυχία της κυβέρνησης να κερδίσει τη φιλειρηνική διάθεση της φασιστικής Ιταλίας. Έκαναν, μάλιστα, χρήση διάφορων γεγονότων προς την ερμηνεία που εξυπηρετούσε την καλλιέργεια θετικής προδιάθεσης της κοινής γνώμης απέναντι στις συμφωνίες με τα γειτονικά κράτη. Η υπονόμηση της διαπραγματευτικής ικανότητας του Βενιζέλου ήταν ένας άρρητος, αλλά βασικός στόχος του αντιπολιτευόμενου τύπου σε αυτή τη φάση. Όσο, όμως, ο

φιλοκυβερνητικός τύπος διαφήμιζε το πανευρωπαϊκό κύρος του αρχηγού των Φιλελευθέρων, τόσο η αντιπολίτευση αμφισβητούσε τα αποτελέσματα των διπλωματικών του ενεργειών. Τηρούσε γενικά αντιφατική στάση, χωρίς ενίοτε και να διαφωνεί ρητά με τα βασικά σημεία της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήταν από τα σημαντικά έργα της κυβέρνησης με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Ο τύπος προσέγγισε ορισμένες κυρίως πτυχές του εκπαιδευτικού έργου. Οι συνθήκες του σχολικού περιβάλλοντος ως σταθερό δεδομένο ενδιέφεραν τον τύπο περισσότερο από τους κοινωνικούς στόχους του νέου εκπαιδευτικού προγράμματος. Αν και η κυβέρνηση δέχτηκε κριτική για το εκπαιδευτικό της έργο, δεν παρουσιάστηκαν συγκεκριμένες λύσεις στα προβλήματα των μαθητών. Οι πιο δημοφιλείς αστικές εφημερίδες, όπως η Ακρόπολις και η Καθημερινή, έδιναν έμφαση στα επί μέρους ζητήματα της εκπαίδευσης και δεν προβληματίστηκαν ιδιαίτερα σε σχέση με τον ιδεολογικό χαρακτήρα του νέου προγράμματος. Όσον αφορά στο φοιτητικό κίνημα η κριτική του τύπου είχε δύο αποδέκτες, τους φοιτητές και την κυβέρνηση. Οι επικρίσεις προς τους φοιτητές απέρρεαν από τον συντηρητισμό των αστικών εφημερίδων, καθώς η όποια κινητοποίηση ήταν ταυτισμένη με την επιρροή των κομμουνιστών στους φοιτητικούς κύκλους. Η κυβέρνηση παρουσιαζόταν ανίσχυρη ενώπιον της αντίδρασης των φοιτητών. Η αντιμετώπιση του κινήματος κρίθηκε από τον τύπο άλλοτε «αναποτελεσματική», άλλοτε «αμήχανη». Ο «φιλελευθερισμός» της κυβέρνησης αμφισβητήθηκε. Ο φιλελευθερισμός σε αυτήν την περίπτωση αναφερόταν στην έννοια του όρου, όπως τον αντιλαμβάνονταν τότε, χωρίς ιδιαίτερες οικονομικές προεκτάσεις. Ο όρος αφορούσε στις βασικές ελευθερίες του ατόμου οι οποίες κατεξοχήν παραβιάζονταν εγκαινιάζοντας την ταύτιση του φιλελευθερισμού με την αστικοποίηση. Από τις σελίδες του τύπου προβλήθηκε περισσότερο η μέριμνα για την εκπαίδευση και λιγότερο η όποια ιδεολογική διάσταση κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Αλλωστε, ο αστικός χαρακτήρας της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δεν άφηνε επί της ουσίας πολλά περιθώρια αντεκλήσεων.

Περισσότερο ενδιαφέρον έδειξε ο αστικός τύπος για το ζήτημα της διεκδίκησης της γυναικείας ψήφου. Ήταν γνωστή στον τύπο η προδιάθεση του Βενιζέλου υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων. Η σάτιρα και οι γελοιογραφίες κυριάρχησαν σε αυτήν την περίπτωση, καθώς η δύναμη της εικόνας καθιστούσε αυτή τη μορφή σχολιασμού πιο εύληπτη και άμεση για το κοινό. Ο ημερήσιος τύπος

αντιμετώπισε το ζήτημα με διαφορετικούς τρόπους και όχι απαραίτητα κινούμενος από την τάση του κόμματος που στήριζε η κάθε εφημερίδα. Παρατηρείται μία συμπίεση του παραδοσιακού ρόλου της γυναίκας με την χριστιανική ηθική. Επομένως, οτιδήποτε αναφερόταν σε αυτήν, προκαλούσε με αξιωματικό τρόπο τον σεβασμό της πλειοψηφίας των Ελλήνων του Μεσοπολέμου. Τούτο δεν σημαίνει ότι, παράλληλα, σε μια μερίδα τους δεν προσείλκυαν το ενδιαφέρον οι σκανδαλοθηρικές ερωτικές ιστορίες από το Παρίσι και το Χόλλυγουντ, που γέμιζαν τα φύλλα και τις πρώτες σελίδες του αστικού τύπου. Οι περισσότερες εφημερίδες του λεγόμενου συντηρητικού χώρου αντιμετώπιζαν τη γυναικεία ψήφο ως αφορμή ευθυμογραφήματος. Το εκτελεστικό διάταγμα (Ν.Δ. 152/30) που υπογράφηκε, δηλωτικό των νοοτροπιών, παραχωρούσε στις γυναίκες το δικαίωμα του εκλέγειν με πολλούς περιορισμούς αλλ'όχι του εκλέγεσθαι.

Οι συχνά αξιοσημείωτες αντιφάσεις του αστικού τύπου υποδηλώνονται στη διάθεση των συντακτών να ικανοποιήσουν κάθε ομάδα της ελληνικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα από το 1930 και εξής, με την έκδοση πολυσέλιδων φύλλων καθημερινών εφημερίδων ποικίλης ύλης, οι δημοσιογράφοι αποτυπώνουν επιφανειακά αρκετές παραμέτρους της ελληνικής κοινωνίας. Βέβαια, το γλαφυρό και ζωντανό ύφος των αρθρογράφων προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη της εποχής, ο οποίος περιμένει να ενημερωθεί, αλλά και να ψυχαγωγηθεί χωρίς να προβληματιστεί ιδιαίτερα. Άλλωστε, η εφημερίδα αποτελούσε το μόνο μέσον ενημέρωσης και διασκέδασης προσβάσιμο σε όλα τα οικονομικά στρώματα.

Οι κρατικοί λειτουργοί παρείχαν αφορμές για αρνητική κριτική, αλλά η ευθύνη για τη μετατροπή της πολιτικής δημοσιογραφίας σε σκανδαλολογία και «κιτρινισμό» ήταν κυρίως του τύπου. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, δεν έπαιρνε αποστάσεις από τα σκάνδαλα και τις αναπαραστάσεις τους στον τύπο. Εμπλεκόταν έμμεσα, κυρίως για να υποστηρίξει τους συνεργάτες του, δίνοντας στην κοινή γνώμη την εντύπωση ότι οι ατασθαλίες γίνονταν εν γνώσει του. Όταν οι εξελίξεις στη διεθνή οικονομία επηρέασαν την ελληνική οικονομία με επιπτώσεις στη λαϊκή βάση, στην αξιοπιστία του εθνικού νομίσματος και στις δανειακές σχέσεις της Ελλάδας, οι εφημερίδες κατέκριναν την κυβέρνηση για αστοχία στο οικονομικό της πρόγραμμα, σπατάλες και έλλειψη κοινωνικής μέριμνας για τους οικονομικά ασθενέστερους. Σε ορισμένες περιπτώσεις προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν την κρίση και να προτείνουν λύσεις με την αρωγή ειδικών. Η τακτική αναμονής των συμπολιτευόμενων

εφημερίδων υποδήλωνε τη διάχυτη ανασφάλεια και τη συναίσθηση της κατάστασης εκ μέρους των συντακτών.

Στην ανακοίνωση του «Προγράμματος Βαρβαρέσου» οι εφημερίδες όλων των πολιτικών αποχρώσεων αντέδρασαν ποικιλοτρόπως, άλλες σχεδόν μοιρολατρικά, άλλες με οργή. Με πρωτοσέλιδα άρθρα συναισθηματικά φορτισμένα, οι δημοσιογράφοι είχαν διαμορφώσει μια εικόνα δικαιολογημένης λαϊκής αντίδρασης, με παράλληλη αποδόμηση της πολιτικής εικόνας του Βενιζέλου. Μόνον το φιλοκυβερνητικό Ελευθερον Βήμα εξέφρασε την προσδοκία ότι χάρη στα νέα μέτρα η κατάσταση θα μπορούσε να εξομαλυνθεί. Η Καθημερινή ανήγαγε την πτώχευση σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας, θεωρώντας ότι η ηθική παρακμή του πολιτικού κόσμου παραλληλιζόταν με εκείνην του τύπου και των νοοτροπιών. Τα φιλοβασιλικά έντυπα απαριθμώντας τους υπαίτιους για την οικονομική κατάρρευση της Ελλάδας υπολόγιζαν πλέον και την αβασίλευτη δημοκρατία. Η παραίτηση της βενιζελικής κυβέρνησης οφειλόταν σε σημαντικό βαθμό στην πίεση του αντιπολιτευόμενου τύπου.

Όσο το κρατικό μοντέλο που επαγγελλόταν και εφάρμοζε η κυβέρνηση περιόριζε τις δημοκρατικές ελευθερίες, τόσο οξύνονταν οι αντιδράσεις και οι κοινωνικές εντάσεις. Η ελληνική κοινωνία δεν θα απαλλασσόταν εύκολα από τη βιαιότητα και τον φανατισμό των απόψεων. Οι εκλογικές διαδικασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της τετραετίας (Γερουσιαστικές, Αυτοδιοικητικές) και μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου αναδείκνυαν αυτό το σκληρό πόλωσης. Οι δημοτικές εκλογές το καλοκαίρι του 1929 είχαν επιβεβαιώσει την απήχηση των Φιλελευθέρων στο λαό παρά την επικράτηση του Λαϊκού υποψηφίου στο Δήμο Αθηναίων. Άλλωστε η κριτική των αθηναϊκών εφημερίδων στον απερχόμενο δήμαρχο ήταν έντονη όσο και η δυσαρέσκεια των δημοτών. Οι Γερουσιαστικές εκλογές την ίδια χρονιά ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο την αυτοπεποίθηση του Βενιζέλου. Ωστόσο, από το 1930 διάφορες τοπικές επαναληπτικές εκλογές έδειξαν ότι η λαϊκή βούληση είχε αρχίσει να μετατοπίζεται. Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932 έγιναν με το σύστημα της απλής αναλογικής και τα αποτελέσματά τους αναστάτωσαν τους Φιλελευθέρους. Οι εφημερίδες παρουσίαζαν την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του λαού εν μέσω κρίσης και ταυτόχρονα ενίσχυαν την πόλωση και κινδυνολογούσαν άμετρα στο πλαίσιο μιας τακτικής που δεν άφηνε περιθώρια συμφιλίωσης και συνεργασίας για την

αντιμετώπιση της κρίσης. Οι αντιπολιτευόμενες διέβλεπαν το τέλος της βενιζελικής κυριαρχίας. Οι προσπάθειες του Βενιζέλου για συσπείρωση του Κόμματός του πριν τις εκλογές δεν είχαν αποδώσει τα αναμενόμενα και οι ψήφοι των Φιλελευθέρων του 1928 είχαν μοιραστεί ανάμεσα στα μικρά δημοκρατικά κόμματα, τους Λαϊκούς και το Ενιαίο Μέτωπο (Κ.Κ.Ε.).

Η τετραετία του φιλόδοξου εκσυγχρονιστικού προγράμματος κατέληξε με την αρχή της αποδόμησης του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Μια σαφής εκλογική ήττα δεν είχε σημειωθεί. Ωστόσο, τα νέα δεδομένα, η αρνητική συγκυρία και σε κάποιες περιπτώσεις οι συνεργάτες του Βενιζέλου και οι δικές του αβλεψίες δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ο ρόλος του αντιπολιτευόμενου τύπου ήταν καθοριστικός σε αυτήν την εξέλιξη, ενώ, παράλληλα, νέες πολιτικές δυνάμεις είχαν αναδειχθεί και αποσπούσαν μερίδιο από την ψήφο των λαϊκών στρωμάτων. Η μεσσιανική μορφή πολιτικής που είχε αντιπροσωπεύσει άλλοτε ο Βενιζέλος, ο «χαρισματικός ηγέτης» είχε χάσει την παλιά της αίγλη. Ο βενιζελισμός με τα δυναμικά εθνικά προτάγματα των προηγούμενων δεκαετιών και το πρόγραμμα της τετραετίας απειλείτο πλέον από το άλλοτε «άνευρο» Λαϊκό Κόμμα που αποκτούσε σαφή ερείσματα στον λαό και κυρίως στον τύπο. Σε αυτό το ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο, τα δημοσιογραφικά φύλλα αξιολογούσαν βάσει των διαμορφούμενων ιδεολογικών τους θέσεων τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές και τις αντιπαραθέσεις προβάλλοντας όψεις της κρίσιμης πραγματικότητας της περιόδου.

Πηγές

Αδημοσίευτες Πηγές

- Αρχείο της Βουλής – Μητρώο Βουλευτών
- Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Γερουσιαστικές Εκλογές.
- Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ.2.
- Αρχείο Πλαστήρα, Μουσείο Μπενάκη, φακ.4.(Επιστολές Παπανδρέου προς Πλαστήρα)
- Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φακ. 268.
- Πρακτικά Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Συνεδρία Η΄ (3.12.1907).
- Rumbold to Curzon. D.B.F.P., 1919-1939 : London 1972, *First Series*, v. XVIII (Nr 622).

Δημοσιευμένες Πηγές

- *Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου – Έλενας*, επιμ. Ζ. Μητσοτάκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2017.
- Αλεξ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. Ξ.Λευκοπαρίδης, Μπάυρον, Αθήνα, 1957.
- Αρχείο Π.Σ.Δέλτα, *Ελευθέριος Κ.Βενιζέλος, Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, επιμέλεια: Αλέξ. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1978
- Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, *Ν.Πλαστήρας, Εκστρατεία Ουκρανίας 1919, Κίνημα 6ης Μαρτίου 1933, Αλληλογραφία*, επιμ. Π.Α.Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2007, τ.Β΄.
- Γ. Κοντογιώργης, «Η βασιλεύομένη δημοκρατία, 1863-1923», Α΄ μέρος, στη σειρά *:Νεότερη πολιτική Ιστορία, Αρχείο ΕΡΤ*, επιμέλεια-παρουσίαση :Μ. Σακελλαρίου, 1985.
- *Αρχείον Θεοδ. Πάγκαλου*, επιμ. Θησέα Πάγκαλου, Κέδρος, Αθήνα, 1973, τ.Α΄.
- Γ.Ε.Σ./ Δ.Ι.Σ., *Το τέλος της εκστρατείας, 1922, Σύμπτυξις του Γ΄ Σώματος Στρατού*, τ. 7ος, μέρος Β΄, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1962.
- Γονατάς Στ., *Απομνημονεύματα, 1897-1957*, (αυτοέκδοση), Αθήνα, 1958.
- *Ελευθέριος Βενιζέλος, Τρεις αγορεύσεις*, πρόλογος Βύρ. Θεοδωρόπουλος, Εκδόσεις «Ευρασία», Αθήνα 2000.

- Δημαράς Αλ., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, 1895-1967*, Ερμής, Αθήνα 1990, τομ. Β΄
- *Μητρώο Πληρεξουσίων–Βουλευτών–Γερουσιαστών 1822-1935*, Βουλή των Ελλήνων /Διεύθυνση Διοικητικού, Αθήνα 1986.
- Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων (1924-1932)
- Παρασκευόπουλος Λεων., *Αναμνήσεις 1896-1920*, Αθήνα 1933, Πυρσός, τ. Β΄.
- Παπαναστασίου Αλ., *Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. Ξ.Λευκοπαρίδης, Μπάυρον, Αθήνα, 1957.
- *Επίσημα Πρακτικά της δίκης των Έξ*, Εκδόσεις «Αθήναι», Αθήνα 1976.
- Αλέξ. Σβώλος, *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, Εκδ.Αντ.Ν. Σάκκουλα –Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα – Κομοτηνή, 2008, τ.46.
- *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1933.

Τύπος

- Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, τ. Απριλίου – Μαΐου 1932, σ. 12.

- Επιθεώρησις «Εργασία», τ. 1(11.1.1930), σ.3, τ. 2 (18.1.1930), σ.3, τ.5 (8.2.1930), σσ. 22-23, τ.6 (15.2.1930), σ.3 τ.7 (22.2.1930), σ.23, τ.15 (19.4.1930), σσ. 3-5, τ.4 (25.1.1930), σ.6, τ.26 (21.1.1931), σ.3, τ.143 (25.9.1932), σσ. 1199-1200.

-Επιθεώρησις «Πειθαρχία», τ.12 (5.12.1930), σσ. 3-5, τ.13 (12.1.1930), σσ. 4-7, τ.25 (6.4.1930), σ.4, τ.34 (8.6.1930), σσ. 2-3, τ.49 (21.9.1930), σσ. 2-3, τ.38 (6.7.1930), σ.4.

- Εφημ. «Αθηναϊκά Νέα», φ.359 (26.5.1932), σ.1, φ.370 (6.6.1932), σ.1, φ.384 (20.6.1932), σ.1, τ.384 (20.6.1932), σ.1, φ.438 (13.8.1932), σ.1, τ.451 (28.8.1932), σ.1, φ.436 (11.8.1932), σ.1, φ.480 (25.9.1932), σ.1, φ.481 (26.9.1932), σ.1.

- Εφημ. «Αθηναϊκή», αρ.1332(13.3.1923) σ.3, φ.202(17.3.1927) σ.5, φ.204 (19.3.1926), σ.1, φ.205 (20.3.1927) σ.1, φ.208 (23.3.1927), σ1, φ.209 (24.3.1927) σ.1, φ.211 (26.3.1927) σ.1, φ.212 (27.3.1927) σ.1, φ.219 (3.4.1927) σ.1, φ.220(4.4.1927) σ.1, φ.230(14.4.1927) σ.1, φ.235 (19.4.1927) σ.5, φ.236 (20.4.1927) σ.1, φ.245 (30.4.1927) σ.1, φ.257(13.5.1927)σ.1, φ.258(14.5.1927)σ.1, φ.266 (22.5.1927) σ.1, φ.272 (28.5.1927) σ.1, φ.273 (1.6.1927) σ.1.

-Εφημ. «Ακρόπολις», φ.1 (27.1.1929) σ.4,6 - φ.4 (30.1.1929) σ.1, φ.65 (2.4.29) σ.7, φ. 85 (20.4.1929) σ.1, φ.102 (11.5.1929) σ.1, φ.334 (1.1.1930) σ.2, φ.336(3.1.1930) σ.7 - φ.338(5.1.1930) σ.8, φ.340 (7.1.1930) σ.8, φ.341(8.1.1930) σσ.7-8, φ.353 (20.1.1930) σ.1, φ.373 (9.2.1930) σσ.1,7, φ. 375 (11.2.1930) σ.3, φ.376 (12.2.1930)σ.1, φ. 377 (13.2.1930) σ.1., φ.379 (15.2.1930) σ.1, φ.380 (16.2.1930) σ.6, φ.382 (18.2.1930) σ.1, φ.385 (21.2.1930)σ.1, φ.388 (24.2.1930) σσ.6-7, φ. 390 (26.2.1930) σσ.1,8, φ. 513 (12.6.1930) σ.6, φ.616 (15.10.1930) σ.6, φ.632 (31.12.1930) σσ.1-8, φ.633(1.11.1930) σ.1, φ.636 (11.11.1930) σ.1, φ.644

(12.11.1930) σ.1, φ. 646 (14.11.1930), σσ.1,8, φ.647 (14.11.1930)σ.1, φ.656 (26.11.1930) σ.7, φ. 659 (29.11.1930) σ.8, φ.672 (10.12.1930) σ.1, φ.695 (4.1.1931) σ.1, φ.698 (7.1.1931) σσ.1,8, φ. 705 (12.1.1931) σ.8, φ.706 (15.1.1931) σ.1, φ. 719 (28.1.1931), σ.8 – φ.721 (30.1.1931) σσ.1,7, φ.723 (1.2.1931) σ.1, φ.774 (10.2.1931)σ.1, φ.788 (9.4.1931) σσ.1,7, φ.827 (20.5.1931) σ.1, φ.832(25.5.1931) σ.1, φ.833 (26.5.1931) σ.1, φ.840 (3.6.1931)σ.1, φ.854 (14.6.1931)σ.6, φ.875 (7.7.1931) σ.1, φ.890 (22.7.1931) σ.1, φ.924 (26.8.1931) σ.1, φ.926 (28.8.1931) σ.1, φ.927 (29.8.1931) σ.1, φ.957 (28.9.1931)σ.1, φ.962 (12.10.1931) σ.8, φ.1052 (3.1.1932)σ.8, φ.1053 (4.1.1932) σ.1, φ.1071 (22.1.1932) σ.1, φ.1074 (25.1.1931)σ.1, φ.1082 (2.2.1932) σ.1, φ.1087 (7.2.1932) σ.1, φ.1089 (9.2.1932) σσ.1,5, φ. 1098 (18.2.1932)σσ.5-6, φ. 1099 (19.2.1932) σ.1, φ.1109 (29.2.1932) σ.1, φ.1113 (4.3.1932) σ.1, φ.1132(24.3.1932)σ.1, φ.1140 (1.4.1932)σ.1, φ. 1168 (28.4.1932), σ.1 – φ.1171 (5.5.1932)σ.1, φ.1173 (6.5.1932)σ.1-1175 (13.5.1932)σ.6, φ.1181 (15.5.1932)σ.1, φ.1183(16.5.1932)σ.1- φ.1185(19.5.1932)σ.1, φ.1187 (21.5.1932) σ.3, φ.1188 (22.5.1932)σ.1, φ.1192 (26.5.1932)σ.1- φ.1197 (31.5.1932) σ.1, φ.1200 (9.6.1932)σ.1, φ.1201 (4.6.1932) σσ.1,4, φ.1203 (6.6.1932)σ.1, φ.1206 (9.6.1932) σσ.1,6, φ.1208 (11.6.1932)σ.1, φ.1210 (13.6.1932) σ.1, φ.1220 (23.6.1932)σ.1, φ.1269 (11.8.1932) σ.1, φ.1311 (24.9.1932) σ.1, φ.1314 (27.9.1932) σ.1.

- Εφημ. «Βόρειος Ελλάς» (Κοζάνη) φ. 123 (12.6.1928), σ.1.

- Εφημ. «Δημοκρατία» φ. 233 (26.8.1924) σ. 1, φ.743 (7.10.1926) σ.4, φ. 811 (15.12.1926) σ.1 –φ.813 (17.12.1926) σ.1, φ.816 (20.12.1926) σ.1, φ. 818 (22.12.1926) σ.1, φ. 846 (19.1.1927) σ.1, φ. 854 (30.1.1927) σ.1, φ. 856 (1.2.1927) σ.1, φ. 875 (19.2.1927) σ.4, φ. 876 (20.2.1927) σ. 4, φ.880 (24.2.1927) σ.1, φ.896 (13.2.1927) σ.4, φ.964 (19.5.1927) σ.4, φ. 947 (1.6.1927) σ.1, φ. 1185 (19.6.1932) σ.1.

- Εφημ. «Δημοκρατία»(Ρεθύμνης) φ.314 (5.8.1928) σ.1.

-Εφημ. «Εθνικός Κήρυξ» (Ν.Υόρκης), φ. 4815 (2.7.1928), σ.1 και φ. 4830 (17.7.1928), σ.6.

-Εφημ. «Εθνος» φ. 4567 (4.1.1927) σ.4, φ. 4590 (27.1.1927) σ.4, φ. 4708 (28.5.1927) σ.4, φ. 5101 (29.6.1928) σ.4, φ. 5131 (29.7.1928), σ.4, φ. 5141 (1.10.1928) σ.3, φ.5152 (12.10.1928) σ.6, φ. 6552 (18.8.1932) σ.1, φ. 6447 (11.8.1932) σ.1, φ. 6494 (26.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Ελευθερία» (Ιωαννίνων) φ.1115 (21.7.1928) σ.4.

-Εφημ. «Ελευθέρον Βήμα» φ. 211 (8.9.1922) σ.1, φ.214 (11.9.1922) σ.1, φ.245 (10.10.1922) σ.1, φ. 1677 (4.12.1926), σ.1, φ. 1802 (31.5.1927) σ.1, φ.1834 (25.5.1928) σ.1, φ. 1860 (21.7.1928) σ.1, φ. 2301 (3.9.1928) σ.1, φ. 2305 (4.9.1928) σ.1, φ. 2311 (3.9.1928) σ.1, φ.2314 (16.9.1928) σ.1, φ.2315 (27.9.1928) σ.4, φ. 2320 (22.9.1928) σ.1., φ.2321 (23.9.1928) σ.1, φ. 2323 (25.9.1928) σ.1, φ. 2329 (1.10.1928) σ.1, φ. 2331 (3.10.1928) σ.1, φ.2338 (10.10.1928) σ.1, φ. 2341 (13.10.1928) σ.1, φ. 2359 (1.11.1928) σ.1, φ. 2362 (12.11.1928) σ.1, φ. 2377 (18.11.1928) σ.1, φ. 2383 (2.10.1928) σ.6, φ. 2386 (27.11.1928) σ.7, φ. 2393 (4.12.1928) σ.1, φ. 2395 (6.12.1928) σ.5, φ. 2398 (2.12.1928) σσ. 1,4, φ. 2401 (12.12.1928) σσ. 3,5, φ. 2402 (13.12.1928) σ.1, φ. 2406 (17.12.1928) σ.1, φ. 2410 (21.12.1928) σ.1, φ. 2415 (27.12.1928)σ. 1, φ. 2417 (29.12. 1928) σ.1, φ. 2564 (29.5.1929) σσ.1,7, φ. 2596(21.7.1929) σ.1, φ. 2631 (5.8.1929) σ.1, φ. 2759

(12.12.1929) σ.1, φ. 2762(15.12.1929) σσ.1,3, φ. 2778 (3.1.1930) σ.5, φ. 2787 (12.1.1930) σ.3, φ. 2788 (13.1.1930) σ.3, φ.2792 (18.1.1930) σ.3, φ. 2801 (26.1.1930) σσ.1,5, φ.2820 (14.2.1930) σ.6, φ.2851 (18.3.1930) σσ.1,5, φ. 2883 (2.4.1930) σ.5, φ. 3056 (27.11.1930) σ.1, φ. 3082 (8.11.1930) σ.1, φ.3099 (25.11.1930) σ.1, φ. 3101 (27.11.1930) σ.1, φ. 3135 (1.1.1931) σ.1, φ. 3146 (12.1.1931) σσ.1,5, φ. 3149 (16.1.1931) σ.1, φ.3155 (22.1.1931) σ.1, φ. 3159 (26.1.1931) σ.1, φ. 3160 (27.1.1931) σ.1, φ. 3172 (8.2.1931) σ.3, φ. 3173 (9.2.1931) σσ. 2,5, φ. 3192 (28.2.1931) σ.6, φ. 3197 (6.3.1931) σ.1, φ.3199 (8.3.1931) σ.1, φ.3205 (14.3.1931) σ.1, φ. 3259 (9.5.1931) σ.1 – φ. 3261 (11.5.1931) σ.1, φ. 3288 (7.6.1931) σσ. 1,6, φ. 3292 (11.6.1931) σ.1, φ. 3312 (1.7.1931) σ.6, φ. 3363 (24.8.1931) σ.1, φ. 3365 (26.8.1931) σ.6, φ. 3412 (12.10.1931) σ.1, φ. 3422 (24.10.1931) σ.1, φ. 3426 (26.10.1931) σ.1, φ. 3440 (11.11.1931) σ.1, φ. 3492 (4.1.1932) σσ.1,6, φ.3495 (7.1.1932) σ.1., φ. 3298 (10.1.1932) φ.1, φ.3526 (7.2.1932) σ1, φ. 3543 (24.2.1932) σ. 1, φ. 3548 (29.2.1932) σσ.1-4, φ. 3554 (6.3.1932) σ.1, φ.3560 (12.3.1932) σ.1, φ. 3578 (31.3.1932) σ.1, φ. 3600 (22.4.1932) σ.1, φ.3607 (1.5.1932) σ.1, φ. 3614 (7.5.1932) σ.1, φ. 3616 (10.5.1932) σ.1, φ. 3620 (14.5.1932) σ.1, φ. 3628 (22.5.1932) σ.1, φ. 3633 (27.6.1932) σ.1, φ.3641 (4.6.1932) σ.1, φ.3643 (6.6.1932) σ.1, φ. 3647 (10.6.1932) σ.1, φ. 3657 (20.6.1932) σ.1, φ. 3659 (22.6.1932) σ.1, φ.3662 (25.6.1932) σ.1, φ.3668 (28.6.1932) σ.1, φ. 3726 (29.8.32) σ.1, φ. 3752 (25.9.1932) σ.1, φ. 3754 (27.9.1932) σ.1.

- Εφημ. «Ελεύθερος Άνθρωπος» φ.1 (23.11.1930) σ.1 – φ. 3 (25.11.1930) σ.1, φ. 66 (29.1.1931) σ.1, φ. 237 (22.7.1931) σ.1, φ. 257 (11.8.1931) σ.1, φ. 404 (10.1.1932) σ.1, φ. 406 (12.1.1932) σ.1, φ. 415 (19.1.1932) σ.1, φ. 416 (20.1.1932) σ.1, φ.420 (24.1.1932) σ.1, φ. 444 (17.2.1932) σ.7, φ. 455 (28.2.1932) σ.1, φ.456 (29.2.32) σ.8, φ. 514 (29.4.1932) σ.1, φ. 519 (4.5.1932) σσ.1,6, φ.521 (6.5.1932) σ.1, φ. 522 (7.5.1932) σ.1, φ.530 (16.5.1932) σ.1, φ. 536 (22.5.1932) σ.1, φ.538 (24.5.1932) σ.1 – φ. 542 (28.5.1932) σ.1, φ.548 (3.6.1932) σ.1, φ.555 (10.6.1932) σ.4, φ. 617 (11.8.1932) σ.1, φ.631 (25.9.1932) σ.1, φ. 633 (27.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Ελεύθερος Τύπος», φ. 2041(15.9.1922) σ.1, φ. 2691 (15.9.1925) σ.1, φ. 3561 (7.1.1927) σ.1, φ. 3563 (9.1.1927) σ.6, φ. 3565 (11.1.1927) σ.4, φ.3566 (12.1.1927) σ.3, φ. 3572 (18.1.1927) σ.4.

- Εφημ. «Εληιά» (Κεφαλληνίας και Ιθάκης), φ.330 (10.7.1928), σ.1.

-Εφημ. «Ελληνικό Μέλλον» φ.1 (15.9.1932) σ.8, φ.6 (20.9.1932) σ.1, φ.11 (25.9.1932) σ.1 – φ.13 (27.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Ελληνικός Ταχυδρόμος» φ.499 (3.8.1928) σ.1, φ.506 (11.8.1928), σ.1, φ.514 (20.8.1928) σ.1.

-Εφημ. «Εμπρός» φ.9713 (12.11.1922) σ.1, φ. 9709 (6.11.1922) σ.4, φ. 9718 (17.11.1922) σ.4, φ. 9693 (23.10.1923) σ.1, φ. 9796 (26.10.1923) σ.3, φ. 10280 (16.6.1925) σ.1, φ. 11158 (28.11.1927) σ.4, φ. 11074 (9.9.1927) σ.1, φ.11394 (4.8.1928) σ.1, φ. 11402 (21.8.1928) σ.1, φ. 11414 (1.9.1928) σ.5.

-Εφημ. «Επτανησιακή Ηχώ» φ. 8(5.8.1928), σ.1.

- Εφημ. «Εσπερινή» φ. 8067 (6.5.1923) σ.1, φ. 8070 (9.5.1923) σ.1, φ. 8640 (2.1.1927) σ.6, φ. 8642 (4.1.1927), σ.5, φ. 9167 (3.7.1928) σ.1, φ. 9965 (26.11.1930) σ.6, φ. 9966 (27.11.1930) σ.1, φ.10516 (13.5.1932) σ.1, φ.10526 (22.5.1932) σ.1.

- Εφημ. «Εστία» φ. 10381 (1.9.1923) σ.4, φ.10382 (2.9.1923) σ.7, φ. 10386 (5.9.1923) σ.1, φ. 10407 (26.9.1923) σ.4, φ. 10427 (16.10.1923) σ.1, φ.10443 (1.11.1923) σ.1 - φ.10446 (4.11.1923) σ.1, φ. 10449 (7.11.1923) σσ.3,4, φ. 10470 (28.11.1923) σ.1, φ.11776 (19.5.1927) σσ.1,4, φ. 11785 (28.5.1927) σ.1 -φ. 11788 (31.5.1927) σ.1, φ.11791 (3.6.1927) σ.1, φ. 13043 (7.1.1931) σ.1, φ.13526 (4.5.1932) σ.1, φ. 13542 (21.5.1932) σ.1, φ. 13543 (22.5.1932) σ.1.

-Εφημερίς της Κυβερνήσεως φ. 233 (14.11.1922) σ.1, φ. 24 (18.1.1923) σ.1, 159-160, φ.238 (24.7.1923) σ.1, φ. 256 (12.9.1923) σ.1, φ. 10 (25.3.1924) σ.1, φ. 122 (11.7.1928) σ.3, φ. 94 (9.3.1929) σσ. 914-918, τ. 208 (24.12.1928), σ.2.

-Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (1927-1932)

-Εφημ. «Η Βραδυνή» φ. 1931 (12.4.1927) σ.1, φ. 1980 (1.4.1927) σ.2, φ. 1986 (6.4.1927) σ. 6, φ.1988 (8.4.1927) σ.2, φ. 1992 (16.4.1927) σ.6, φ. 2009 (3.5.1927) σ. 1- φ. 2011 (4.5.1927) σ.1, φ. 2033(26.5.1927) σ.6 – φ.2035 (28.5.1927) σ.1, φ. 2039 (1.6.1927) σ.1, φ. 2251 (4.1.1928) σ.1, φ. 2253 (6.1.1928) σ.1, φ. 2401 (6.6.1928) σ.1, φ. 2619 (8.1.1929) σ.6, φ. 3334 (28.1.1931) σ.1, φ. 3387 (8.9.1931) σ.1, φ. 3388 (9.9.1931) σ. 6, φ. 3395 (4.4.1931) σ.1, φ. 3398 (7.4.1931) σ.6, φ. 3428 (14.5.1931) σ. 1, φ. 3437 (21.5.1931) σ.1, φ. 2509 (26.1.1932) σ.1, φ.2555 (11.3.1932) σ.1, φ. 2574 (31.3.1932) σ.1, φ. 2602 (28.4.1932) σ.4, φ. 2606 (2.5.1932) σσ.1,3 – φ. 2609 (6.5.1932) σ.1, φ. 2616 (14.5.1932) σ.1, φ. 2617 (15.5.1932) σ.1, φ. 2622 (20.5.1932) σ.1 – φ. 2624 (22.5.1932) σ.1, φ. 2628 (26.5.1932) σ.1, φ. 2632 (31.5.1932) σ.1, φ. 2638 (5.6.1932) σ. 1, φ. 2644 (11.6.1932) σ.1, φ. 2682 (19.7.1932) σ.1, φ. 2706 (11.8.1932) σ.1, φ. 2750 (26.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Η Ελληνική» φ. 1270 (20.8.1928) σ.1, φ. 1766 (29.12.1929) σ.1, φ.1767 (30.12.1929) σ.1, φ.2224 (10.7.1931) σ.1, φ. 2368 (1.1.1932) σ.1, φ. 2376 (10.1.1932) σ.1, φ. 2396 (30.1.1932) σ.5, φ.2370 (4.1.1932) σ.1, φ. 2376 (10.1.1932) σ.1, φ. 2395 (29.1.1932) σ.1, φ.2398 (1.2.1932) σ.1, φ. 2402 (5.2.1932) σ. 3, φ.2427 (1.3.1932) σ.1, φ.2433 (7.3.1932) σ.1, φ. 2436 (10.3.1932) σ.1, φ. 2438 (12.3.1932) σ.1, φ. 2455 (29.3.1932) σ.1, φ. 2450 (9.5.1932) σ.1, φ. 2454 (13.5.1932) σ.1-2463 (27.5.1932) σ.1, φ. 2465 (24.5.1932) σ.1, φ. 2468 (27.5.1932) σ.1, φ. 2471 (30.5.1932) σ.1, φ. 2476 (5.6.1932) σ.1, φ. 2479 (22.4.1932) σσ.1,4, φ. 2480 (28.4.1932)σ.1, φ. 2488 (16.6.1932) σ.1, φ. 2497 (25.6.1932) σ.1, φ. 2536 (11.8.1932) σ.1, φ. 2557 (5.9.1932) σσ.1,6, φ.2570 (25.9.1932) σ.1, φ. 2572 (27.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Η Καθημερινή» φ. 1072 (23.10.1923) σ.1, φ. 1900 (22.12.1926) σ.2, φ. 1913 (18.1.1927) σ.1, φ. 1929 (8.1.1927) σ.3, φ. 1931 (12.4.1927)σ. 1, φ.2029 (19.5.1927) σ.6, φ.2033 (2.6.1927) σ.6, φ. 2036 (6.5.1927) σ.1, φ. 2046 (18.5.1927) σ.1, φ. 2049 (19.5.1927) σ. 6, φ. 2051 (21.5.1927) σ.3, φ. 2055 (25.5.1927) σσ.1,4, φ. 2058 (28.5.1927) σ.3 – φ. 2064 (4.6.1927) σ.1, φ. 2118 (17.8.1927) σ.1, φ. 2339 (19.8.1928) σ.1, φ. 2341 (21.8.1928) σ.1, φ. 2351 (1.11.1928) σ.7, φ. 2353 (3.9.1928) σ. 1 – φ. 2360 (9.11.1928) σ.1, φ. 2363 (13.11.1928) σσ.1,6, φ. 2374 (23.11.1928) σσ.1, 8, φ. 2385 (4.10.1928) σ.5, φ. 2383 (2.10.1928) σ.1, φ. 2387 (6.10. 1928) σ.1, φ. 2392 (11.10.1928) σ.1, φ. 2412(5.11.1928) σ.1 – φ. 2414 (7.11.1928) σ.1, φ. 2416 (9.11.1928) σ.1 – φ. 2418 (11.11.1928) σ.1, φ. 2452 (16.7.1828) σ.1, φ. 2455 (19.7.1928) σ.1, φ. 2486 (20.1.1929) σ.8, φ. 2487 (21.1.1929) σ.1, φ. 2497 (31.1.1929) σ.1, φ. 2502 (5.2.1929) σσ.1,3, φ. 2511 (4.2.1929) σ.1, φ. 2626 (8.6.1929) σ.1, φ. 2679 (5.8.1929) σ.1, φ. 2806 (15.12.1929) σσ.6,7, φ. 2808 (17.12.1929) σ.1,

φ.2822 (1.1.1930) – φ. 2832 (10.1.1930) σ.1, φ. 2835 (15.1.1930) σ.5, φ. 2837 (17.1.1930) σ.1, φ. 2848 (28.1.1930) σ.1 - φ. 2853 (2.2.1930), σ.1, φ.2860 (9.2.19), σ.1, φ. 2978 (11.6.1930) σ.5, φ. 2980 (13.6.1930) σ.1, φ. 2982 (15.6.1930) σ.1, φ. 2984 (17.6.1930) σ.6, φ. 2996 (29.6.1930) σ.1, φ.2997 (30.6.1930) σ.5, φ. 3094 (6.10.1930) σ.1, φ. 3102 (14.10.1930) σ. 1, φ.3113 (26.10.1930) σ.1, φ. 3114 (27.10.1930) σ.6, φ. 3120 (2.11.1930) σ.1, φ. 3121 (3.11.1930) σ.1, φ.3120 (2.11.1930) σ.1, φ. 3121 (3.11.1930) σ.1, φ. 3124 (6.11.1930) σ.1 – φ. 3127 (9.11.1930) σ.1, φ. 3132 (14.11.1930) σ.6, φ. 3134 (6.11.1930) σ.1, φ. 3144 (26.11.1930) σσ.1,6, φ. 3146 (28.11.1930) σ.1, φ. 3148 (30.11.1930) σ.1, φ. 3150 (30.11.1930) σ.1, φ. 3168 (11.1.1930) σ.1, φ. 3171 (23.12.1930) σ.1, φ. 3173 (24.12.1930) σ. 1, φ. 3180 (3.1.1931) σ.1, φ. 3189 (12.1.1931) σ.6, φ. 3196 (19.1.1931) σ.4, φ. 3197 (20.1.1931) σ.1, φ.3193 (16.1.1931) σ. 1, φ.3196 (19.1.1931) σ.1, φ. 3206 (28.1.1931) σ.1, φ. 3215 (6.2.1931) σ.5, φ.3235 (4.3.1931) σ.1, φ. 3241 (10.3.1931) σ.1, φ. 3244 (13.3.1931) σ.1, φ. 3264 (28.3.1931)σ. 1, φ. 3271 (4.4.1931) σσ.1,3,6, φ. 3273 (6.4.1931) σ.1, φ. 3274 (7.4.1931) σ1.1,6, φ. 3298 (3.5.1931) σ.1, φ.3307 (12.5.1931) σ.1, φ. 3320 (7.6.1932) σ.1, φ. 3324 (11.6.1931) σ.1 – φ. 3327 (14.6.1931) σ.1, φ. 3350 (7.7.1931) σ.1, φ. 3355 (11.7.1931) σσ.5,6, φ. 3365 (22.7.1931) σ.1, φ. 3386 (12.8. 1931) σ.1, φ. 3397 (24.8.1931) σ.1, φ. 3420 (16.9.1931) σ.1, φ.3432 (28.9.1931) σ.1, φ. 3438 (5.10.1931) σ.1 – φ. 3466 (1.11. 1931) σ.1, φ. 3493 (21.1.1932) σ.1, φ. 3511 (8.2.1932) σ.1, φ. 3512 (9.2.1932) σ.1, φ.3517 (14.2.1932) σ.1, φ. 3521 (18.2.1932) σ.1, φ. 3525 (22.2.1932) σ.1, φ. 3533 (1.3.1932) σ.1, φ. 3538 (6.3.1932) σ.1, φ. 3549 (22.4.1932) σσ.1,4, φ. 3555 (29.4.1932) σσ.1,4, φ.3565 (11.5.1932) σσ.1,6 – φ. 3567 (13.5.1932) σσ.1,6, φ. 3576 (21.5.1932) σ.1, σ. 3580 (26.5.1932) σσ. 5,6, φ. 3581 (27.5.1932) σ.1, φ. 3583 (29.5.1932) σ.1, φ. 3585 (1.6.1932) σ.1, φ. 3588 (3.6.1932) σ.1, φ. 3589 (4.6.1932) σ.1, φ. 3597 (15.6.1932) σ.1, φ. 3602 (20.6.1932) σ.1, φ. 3603 (21.6.1932) σ.1, φ. 3609 (27.6.1932) σ.1, φ. 3670 (29.8.1932) σ.1, φ. 3652 (11.8.1932) σ.1, φ. 3697 (25.9.1932) σ.1, φ. 3699 (27.9.1932) σ.1.

- Εφημ. «Ημερήσιος Τύπος» φ. 879 (8.5.1931) σ.1.

-Εφημ «Η Πάλη των Τάξεων» φ. 19 (10.3.1931) σ.1, φ. 30 (3.7.1931) σ.1.

-Εφημ. «Μακεδονία», φ.4735 (25.6.1925) σ.1, φ.6811 (1.7.1931) σ.1, φ.6817 (7.7.1931) σ.1, φ. 6967 (8.1.1932) σ.1, φ. 6972 (13.1.1932) σ.1, φ. 6995 (6.1.1932) σ.1, φ. 7023 (13.3.1932) σ.1, φ. 7041 (1.4.1932) σ.1, φ. 7063 (23.4.1932) σ.1, φ. 7076 (27.5.1932) σ.1.

- Εφημ. «Μακεδονικά Νέα» φ. 1731 (5.8.1929) σ.1, φ. 2659 (27.5.1932) σ.1, φ. 2665 (11.6.1932) σ.1, φ. 2687 (23.6.1932) σ.1, φ. 2728 (9.8.1932) σ.1, φ. 2768 (24.9.1932) σ.1.

- Εφημ. «Νέοι Καιροί» φ.786 (18.12.1929) σ.1.

-Εφημ. «Νέος Ριζοσπάστης» φ. 265 (25.5.1932) σ.1, φ. 268 (27.5.1932) σ.1, φ. 270 (29.5.1932) σ.1, φ. 276 (4.6.1932) σ.1, φ. 277 (6.6.1932) σ.1, φ. 283 (13.6.1932) σ.1, φ. 292 (21.6.1932) σ.1, φ. 304 (18.7.1932) σ.1, φ. 332 (12.8.1932) σ.1, φ. 374 (25.9.1932) σ.1.

-Εφημ. «Ο Ταχυδρόμος» φ.1686 (11.5.1931) σ.4, φ.1687 (12.5.1931) σ.1, φ.1690 (15.5.1931) σ.1, φ. 1696 (23.5.1931) σ.1, φ. 1697 (24.5.1931) σ.1.

- Εφημ. «Ο Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος» φ.2926 (25.4.1927) σ.3, φ.2958 (28.5.1927) σ.4, φ. 2961 (20.6.1927) σ.1.

-Εφημ. «Τοξότης» φ.10 (21.4.1928) σ.1, φ.18 (16.6.1928) σσ.1,4, φ.25 (30.6.1928) σ.1.

- Εφημ. «Πατρίς» φ. 256 (3.1.1923) σ.1, φ. 249 (4.11.1929) σ.1, φ. 995 (1.11.1930) σ.1, φ. 998 (14.12.1932) σ.1, φ. 1016 (2.1.1931) σ.1, φ. 1143 (13.5.1931) σ.1.

-Εφημ. «Πολιτεία» φ. 4057 (5.5.1932) σ.1, φ. 4073 (21.5.1932) σ.1.

-Εφημ. «Πρωία» φ. 392 (1.1.1927) σ.4, φ. 395 (5.1.1927) σ.4, φ.400 (10.1.1927) σ.4, φ. 541 (1.6.1927) σ.1, φ. 938 (25.7.1928) σ.1, φ. 1838 (21.1.1931) σ.1, φ. 1895 (1.4.1931) σ. 1, φ. 1968 (14.6.1932) σ.6, φ. 2137 (5.12.1931) σσ.1,7, φ. 2133 (1.12.1931) σσ.1, 5,8, φ. 2288 (17.5.1932) σ.1, φ. 2291 (20.5.1932) σ.1, φ. 2293 (22.5.1932) σ.1.

-Εφημ. «Ριζοσπάστης» φ. 243 (27.4.1927), φ. 260 (14.5.1927) σ.1, φ.265 (20.5.1927) σ.1, φ. 270 (25.5.1927) σ.4, φ. 274 (28.5.1927) σ.1, φ. 279 (2.6.1927) σ.4, φ. 282 (5.6.1927) σ. 4, φ. 479 (29.12.1927) σ.1, φ. 676 (13.8.1927) σ.1, φ. 737 (13.8.1927) σ.1, φ. 5071 (4.10.1928) σ.4, φ. 5073 (6.10.1928) σ.3, φ. 6004 (6.11.1928) σ.1., φ. 6006 (8.11.1928) σ.1, φ. 6008 (10.11.1928) σ.1, φ.6011 (14.11.1929) σ.1 - φ. 6014 (17.11.1929) σ.1, φ. 6176 (31.1.1929) σ. 1, φ. 6210 (8.7.1929) σ.1, φ. 6218 (16.7.1929) σ.3. φ. 6230 (29.7.1929) σ.1, φ. 6360 (13.12.1929) σ.1, φ. 6380 (2.1.1930) σ.1, φ. 6384 (8.1.1930) σ.1, φ. 6485 (9.1.1930) σ.1, φ. 6912 (5.8.1931) σ.1, φ. 6918 (11.8.1931) σ.1, φ. 6936 (31.8.1931) σ.1.

-Εφημ. «Σκριπ» φ.8488 (1.1.1927), σ.1, φ.8554 (28.1.1927) σ.4, φ.8527 (11.2.1927) σ.1, φ. 8538 (2.3.1927) σ.3, φ.8490 (4.1.1927) σ.1, φ. 8454 (28.1.1927) σ.1, φ. 8564 (25.5.1927) σσ. 2-3.

-Εφημ. «Σοσιαλιστική Σημαία» φ. 2 (24.5.1931) σ.4, φ.3 (31.5.1931) σσ.1,3, φ.5 (14.6.1931) σ.1, φ. 7 (28.6.1931) σ.1.

-Εφημ. «Το Βήμα της Θράκης» (Αλεξ/πολη), φ. 77 (31.5.1928), σ.1 και φ. 80 (7.6.1928) σ.1.

-Εφημ. «Τοξότης», φ.10 (21.4.1928), σ.1, φ.18 (16.6.1928), σ.1,4 και φ. 25 (30.6.1928), σ.1.

-Εφημ. «Φως» (Θεσ/νικη), φ. 5512 (5.7.1927) σ.1.

-Περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» φ.92 (15.5.1929) σ.1, τ.93 (1.6.1929) σ.2, τ. 95 (30.6.1929), σ.1, τ. 98-99 (14.8.1929), τ.109-110 (15.2.1930) σσ. 1- 15, τ. 111 (1.3.1930) σ.1.

-Περιοδικό «Κοινωνική Έρευνα», τ.1 (Μάρτιος 1932) σ.11, τ.3 (Μάιος 1932) σσ. 30-37, τ.4 (Ιούνιος 1932) σσ.1-4, 21, τ.6 (Αύγουστος 1932) σσ. 2-7.

-Περιοδικό «Πλούτος», (29.12.1929), σ.7 και (12.1.1932), σ. 16.

-Περιοδικό «Το Παιδί», τ.1 (Μάιος-Ιούνιος 1930).

Βιβλιογραφία

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χ. - ΠΑΝΣΕΛΗΝΑ Γ., « Η ελληνική οικονομία – διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» , στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, τ. 7ος, σ. 121 -134.

ΑΚΡΙΒΟΥΛΗΣ Δ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια 1928-1932*, Επίκεντρο, Αθήνα 2009.

ΑΡΣΕΛ Α.Τ., *Με το διωγμό στην ψυχή, Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική Ιστορία, 1821-1941, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων*, εκδόσεις «Α.Ν. Σάκκουλας», Αθήνα – Κομοτηνή 1981.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βεν. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., *Πραγματιστές, Δημαγωγοί και Ονειροπόλοι, Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, Πόλις, Αθήνα 2015

ΑΛΕΞΑΚΗΣ Ελευθ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: Η κρητική ταυτότητα/ προσωπικότητα. Ανθρωπολογική προσέγγιση και διερεύνηση κοινωνικών δικτύων.», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014, σσ. 130-147.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ Γ., «Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα. Η εμβέλεια των επιχειρημάτων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέρ του αναλογικού συστήματος.» στο Συλλογικό: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο: Μελέτες και Τεκμήρια*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ Γ., «Δημοκρατία και Εκλογικό Σύστημα: η επικαιρότητα της σκέψης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου», στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Π.Πετρίδης, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σσ. 173-204.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ιφ., «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930», στο συλλογικό: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Οδ. Δημητρακόπουλος, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σσ. 309-426.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. , *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., « Η ελληνική εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία το 1919 και η αντιμετώπιση του Τύπου», *Διεθνές Συνέδριο: Χίλια Χρόνια ελληνορωσικές σχέσεις*, Εταιρεία Έρευνας, Θεωρίας και Διδακτικής της Γενικής και Τοπικής Ιστορίας, Αθήνα 2017, σσ. 57-70.

ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, Φυτράκης/Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 1987.

ΑΡΩΝΗ – ΤΣΙΧΛΗ Κ., *Ιστορικές Σχολές και Μέθοδοι, Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

ΒΕΛΩΝΗ Ε., *Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημόσιος Λόγος (1837-1911)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 23.

ΒΕΝΕΖΗΣ Ηλ., *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1952*, Αθήνα 1955.

ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ – ΣΚΥΛΙΤΣΗ Ελ., *Στη σκιά του Βενιζέλου*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2000

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ελευθ., *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932, Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, (εισαγωγή- επιμέλεια) Π. Πετρίδης (2000), Θεσσαλονίκη: UniversityStudioPress.(είναι πηγη; Ναι)

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Η ελληνική οικονομία», στο : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1975, σσ. 327-342.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ., «Η αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας» στο : *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ, σ. 290 - 295.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική (1916-1936)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983.

ΒΟΥΡΝΑΣ Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Πατάκης, Αθήνα 1997, τ.Β'.

ΒΟΥΡΟΣ Γ., *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014

ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ., «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη», στο Συλλογικό: *Ιστορία της Ιστορίας του 20ου αιώνα, ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, επιστ.επιμ.ελ. Χρ. Χατζιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, Β' τόμος, μέρος 1ο, σσ. 258-259.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ., «Η Ιστορία είναι ο Άρειος Πάγος των φτωχών: Τα ελληνικά «εθνικά ζητήματα» στον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και την Απελευθέρωση», στο: *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και Ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ος αιώνας), Κείμενα για την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου*, επιμ.: Κ.Αρώνη-Τσίγλη, Στ. Παπαγεωργίου, Αλ.Πατρικίου, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σσ. 164-178.

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Γ., *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας (1909-1940)*, Αθήνα 1975.

ΔΑΓΚΑΣ Αλ., *Το κράτος κατά τον κομμουνισμό, Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες ασφαλείας, 1927*, Επίκεντρο, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2011.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Δ., *Βασικές Αρχές Κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Δ., *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

ΔΑΦΝΗΣ Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος², Αθήνα 1997.

ΔΕΜΑΘΑΣ Ζ., ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Θ., ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική τους διαχείριση στην Ελλάδα, 1830-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από τη βενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1997.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Αλ., «Εκπαίδευση 1922-1940, Οι νέες βενιζελικές μεταρρυθμίσεις», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού(1770-2000)*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.)τομ. 7^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 197-210.

ΔΡΙΤΣΑ Μαργ., *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990.

ΔΡΟΥΛΙΑ Λ. – ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ Γ., *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, εκδ. Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

ΔΟΥΑΤΖΗΣ Γ., *Τοπική Αυτοδιοίκηση και εκλογές*, Εξάντας, Αθήνα 1986.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Κ., *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Διπλωματική Εργασία ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2008.

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ Αγγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

ΖΗΛΙΔΗΣ Χ., , *Η ανοιχτή περίθαλψη στην ελληνική ύπαιθρο, 1922-1988*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Βασ., «Υποσιτισμός και Φυματίωση στο Μεσοπόλεμο, Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1929-1932)», *Μνήμων*, 30 (2009) , σσ. 229-250.

ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ Δ., *Όψεις του κρατικού παρεμβατισμού στην κοινωνία και την αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου: ο θεσμικός εκφυλισμός του συλλογικού δανεισμού στην Ελλάδα (1919-1938)*, ΔΙΔ-ΔΙΑ, Αθήνα 2006

ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ Γ.Δ., *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα*, εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1983.

ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, Αθαν., *Νεοελληνική Εκπαίδευση, Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, Αθήνα 2013.

ΚΑΡΔΑΣΗΣ Β, ΚΙΟΥΣΗΣ Γ., ΠΡΑΣΣΑ Α., «Πολιτικές Δολοφονίες», *Ε Ιστορικά* (ειδική έκδοση της εφημερίδας Ελευθεροτυπία), τ.219, 15.1.2004, σσ. 30-43.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ., «Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927). Απόπειρα ιστορικής επισκόπησης», *Μνήμων* 19 (1997), σσ. 73-108.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ Θ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932), Η διπλωματική πολιτική και η Οικονομία*, Ταμβός, Αθήνα 2009.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, Εκδόσεις «20ος Αιώνας», Αθήνα, 1958, τ.ΧΙΙΙ (1900-1924).

ΚΟΤΖΙΑΣ Α., *Επίλογος στο Γουδή, Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, Φυτράκης, Αθήνα 1974.

ΚΑΥΚΟΥΛΑ Κ., *Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα» στο : Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999.

ΚΡΙΜΠΙΑΣ, Κ., «Η Ανώτατη Παιδεία, 1922-1940», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ.Β. Παναγιωτόπουλος, τομ. 7^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 184-196.

ΚΥΡΟΥ Α., *Όνειρα και Πραγματικότητα, Χρόνια διπλωματικής ζωής, (1923-1953)*, Αθήνα 1972.

ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα, 1923-1927*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1985, τ. Β΄.

ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1977, τ.Α΄ (1949-1952).

ΛΙΑΚΟΣ Αντ., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

ΛΙΑΚΟΣ Αντ., «Ο Ελ. Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο : *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 255-270.

ΛΙΓΝΑΔΗΣ Τ., *Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του ελληνικού κράτους (1821-1945)*, Αθήνα 1975.

ΛΟΥΛΟΣ Κ., *Ιστορία και Τύπος, Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

ΛΥΤΡΑΣ ΑΝΔΡ., «Η κοινωνική δομή στην Ελλάδα. Επιλογές από την κοινωνική συγκρότηση κατά τον 20^ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 239-257.

ΛΥΤΡΑΣ ΑΝΔΡ., *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση. Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2016.

ΛΥΧΝΟΣ Γ., *Ο Τύπος. Χθες, Σήμερα, Αύριο*. Κέρκυρα 1972.

ΜΑΓΕΡ Κ., *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Α΄, εκδ. Δημόπουλος, Αθήνα 1957.

ΜΑΛΑΦΑΝΤΗΣ Κ., «Η παιδαγωγική διάσταση της λογοτεχνίας στο έργο των εκπροσώπων του κινήματος του Δημοτικισμού», *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος – Σχολή Επιστημών Αγωγής Παν. Ιωαννίνων*, Νοέμβριος 2016, Πρακτικά, τ. Α΄, εκδ. Διάδραση, Αθήνα 2018, σσ. 47-61.

ΜΑΡΑΓΚΟΥ – ΠΡΟΚΟΥ, Στ., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικό κτίριο*, Θεσσαλονίκη 1980.

ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ Ν., «Βενιζέλος – Η Μεγάλη Τετραετία», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος : από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, επιμ.Θ.Βερέμης, Η.Νικολακόπουλος, Β.Παναγιωτόπουλος, ΔΟΛ, Αθήνα 2011, σσ. 697-743.

ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, Πάπυρος, Αθήνα 1973, τ.2^{ος}.

ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σπ., *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2000.

ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σπ., «Η Δίκη των Εξ, το παρασκήνιο», *Εΐστορικά* (ειδική έκδοση της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*), τεύχος 6 (2001), σσ. 20-29.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή χ.χ.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940, Για το μάθημα της πολιτικής ιστορίας της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις «Σακκουλά», Αθήνα- Κομοτηνή 1980.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις «Πατάκη», Αθήνα 2017.

ΜΕΛΑ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ημερολόγιο Εκστρατείας 1912-1926*, εισ.- επιμ. Αντ. Σταυρίδης, Μίλητος, Αθήνα 2010, τ. Α΄.

ΜΕΛΙΟΣ Ν. και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Απ., «Το κωπαιδικό ζήτημα στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της αγροτικής μεταρρύθμισης» στο : *Βενιζελισμός και Αστικός*

Εκσυγχρονισμός, επιμέλεια: Γ.Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 159 -169.

ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Δημ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το γιουγκοσλαβικό ζήτημα*, Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1991.

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Γ., «Η δημόσια οικονομία: Ανασυγκρότηση και Κρίση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ.: Β. Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ.7^{ος}, σσ.141-158.

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Γ., «Η κίνηση των τιμών», στο: *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους, Συγκρότηση της Εθνικής Οικονομίας, Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις, Τεκμήρια Ποσοτικής Ανάλυσης*, πρόλογος – επιμ: Σπ. Ασδραχάς, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, τ. Α΄,

ΜΗΤΣΟΥ Μ., «Ο Νόμος περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου και η λογοτεχνία, 1837-1844», στο: *Διεθνές Συνέδριο: Έλεγχος Ιδεών και Λογοκρισία από τις απαρχές της Ελληνικής Τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2015.

ΜΠΑΛΤΑ Ν. – ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ., *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., *Αναφορά στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών 1928-36 στη Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια, Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α.Αττικής, Καλύβια, 19-21.10.1984*, Ανάτυπο, Αθήνα 1985, σ. 141-148.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., *Η τοπική αυτοδιοίκηση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862)*, εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα 2010.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., « Φοιτητής: Εφημερίς των συμφερόντων τω Έθνει [1869]», στο *Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Ιστορικό – Συγκριτικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Δ. Φωτεινός, Π. Σιμένη, Ν.Παπαδάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2017, σσ. 295-304.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., «Αποτυπώσεις της Καρπαθιακής μετανάστευσης: Η εφημερίδα Καρπαθιακή Ηχώ (1966-1981)», *Πλάτανος Ευσκίοφυλλος, Τιμητικός Τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Αθήνα 2018.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ. – ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ ΣΠ., *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ. – ΦΥΡΙΠΠΗΣ ΕΜΜ., «Οι Καθηγηταί του Πανεπιστημίου Όθωνος εκλέγουσιν ίδιον Βουλευτήν...», Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2012.

ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ Δ., *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2002.

ΜΠΕΝΟΣ Στ., *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009.

ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Β., *Μετέωρος Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012.

ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σ., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Τεκμήρια Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 1994, τ. Α΄.

ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου, 1888-1968, Ο πολιτικός της Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σ., «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», στο : *Πανόραμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010)*, επιμ. Σ. Μπουζάκης, Gutenberg, Αθήνα 2011, τ. Β΄, σσ. 175-181.

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Η., *Η πρώτη δημοκρατία, Άκμων*, Αθήνα 1960.

ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ Κατ., *Η Μεγάλη Ιδέα στον τύπο του γένους, Ο τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004.

ΝΑΝΑΚΗΣ Α., *Η Εκκλησία και ο Ελ.Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2008.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ν., «Η ψήφιση του συντάγματος του 1927 και το αποτακτικό πρόβλημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ.ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 304-309.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ν., «Εκλογές και Δημοψηφίσματα, Πολιτικές συμπεριφορές την περίοδο 1923-1936», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σσ. 37-40.

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ Γ., *Αγορεύσεις για την εκπαίδευση (1929-1930)*, Αλ. Δημαράς (εισαγωγή και ιστορικός σχολιασμός), Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010.

ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ Π., «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμέλεια εκδοσης: Β.Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 7^{ος}, σσ. 297-331.

ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ Ν., *Βενιζέλος, Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, UniversityStudioPress/ Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2001.

ΠΑΣΧΟΣ Γ., «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο: 1930-35: Α.Ι.Σβώλος, Η.Γ.Κυριακόπουλος, Δ.Σ.Βεζάνης», στο συλλογικό: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ.345-368.

ΠΑΤΣΙΟΥ Β., *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922), Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

ΠΑΤΣΙΟΥ Β., «Όψεις της παιδικής ηλικίας: από την καταγραφή στην αναπαράσταση», στο : *Οι κοινωνικές επιστήμες και η υφιστάμενη κρίση*, επιμ. Δ. Δασκαλάκης, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013, σ. 407-416.

ΠΕΠΟΝΗΣ Ι., *Ν.Πλαστήρας*, Σύλλογος Μεσσηνολιτών, Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1948).

ΠΕΤΜΕΖΑΣ Σωκρ., «Αγροτική Οικονομία», στο : *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιστ. επιμ.: Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β' , σ. 192-198.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Π., «Η κριτική στάση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου απέναντι στον Ελ. Βενιζέλο», *περιοδικό ANTI*, τ.342, 1987, σσ. 267-276.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Π., *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεωργίου Παπανδρέου κατά στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις «Γκοβότση», Αθήνα 1993.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Π., «Σκιαγραφία των αντιμοναρχικών αγώνων του Γ.Παπανδρέου στο Μεσοπόλεμο», στο: Γ. Αναστασιάδης (επιμ.) *Γ.Παπανδρέου - 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 1994, σσ.136-152.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Π., (εισαγωγή-ιστορική επιμέλεια), *Στη συγκυρία της αβασίλευτης, Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γλύξμπουργκ, 1920-1924*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

ΠΗΛΙΟΥΡΑΣ Γ. – Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον αθηναϊκό τύπο, Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

ΠΙΚΡΟΣ Γ., *Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1980.

ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Σ., «Η Παγκόσμιος Οικονομία μεταξύ των δύο πολέμων. Συμβολή εις την εφαρμογήν της θεωρίας των οικονομικών διακυμάνσεων», *Επιθεώρηση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα 1952.

ΠΡΟΒΑΤΑΣ Αλκ., *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από το 1821 μέχρι το 1980, Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήναι 1980.

ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ Ι., «Ερμηνευτική προσέγγιση εκπαιδευτικών νόμων και νομοσχεδίων. Μια απόπειρα διαμόρφωσης ενός σχεδίου εργασίας» στο : Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, *Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου*, Αλεξανδρούπολη 28-30 Μαΐου 2004, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 73-86.

ΡΑΠΤΗΣ Παν., *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, ΔΙΔ-ΔΙΑ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997.

ΡΗΓΙΝΟΣ Μ., *Παραγωγικές Δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία –Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987.

ΡΗΓΙΝΟΣ Μ., «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912- 1936», *Τα Ιστορικά*, 5 (Ιούνιος 1986), σσ. 151 -176.

ΡΗΓΟΣ Α., «Παπαναστασίου και Αριστερά» στο : *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Γ.Αναστασιάδης – Γ.Κοντογιώργης – Π.Πετρίδης, εκδόσεις «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σσ. 263-280.

ΡΗΓΟΣ Α. , *Τα κρίσιμα χρόνια, 1922-1935*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τ. Α'.

ΡΗΓΟΣ Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής* σκηνης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

ΡΗΓΟΣ Α, «Ο ξεριζωμός των Ελλήνων, ο Κεμάλ μπαίνει στην “ Γκιαούρ Ισμίρ”», *Ε' Ιστορικά*, (31/8/2000), (Ειδική Έκδοση της εφημερίδας Ελευθεροτυπία), τ.10, σσ. 32-43.

ΡΟΖΟΣ Ευ., *Ο Βενιζέλος και η εποχή του, Ο βενιζελικός κόσμος, Σφαιρική θεώρηση και ιστορική αποτίμηση ενός χώρου και μίας εποχής, 1889-1936*, εκδ. «Δρυμός», Αθήνα 1996.

ΡΟΥΣΣΟΣ Γ., *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826-1974*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975, τ. 6.

ΣΑΜΙΟΥ Δ., «Οι Ελληνίδες 1922 – 1940, Κοινωνικά Ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, «Ελληνικά Γράμματα», τ.7^{ος} [1922-1940], Αθήνα 2003 σσ.65-76.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Κ., *Π.Τσαλδάρης, ο κήρυξ της νομιμότητας και ο ειρηνευτής του λαού*, Αθήνα 1946.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ.Δ., *Το ΒαλκανικόνΣύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934, ΑνέκδοτονΚείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Εστία, Αθήνα 1974.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διεθνής κοινωνία, 1890-1930», Στο συλλογικό : *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2014, σσ. 274-294.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985

ΣΒΩΛΟΣ Αλέξ., *Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος*, εκδόσεις «Πυρσός», Αθήνα 1928.

ΣΒΩΛΟΣ Αλέξ., *Τα Ελληνικά Συντάγματα*, πρόλογος-εισαγωγή: Ευαγγ. Βενιζέλος, Εισ.- Επιμ.- Σχόλ: Α. Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα 1988.

ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μ., *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, Ο ρόλος των Μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999.

ΣΕΡΓΗΣ Μ., *Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναζιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}* , Αθήνα 2000.

ΣΟΪΛΕΝΤΑΚΗΣ Ν., *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν, Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1932*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2012.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ Ελ., *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα 1953.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Στ., *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά*, Αθήνα 1975, τ. Β΄.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Στ., *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα κείμενα (1909-1936)*, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981-1984, τ. 4.

ΤΕΡΖΗΣ Ν.Π., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και Πραγματικότητα – Πράγματα και Πρόσωπα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.

ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ Α., «Η επίδραση του κοινοβουλίου στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: 1923-1934», στο: *Το ελληνικό κοινοβούλιο στην εξωτερική πολιτική, 1974-1984*, Αθήνα 1986, σσ. 345- .

ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ Στ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, τ. 1.

ΤΖΟΚΑΣ Σπ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932, η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

ΧΑΡΑΤΣΗΣ Στ., *1023 αξιωματικοί και 22 κινήματα*, Εκδόσεις LIBRO, Αθήνα 1983, τ. Α΄.

ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ευ., «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος : από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, επιμ.Θ.Βερέμης, Η.Νικολακόπουλος, Β.Παναγιωτόπουλος, ΔΟΛ, Αθήνα 2011, σσ. 307-330.

ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ευ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για την δημοκρατία και τον κοινοβουλευτισμό, Αθήνα 2014, σ. 143-169.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 439-458.

ΧΡΗΣΤΟΥ Θ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης, εκδ. «Δομή», Αθήνα 2006, τ. 11, σσ. 444-484.

ΧΡΗΣΤΟΥ Θ., «Ο Παράκλητος Ελευθέριος», *Ιστορικά*, τχ. 92(2001), σσ. 14-19.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ., *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι, Συμβολή στην Ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ., «Ο «νέος Φιλελευθερισμός» και η οικονομική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο : *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 171-192.

ΨΑΛΛΙΔΑΣ Γ., «Η Σοσιαλιστική Διεθνής ερμηνεύει τον φασισμό. (1928-1933)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10 (1989), σσ. 143-172.

ΨΑΛΛΙΔΑΣ Γ., «Για τη συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11(1989), σσ. 361-380.

ΨΑΛΛΙΔΑΣ Γ., *Η Ελλάδα στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή : Πολιτικές – Οικονομικές – Κοινωνικές Προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2013-2014.

ΨΥΛΛΑ Μ., *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2010.

ALBERT P., *Ο Τύπος*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1987.

ANDRIAKAINA H., “ The promise of the 1821 Revolution and the Suffering Body. Some thoughts on Modernization and Anti-intellectualism”, *Synthesis e- journal*, 6(2013).

BOROWY, I.W.Gruner, *Facing Illness in Troubled Times*, PeterLang, Frankfurt 2005.

BOURDIEU P., *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.

BRUCKNER P., *La mélancoliedémocratique*, Editions du Seuil, Paris 1990.

CHOMSKY N., *Τα ΜΜΕ ως όργανο κοινωνικού ελέγχου και επιβολής*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1997.

FAIRCLOUGH N., *Critical Discourse Analysis*, publ. Longman, London 1995.

HELLER A. , *The Theory of History*, Routledge and Kegan Paul, London 1982.

KALLIS Arist., *Fascist Ideology : territory and expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, London – New York- Ronttledge, 2000.

BERSTEIN S., MILZA P., *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση, 1919 ως Σήμερα*, μτφρ. Μ.Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

BERSTEIN S., *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20^ο αιώνα*, μτφρ. Ηρ.Στροϊκού- Σοφ. Βόικου, Εκδόσεις «Ποιότητα», Αθήνα² 2002.

DAKIN D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Ρ. Πατρικίου - Σταυρίδη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

DOUGLAS D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.

FERGUSON N. , *Ο πόλεμος στον κόσμο, Ο αιώνας του μίσους, 1901-2000*, μτφρ. Σωτ. Αγάπιος, Ιωλκός, Αθήνα 2006, τ. Α΄.

GHIGLIONE R., J.L.Beauvois, C.Chabrol, A. Trognon, *Manuel d' analyse du contenu*, A.Collin, Paris 1980.

HERING G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεόδ. Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008, τ. Β΄.

HOBSBAWM E., *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο^{β΄}, Αθήνα 2010.

LAMIZET B., *Sémiotique de l' événement*, Lavoisier, hermès – science publications, Paris 2006.

MAZOWER M., *Η Ελλάδα στην οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009.

MUCCHIELLI R., *L' analyse de contenu des documents et des communications*, Les éditions ESF- Enterprise Moderne d' édition, Paris 1988.

THOMPSON J. N, *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1999.

WODAK R. (επιμ.), *Language, Power and Ideology, Studies in Political Discourse*, J. Benjamins Publishing Company, Amderdam/ Philadelphia 1989.

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιδιώχθηκε να καταγραφούν κριτικά οι συμπολιτευτικές και αντιπολιτευτικές τάσεις που εκδηλώνονταν και είτε προέρχονταν από τον λεγόμενο ευρύτερο «δημοκρατικό» (βενιζελικό ή βενιζελογενή) χώρο είτε από τον παραδοσιακό αντιβενιζελισμό είτε από αμιγώς αριστερούς πολιτικούς σχηματισμούς. Κατά τον Μεσοπόλεμο, ο «τύπος της πληροφόρησης» και ο «τύπος γνώμης» ενοποιήθηκαν προσδοκώντας την εμβάθυνση στην είδηση, την παράθεση σχολίων, την παραγωγή και αναπαραγωγή ιδεών. Παράλληλα, ο τύπος, κυρίαρχος φορέας ιδεών μέχρι τότε, απέκτησε χαρακτηριστικά εμπορεύσιμου προϊόντος. Ο πλουραλισμός του ελληνικού τύπου της συγκεκριμένης περιόδου συνεισφέρει στην ιστοριογραφική ανασυγκρότηση όψεων της κοινωνίας του Μεσοπολέμου. Κύρια βιβλιογραφική πηγή, λόγω της φύσεως της συγκεκριμένης εργασίας, αποτέλεσαν κυρίως τα δημοσιεύματα των ημερησίων εφημερίδων του αθηναϊκού τύπου κατά την περίοδο 1928-1932. Χρησιμοποιήθηκαν δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις: η ιστορικοερμηνευτική και η ανάλυση περιεχομένου. Αφού ταξινομήθηκε το υλικό, επιχειρήθηκε η ανασυγκρότηση της ιστορικής πραγματικότητας της τετραετίας. Σε κάθε περίπτωση, η ερμηνευτική ανάλυση επιχειρήθηκε μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η ανάλυση του περιεχομένου συνετέλεσε στην κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών πεποιθήσεων και των νοοτροπιών που αναπαράγονταν στον τύπο και στη μελέτη των ιδεολογικών συνιστωσών προς τις οποίες συνέκλινε η κάθε εφημερίδα. Με εργαλείο το ιστορικοερμηνευτικό πρότυπο επιχειρήθηκε αξιολογική προσέγγιση των άρθρων και δημοσιευμάτων με στόχο την κατανόηση και την ερμηνεία τους. Κατά την αξιοποίηση του υλικού φροντίσαμε να μην αλλοιωθεί ο γραφολογικός χαρακτήρας της κάθε εφημερίδας. Διατηρήθηκε, έτσι, η γλώσσα, το ύφος, η ορθογραφία των παρατιθέμενων αποσπασμάτων. Ο διαχωρισμός των εφημερίδων σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές συνιστά ένα πρακτικό και εύχρηστο, συμβατικό ίσως, σχήμα για την ανίχνευση των ιδεολογικών τάσεων και των πολιτικών νοοτροπιών. Η εργασία εκτείνεται σε τέσσερα Μέρη κάθε ένα από τα οποία

εμπεριέχει δύο κεφάλαια. Οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες, αν και επιφυλακτικές στην αρχή της τετραετίας, επικρίνουν, ειρωνεύονται, καταγγέλλουν. Εμφανίζονται ενίοτε ως η μόνη αντιπολίτευση του αστικού χώρου, υποσκελίζοντας το Λαϊκό Κόμμα και τους βενιζελογενείς αρχηγούς. Ο δημόσιος βίος κυριαρχείτο από τις διαθέσεις του τύπου. Η τακτική και το ύφος της πλειοψηφίας των εφημερίδων όλων των πολιτικών αποχρώσεων είχε απαντητικό χαρακτήρα, σαν να κινούσαν έναν δημόσιο διάλογο με κεντρικό άξονα το πρόσωπο του Βενιζέλου. Το Λαϊκό Κόμμα απέκτησε κατά τη διάρκεια της τετραετίας απροσδόκητα δημοσιογραφικά ερείσματα. Η κριτική του αντιπολιτευόμενου τύπου γινόταν εντονότερη, έως και ακραία, όταν τα αποτήματα και οι αστοχίες της κυβέρνησης έφταναν στο σημείο να παρελκύουν το αναπτυξιακό πρόγραμμα. Η υποστήριξη των διεκδικήσεων των μεσαίων επαγγελματικών τάξεων και των αγροτών συναντάται συχνά στα καθημερινά φύλλα, χωρίς να συνεπάγεται διάθεση ανατροπής του αστικού καθεστώτος.

Abstract

This paper presents in a critical way the expression of opposition to Eleftherios Venizelos' last governor tenure 1928-1932 via newspapers and press in general. Between the two Wars the Press had a double important role: to inform and to express opinions. The Press was the main influencer of the Greek society in that period. Furthermore, the Press created ideas and acquired a type of a modern commercial product. This new character of newspapers helped a lot to consist aspects of the Greek society of Middle War. As bibliography I used many newspapers and magazines of that period and many other books. As methodology I used a combination of two methods: historical-hermeneutical and context analysis. During our historical research we tried to maintain the character, the language, the style and the orthographe of every article. We also tried to make sense what was venizelism meaning during the Middle War and make the lecturer to conscience the main principles of that Greek society.

Λέξεις κλειδιά: Βενιζέλος, Μεσοπόλεμος, Τύπος, αντιπολίτευση

Keywords: Venizelos, Middle War, Press, Opposition